VE
RI
TAS

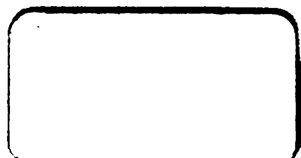

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 54

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

У БЕОГРАДУ 1883

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

Преглед.

ТЕОРИЈА О ПОВРАТНОЈ СИЛИ ЗА́КО̑НА̑.

ПРАВНИЧКА СТУДИЈА.

Питање о повратној сили за́ко̑на̑ тачније је и правије изражено, кад се пита: на које се границе у времену мора пазити при примени правних правила (за́ко̑на̑) на правне одношаје? На први поглед то питање не изгледа баш тако тешко и заплетено и веома многи ће мислити да је на њега потпуно и брзо одговорио, кад изрекне оно тако просто, јасно и неспорно правило да „закон нема повратне силе“. Има ли кога, који то правило не познаје и не признаје? Па не само да се оно просто тек признаје као правило, него оно се поставља као веома важно, основно начело правнога живота, без кога би сва правна безбедност, како својина тако и слобода грађана била у опасности, кад би закон могао имати силе и уплива на правне одношаје и послове, који су пре њега постали[1]. То можда нико није енергичније и јаче изразио но Бенжамен Констан кад је казао: „Повратна сила закона је највећи атентат који може закон да учини; њоме се раскида друштвени уговор, њоме се потиру и бришу

[1] Кад би закон имао повратне силе, онда „la vie, la fortune, et l'honneur des citoyens, privés de toute garantie, seraient éternellement en question; on vivrait dans une inquiétude perpétuelle; la société ne serait pas possible!“ вели Fr. Mourlon, Rép. écr. sur l. prem. ex. de code Napoléon T. I. стр. 46. — Тако исто Pradièr-Fodéré, Principes généraux de droit etc. стр 89; и други.

они услови по којима друштво има право да тражи покоравање и послушност индивидуе..... Повратна сила одузима закону његов карактер; закон који има повратну силу то није закон"[1]. И доиста је правило да закон нема повратне силе или што је то исто[2]: да нови закони не могу дирати у стечена права (jura quaesita, droits acquis), то је правило вазда признавано у правноме животу јевропских на́ро̄да̂ од старога доба до данас. У римскоме праву оно је најпре прецизно и јасно изречено[3], за тим је примљено у канонско право у средњем веку, врло претежна га већина писаца старијих и новијих признаје и оно је ушло такође у новије законике[4].

Ну и ако је то правило тако опште признато, и ако оно изгледа тако просто, јасно и неспорно, ипак оно при примени на поједине случајеве постаје једно од најтежих и најзаплетенијих питања у правној теорији. Тако просто а ипак тако тешко и заплетено! Доиста, то се на први поглед мора чинити чудно, а ипак је тако. У чему је узрок тој тешкоћи, то ћемо мало доцније објаснити. А да та тешкоћа доиста од вајкада постоји и да то није наш неки нов проналазак, то се јасно посведочава тиме, што су толики знаменити правнички писци необичну тешкоћу тога питања изречно признали, што су га на широко претресали и расправљали па ипак оно ни у данашњој правној теорији није још пот-

---

[1] Гледај Moniteur du 1. juin 1828 p. 755.

[2] Међу новијим писцима Puchta, Vorlesungen I. стр. 223, а за њим Scheurl, Beiträge z. Bearbeitg. des röm. Rechts, Bd. I. стр. 140, тога су мишљења да та два правила не казују једно исто, но да је у свакоме неко самостално засебно начело изречено. Али је то њихово нешто изузетно мишљење побијено још од Савињија (System d. heut. röm. R. VIII. стр. 384 и даље) и од доцнијих правника.

[3] Leges et constitutiones futuris certum est dare formam negotiis, non ad facta praeterita revocari... const. 7. Cod. 1, 14.

[4] Code civil art. 2., Аустр. грађански законик § 5. Прајски „Landrecht" увод § 14., наш грађански законик § 7. и т. д.

пуно на чисто изведено ни теоријски савладано. Ф. Ласал одмах у почетку своје познате књиге „Теорија стечених права“ каже: „Од вајкада је питање о повратној сили зáкôнâ или управо питање о временим границама при примени зáкôнâ важило као једно од најтежих и најзаплетенијих, али такође и једно од најважнијих питања целокупне правне области“. Француски правник Мурион[1] тако исто вели: „Cette règle (la loi ne dispose que pour l'avenir; elle n'a point d'effet rétroactif), quoique bien simple, est fort difficile dans son application“. Унгер[2] то исто потврђује: „Колико је просто то у прошломе параграфу постављено правило о повратној сили зáкôнâ, толико је веома тешка његова примена у појединим случајевима“ и т. д. Па и сам Савињи, један од признатих првака и највећих ауторитета у правној теорији нашега века, приступајући расправљању питања, о коме је овде реч, признаје[3] како је немогућно, да се тај задатак сад већ потпуно и коначно реши, него писац мора већ и то „себи у част уписати, ако би његов покушај у даљем развићу остао у успомени тек као појединн припремни корак“. Мислимо да после овога није нужно да још и даље изреке и сведоџбе о тешкоћи тога питања наводимо.

Већ ово мало што смо навели, држимо да може довољно оправдати и овај наш покушај, да покренемо расправљање тога тако важнога правнога питања и у нашој правној литератури.

Кад пре свега потражимо у правној теорији одговора на то: на каквоме се узроку управо оснива то тако сагласно прокламовано и усвојено начело „да закон нема повратне силе“, ми ћемо одмах наићи на приличну несугла-

---

[1] Repet. écr. s. l. prem. exam. d. Code Napoléon I. стр. 47.
[2] Syst. d. österr. allg. Privatrechts I. § 21.
[3] Savigny, Syst. des heut. röm. Rechts Bd. VIII. предговор стр. VI.

сност и разлику у мишљењима. Докле једни то начело постављају као нешто што се већ по себи разуме и што не треба да се доказује, дотле га други своде на неки морални узрок или просто на разлоге целисходности и корисности, а међу ове последње писце спада и Савињи, који не даје никаквога унутрашњега, дубљег оправдања поменутоме начелу, нити га своди на неку основну правну идеју, него просто само каже, како је то правило „веома важно и корисно“[1]. Шта више, било је и таквих писаца, који су баш управо одрицали да се то начело у опште и оснива на неком правном основу и разлогу[2]. А да је то велика празнина и недостатак у самој теорији, кад међу главним писцима нема још сугласности ни о самоме унутрашњем дубљем основу, из кога тако важно и замашно начело истиче, то је са свим јасно. Шта више, тај недостатак може се управо рачунати међу главне узроке, за што питање о повратној сили зáкôнâ није још могло теоријски потпуно да се пречисти и савлада. Јер кад се теорија колеба у самој основи, у самоме темељу некога начела, онда како може бити јасно и утврђено оно, што се на таквом колебљивом темељу даље зида и изводи? Теорија у самоме почетку није на чисто, није сугласна у основној полазној тачци, па онда разуме се да се у даљем ходу мора далеко разилазити, тумарати и назирати без јасно утврђенога плана.

Што су толики писци, као што напоменусмо, као дубљи основ начелу о неповратној сили зáкôнâ, наводили просто

---

[1] То Савињијево недовољно оправдање тога начела добро обележава и критикује F. Lassalle, Syst. der erworbenen Rechte I. стр. 15 прим. 2.

[2] Тако н. пр. Kierulff, Theorie des gem. Civilrechts I. стр. 64, каже како је то правило о неповратној сили закона „неко правно начело, основна догма, која једино неки разлог корисности има за се, а не може се никако из некога вишег правног основа извести. — У кратко то напомиње и побија Unger, Syst. I. стр. 117 прим. 14.

узроке неке целисходности, морала и корисности, то је са свим површно, недовољно и на таквоме се објашњењу никаква права теорија о томе питању не може саградити. Јер кад н. пр. Савињи каже, да је „веома важно и да ваља желети“ да закони немају повратне силе и то „1.) јер ваља желети да остане непоколебљива вера и уздање у владу за́ко̂на̂, који постоје; 1.) јер ваља желети да се одржи свагдашње правно и имовно стање, како се затекло, и 3.) јер је немогућно, да се противно начело, да закони имају повратну силу, доследно и у свакоме случају изведе и изврши — онда су то такви узроци, у којима никако не може да се нађе, из којих никако не може да се изведе нека тачно обележена теоријска граница, по којој би се могли прецизно означити случајеви, у којима закон нема и не треба да има повратне силе, а с друге стране опет случајеви, где треба да има повратну силу. Из тих би узрока и лаичка обична логика могла извести само тај потпуно основан закључак, да закон никада и ни у коме случају не треба да има повратну силу, јер то онда доиста највећма утврђује веру у право, што постоји и у одржање правнога и имовнога стања! Па ипак Савињи из тих својих разлога не изводи ту потпуно природну и логичку консеквенцију, него он на против у даљем расправљању целога тога питања тврди и доказује, како има цела једна група или класа случајева, у којима закони баш треба да имају повратну силу. Па како се то онда слаже са наведеним основним узроцима? По чему и како се из њих та извесна група или класа случајева може извести, и не мора ли на против изгледати, да писац значење и учинак својих наведених узрока са свим самовољно на извесној тачци прекида и обрће на противну страну[1]?

---

[1] Ни мало боље по нашем мишљењу не објашњава и не исцрпљује ствар онај дубљи основ, што га новији писац Windscheid Pandekten I. § 32. стр. 68 наводи. Јер то је од прилике тај исти основ, што

Види се дакле, како се са тим узроцима целисходности, корисности и т. д. не може изићи на крај, кад питање хоће теоријски као што ваља да се исцрпе и у суштини својој схвати.

Као што се сви писци у томе слажу, да закон по правилу не треба да има повратне силе, тако су исто сви сугласни и у томе, да има ипак неких случајева у којима он има повратну силу, и то се онда обично означују као изузеци од поменутога правила. Ну сад настаје велика тешкоћа у томе, да се према некоме утврђеном теоријском гледишту тачно и правилно означе случајеви, у којима важи правило, а опет случајеви, који се броје међу поменуте изузетке. О то се доста тешко и заплетено питање многи и од самих знаменитијих правника спотакао и није могао потпуно теоријски да га расправи и на чисто изведе. Тако н. пр. има читав ред иначе оштроумних и чувених правника као што су Борнеман, Унгер, Виндшајд[1] и др., који за решење тога питања, у којим случајевима закон по изузетку има повратну силу, постављају то начело, да у томе питању пресуђује једино намера законодавчева; та намера може пре свега бити изречно казана; ну ако то није законодавац учинио, онда се мора тумачењем или интерпретацијом закона пронаћи и решити, шта је законодавац хтео и каква му је намера у томе погледу била. Дакле цело питање о повратној сили за̀ко̑на̑ постаје питањем законске интерпретације.

При научном испитивању и претресању тога питања, кад према природи саме ствари закон не треба да има повратну силу а кад треба, поставити просто вољу и намеру

га и Савињи и други писци наводе, који не хтедоше дубљу правну основу начелу о неповратној сили закона да потраже.

[1] В. о томе Dr. Bornemann, Erörterungen im Gebiete des preuss. Rechts, (1855) Heft I. стр. 1—64. — Unger, System I. § 20. стр. 124—129. — Windscheid, Pandekten I. § 32. и др. Уз њих у најновије доба и Bruns, D. heutige röm. Recht, § 11.

законодавчеву као пресудну норму за решавање, то не значи ништа друго, него одрећи се свакога научнога гледишта у томе питању и управо очајавати о томе, да се у опште и може ту имати какво научно гледиште. Где случајна воља или намера законодавца решава, ту наука нема ни речи да каже, него просто да тумачи позитивни закон. Али ти писци, који су то питање начинили једино питањем законске интерпретације, мисле да су тиме бар толико постигли, да се уштеђује и сувишним чини заметно и тегобно научно испитивање о тој ствари и да су за практичку потребу нашли стално позитивно земљиште. Међу тим, то ипак није тако. Пре свега ваља то имати на уму, да научна дискусија тога питања о повратној сили зáкōнâ не треба и не мора да се ограничи само на оне законе, који су већ донесени и постављени (de lege lata), него она ваља да обухвати и оно, што ће у напредак да се определи и како треба у напредак закон да се постави (de lege ferenda). Законодавац у томе не само да треба да се управља према природи саме ствари, него он ће у већини случајева заиста и хтети по њој да се управља, а само у понеким изузетним случајевима, где га неки особени непосредно практички законодавно-политички обзири руководе, он ће од ње одступити и метнути на место ње своју суверену законодавну вољу. Па кад се сад законодавац обрати науци, да од ње дозна, шта у коме случају правна природа саме ствари иште и са собом доноси, те да према томе своје законско опредељење постави, он ће истина бити веома изненађен, кад из те науке дозна, да она управо нема ништа да му каже и да све стоји до његове властите намере, да је та његова намера једини извор и есенција све науке, можда ће му ласкати та његова величина и слава, али ће тим мање бити научен и обавештен! То је сведоџба сиромаштва за науку. Па нарочито у данашње време, где је законодавство из својих негдашњих трансцендентних висина сишло у

редове грађанске, где народ учествује у законодавству, ту обично законодавни фактори траже поуке у науци и обзиру се на њење резултате, ту ће дакле свако одиста научно испитивање те материје имати свакојако утицаја на законодавство и судство, и ту се оно никако не може задовољити просто упућивањем на законодавчеву намеру, на позитивни законски пропис, јер тиме је онда у опште свако научно испитивање са свим пресечено.

Осим тога пак и у самим оним случајевима, где је говор о некоме већ донесеном и постављеноме закону, где се дакле питање о повратној или неповратној сили закона расправља из самога већ постављенога закона (ex lege lata), и у самим таквим случајевима већином неће ни за длаку бити поможено ни олакшано решење тиме, што се упућује на законодавчеву намеру. У веома претежној већини оних за́ко̂на̂, који постоје, обично се не налази никаква изречна напомена о томе, хоће ли тај закон имати повратну силу или не, а тако исто веома ретко може из граматичкога склопа закона, из саме његове стилизације да се види, да ли је он одређен да има повратну силу или не[1]. Па кад то не може, онда се мора приступити логичкоме тумачењу, и ту се онда по најприроднијој логици мора узети да је законодавац, не казавши изречно ништа о својој намери, очевидно хтео да остане при ономе, што сама правна природа ствари са собом доноси, да је дакле хтео да та природа ствари иде својим слободним током. Јер да је хтео од природе ствари да одступи, он би то изреком казао. И тако дакле, у место да се у намери законодавчевој нађе мерило, које је у стању да замени и надокнади научну природу ствари, оно ће се у већини случајева морати враћати баш самој тој природи ствари, мораће се она пронаћи, па да се по њој дозна и сама на-

---

[1] То признаје и сам Унгер (Syst. I. стр. 129), ма да он иде међу оне писце, којима је намера законодавчева главна норма.

мера законодавчева. Свакојако дакле бар у великој већини случајева, истражујући и питајући за законодавчеву намеру у кругу, долазимо опет натраг на питање о правној природи саме ствари, а ову само потанка научна анализа може на среду изнети[1].

Морамо свакојако овде као интересну појаву и то напоменути, како је у правној теорији излазило на среду и такво мишљење, које је са свим дијаметрално противно ономе, што смо га сад баш покушали да побијемо. Било је писаца[2], који су били тога убеђења, да је правило да „закон нема повратне силе“ такве природно-правне важности, да о томе правилу никакав законодавац није надлежан што да опредељује, за њих дакле намера законодавчева у томе погледу нема никаквога значења, јер законодавац по томе мишљењу никако нема власти, да определи што би било противно начелу о неповратној сили закона и тај принцип управо стоји са свим ван круга и домашаја законодавнога утицања. У многим случајевима то је мишљење тражило обезбеђења и јемства у томе, да се начело о неповратној сили закона метне у устав и таквом санкцијом обезбеди и заштити од свакога ограничења од стране законодавне власти. Знамо да је г. 1848 у Фран-

---

[1] Да је при том упућивању на намеру законодавчеву заиста тако, као што смо у тексту у кратко изложили, најбоље се доказује тиме, што они писци, који се на ту намеру као на једино мерило позивају, кажу међу осталим: „У сумњи, кад тумачењем не може до сигурнога и правога резултата да се дође, ваља узети, да нови закон нема повратну силу“. Тако Унгер (Sytem, I. стр. 127), Виндшајд (Pand. I. § 32) и др. А та тврдња тих писаца никако није основана, јер има баш таквих случајева, где закон по самој природи ствари треба и мора да има повратну силу, а који су то случајеви, то се по тој теорији, која се држи једино намере законодавчеве, не може дознати.

[2] Као н. пр. Struve, Über d. positive Rechtsgesetz rücksichtlich seiner Ausdehnung in d. Zeit, 1831, стр. 6, 30—34 и др. — Felix Berriat-Saint-Prix, Theorie d. droit constitutionnel français, 1851, № 736 и 737, наведено у Lassalle, Theorie d. erworbenen Rechte, стр. 5.

цуској народној скупштини поднесен предлог, да се оно определење, што се налази у чл. 2 грађанскога законика, отуда пренесе у сам устав, и тај је предлог живо и озбиљно потпомаган и само је пропао услед неких мимогредних примедаба Одиљона Бароа[1]; у другим понеким уставима то је начело доиста санкционисано. Тако н. пр. још у француском уставу од г. 1795 и то у декларацији, која томе уставу претходи, у чл. 14. изречено је то начело; норвешки устав у своме § 97. такође у опште изриче: „Ни једноме се закону не сме дати повратна сила“; па тако исто и устав сједињених држава америчких садржи такво определење у чл. I., одељ. 9, § 3, где је казано: „Да се никако не издаје bill of attainder ни закон са правном силом“.

Као што оно мишљење, по коме једино намера законодавчева решава о повратној сили закона, не може бити основано, тако исто и ово друго од нас наведено противно мишљење пада опет у противну крајност, те хоће свагда и у свакоме случају да искључи повратну силу закона и онда, кад она према природи саме ствари има места и потпунога научнога правног основа за се. С тога дакле и не треба то начело о неповратној сили закона да добије места у уставу. Новије француско правништво са свим с основом устаје против таквога уставнога санкционисања тога начела, само што онај разлог, што га већином француски правници при томе наводе, није никако главни и пресудан разлог, него је више мимогредан. Тај њихов разлог против уставнога прописа о неповратној сили закона састоји се нарочито у томе, што они наводе, како у извесним случајевима повратна сила закона може бити баш праведна, човечна и нужна и тада би било опасно, да сам устав већ у напред одузме законодавцу право и могућност, да установи и нареди оно, што иште правда и чо-

[1] Mourlon, Répét écr. etc. I. 46. — Lassalle, Theorie d. erw. R. стр.

вечност[1]. Тај разлог управо казује само то, како праведнији, човечнији и блажи закон (нарочито у кривичном праву) ваља да се примени и на факта, која су се пре њега догодила. Као што већ рекосмо, тај је разлог мимогредан и није довољан, по што он не додирује праву спорну тачку целога питања. О томе никада није ни било сумње, да закони чисто блаже, човечније и корисније природе одмах делују и на факта, која су се пре њих догодила, дакле да се на њих и не примењује начело о неповратној сили закона. Ту постоји општа сугласност и нема спора. Таквим разлогом дакле није пресудно и потпуно решено питање, зашто начело о неповратној сили закона не треба метнути у устав; ну тиме никако не мислимо порећи сваку важност и свако значење томе наведеном разлогу, само што њиме није додирнута језгра самога питања. У доцнијем развитку ове наше расправе то ће још већма изићи на среду, овде за сада само још толико примећујемо, како са уставним санкционисањем начела да „никакав закон не може имати повратне силе“ није много добивено већ и с тога, што се спор у правној теорији управо и не врзе око самога тога начела, него једино око његове садржине, његова обима и значења, а то се очевидно ни мало не решава тиме, што се само начело свечано меће у устав.

Ми смо горе већ напоменули, како не само о начелу да „закон нема повратне силе“ него и о томе влада потпуна сугласност, како то начело не може да има апсолутну важност и не може апсолутно да се простре на све случајеве; то је и без јасне научне свести и сам практички јуристички такт већ морао увидети, па кад су то увидели, онда се помогоше тиме, што су поставили неке поједине изузетке од поменутога начела и тако онда сву науку о томе начелу развукоше и расплинуше у неку казуистику. Ми смо већ и то

---

[1] Mourlon, Répét. écr. I. стр. 46.

напоменули, како се писци већ ни у томе питању не могоше сложити, који су то поједини изузеци, а овде ћемо сад покушати да покажемо, како је то цело помагање са тим изузецима незгодно и ненаучно[1]. Та у тим изузецима изражена ограничења самога правила, самога начела, потекла су или из саме унутрашње природе тога начела или нису из ње потекла. У првоме случају не може бити ни говора о неким изузецима, ту нема изузетка, где сама унутрашња природа предмета показује његову границу, а границе некога предмета обележавају баш његову са свим одређену форму. И баш по тој својој граници могло се и само начело најбоље познати и измерити, јер оно је тиме само себе формисало, само себи обележило обим свога учинка и свога значења. Све што ван те границе лежи, то онда већ није више изузетак, него то је страно друго поље, на коме важи друго начело, друго можда баш противно правило. Кад према самој унутрашњој природи начела оно не може да се простре на известан случај, то онда није никакав изузетак, него то је само боље и правилније схватање природе тога начела, знак, да оно има ужи обим, мањи замашај, него што се можда пре тога мислило. Али ту треба научним путем тачно пронаћи унутрашњу природу начела, а такво заметно и мучно истраживање мислише да избегну и уштеде поређавши и пребројивши неколико изузетака. — Ну ако с друге стране ти изузеци нису потекли

[1] Први је против тога начина са тим изузецима устао Savigny System d. heut. röm. R. VIII. Bd. стр. 374. – За тим Lassalle, Theorie d. erw. R. стр. 12. Оно што против Савињија у томе погледу наводи Unger, Syst. d. öster. Privatr. I. стр. 125. прим. 40, то може да служи и доиста да има основа као побијање саме Савињијеве теорије о повратној или неповратној сили закона; али Унгер оборивши ту теорију ипак тиме још није доказао, да у опште не треба и не може да се метне нека доиста основана и разрађена теорија на место тога беднога помагања са изузецима. Ако то Савињију и није потпуно испало за руком, ипак то не значи, да и даља правна теорија то не ће бити у стању да учини!

из самога начела, из његове унутрашње природе, него су му с поља, можда по неким другим правилима, наметнути и постављени, онда је то неоправдано упадање и задирање у његову област и повреда његове безусловне важности. У таквоме случају ти изузеци дакле још мање могу имати научнога значења и вредности. Па као што је то помагање са изузецима у теоријском погледу ненаучно, тако је исто бедно, непоуздано и варљиво и у самој практици. Отуда она тако колебљива и противоречна решења судова, којих можда ни у једној правној области нема у тако великом броју и тако оштрој противности[1], као при овоме питању, о коме говоримо.

Услед свега тога било је писаца[2], који су са свим позитивно изјавили, како они држе да је немогућно да се икада формулишу каква одређена општа начела за решење тога питања. Па ипак наука није застала на томе, него су чињени разни успешни и неуспешни покушаји и иза разних таквих покушаја дошао је велики зналац римскога права, Савињи, те је унео знатан напредак у науку о повратној сили закона, о којој је опширну расправу написао. Први је његов напредак и сталан задобитак за науку у томе, што је одбио већ поменуто помагање са изузецима, те показао да повратна сила закона како према којој правној области може тако исто бити правило, као и неповратна сила његова; за тим је стална заслуга Савињијева и у томе, што је он први показао и изнео на среду, да се питање о повратној или неповратној сили закона у самоме начелу мора, у место на законодавчеву намеру, свести

[1] То је за француску јурисприуденцију међу осталима нарочито констатовао Blondeau, Dissert. sur l'effet rétroactif des lois (Jurisprudence de la Cour de Cassation T. IX. Part. II. стр. 278 и даље). Он је већ у своме очајању дошао до те жеље, да законодавац специјалним определајима регулише транситорни учинак свакога новог закона „que de voir subsister l'arbitraire auquel nous sommes livrés aujourd'hui“!

[2] Наведени у Lassalle, Theorie etc. стр. 13.

управо на саму унутрашњу природу оних права, на која се нови закони односе. И ако он није саму проблему решио, ипак је сам научни задатак мајсторски поставио и обележио. Да прегледамо у кратко његову теорију о нашем питању.

Савињи[1] дакле пре свега одбацује оне већ поменуте изузетке тиме, што сва правна правила с погледом на питање о повратној или неповратној сили закона дели у две категорије или класе и то, прво у она правна правила која се односе на прибављање или стицање некога права, и друго у она правна правила која се односе на само биће, сам опстанак извесних права (т. ј. на то, хоће ли такво право у опште још бити или не бити, хоће ли каква правна установа имати од сада оваки или онаки облик и садржину). При оној првој класи правних правила важи начело: закон нема повратне силе, нови закони не треба да дирају у стечена права; при другој класи правних правила пак важи баш противно начело: нови закони те класе имају повратну силу, нови закони те врсте ваља да дирају и у већ стечена права. Види се дакле како је Савињи у место једнога правила са неким изузецима, поставио два правила према различној категорији правних опредељаја и тиме укинуо све оне изузетке. — Та је Савињијева теорија, прво ради великога ауторитета самога писца, друго и ради онога што има неспорно истинитога у самој основи те његове деобе, дуго време скоро неограничено и безусловно важила и с тога смо држали, да нам је дужност да је овде наведемо и да се око ње мало позабавимо. Питање је: у чему је та Савињијева теорија погрешна и зашто она није могла да постигне смер, ради кога је постављена, а то је да коначно реши и пречисти питање о повратној или неповратној сили закона у науци?

---

[1] System d. heut. röm. Rechts VIII. Bd. стр. 368—540.

Пре свега, узалуд тражимо у Савињија да дознамо, на каквој се највишој правној идеји оба та начела о повратној и неповратној сили закона оснивају; а да би та његова деоба доиста била теорија у правоме смислу, ваљало је свакојако оба поменута начела на једну највишу правну мисао свести. То он није учинио. Па ни то из његове теорије не може да се сазна, на каквој се унутрашњој правној мисли оснива само то начело, да закон нема повратне силе. Ну то је све још чисто теоријски недостатак Савињијеве науке. Али и са стране практичне правне потребе Савињијева се поменута деоба не може одржати. Пре свега цела та подела правних правила у таква, која се односе на прибављање права, и таква, која се бића и опстанка права тичу, цела дакле та подела није основана на неком чврством сталном принципу, јер једни исти закони могу у једноме случају ићи међу законе о прибављању права а у другоме опет међу законе о бићу и опстанку права, а то је према томе, како се кад стане, или на гледиште поједине индивидуе или на гледиште саме правне материје[1]. Нема дакле никакве сталне теоријске границе, нема критерије за разлику између једне и друге класе зáкôнâ, обе се класе веома често сливају једна у другу, цела је та подела дакле основана само на апстрактним категоријама ума без практичне употребљивости и тачнога обележја.

Колико је неизвесна и колебљива граница између обе те класе зáкôнâ, то је чак и сам Савињи признао (стр. 378 његове књиге), али да би својој једном постављеној подели

[1] То у појединим примерима показује нарочито Lassalle, Theorie d. erworb. R. стр. 380, 394. — Од прилике у истоме смислу побијају Савињијеву теорију: Bornemann, Erörterungen im Geb. des preuss. Rechts, H. I. стр. 8 и даље. — Unger, System I. стр. 125 прим. 40. — Windscheid, Pandekten I. стр. 69. прим. 6. У неколико са другога је гледишта побија R. Schmid, D. Herrschaft d. Gesetze nach ihren räuml. u. zeitlichen Grenzen, 1863. стр. 108—111.

и своме начелу остао веран, он мораде веома често да даје поједина решења, која су очевидно погрешна[1], а понекад опет под утицајем свога непосредног правнога осећања даје таква решења, која су правилна, али која стоје у унутрашњој противречности према његовом начелу (такво му је противоречје према властитоме начелу показао нарочито и Bornemann у нав. књизи стр. 34), а морају му противоречити, ако ће да буде добра и правилна.

Осим тога ваља нам овде и то још напоменути, да Савињијево начело, по коме закони о бићу и опстанку права имају повратну силу, не казује по својој садржини управо ништа друго, него ону стару и нарочито у француској јуриспруденцији од вајкада познату формулу, да сва она правна правила, која истичу из јавнога права, имају повратну силу. Да је доиста истоветност међу обема формулама, види се по томе, кад се обазремо, да с једне стране сва правна правила о бићу или небићу неке правне установе, о самоме опстанку овога или онога права иду међу т. н. апсолутне законе, о којима се приватном вољом не може ништа опредељавати ни мењати, а с друге се стране такви апсолутни закони, о којима се не може приватно уговарати, сматрају као такви, који потичу из јавнога права[2]. Још

[1] Тако н. пр. он решава, да неко извесно дело, које кад је учињено, није важило као узрок за развод брака, ипак може доцније постати таквим узроком, ако неки доцнији закон поменуто дело доиста као узрок разводу брака квалификује. То је решење очевидно погрешно, јер би ту закон имао повратну силу, којој нема никаквога основа. Али Савињи је морао тако да реши, по што сви закони о браку и разводу брака иду у категорију зáкôнâ о бићу и опстанку права, а такви закони по његовој теорији у свакоме случају имају повратну силу.

[2] То је тако опредељено и означено у римскоме праву. Апсолутне законе Римљани су рачунали у jus publicum, н. пр. fr. 7. § 16.. fr. 38. Dig. de pactis, 2, 14. — fr. 20. Dig. de religiosis 11, 7. — fr. 27. Dig. de R. J. 50, 17 и т. д. — Мурлон те законе зове „droit

јасније та истоветност излази на среду, кад се узме на ум, како и сам Савињи поставља као најбољи и најпоузданији знак за разликовање између оне његове две класе правних правила управо то, да ли неки закон иде у јавно право (да ли је juris publici), и ако је, онда извесно иде у класу оних зáкôнâ, који се тичу бића и опстанка права. Он вели (на стр. 520, своје већ нав. распр.): „Нарочито поуздано и за претежну већину случајева са свим довољно средство за разликовање (између оне две класе правних правила) биће у томе, кад испитамо, да ли можда неки нов закон иде међу оне мало пре поменуте законе строго позитивне, принудне природе, који имају свој корен ван чисте приватно-правне области. У томе случају ми такав закон ваља одмах да уврстимо међу законе о бићу и опстанку права, за које не важи правило да закон нема повратне силе“. Међу те законе строго позитивне, принудне природе Савињи рачуна све оне који „стоје у вези са моралним, политичким, народно-привредним узроцима и смеровима“[1] или се оснивају на самој позитивној природи извеснога правнога организма, дакле сви који иду у jus publicum и који су од Савињија с тога веома згодно названи апсолутним законима.

Оно што је дакле у тој старој формули, да сви закони са јавно-правним карактером имају повратну силу, казано било са стране садржине тих зáкôнâ, то је Савињи само друкчије изразио са стране форме и поставио са формалном

public sui generis“, јер истина улазе у састав приватнога права, а ипак носе на себи карактер јавнога права, в. Répét. écr. s. l. prem. ex. de Code Napoléon I. стр. 7 и 8.

[1] То је та иста мисао, која се налази у многих доцнијих писаца, кад они веле, како закони у којима се „заступа неки морални или народно-привредни принцип од велике важности“ (речи Виндшајда) одмах делују и имају повратну силу. В. о томе Windscheid, Pandekt. I. стр. 68 прим. 3, стр. 69 прим. 6. — Unger, System I. стр. 127.

пресудношћу, и с тога се и код њега она страна садржине опет враћа и појављује барем као знак разликовања при формалној подели у оне две класе.

Ну и ако је Савињијева теорија, као што смо видели, истоветне садржине са оном старом формулом, ипак не треба мислити, да она не представља баш никакав напредак према тој старој формули. Заслуга је тога мислиоца и по ову материју свакојако велика, ма да то на први мах може чудно и као парадокс да изгледа, да се тврди неки напредак Савињијеве теорије и ако је она истоветне садржине са оном старом формулом. Далеко би нас одвело, кад бисмо то сад овде хтели опширније да изнесемо на среду и да доказујемо. У чему је напредак и сталан задобитак Савињијеве теорије према старијим формулама, то смо горе већ у кратко означили и то и овде опет понављамо, а даље и опширније доказивање свега тога морамо за сада оставити на страну. После Савињија ни један писац, који хоће одиста научно да ради, не сме се више помагати неким изузецима нити се може у питању о повратној сили закона позивати просто само на намеру законодавчеву, него мора ићи за тим, да то питање реши према самој унутрашњој природи оних права на која се нови закони односе, као што смо то горе већ напоменули.

Ну само се по себи разуме, да она изрека о повратној сили оних правила, која потичу из јавнога права, није ни мало истинитија у тој својој старој формули но што је у ономе облику, који јој је Савињи дао. У оба је облика погрешна, и све оно што важи и што је наведено против Савињијеве теорије, може се навести и против ње. Тако да останемо при већ једном поменутоме примеру, развод брака и узроци развода брака извесно иду у категорију јавнога права; па ипак не може неко већ једном учињено и свршено индивидуално дело постати тек доцнијим неким законом узрок за развод брака. Осим тога то већ у опште не стоји, да сва правила

јавнога права имају безусловно повратну силу, јер онда би то морало важити и у кривичном праву, јер ово извесно иде у јавно право, па ипак нико неће тврдити, да нове кривично-правне забране имају повратну силу. Па онда, нека опредељења приватнога права ваља да имају повратну силу само за то, што имају јавно-правни карактер и што то истиче из саме природе јавнога права, а овамо међу тим у самоме **ј а в н о м п р а в у** у тешњем смислу (дакле н. пр. у кривичном праву, за тим у другим деловима јавн. права као што је: државно грађанство, индигенат) ту **н е м а** такве безусловне повратне силе. То је онда очевидна противоречност.

Па кад су се такви знаменити и оштроумни правници и мислиоци спотицали на овоме нашем предмету, с каквом куражју могу доцнији научни покушаји приступати његовом решавању и расправљању? Па ипак, у колико је питање теже и заплетеније, у толико је то баш јачи повод и побуда за науку, да га поново претреса и даље испитује користећи се разуме се оним богатим и драгоценим материјалом, што су га поменути знаменити правници при расправљању тога питања наслагали и накупили у великој мери, и ако им није потпуно решење самога питања испало за руком. Стојећи на раменима тако јаких научних претходника свакојако је данашњим ма и незнатнијим радницима посао у многоме олакшан. Ми овде разуме се немамо ни из далека ту претенсију, да се истичемо у ред оних научних радника, који ће на темељу тих старијих радова и тога накупљеног детаљног материјала питање коначно пречистити и решити. Нама је много скромнија намера у томе, да разуме се критички представимо и изнесемо што тачније стање тога питања у новијој правној теорији.

Ну има још и неких других више практичких разлога, према којима ће данашња правна теорија одиста подмирити једну са свим савремену правну потребу, ако се буде што више потрудила око што тачнијег и дефинитивног решења тога на-

учног питања о повратној сили за́ко̑на̑. У чему су ти практички савремени разлози? Ми смо већ горе напоменули, како је данас законодавство из своје трансцендентне висине сишло у редове грађанске, народне, те је свакојако могућан већи утицај науке на законодавство. Осим тога, то начело о неповратној сили закона, ма колико изгледало као са свим просто и свагда признато правило приватнога права, ипак има своју особену историју, која је увек била у најтешњој вези са политичким карактером неког повесничког периода, и о томе би се доиста могла писати засебна и веома поучна историја. Ко је на име само површно загледао у ту материју, лако ће појмити, што су и за што су сва времена јачега и убрзанога историјскога покрета и развића — она, која се обично називају револуционарним, реформаторским епохама — морала бити склоњена, да што ширу примену дају начелу непосреднога, безусловног деловања нових за́ко̑на̑, дакле да се удаље од правила, да „закон нема повратне силе“, докле су на против сва времена реакције — и све партије са реакционарним, конзервативним тежњама — обично опет усвајала начело о неповратној сили закона и то у таквоме обиму, какав управо и не одговара природи ствари. У томе нам погледу историја француског правног живота и законодавства даје нај јасније доказе и најпоучније примере. Да нам допушта простор, ми бисмо ради тога доиста учинили кратку екскурсију у француску историју, али овако морамо то за сада оставити на страну.

Ту је дакле било крајности и претеривања на једну и на другу страну. А како је данашње доба већма но икоје пређашње заузето реформаторским пословима у свима областима законодавства и правнога живота, како се данас чине понекад основни преображаји у многим правцима правнога и економнога стања, то је усред тога колебања и вртлога разних политичких струја, правце и укрштених интереса доиста суврeмена практична потреба, да наука чврстом руком повуче

непомичне границе самога појма о неповратној сили закона, те да тако с једне стране олакша преображајне послове садашњости, а с друге стране да индивидуалном вољом преорано и обрађено земљиште стечених права сачува од поплаве узбуњене и брзе преображајне струје.

Сад, иза овога летимичног критичког прегледа старије теорије и понекога погрешног гледишта, да приступимо излагању саме теорије према новијој правној науци. У тој је теорији пре свега стало до тога, да се правилно и тачно обележи појам стеченога права, јер кад имамо тај појам, онда није тешко определити ону област права, у коју нов закон не треба да дира, при којој не може имати повратне силе, а тако исто опет и у ону другу област, на коју нов закон одмах делује, при којој дакле има повратну силу. Ну да бисмо дошли до тачнога и правилног појма о стеченоме праву, ваља нам одмах у почетку поставити и обележити општи руководни принцип, који целом том материјом влада, па онда из тога општега принципа да изведемо поједине консеквенције, а за тим да му огледамо истинитост на специјалним примерима из свију појединих правних области и на самоме емпиричком правноме материјалу.

Тај општи принцип, који целом нашом материјом влада, међу новијим је писцима, колико нам је познато, најпрецизније обележио и опширно мотивовао Ф. Ласал, у својој већ више пута навођеној духовитој књизи „теорија стечених права"[1], и тај принцип овако гласи: а). Не сме имати повратне силе

---

[1] Die Theorie der erworbenen Rechte u. der Collision der Gesetze unter besonderer Berücksichtigung des röm., französ. u. preuss. Rechts v. Ferdinand Lassalle, Leipz. 1861. — Уз Ласала се у главноме придружује и један од најновијих писаца о томе предмету, а то је италијански правник Gabba, Teoria della retroattivitá delle leggi, Pisa 1868. 69. в. о томе Teichmann, art. Rückwirkung d. Gesetze у „Holtzendorff Rechtslexicon" 1871. Heft. стр.

ни један закон, који се индивидуе дотиче само посредовањем какве индивидуалне радње (акције) њене воље; б). Сме имати повратну силу сваки закон, који делује на индивидуу непосредно без икаквога њенога вољног акта; који се дакле дотиче индивидуе непосредно у њеним од воље независним, опште човечанским или природним или од стране друштва датим својствима, или се дотиче индивидуе само тиме, што само друштво измењује у његовим органским установама.

Тај општи принцип може само онда бити основан и правилан, ако истиче из самога појма неповратне силе закона. Ваља дакле видети да ли он доиста истиче из тога појма. Какав је дакле тај појам, шта управо значи то, да закон нема повратне силе? Закони представљају неку умну творевину и садржину, нови закони свакојако дакле неку ново задобивену и постављену умну садржину и то такву, коју друштво проглашује као облигаторну, обавезну. Сваки ново задобивени интелектуални напредак и саме поједине индивидуе делује на све објекте њенога проматрања и суђења, па ма они и у далеку прошлост спадали. Па кад већ код поједине индивидуе и њене интелигенције тако стоји ствар, и тако мора стајати, да она према садашњем (презентном) стању свога интелектуалног развића и своје свести пресуђује и оно, што се по времену бог зна колико раније догодило, за што да то онда не буде тако исто и у праву, за што да тако не стоји ствар и са интелигенцијом и свешћу целога друштва, кад оно неку умну творевину и садржину (закон) проглашује као облигаторну и кад нарочито у самоме појму закона већ лежи тај захтев, да се он одмах и непосредно примењује, да безусловно као норма важи за целокупну свест друштвену? То је од прилике оно исто, што и Мурлон[1] каже: „Сваки нов закон

---

[1] Répét. écr. s. l. Code Nap. I. стр. 47 и 48.

претпоставља се да је бољи од онога старога, који се њиме замењује; јер кад законодавац реформише и ново нешто наређује, то може бити само у тој намери, да се уведу поправке и да се исправе неке злоупотребе или незгоде, које постоје. Према томе дакле са свим је природно да се претпостави, да је законодавац мислио да потчини својој влади и своме новом закону не само она факта, која би се могла у напредак догодити, него тако исто и прошла факта што се тиче оних њихових последица, које ће се појавити и развити после проглашења новога закона. — Одиста, ништа није природније и логичније од ове претпоставке: чини се дакле, да она ваља увек и у свакоме случају да важи". А то онда значи, да би закон требао увек и у сваком случају да има повратну силу, и та би повратна сила закона, према свему што смо навели, могла доиста изгледати као са свим природна и нужна последица садашњега начина мишљења и свести[1], пред чијим се умним зрацима не може скрити ни један предмет нити може присвајати себи право, да се на супрот садашњој друштвеној свести одржи у својој пређашњој светлости и своме пређашњем облику. И зар се целокупно животно право једнога народа, право опште друштвене свести на свој властити развитак и напредак мора жртвовати и уставити пред оним, што се представља као стечено право појединца?

Али ту сад долазе правници, па на супрот овоме резоновању износе другу мисао, која се у овоме састоји: кад се ономе, што је већ једном законом и правом уређено и регулисано, опет одузима и укида то његово правно уређење, онда је то зло; они, којих се то тицало, могли су на то рачунати, да ће то правно уређење опстати и одржати се, и већ су почели да се на њега ослањају. Не може се дакле без довољнога узрока узети, да је законодавац постављајући нов

---

[1] Који свагда у новоме закону добија израза.

закон хтео да учини такво зло. Тако неповратну силу закона мотивује Виндшајд. Унгер је исту основну мисао изразио више правнички, казавши: „Закон има тенденцију, да животне односаје начини правним односајима, да везе и додире међу људима регулише и уреди по извесним начелима. Односај међу лицима постаје тиме правним односајем, што се регулише извесним законом, што долази под закон. Ну он долази под известан закон одмах при своме постанку, и задатак судије, који се доцније позива да о томе односају суди, не састоји се у томе, да право тек ствара, да односај тек начини правним односајем, него се његов задатак само у томе састоји, да изрече право које већ постоји, да на тај известан односај примени онај правни пропис, којим је он при самоме свом постанку већ регулисан и правним односајем постао. Сваки је дакле факт тиме, што је правни факт, већ узео на се известан правни облик; на њега је тако рећи ударен печат закона онога, који је у време његова постанка владао. С тога дакле неки јуристички факт, који је раније већ постао, не може бити дотакнут ни измењен доцнијим новим законом, по што он у себи и са собом већ носи своје једном добивено правило и норму“[1]. То је дакле правна мисао, на којој се оснива опште правило, да закон не треба да има повратне силе. Мурлон и други француски правници у томе више износе на среду разлоге целисходности, одржања друштвенога поретка, дакле у опште више разлоге законодавно-политичке, него строго правне.

Ну ми сад хоћемо да докажемо, како цела та мисао неповратне силе законске, у свему томе наведеном резоновању правних писаца, ипак није схваћена у својој унутрашњој суштини, није управо погођена главна тачка, око које се, као око осовине своје, обрће цела теорија о неповратној сили за-

---

[1] Unger, System I. стр. 114 и 115.

кона. Све ово, што су о томе казали наведени правни писци, никако не може по строгој логици да повуче за собом онакав закључак, какав су они из тога свог резоновања извели. Како и откуда се управо дошло до онаквога закључка, какав је н. пр. Унгер извео из свога мало час наведенога разлагања? У чему је управо правни разлог томе, да неки под ранијим законом основани правни одношај не може неким новим законом тако рећи други „законски печат“ да добије и да му се пропишу други правни учинци, но што их је имао по закону, који је у време његова постанка важио? То питање Унгер никако није решио, него он долази до свога закључка просто оним начином, који се у науци зове petitio principii. Са свим је истина оно, што је казао, да сваки однос међу лицима тиме постаје правним односом, што се подводи под известан закон, а тако је исто и то неспорно, да сваки однос тиме уједно већ и добије извесну правну форму и облик; али из тога никако још логички не излази, да последице и учинци некога под ранијим законом основанога правнога одношаја морају да се пресуђују и оцењују вечито за сва времена само и једино по оним законима, под којима је тај правни одношај постао. Унгер истина такав закључак поставља, али он долази до њега само тим начином, што правило, које управо тек треба да се докаже, претпоставља већ као доказано и утврђено у горњој поставци, за којом закључак долази, и то је та већ напоменута petitio principii. Јер кад би истина било, што Унгер узима и претпоставља, да је неки раније основани правни однос свој облик и своје правило тада постојалим законом већ једном за свагда и непромењиво добио, онда би свакојако из тога излазило, да се нови закони раније основаних правних одношаја не могу никако дотаћи, али то од новога законодавства са свим независно трајање, та непромењивост последица и учинака раније основаних правних односа, то је баш оно, што је управо тек требало да се

докаже, а не да се претпостави и узме као утврђено и доказано[1].

Осим тога из целога наведеног Виндшајдовог и Унгеровог разлагања никако не може да се види, на чему се управо оснивају они изузеци од правила о неповратној сили за̀ко̂на̂, што их и сами ти писци признају. Ко прочита њихово разлагање, мора са свим логички извести ту консеквенцију, да они правилу о неповратној сили закона дају апсолутну и безусловну важност и да ту одиста не може бити никаквих на самој природи ствари основаних изузетака. Истина они те изузетке пре свега оснивају на законодавчевој вољи и намери, а пред том сувереном вољом пада свака теоријска консеквенција и да су само при тим изузецима остали, ми не бисмо имали ништа да приметимо. Али они осим тих сувереном законодавном вољом постављених изузетака помињу још и неке друге, који се на самој природи ствари оснивају и при којима закон по чисто теоријском, начелноме схватању треба да има повратну силу, а то су случајеви, што их Унгер[2] овако означује: „Кад пак нови закон иде у категорију оних правних прописа, који некоме моралном начелу, некоме етичком захтеву хоће да даду правну важност и законску владу, онда у сумњи ти закони ваља да се схвате као такви, који имају повратну силу, јер етичко начело носи у себи енергију времено неограничене владе и важности“[3]. Ако је већ наведено теоријско мотиво-

---

[1] В. о томе међу осталима R. Schmid, D. Herrschaft d. Gesetze nach ihren, räuml. u. zeitl. Grenzen, стр. 112 и 113.

[2] System, I. стр. 127.

[3] Од прилике то исто каже и Виндшајд, Pandekten I. стр. 68 и 69, где вели, како се о некоме правном правилу мора тим пре узети да ваља безусловно да се примени (дакле да има повратну силу), у колико му већу важност законодавац даје ради разлога моралности и општега добра. А мало даље каже, како се извесни закони за то примењују и на већ раније основане правне односаје, што је у тим

вање правила о неповратној сили закона, што га Унгер и др. на среду износе, одиста истинито и основано, онда откуда се могло доћи до таквих изузетака? Кад се каже да „неки јуристички факт, који је раније већ постао, не може бити дотакнут ни измењен доцнијим новим законом, по што он у себи и са собом већ носи своје једном добивено правило и норму“, и кад се то поставља као дубљи правни основ неповратне силе законске, онда одиста не може да се увиди, како тај дубљи основ при извесним законима може да отпадне, те да се они ипак дотакну некога ранијега јуристичкога факта и да га измене. Зар не носи свaки јуристички факт у себи и са собом већ своје једном добивено правило и норму? Не носи, јер се признају изузеци, а чим се то признаје, онда одмах и тај цео општи основни принцип пада, јер он као опште начело мора важити за све случајеве или ако не важи, онда значи да то опште начело није погођено, да оно не стоји и да мора ту бити нека друга основна правна мисао, на којој правило о неповратној сили законској почива.

Казати, да закон за то не може имати повратне силе и не може неки ранији правни одношај додирнути и изменити, што је овај већ једном ранијим законом регулисан и једном за свагда свој печат добио, а за тим одмах признати, да у извесним случајевима тај ранији правни одношај и ако је већ регулисан и своје правило добио, ипак може да се измени — то значи потрти и оборити свој властити принцип, значи признати да тај основни разлог час стоји час не стоји, како у коме случају. Отуда се објашњава за што ми, кад смо прочитали резоновање наведених писаца, осетисмо да смо на крају управо онде, где смо били и у почетку т. ј. да управо не могосмо да се убедимо и дознамо, за што закон не треба да

законима добио израза неки морални или народно-привредни принципи од велике важности.

има повратну силу и која је то управо основна правна мисао, на којој се та неповратна сила законска оснива.

После ове летимичне критике, ми смо сад свакојако дужни, да позитивно кажемо, у чему је прави појам те неповратне силе законске и на каквоме се основном разлогу она оснива. Ту онда пре свега ваља на то питање да одговоримо: шта би значило управо то, кад би закон имао повратну силу? Не би значило ништа друго, него да је учињена повреда, да је дирнуто у слободу и урачунивост човекову. И само је с тога повратна сила закона неоснована и недопуштена. У друштву човек јест и ваља да буде слободан; и сам се злочинац при кажњењу сматра као слободно створење са властитом вољом; јер он је знао, каква је казна за његово злочинство одређена, па кад га је ипак учинио, значи да се сам по своме слободном избору изложио познатим последицама свога дела. Ако он значење и последице свога дела не зна и не познаје, онда га закон као неурачунива ослобађа. Повратна сила закона дакле не треба да буде, јер би иначе поједино лице законодавцу и судији могло да каже: да је закон тада, кад сам ја дело учинио, за њега ту извесну последицу одредио, ја то дело не бих учинио; јер ја бејах слободан, да га учиним или не учиним. Па ако га уз пркос томе приговору његовом осуде, онда му се та осуда не може више представити као последица његовога слободног избора, његове слободне свесне воље, него је тада над њим извршено позитивно и подмукло насиље. Потпуно тако исто стоји ствар у приватном праву. Јер то приватно право у опште и није ништа друго но реализација, остварење индивидуалне слободе воље. Кад се дакле доцнијим законом повратном силом дирне у вољно дело неке индивидуе, онда му је та његова воља искренута и у неку другу претворена и с тога је француски правник Тулије ту повратну силу законску,

тај ретроактивитет могао да назове „замком која је метнута индивидуама од стране законодавца“ (un piège tendu aux individus par le législateur). Ма како се далеко простирала моћ законодавчева, она ипак никада не стиже чак тако далеко, да може да учини, да је нека индивидуа нешто друго хтела, но што је доиста хтела. Такав дакле закон са повратном силом доводи ex post до тога, да је индивидуа друго хтела, а друго чинила т. ј. такав закон чини насиље индивидуи и он се по томе противи самоме појму свега права, који се само у томе састоји, да је позитивно право обезбеђена сфера и уређена област за реализацију слободне воље. Такав закон дакле није закон, он је апсолутна неправда, укидање правнога појма у опште. Ну таквим се законом не укида и не пориче само слободна воља, него уједно и знање и мишљење индивидуе.

Знамо, да воље не може да буде без свести, без мишљења, јер нико не може нешто хтети без интелигенције, не може хтети док није уједно о томе и мислио. По што је дакле воља у најтешњој вези са мишљењем, по што се она управо оснива на мишљењу, то се онда лако увиђа, како се законом са повратном силом такође и мишљење и знање индивидуе насилно денатурише и у неко друго промене. Слободна самоопредељивост, знање и воља, дакле управо дух човечји повратном се силом законском претвара у пасивну ствар без своје воље, која подлежи просто спољноме страном утицају и опредељивању. А то је онда, као што је већ напоменуто, апсолутна неправда и с тога се може разумети, како је Бенжамен Констан[1] могао с правом узвикнути, да је повратна сила закона преступ[2].

[1] А пре њега и француска „Déclaration des droits“ од г. 1793. каже у своме члану 14.: „l'effet rétroactif donné à la loi serait un crime.

[2] Још римски законодавац Јустинијан говорећи о повратној сили законској, коју је у многим својим законима нарочито наредио, веома

По што су пак слобода мишљења и слобода воље неопходни основни услови, на којима се целокупно право у опште оснива, и по што ту већ не може више бити говора о праву, где се сама правна идеја и то у своме корену укида, онда отуда излази јасно, да законодавац не може бити правно овлашћен, да такву повратну силу закона нареди и да његова намера и воља, ма колико да је јасно и јако изражена, у тој правној природи ствари не може ништа изменити. То је нај јаче изразио Мирабо (у француској конститианти од г. 1790) у своме узвику: „Nulle puissance humain ni surhumaine ne peux legitimer un effet rétroactif“. И то је смисао, у коме у понеким горе већ наведеним уставима хтедоше начело неповратне силе законске да обезбеде и ујемче. Али ту није потребан устав, не треба он тек да каже, па да се зна, да ни једноме законодавцу не припада право да укида човечју слободу воље и његову урачуњивост и да дух сматра као пасивну ствар[1].

основано износи и помиње моменат знања или мишљења, који је у супротности са том повратном силом, а на коме се воља оснива. Тако н. пр. вели: „Illis (legibus) enim credentes et ita contrahentes nullus culpabit, quare non futurum sciverunt“... Nov. 22. cap. I. de nuptiis.

[1] Ми овде говоримо са теоријскога гледишта о праву законодавчеву, а разуме се да у практици он може имати моћ да учини и оно, што није његово право. Ну у томе баш и јест веома неугодан знак ненаучности и назатка у правној свести, што модерни писци, као што смо горе видели, скоро из реда — са малим изузецима — исповедају, како у овој материји све и сва зависи од случајне воље и намере законодавчеве. Ласалов је прекор у томе погледу потпуно основан. Само ми мислимо да Ласал иде сувише далеко, кад чак и од судије тражи, да таквоме закону, коме законодавац противно правној природи саме ствари даје повратну силу, одрече примену. Ту се од судије тражи више, но што је у његовој власти, тражи се да се он сам уздигне изнад законодавца, докле је његов задатак само у томе, да примењује закон онакав, какав је од стране законодавчеве прописан, в. Lassalle, Syst. d. erworb. Rechte I. стр. 59 и 60, прим. 2.

Ну из свега што смо до сада казали о правоме појму и смислу повратне силе законске излази само собом, да индивидуа може на неповратну силу законску да се позива и против његове повратне силе да протестује само онде, где је нека вољна радња, нека индивидуална акција воље, која хоће доцнијим законом да се укине или изврне и изопачи.

На против пак она права, која закон као такав, без икаквога посредовања индивидуалне воље, индивидуи даје, таква права нису друго до општа својства (квалитети) и овлашћења, која постоје само на основу закона, који их даје, и са тим законом заједно стоје, теку и ишчезавају, падају.

Закон је израз правне свести целога народа. Све је дакле законско право као такво нешто, што се опредељује општом свешћу, која је у непрестаноме покрету и промени; с тога сваки нов опредељај тога законскога права одмах се непосредно дотиче индивидуе онако исто, као што је то чинио пређашњи опредељај. Чврсто и недотакнуто може остати за индивидуу само оно, што је она из те непрестано промењиве струје властитим својим делом и својом вољом једном изузела и за се задобила! Сваки закон дакле, који не дира у ранија дела индивидуалне воље, и у колико у њих не дира, по својој природи одмах непосредно делује.

Кад се ово што је казано упореди са познатом формулом, да нови закони не смеју дирати у стечена права, онда излази да је та формула само онда истинита, ако се под стеченим правима разумеју само таква, која су прибављена и стечена индивидуалним акцијама воље. Дакле су само она права одиста стечена, која су индивидуалном вољном радњом индивидуе њојзи припала и од стране њене задобивена. У томе појму као таквоме садржана је већ цела теорија о стеченим правима. У осталом већ и

у самоме језику, у самоме говору налазимо потврду, да је истинит и погођен овај сада постављени појам стеченога права, јер већ у самоме обичном говору означује се нешто као стечено само онда, кад је ту било неке индивидуалне радње, и по томе би према самоме значењу речи неправилно било казати, да је неко стекао такво право, које му је без икакве његове радње и воље просто прописом законодавчевим дато. До оваквога појма о стеченоме праву ми могосмо доћи само нашим горњим разлагањем о правоме дубљем значењу неповратне силе законске. И с тога је имало свога основа оно, што смо горе казали „да бисмо дошли до правилнога и тачног појма о стеченоме праву, ваља нам одмах у почетку поставити и обележити општи руководни принцип, који целом том материјом (о повратној сили зáкôнâ) влада“. Ми смо тај општи руководни принцип поставили, ми смо видели, како он истиче из самога појма неповратне силе законске, и на основу тога општег руководног принципа ми дођосмо до оваквога тачнијег појма о стеченоме праву. А да је тај појам тачнији и правилнији, но што је од стране већине писаца до сада постављан, то држимо да ће се још боље посведочити ниже при специјалним примерима из појединих правних области.

Ми смо казали, да се мисао неповратне силе законске не оснива ни на чем другом до на субјективној слободи духа човечјег. Ако је то одиста тако, онда се оно међу осталим мора посведочити и у многовековној историји правнога живота разних нáрôдâ и разних повесничких епоха. Да то бар у кратко додирнемо. Ко се колико толико упознао са оним, што се зове философија историје или да се правилније изразимо, са основним културно-историјским карактером разних повесничких епоха и културних система, тај ће знати, да је Азија она земља, у којој субјекат као такав још не постоји т. ј. у старој источној култури начело индивидуалне субјективне слободе још није признато нити се

дошло до свести и сазнања о њему. Ако се дакле, као што горе казасмо и разложисмо, неповратна сила законска оснива једино на појму субјекта и његове слободе, онда би према томе, по што у Азији тога појма још нема, тамо морала апсолутна повратна сила закона бити непромењиво и необориво правило и владати целом правном историјом азијском. И то је доиста тако, као што се то по новијим писцима, који су се историјом азијскога правнога живота и законодавства бавили, заиста може доказати[1].

Тако н. пр. у Китају, у општем китајском законику, који и данас тамо важи, поставља се о свима кривичним законима садашњим и будућим то начело, да се увек примењује само најновији закон без обзира на то, да ли је неко дело пре тога закона учињено или под владом његовом[2]. Дакле чак и у кривичном праву проглашује се апсолутна повратна сила закона. Па како је у Китају тако је и у Индији. Индиректни докази о томе могу се наћи већ у старо-индијскоме законику Мену-а. Па тако исто позитивно и изречно наређена као у Китају налази се та повратна сила закона код онога источнога народа, који већ представља неки прелаз западноме духу, па ипак још је задржао то оријентално азијско схватање, а то је народ јеврејски. До Мојсијевога закона у Јевреја кћери беху са свим искључене од наследства, па и кад нема мушкога порода. А наслеђивало се у јеврејскоме народу увек по закону, ab intestato, никада по тестаменту[3]. Кад дакле не беше синова, онда су долазила покојникова браћа и т. д. по законскоме реду. Умре неки

[1] Неке од тих писаца наводи и доста опширно говори о тој целој ствари F. Lassalle, Theorie der erworb. Rechte I. стр. 62—68.

[2] Потпуни текст тога китајскога законика може се прочитати у енглеском преводу у: Ta Tsing Leu Lec, being the fundamental Laws and a selection from the supplementary statutes of the Penal Code of China, translated by Sir G. Th. Staunton, London 1810.

[3] В. о томе свему Michaelis, Mosaisches Recht II. 59.

Зелафедад без синова и његово заостало имање по наследноме реду пређе у својину његове браће. Ну сад се појаве Зелафедадове кћери и траже и за се један део наслеђа и ту је сад веома наиван и занимљив начин, који мојсијев закон о томе даље говори: „Мојсије изнесе њихову (т. ј. Зелафедадових кћери ствар пред господа. И господ му рече: Зелафедадове су кћери право говориле. Ти ћеш им дати наследно добро међу браћом њиховога оца и предаћеш им наследство њиховога оца. И кажи деци израиљевој: кад ко умре и нема синова, онда да предате наслеђе његовој кћери“ и т. д. где се онда даље развија нов закон о наследноме реду. Јеврејски законодавац, бог, отпочиње дакле постављање новога закона тиме, што га примењује на случај, који се већ беше раније догодио и решио и сматра ту примену као нешто што се само собом разуме и што је са свим у своме реду. И ако је Зелафедадово заостало имање по тадашњем закону и праву већ постало пуноважно стеченом својином његове браће, и ако би се то данас сматрало као очевидна повреда својине и означило као противоправно дирање у већ стечена права, ипак то све ништа не смета нити постоји за јеврејскога законодавца. Он решава ствар по садашњем закону, према садашњем стању друштвене правне свести и не снивајући о томе, да такав поступак можда није правилан.

Али за то тај јеврејски бог беше прави оријенталан бог, који још не беше слушао римске пандекте нити беше васпитан у јелинској уметности и образованости.

Јелински народ беше онај, у коме се појам човечје субјективности т. ј. појам индивидуалне слободе — по коме је дух човек субјективна самоопредељивост и продуктивност — први пут и у првоме своме облику појавио у светској историји. И с тога ту први пут налазимо мисао о неповратној сили закона, као што је изречена од Платона и као што је већ налазимо у јелинскоме праву.

По што смо таквим начином покушали да дамо философско објашњење оном оштем руководноме принципу, који смо о повратној сили законској поставили и развили, сад већ можемо бацити поглед на пространу област оних правних питања, која на основи тога највишега начела добијају своје са свим природно решење. Тако пре свега закон, који опредељује и у нечем измењује прописе о правној способности лица и о њиховој способности за правне послове (état et capacité des personnes), такав закон одмах непосредно и безусловно делује и по томе одмах одузима ту способност оним лицима, која је по дотадашњем закону имадоше, али је по новоме закону не могу имати. Кад дакле неки закон измени године, које су за пунолетност нужне, те у место 21 године одреди 25 годину као доба, кад та пунолетност настаје, онда је тиме одмах свима оним лицима, која по досадашњем закону већ беху пунолетна, та пунолетност и са њоме скопчана способност за правне послове опет одузета, дакле се та лица опет враћају под туторство. Има истина знаменитих правника, као што су Савињи[1], Борнеман, а у новије доба и Р. Шмид[2], који се не слажу са таким решењем и мисле да они, који су већ по старом закону пунолетни постали, не могу опет да се врате у малолетност и ако је нов закон учинио измену у годинама. Али је ипак претежна већина новијих писаца[3], а нарочито целокупна француска јуриспруденција[4] на страни тога нашега решења и оно се одиста може данас сматрати као опште признато

---

[1] System des heut. röm. R. VIII. стр. 415. и даље.

[2] Reinhold Schmid, D. Herrsch. der Gesetze nach ihr. räuml. u. zeitl. Grenzen, § 11 стр. 119 и 120.

[3] Као н. пр. Unger, System I. стр. 131. — Lassalle, Theorie der erworb. Rechte I. стр. 73. и др.

[4] Mourlon Répét. écr. s. l. prem. exam. de Code Nap. I. стр. 49. — Pradier-Fodéré, Principes généraux de droit etc. стр. 91. — Demolombe Cours de code civil, T. I. стр.

правило новије правне теорије. Ну и ако се скоро сви новији писци у томе решењу слажу ипак се већ ту опажа код многих недостатак руководнога теоријскога гледишта у томе, што се на разни начин муче да нађу **разлоге**, на којима се такво решење тога питања управо оснива. Понеки тек као кроз маглуназиру и из далека додирују прави разлог, руковођени својим правничким тактом и инстинктом, али га нису јасно и свесно уочили и прецизно на среду изнели. Је ли пунолетност стечено право или не? На то питање ваља да се одговори па да се нађе прави разлог горњем решењу. У многим законодавствима[1] а и од стране понеких писаца она се одиста сматра као стечено право, док су међу тим други одмах готови са одговором да она **није** стечено право — али за што? Кад се разлог потражи, онда настаје мука и тешкоћа и у многих иначе ваљаних и оштроумних писаца наћи ћемо веома слабе и лабаве разлоге. Тако **Мурлон** са свим правилно решава, да правна способност и способност за правне послове (која н. пр. настаје и задобија се пунолетношћу) нису никаква стечена права и то: а) за то, што се законодавац не може никако одрећи своје власти и моћи да само друштво као такво организује; а то би се одиста звало одрећи се те моћи кад би некоме лицу морао признати такву способност, коју он више не би могао ни изменити ни укинути, па шта више ни онда кад увиђа њену опасност! б). За то, што се они закони који опредељују способност лица за правне послове сматрају као такви, који су прописани баш у интересу самих тих лица, на која се односе, они су дакле једино за то постављени, да та лица заштите, па ко би према томе онда могао тврдити **да има стечено право да не буде заштићен**? То су разлози Мурлонови; види се да су они тако опште и протегљиве природе, да би се они могли тако исто и при многим

[1] Тако н. пр. у аустријскоме законодавству, в. Unger, Syst. I. стр. 131, прим. 6 и 7.

другим правима употребити, која се признају као стечена и у која доцнији закон не треба да дира. Зар у правну организацију друштва не спадају и толики други закони, него само они, који опредељују правну способност лица и њихову способност за правне послове? И кад би само о томе било питање, да законодавац у свакоме случају одржи своју моћ и власт, да уређује и организује друштво, тада би се логички из тога могло само то извести, да сваки нов зикон ваља одмах безусловно да делује, дакле да има повратну силу, јер чим то није, онда је одмах законодавцу у неколико окрњена његова моћ, да правно организује друштво, јер мора да поштује извесна права, која се са данашњом правном организацијом друштва више не слажу. И кад би се само тај Мурлонов разлог имао на уму, онда би са свим консеквентно било, да и у томе случају, где закон мења године способности за брак, тај закон делује и на оне бракове, који су под ранијим законом закључени, јер и у томе је случају питање о извесној способности лица, и зар законодавац не ограничава своју моћ, да организује друштво, кад у таквоме случају ту способност за брак не може више да измени ни да укине, и ако увиђа њену опасност?

Па ипак Мурлон о тим већ закљученим браковима каже, да на њих нов закон не делује и то је решење правилно, само што се оно не може на његовом оном разлогу основати, него ту онда мора он да се помаже тиме, што то од њега постављено правило о способности лица мора да се „ограничи и у нечем умери“, и ту онда Мурлон већ мало назире прави разлог према своме јуристичкоме инстинкту, али га није прецизно и као што ваља изнео на среду. Што се тиче онога даљега разлога, да нико не може имати стечено право да не буде заштићен, он је тако исто слаб и недовољан, јер сваки онај, који је по закону већ постао пунолетан и тиме добио право да самостално располаже својим имањем и закључује правне послове, и то своје

право већ у велико врши, тај то никако не сматра као неки терет и неку несрећу, против које ваља да се заштити, него он то сматра као неко добро и неко првенство, које далеко претеже све оне заштите које се дају малолетнима[1]. Па кад је неко већ по закону добио право, да не буде више заштићен, кад је већ признат као способан и да му та заштита више није нужна и он је на ту своју способност потпуно могао рачунати, за што да му се доцније поново опет натурује и намеће заштита, која за њега већ нема више такво значење него му долази као несносан терет и као неоправдано поново враћање у неки зависан правни положај!

Ми смо овога француског правника узели само као један пример из многих, по коме се види, како се они писци муче и натежу са разлозима за неко у самој ствари правилно решење само с тога, што нису стали на право теоријско гледиште и нису нашли добар основни руководни принцип целе ове материје.

За што пунолетност није стечено право, то према ономе руководноме гледишту, што смо га ми горе поставили, није ни мало тешко основати и правим разлогом утврдити. Пунолетност просто за то није стечено право, што при њеноме прибављању није од стране индивидуе било никаквога акта њене воље, никакве њене индивидуалне радње. Само доба живота је неко природно својство а није нешто што се вољом ствара и производи. Па тако је исто и одређивање онога доба старости, које се тражи за пунолетност, једино и чисто опредељај законодавчев и ствар са свим независна од индивидуе и њене воље. Такав закон дакле сме одмах безусловно деловати и појединим лицима већ задобивену пунолетност опет одузети. Јер кад се тачно изразимо, онда то и не беше „задобивена“ или „стечена“ пунолетност, јер ту недостаје свака

[1] B. Schmid, D. Herrsch. d. Gesetze nachihr. r. u. zeitl. Grenzen, стр. 119.

вољна акција, која је неопходна претпоставка у појму стицања и задобијања (прибављања); него ту беше само нека извесна способност за правне послове, која је постојала на основу закона и која је са новим законом просто престала постојати. Али на против они правни послови, што их је извесна индивидуа према својој досадашњој пунолетности већ учинила и свршила, остају потпуно у важности[1], и ако се сама пунолетност опет укида, јер ти су правни послови већ вољне индивидуалне радње, које се новим законом не могу накнадно поништавати ни изокретати.

А да би се видело, како је овде при свима појединим питањима тачно до тога стало, да се увек једном постављено опште начело и појам стеченога права пред очима има, то ћемо још напоменути, како она лица, која су задобила пунолетност не просто тиме, што су навршила године које закон тражи, него су за пунолетне оглашена пре тих година[2], та се лица не враћају више у малолетност и ако би по новоме закону према својим годинама требала поново да се уврсте међу малолетне. По неким писцима[3] разлог је томе, што је та пунолетност по судскоме оглашењу нека привилегија, а привилегије доцнијим новим законом не могу бити дотакнуте ни измењене. Ну ту увек још може неко да пита: а за што привилегије не могу бити дотакнуте новим законом, на каквом се то дубљем унутрашњем разлогу оснива? И на то питање не нађосмо одговора у поменутим писцима. И онда излази, да

[1] То такође са свим добро решавају: Mourlon, Répét. écr. etc. I. стр. 49 и 50. — Unger, System I. стр. 133. — Savigny, System d. heut. röm. R. VIII. стр. 407, 408 и 463. — Windscheid, Pandekten I. § 32. прим. 7. и др.

[2] У римском праву т. н. venia aetatis; у нас н. пр. по чл. 112. закона о старатељству.

[3] Као н. пр. Unger, System I. стр. 131. прим. 4. — Savigny, System VIII. стр. 416. није ту разлику учинио између једне друге пунолетности, него он по једној суди и о другој.

се ту као разлог за неко правило наводи опет неко друго правило, које и само још треба да се оснује и мотивује неким дубљим разлогом. Свакојако дакле мислимо да је горње решење много боље основано и мотивовано, кад према нашем горе постављеном општем појму пунолетност по судскоме оглашењу сматрамо као нешто, што је посредовано и стечено неким индивидуалним радњама[1], и само за то она не може више да се поништи новим законом онако, као што се поништава она друга, законом дата пунолетност.

Да одмах овде проговоримо нешто и о еманципацији или ослобођењу од очинске власти. Та се еманципација у својим последицама односи на саму правну способност деце и по томе на правни положај лица као таквога. Али је она сама ипак установа, која корен свој има у породичноме праву. Према томе Савињи[2] решава, да како постанак очинске власти тако и њен престанак подлежи и бива увек по ономе закону, под којим се догоди онај факт, који то престајање очинске власти, дакле еманципацију, за собом повлачи. Па ипак то решење држимо да није правилно, јер увек ваља при томе да се има на уму то, чиме и услед чега та очинска власт престаје, и према томе ће решење бити различно и са свим супротно. По новијим законодавствима (Code civil

---

[1] Истина, ту би неко могао запети за то, што при судскоме оглашењу за пунолетнога не мора баш увек сам малолетни то да тражи, дакле нема увек баш његове индивидуалне радње. Али ту треба имати на уму, да је то само привидно тако, јер у праву у опште постоји и влада у породици истоветност (идентичност) лица њихове воље. Према тој идентичности сматра се нека вољна радња једнога породичнога лица уједно као радња другога пор. лица. Дакле отац, старатељ и старатељски суд раде у место и за малолетника те оно, што они за њега раде, сматра се као да је он сам урадио. Види о томе добро објашњење у Lassalle, Theorie d. erworb. Rechte I. стр. 86 - 89.

[2] System d. h. röm. R. VIII. стр. 500, 504. — Тако исто и Unger, System I. стр. 141 и 142.

art. 372, наш грађански законик § 150. и т. д.) по самоме праву (ipso jure) престаје очинска или родитељска власт, чим дете постане пунолетно. Та врста еманципације стоји свакако под непосредним утицајем и учинком онога закона, који сада важи, и по томе кад нов закон повиси број година, које су за пунолетност нужне, онда сви они, који су по пређашњем закону били већ пунолетни, ако нису достигли новим законом одређене године, опет се враћају под родитељску власт, разуме се са свим сугласно са оним, што смо мало пре о тој пунолетности говорили. Ту дакле та родитељска власт опет настаје и оживи. А на против она еманципација и са њоме скопчана правна способност, која истина настаје такође по самоме праву, али као последица неке вољне радње онога, који се еманципује (од родитељске власти ослобађа), као што то може да буде н. пр. браком[1] — таква еманципација већ не може бити дотакнута доцнијим законом о еманципацији, јер је она индивидуалном акцијом воље посредована, дакле свакако стечена.

Можда би се при таквоме случају еманципације могло приметити, да ту није разлог то, што је она стечена индивидуалном радњом онога, који се ослобађа, него да је ту узрок у томе, што малолетни без родитељскога допуштења не може да ступи у брак, те по томе еманципација услед брака није ништа друго но ослобађање, које је сам родитељ учинио, давши допуштење за брак а тиме већ и отпуштање испод своје власти. Али то је са свим случајно, да се то двоје стиче и уједно налази при тој врсти емаципације; јер и кад тога стицаја не би било, дакле извесна индивидуална радња малолетникова не би била везана за родитељско допуштење, ипак би по правну способност малолетника потпуно исте последице настале. Узмимо н. пр. кад би се данас

[1] Code civil art. 476.: „Le mineur est emancipé de plein droit par le mariage“; наш закон о старатељству чл. 113.

гдегод опет поновио и поставио онај закон Јустинијанов[1], по коме еманципација по самоме праву наступа и као последица извесних звања и достојанстава, ту извесно не би било родитељскога допуштења нити би га закон тражио, па ипак би та еманципација према неком доцнијем закону онако исто стајала, као и она путем брака, о којој сад баш говорисмо. А то је за то, што су та звања задобивена и посредована индивидуалном заслугом и акцијом онога, који се услед тога од родитељске власти ослобађа. На такав дакле постанак правне способности доцнији закони не утичу, дакле они одмах имају утицаја на њу, кад је ослобођење од породичне власти настало само услед извесних година. С тога се дакле не може, као што обично француски аутори чине, у опште казати, да се правна способност и способност за правне послове појединим лицима даје увек само законом. Она као што смо видели у извесним случајевима може бити и стечена.

Узмимо ради још бољега објашњења горе постављенога начела н. пр. један закон о браку и о разводу брака. У колико се такав закон дотиче оних лица, која су у браку, већ тим самим, што целу ту органску установу брака измењује, у колико дакле доноси опредељаје о оним општим својствима, правима и дужностима, која закон супружницима у опште као таквима даје, у толико такав нови закон одмах делује и утиче на све бракове, који су већ пре њега постали и још постоје. Кад дакле тај нови закон рецимо укине и забрани развод брака или тај развод, ако је донде забрањен био, уведе; или кад тај нови закон лична права и дужности брачних лица једно према другоме (као покорност, заштиту и т. д.) измени и друкчије одреди, онда ти његови опредељаји одмах важе за све бракове, који постоје. А то је просто с тога, што се тај закон брачних лица до-

[1] Nov. 81. cap. I.

тиче само тиме, што се сама установа брака, што се општа и вазда само законом дата својства мужева и жена измењују. Да ли се брак у опште може развести или не, то је својство, које чисто и једино закон браку даје, а то није дело и продукат појединога брачнога лица, мужа или жене. Дакле се такав закон дотиче брачних лица у њиховим општим законским својствима (квалитетима) супружника, без икаквога посредовања некога њихова вољног индивидуалног акта.

Тако исто кад један закон уводи нове узроке за развод брака или неке узроке, који су до сада важили, укида, такав закон одмах чим се прогласи важи за све бракове који постоје. Шта ће у опште као узрок разводу брака важити или не, то такође не зависи нити је производ вољне радње индивидуе, него је то увек само законски опредељај, који се саме установе брака тиче. С тога дакле у томе погледу супружници не могу се тужити на закон, да он има неку неоправдану и правно неосновану повратну силу, јер се тај закон не тиче некога властитога дела једнога од брачних лица, које је то лице пре тога закона учинило; а ако од сада важе као узроци разводу извесна дела, која дотле то не беху, онда је то остављено слободноме избору и вољи индивидуе, да такво дело учини или не учини. Дакле је свакако спасена човечја слобода, прво право индивидуе, да природу својих дела у напред може знати.

Али кад Савињи[1] налази, да се од новога закона уведеним узроцима развода може дати чак и такав учинак, да се они могу применити и на пређашње време, дакле и на дела која су пре тога закона учињена, онда би то извесно била потпуно неоснована повратна сила законска, која нема никакве теоријске правне оправданости. Јер онда би нека

[1] System des heut. röm. Rechts, VIII. стр. 526. — Па тако исто и R. Schmid, D. Herrsch. der Gesetze nach ihr. räuml. u. zeitl. Grenzen, стр. 138.

вољна већ свршена радња индивидуе тек доцније накнадно добила други карактер и друге последице, но што је индивидуа могла при самоме вршењу те радње знати, и ту би се онда законодавцу или судији с правом могао учинити тај прекор, да он дира у човечју урачуњивост[1]!

Па како у приватноме праву, тако исто и у јавноме праву наше горе постављено начело важи и има свога учинка. О кривичноме праву ми смо то већ горе напоменули. Ну и у другим деловима јавнога права тако исто важи то правило.

Кад н. пр. један закон измени или отежа услове прирођења (натурализације), онда такав закон не може имати учинка на оне странце, који су то прирођење већ задобили по условима, који су пре тога закона важили. Али кад би сад од некуд извесној држави пало на ум, да свима странцима, који се у извесно време на њеноме земљишту налазе, даде натурализацију, дакле својство потпуних грађана без обзира на њихову изјављену или неизјављену вољу, па кад би се тај закон доцније опет укинуо, онда би се то укидање односило одмах и на све оне странце, којима је пређашњим законом прирођење дато (ну ту се наравно изузимају они, који су то својство још пре закона, који га опет укида, примили и усвојили изречно изјавом свога пристанка или другим каквим конклудентним актовима и тако су га онда доцнијом индивидуалном акцијом воље својином својом учинили; јер то је све једно, да ли је неко право тек постало и настало услед индивидуалне вољне радње, или је оно прво из самога закона потекло, па га је за тим индивидуа тек доцнијом радњом својом задобила и усвојила[2]). У томе дакле, што би се таквим доцнијим законом то прирођење опет

---

[1] То су са свим добро увидели: Unger, Syst. des öster. allg. Privatr. I. стр. 140, прим. 51. — F. Lassalle, System der erworb. Rechte I. стр. 78.

[2] То ћемо ниже још ближе објаснити.

одузело, не би било никакве неоправдане повратне силе, али на против онај први закон, који свима странцима од један пут без њиховога питања даје грађанство, свакојако би имао неоправдану повратну силу у томе, што би на основу некога случајнога или привременога бављења томе свакако вољноме акту давао такву последицу, коју онај, који се бави на извесној територији, није хтео ни имао на уму (а осим тога се тим дотичним лицима против њихове воље одузима грађанство њиховога завичаја).

Да напоменемо још неки пример из јавнога права. Тако н. пр. кад се изда нов закон о активноме и пасивноме праву избора, те се рецимо тим новим законом право избора ограничава, онда нема сумње да се способност и право избора одмах тиме одузима и оним грађанима, који су га до сада по староме закону имали и вршили. А зар то није стечено право? Извесно није, јер је то просто једна општа извесноме реду грађанства дата способност, једно законом дато својство, које они нису никаквом вољном индивидуалном акцијом стекли и задобили, те с тога то својство са законом стоји и са њиме пада. Али се тиме наравно никако не могу више укинути и као неважни прогласити они већ свршени избори, у којима су и ти сада за избор неспособни грађани на основу пређашњега закона учествовали; то су већ индивидуалне вољне радње, којих се закон не дотиче и које остају у важности.

Овде ћемо мимогред напоменути, како је и у нашем законодавном телу једном приликом покренуло се питање о повратној или неповратној сили закона, а то беше тим поводом, што је поведен говор о томе, може ли неко још и даље бити уредник новина, који је истина по пређашњем закону могао то да буде, али који према новоме закону о штампи нема више ту уредничку способност, јер нема оне услове, што их тај нови закон тражи. Многи су били тога мишљења и најзад је и већина законодавнога тела то мишљење усвојила, да

такво лице и даље може бити уредник, ма да нема новим законом тражене услове, и то просто за то, што закон нема повратне силе. Ту је поводом тога појединога случаја законодавно тело управо упустило се у начелно решавање и тумачење тога правила о неповратној сили законској и ми тај случај управо само с тога овде и напомињемо, што је ту поведена реч о начелноме разумевању и схватању тога правила и што нас мора одиста занимати, да ли је законодавно тело при томе остало на правилноме правноме гледишту или је с њега скренуло. Ми држимо да законодавно тело, решивши то питање у поменутоме смислу, није стајало на коректноме правном теоријском гледишту и то баш према ономе општем руководном начелу, што смо га ми горе о тој повратној или неповратној сили законској поставили и до сада у понеким примерима објашњавали. Ту пре свега ваља одговорити на то питање: је ли уредничка способност стечено право или не? Према нашем руководноме гледишту и по аналогији оних примера, што смо их навели, она очевидно не спада у ред стечених права, јер би се онда и пунолетност и право избора и т. д. морало сматрати као стечено право. Способност за уредника је тако исто неко опште, апстрактно, самим законом дато својство, које индивидуа није стекла ни прибавила никаквом својом вољном индивидуалном радњом, него јој она просто по закону припада[1]. И сад законодавац нађе за нужно, да ту извесну способност у некоме јавном општем интересу друкчије одреди и то онда одмах важи и за оне, који су до сада ту способност по закону имали и вршили; она за њих са законом стоји и са њиме пада, јер се једино само на закону оснивала. То је са свим логична последица горе постављенога општег руководнога гледишта. И заиста, да ли је томе извесном лицу,

[1] И та апстрактна, општа способност припада свима индивидуама те извесне врсте и тога реда, а хоће ли се оне том способношћу користити или не, то је њихова ствар.

које је постало уредник, нужно било, да нарочито учини неки вољни индивидуални акт, па да ту способност тиме тек стече и придобије? Никако му то није нужно било, јер му је сам закон ту способност већ дао и оно је само имало том способношћу да се користи или не. —

Ну осим овога главног начелног разлога, који из нашега руководног теоријског гледишта истиче, при овоме питању о уредничкој способности могу да се наведу и други разлози, по којима су се од стране знатних правничких писаца слични случајеви и питања о повратној сили законској решавала онда, кад још ово новије основно теоријско гледиште није постављено било. Тако н. пр. ми смо већ напомињали како Савињи каже, да одмах делују, дакле управо имају повратну силу сви они закони, који су строго позитивне, принудне природе, дакле они т. н. апсолутни закони, који имају свој корен ван строге правне области. А међу те законе строго позитивне, изнудне природе Савињи сам, као што смо већ горе видели, рачуна све оне „који са моралним, политичким или народно-привредним узроцима и смеровима стоје у свези". Нема сумње да међу такве законе иде и такав закон, који одређује услове за уредничку способност. Јер на каквом се строго правноме разлогу може оснивати опредељај о томе, да само таква и таква лица могу бити способна за уреднике? Ту извесно нема никаквога строго правнога разлога, него ту очевидно утичу само узроци моралне, политичке, у опште као што Унгер каже етичке природе, јер ту се има пред очима само тај морални, политички-васпитни смер, да само лица такве извесне спреме имају способности, да политички васпитавају народ, да руководе јавно мишљење, да образују и унапређују јавну свест и т. д. А овамо иде и онај разлог, што га наводи Мурлон објашњавајући за што извесна законом дата способност, да се врши такав или онакав посао и акт, не може никако бити стечено право, које

се не да опозвати; његов је резон што „le législateur ne peut pas renoncer au pouvoir qui lui est confié d' organiser la société elle-même; or ce serait évidemment y renoncer que d' accorder des facultés qu'il ne lui serait plus permis de modifier ou de détruire, alors même qu'il en reconnaitrait le danger"! Па зар законодавац није очевидно увидео опасност, која настаје по друштвено политичко и морално васпитање, кад се лицима недовољне спреме даје уредничка способност и зар није за то баш изменио услове те способности? Тиме не кажемо, да законодавац мора баш увек погодити праву меру, него хоћемо само да констатујемо, какве је разлоге и мотиве имао пред очима.

Мислимо дакле, да смо овако мимоходом доказали, како са сваке стране и ма са кога теоријскога гледишта (старијега или новијега) скупштинско решење о уредничкој способности услед новога закона о штампи није било теоријски коректно и правилно. Ну да ли тиме мислимо и то да кажемо, да то скупштинско решење и практично, позитивно-законски није основано и није могло у таквоме смислу да се донесе? То ми никако не мислимо казати, јер ту ваља добро разликовати оно, што је по самој научној теорији консеквентно и правилно од онога, што је законодавац властан и мимо теорију да учини и определи. Теорија сама по себи још нема формално обавезне силе и законодавац није дужан да се по њој управља. По томе он има моћ, да некоме закону изречно даде повратну силу, коју он по теоријској консеквенцији не треба да има и обратно. Према томе, скупштина као законодавна власт и као надлежна за автентично тумачење зáкôнâ потпуно је била власна, да питање о повратној или неповратној сили извеснога закона у оваквоме или онаквоме смислу протумачи, и како га је она протумачила, онако оно позитивно важи. — Ово је дакле с наше стране била само начелна, теоријска критика тога скупштинскога ту-

мачења; а о самој позитивно-законској, обавезној важности скупштинске одлуке не може нико сумњати. —

По што смо таквим начином поставили и појединим примерима изближе објаснили и утврдили наше руководно теоријско гледиште, то ћемо сад приступити томе, да га проведемо кроз поједине области права и да му огледамо консеквенције на самоме емпиричком правноме материјалу.

1. Стварно право. Што се пре свега тиче самих ствари, као предмета правнога саобраћаја, то се сваки нови закон одмах простире на све ствари, које постоје. Тако н. пр. ако неки нов закон неке ствари, које су до сада биле у саобраћају, прогласи и одреди као ствар ван саобраћаја, изузете од саобраћаја (extra commercium); ту онда онај, који има државину на таквој ствари, одмах губи ту државину, ма да је он њу над том стварју прибавио пре, но што је тај нови закон изишао[1]. То је с тога, што се својство неке ствари, по коме је она у саобраћају или ван саобраћаја, оснива једино на закону, и оно постаје и престаје са свим независно од индивидуалне вољне радње овога или онога лица. Као што се лицима њихова правна способност и способност за правне послове одређује и одузима законом, тако и стварима њихова способност, да могу бити предмет правнога саобраћаја. Она са законом постаје и престаје[2]. — Осим тога, такав је закон увек апсолутне природе, дакле у вези са извесним религиозним, политичким или народно-привредним сме-

[1] Lassalle, System der erworb. Rechte, I. стр. 306. — Unger, System des österr. allg. Privatr. I. стр. 134 и 135.

[2] Тако исто, ако се новим законом укине нека разлика међу стварима, која је до сада за правне одношаје од велике важности била, то онда одмах важи то укидање за све ствари те врсте и за све правне одношаје, који се на те ствари односе и који су још под старим законом постали. Тако н. пр. кад се укине разлика између стечених и наслеђених добара и т. д.

ровима, јер очевидно то питање, хоће ли нека ствар бити у саобраћају или не, решава се према тим поменутим узроцима и смеровима, а никако по чисто правним разлозима.

Што се тиче државине и својине, то се начин прибављања а тако исто и начин престајања или губитка тих права управља увек по ономе закону, под чијом су владом претпоставци или узроци прибављања или губитка наступили. Тако н. пр. ако је неко по извесноме закону својину већ прибавио самим неким уговором о куповини или поклону[1], онда та својина остаје прибављена и у важности, ма се доцније увео закон, по коме сам уговор за прибављење и пренос својине није довољан, него се иште још и предаја (традиција) ствари (као што н. пр. мора да буде по аустријском грађ. законику, по нашем грађанском законику § 285 и даље). — А кад неки нови закон друкчије определи начине губитка својине, онда се он одмах примењује и на ону својину, која је још по староме закону прибављена; у опште је за питање о престанку или губитку некога стварног права са свим без значења и равнодушно време његова постанка. То је прво с тога, што они правни учинци већ основаних и насталих правних одношаја, који под новим законом тек наступају и треба да имају правну важност, морају свакојако да се пресуђују по томе закону, под чијом су владом настали и ваља да делују: они се већ више не могу по прошломе старом закону пресуђивати, и ако је сâм правни

[1] Као што то може да буде по француском праву (code civil, art. 711 и 1138), које је у томе изузетак од осталих јевропских правних система бар главнијих нáрóдâ. Француско је право традицију као основ прибављања својине укинуло, али ипак није свој „système plus raisonnable“ консеквентно до краја извело. В. о томе: Bruns, D. heut. röm. Recht, § 35. — А нарочито: Dr. Ad. Exner, D. Lehre vom Rechtserwerb durch Tradition, стр. 318 — 314. Ову смо примедбу тек мимогред учинили, а ми ћемо о тој ствари првом приликом у засебној расправи проговорити.

одношај под тим старим законом постао[1]. Осим тога пак, други је разлог што се губитак својине пресуђује по закону који влада у томе, што свако стварно право своју садржину, обим свога деловања и т. д. црпе тако рећи свакога тренутка из самога закона, и по томе се одмах са тим својим извором заједно измењује. У томе је важна разлика између стварнога права и личнога, која се разлика често и у многоме погледу појављује при временој или помесној колизији (сукобу) закона и служи као главна побуда и основ за различно решавање дотичних питања при једној и другој врсти имовнога права[2]. — Тако се исто правна заштита својине и њено остварење пред судом путем тужбе управља по ономе закону, који у томе тренутку влада, не питајући да ли је то право под њиме и постало. Тако н. пр. француски закон закраћује ономе, који има својину на покретним стварима, да те своје ствари пред судом тражи путем виндикације, и допушта ту виндикацију само при непокретној својини; али кад се сад негде, где је до сада владао тај француски закон уведе аустријски грађански законик, онда одмах и власник покретних ствари може да се служи обичном виндикационом тужбом и ако је његова својина постала под оним законом, где му је то закраћено било.

При решавању о повратној или неповратној сили закона при прибављању својине има једно питање, које правној теорији задаје велике тешкоће и око кога се водио доста дуг и велики спор у науци[3], а то је питање о томе, по коме ће закону да

[1] Ми бисмо то могли многим примерима потврдити, али нам недостаје простор.

[2] Unger, Syst. d. öst. allg. Privatr. I. стр. 137. прим. 26.

[3] В. о томе: Savigny, Syst. d. heut. röm. R. VIII. § 391. — Scheurl, Beiträge zur Bearbeitung d. röm. Rechts, Bd. I. Бр. VI. — Schmid, D. Herrsch. d. Gesetze nach ihr. räuml. u. zeitl. Grenzen, стр. 122 до 130. — Windscheid, Pandekten, I. стр. 71. у примедби. — Unger, Syst. d. öst. allg. Privatr. I. стр. 146–148 и др.

се пресуђује прибављање својине застарелошћу. С тога смо то питање оставили, да га сад на послетку мало изближе разгледамо. Сва је тешкоћа овога питања у томе, што при установи застарелости долазе такве правне чињенице или факта, која морају кроз дуже време да се протегну и да трају, па да повуку за собом извесне правне учинке и последице, и отуда онда настаје то тешко и спорно питање, шта ће да важи, кад су се та факта догодила и трајала од чести под старим законом а од чести под владом новога закона? Тако н. пр. време застарелости почело је тећи, и у самоме том течају изиђе нов закон, који то време продужује или скраћује. Ту пре свега ваља то имати на уму, да док време застарелости није са свим истекло и свршено, дотле још не може бити говора о томе, да је неко право или неко ослобођење од извесне обвезе стечено. То је дакле тек припрема за прибављање и стицање некога права, дакле ту само тек постоји очекивање (attente, expectative), да ће се то право стећи. А така проста, још неиспуњена очекивања закон не заштићује[1], јер то се очевидно не могу још стеченим правима назвати. С тога дакле, кад неки нов закон тражи неке друге захтеве (реквизите) при застарелости или неко дуже време, онда се ти услови одмах морају испунити и при оној застарелости, која је још под старим законом почела тећи. Према томе се онда време те застарелости почиње тек рачунати од новога закона, кад овај нове захтеве тражи[2], који по староме закону нису били потребни. Тако исто, ако нов закон неку ствар или неко право одреди као такво, које се застарелошћу не може прибавити или не може застарити, онда одмах престаје заста-

---

[1] В. о томе међу осталима: Mourlon Répét. écr. sur l. prem. exam. de Code Napoléon I. стр. 48.

[2] Оно време, што је по староме закону без тих захтева протекло, не може се урачунати, оно је просто узалуд протекло и пропало,

релост, која је по староме закону отпочела и могућа била. У свему томе још нема тако велике тешкоће.

Али је тешкоћа при промени у времену, које треба за застарелост. То време нов закон може да продужи или да скрати, смањи. Ако се новим законом за застарелост одреди дуже време, но што је по староме закону било, или краће, онда се могу замислити три начина решења, и то:

а). Или ће се допустити, да се све већ под пређашњим законом отпочете застарелости по правилима тога истог закона и наврше, дакле да се оне све пресуђују просто по пређашњем закону;

б). Или ће се на против тренутак, кад се време застарелости навршује, сматрати као моменат, који једино решава о томе, по коме ће се закону то пресуђивати, те ће се онда све застарелости, које су још у течају, судити са свим по новоме закону;

в). Или се најзад може узети у обзир, да се правна факта, која за застарелост требају, простиру на дуже време, и по томе се она могу у свакоме одељку времена пресуђивати по ономе закону, који тада баш важи, дакле од чести по староме, од чести по доцнијем, новоме.

Већина новијих правника или се приклањала првоме начину схватања и решења или другоме, или је покушавала да оба та начина сложи и споји један с другим. Али већ више пута наведени новији правни писац Шмид, који је ову материју у засебној књизи разрадио, налази да је баш онај трећи начин схватања и решења једино оправдан.

Кад се време застарелости новим законом продужује, онда су обично са великом сугласношћу правници налазили, да се то продужено време мора рачунати од тренутка отпочете државине још под старим законом, дакле да то време под старим законом није узалуд прошло. Кад неки законодавац ствар тако определи, онда му се не може замерити,

што је хтео да установи тако прост и лак начин решења тих теоријских тешкоћа према практичној правној потреби. Али кад се пита, како ваља судија ствар да реши; кад о томе изречне законске норме нема, онда се ипак мора казати, да тај тако прост и практичан начин решења није према теоријскоме гледишту правилан и добар, пре свега већ с тога, што би се тиме признало начело, које би се у својим извесним даљим консеквенцијама ипак морало опет одбацити. Кад се отуда полази, да се при продужењу времена застарелости онај још под пређашњим законом већ протекли одељак тога времена мора онако исто рачунати, као да је истекао после обнародовања новога закона, онда би се то правило са свим доследно морало признати и онда, кад се новим законом време застарелости скраћује, а то би у многим случајевима довело очевидно до са свим неправичних и бесмислених консеквенција. Тако би се н. пр., ако је новим законом тридесетогодишња застарелост претворена у десетогодишњу, морало узети, да је онај застарелост већ потпуно навршио, који је ствар још под старим законом више од десет година у рукама имао, а тиме би се ономе, који том застарелошћу своје право губи, од један пут пресекао сваки начин и пут, да своје право сачува и тражи, и ако је он с правом претпостављао и рачунао, да он још прилично дуг рок има пред собом за чување и тражење свога права.

Ту неправичност неки правници хтедоше да отклоне и да исправе тиме, што су поставили начело, да измена у времену застарелости кад иде у корист ономе, који застарелошћу прибавља (дакле кад се смањује), не треба никако њему да користи, а на против кад та измена иде у корист ономе, који застарелошћу губи (дакле кад се продужује), онда овај да се може тиме користити, и по томе у првоме случају да се увек примењује стари закон, а у другоме нови. Нема сумње, да се при таквоме решењу за оба случаја са свим не-

доследно постављају два разна начела; то се хтело оправдати тиме, што се наводило, да онај који застарелошћу прибавља, тек по истеку времена застарелости добија извесно право, док међу тим онај, који застарелошћу губи, од самога почетка већ има неко стечено право, које он према ономе другом може тужбом да очува и да оствари[1]. Ну ако је у томе, што онај који губи има већ неко право, довољан разлог и основ, да се нови закон на његову штету, дакле против њега не примењује, онда се не може увидети, за што и како му се у опште застарелошћу може нешто од тога његова права окрњити и одузети; ако је то могло да буде по староме закону, онда то мора могућно бити и по новоме закону, и с тога се дакле не може разумети, како се у томе одношају може тражити основ и оправдање за искључиву примену старога закона. Осим тога пак може се против те искључиве примене старога закона с довољним разлогом приметити, да би се тиме томе старом закону одржала важност и за такве правне чињенице, које се тек под новим законом завршују и за чије је пресуђивање законодавац баш управо поставио нова правила, којима се стари закон измењује и укида.

Ове тешкоће неки правници[2] хтедоше да избегну тиме, што прибављачу путем застарелости остављају право избора, да ли хоће да се позове на стари закон, дакле на дуже време, или ће да се користи новим законом, дакле краћим временом; али у овоме другом случају то краће време почиње да му се рачуна тек од тренутка, кад је нови закон почео да важи, дакле му оно време, што је под старим зако-

[1] Тако то оправдава н. пр. Mühlenbruch, Pandekten I. § 51 прим. 1!.

[2] Као н. пр. још старији писац Weber, Über die Rückanwendung positiver Gesetze, стр. 147 и даље. — Осим њега и: Savigny, System d. heut. r. R. VIII. стр. 431. — Scheurl, Beiträge стр. 144. — Unger, Syst. d. öst. allg. Privatr. I. стр. 147. — Windscheid, Pandekten, I. стр, 71. прим. 1; али не баш са свим искључиво но условно.

ном протекло, пропада. Овакво решење ти правници оснивају на овим разлозима: прибављач може да изабере стари закон по томе, што нови закон, који време застарелости скраћује, извесно није имао намеру, да тиме прибављачевом противнику учини олакшицу и даде бољи успех, но што га је по староме закону имао, а осим тога нови закон само у томе смислу садржи нешто ново, што сматра краћи рок као довољан: он дакле само негира, одриче потребу дужега времена, али не каже, да и дуже време не може бити довољно, те произвести исти правни учинак[1]; а избор новога закона мора се допустити прибављачу с тога, што он не може имати мање право, по онај који сад тек под новим законом отпочиње застарелост.

Нема сумње, да се овим правом избора, што се прибављачу уступа, прилично уклањају незгоде и неправичности, што би са искључивом применом само старога или само новог закона морале бити скопчане у извесним случајевима; али да би правно основан био такав избор, свакојако се претпоставља, да се примена оба закона подједнако при пресуђивању застарелости, која је још у течају, може начелно оправдати, а то по нашем мишљењу баш мора да се оспори. Стари је закон новим законом замењен и укинут, и не може више да служи као норма при правноме пресуђивању оних чињеница, које су тек под новим законом наступиле; а то је свакојако бар у неколико случај код оних чињеница, које условљавају прибављање својине застарелошћу, која се тек под новим законом довршује. Из тога узрока ми не можемо да признамо оправданост тога, да се прибављачу остави на вољу да се враћа на стари закон, као што хоће Вебер, Савињи и остали наведени писци. Ну тако исто ми мислимо, да не може да се оправда ни начин, како они хоће да ограниче примену

[1] То је посесивце Унгеров разлог.

новога закона. Истина, да нови закон може само од времена свога обнародовања имати законску силу; али из тога никако не излази, да при прибављању путем застарелости морају оне чињенице, које су његовоме обнародовању претходиле, са свим да отпадну и да се никако не узимају у обзир, и да дакле рачунање времена застарелости мора тек да отпочне од онога тренутка, кад је нови закон ступио у живот. Државина, која за застарелост треба, отпочела је још под старим законом и под њим је неко време трајала; та правна чињеница, која припада прошлости, не може се истина по новоме закону пресуђивати, али тиме не може бити уједно и укинуто цело правно значење, што га је она по старом закону имала, и по томе се оно мора свакојако узимати у рачун и обзир и при завршетку застарелости, који под новим законом бива.

Према свему овоме што смо до сада казали, ми држимо да је при овоме питању о примени једнога или другог закона при прибављању својине застарелошћу једино основан онај принцип, што су га већ и други правници[1] као једино оправдан у овоме питању признали. По што при прибављању застарелошћу долазе такве чињенице, које се не свршују у једноме тренутку, него се простиру на дуже време, које пада под владу два различна закона, то онда са свим логички морају оба закона да се примене при правноме пресуђивању тих чињеница и то стари закон за време пре обнародовања новога закона, а овај опет за даље време до завршетка застарелости. Према томе се, што се тиче трајања застарелости, мора усвојити неко сразмерно или пропорционално срачунавање тога времена[2]; тако н. пр. ако је до сада протекла

---

[1] Као н. пр. Vangerow, Pandekten, § 26. у прим. – У неколико и Windscheid, Pandekten, I. стр. 71. прим. I. на крају. — R. Schmid, D. Herrsch.

[2] R. Schmid, D. Herrsch der Ges. nach ihr. raüml. u zeitl. Grenzen, стр. 128 и 129. — Windscheid, Pandekten, I. 71. прим. 1.

трећина или половина тога времена, како је оно по староме закону одређено било, онда се мора узети да је та трећина или половина испуњена и за даље време застарелости, које под новим законом даље тече. Ако је дакле тридесетогодишња застарелост новим законом претворена у десетогодишњу, а прибављач је већ под старим законом половину застарелости навршио (дакле 15 година), онда му се та половина урачунава и под новим законом, али разуме се сразмерно сведена на мерило новога закона, дакле онда се узима да је он кроз пет година (јер је то половина новога трајања застарелости) држао ствар и да треба да је држи још пет година, па да је по новоме закону застарелошћу прибави. Што то срачунавање у понеким случајевима, где недеље и дани стоје у питању, може да буде мало теже и заплетеније, то наравно није никако довољан основ, да се оно одбаци, кад је иначе начелно оправдано.

Да се исти принцип мора допустити и применити тако исто и онда, кад је новим законом време застарелости не скраћено но продужено, то је са свим јасно и по томе ће и у таквоме случају бити са свим на месту тако исто пропорционално урачунавање пређашњега времена државине, јер то иште унутрашња консеквенција целога овог начелног теоријског схватања, не гледајући на то, што и сама практичка потреба може то исто захтевати. —

Све ово што смо до сада казали о својини, важи у потпуно истоме смислу и о služбеностима и о заложноме праву као стварним правима.

Ну ипак при заложноме праву мора да се учини нека разлика, и то нарочито у ова два случаја: а.) питања о прибављању заложнога права пресуђује и управља се увек по ономе закону, који је у време његовога постанка и прибављања важио, исто као и при својини. Кад је дакле н. пр. за извесну тражбину под владом старога закона ва-

жила и већ прибављена законита залога, онда она остаје у важности, и ако је нов закон, за ту тражбину, то законито заложно право укинуо. Али друга је ствар ако је б.) учињена законодавна измена о самој систéми заложнога права; ту се нови закон одмах примењује и на она заложна права, која већ постоје. Ако дакле нов закон н. пр. признаје само специјалне хипотеке, а не и ђенералне, онда ове ђенералне одмах престају; ако на покретним стварима признаје само ручну залогу, онда хипотека на таквим, и ако је пре тога закона прибављена, не може више опстати. Па то исто важи и кад се за важност извесне хипотеке тражи, да се она уведе у јавне баштинске књиге, онда без тога никаква хипотека не може више опстати, јер две супротне, различне системе у једној истој установи не могу једна уз другу напоредо постојати. То се потпуно оснива на нашем горњем руководноме гледишту, по коме нов закон одмах делује на извесне већ основане правне одношаје онда, кад тај закон саму неку установу као такву у целини или у битноме њеном облику измењује. Са изменом системе заложнога права очевидно се измењују сама установа.

2. Облигационо (тражбено) право. Данас се већином од стране правничких писаца поставља при облигационим одношајима то правило, да све облигације, које потичу из уговора или из одношаја налик на уговоре, ваља у материјалном[1] погледу да се пресуђују увек и у свакоме случају по закону онога времена, кад су постале. Дакле по закону тога времена има да се решава о правној важности, о ступњу и начину правнога деловања извесне облигације, као и о њеним правним последицама. С тога се дакле питање о могућности опозивања поклона, о учинку обмане, преваре и принуде при облигацијама, о обиму правнога средства ради

[1] Што се тиче питања о формалним захтевима при облигацијама, о томе ћемо ниже говорити.

оштећења преко половине (laesio enormis), о наслеђивању уговора, о учинку некога дометнутога услова, о ступњу кривице за коју се мора одговарати и т. д., сва се та питања морају решавати по закону онога времена, кад је уговор закључен. Шта више, ни нови прохибитивни (апсолутни, „забрањујући“) закони не могу изменити правне учинке пре тога закључених уговора. Према томе дакле н. пр. ако изиђе нов закон, који одређује величину и највишу меру интереса, која може уговором да се установи, а у некоме је пређашњем уговору према староме законодавству уговорен већи интерес, онда се тај исти интерес још и под новим законом даље мора плаћати, докле год траје уговор. Тако дакле решава већина правничких писаца[1].

Па ипак то решење није основано ни оправдано, и ми ћемо то овде мало опширније додирнути, јер прво, имамо са великим правничким ауторитетима посла, а друго, говорећи о томе, ми ћемо имати прилике да и наше горње руководно начело још изближе објаснимо и његову садржину на среду изнесемо, а до тога нам је у овој целој расправи много више стало, но да баш редом пређемо све поједине емпиричке правне случајеве, које и онако не можемо исцрпсти у ограниченоме простору овакве поједине расправе. Да бисмо видели, како је погрешно оно мишљење, да нови прохибитивни закони не делују на уговоре, који су већ пре тога закључени, ваља нам мало из даље захватити, те додирнути неке тако рећи елементарне правне истине.

Пре свега може индивидуа својом вољном радњом, једностраним или двостраним уговором, обезбедити себи или другоме некоме лицу извесна права само онда, ако и у колико то

---

[1] Као н. пр. Puchta, Pandekten, § 111. прим. е. — Savigny, Syst. d. heut, röm. R. VIII. стр. 437. — Vangerow, Pandektenr. I. стр. 68. — Unger, Syst d. österr. allg. Privatrechts I. стр. 137 и 138 и т. д.

допуштају закони, који постоје и важе. Може се неко зачудити, што ми овде у научној расправи помињемо овако елементарно и скоро по себи већ разумљиво правило. Па ипак је само превиђање тога тако елементарнога правила и свију његових консеквенција узрок и извор толиким небројеним тешкоћама, што су правници сами себи стварали, а тако исто извор обманама и погрешним схватањима, у која су упадали, трудећи се да разреше и уклоне те тешкоће.

У томе поменутом општем правилу већ се садржи и то даље правило: да индивидуа може себи и другима само у толико и само дотле нека права обезбедити, у колико и докле свагдашњи „постојећи“ закони ту извесну правну садржину сматрају као допуштену у могућну. Другим речма: ми ту већ имамо пред собом унутрашњи логички основ, ради кога прохибитивни или принудни закони[1] одмах разорно делују на пређашње уговоре, и сад нам је задатак, да покажемо основаност и оправданост тога непосреднога деловања, његове границе, које у самоме појму леже и његову сугласност са нашом горњом теоријом о индивидуалној слободи воље.

Та оправданост, која дакле никако не вређа појам правне слободе воље, већ се одмах доказује овом поставком, коју ћемо одмах ближе основати, а та је: да уза сваки уговор ваља већ да се замисли та прећутна клаузула, да оно у томе уговору за се или за другога установљено право ваља да има важности само дотле, докле законодавство буде такво право у опште као допуштено и основано сматрало.

[1] Савињи је те законе веома згодно назвао апсолутним законима, под којима се разумеју сви они закони, о којима се приватном вољом ништа не може уговарати ни друкчије одређивати, докле је све остале законе, који допуштају одступање путем приватне воље назвао законима „посредујућим“ (пермисивним).

Ко би год при некоме уговору имао противну мисао и противну вољу, таква би воља већ у самоме почетку била неправна и неважна.

Доказ је за све ово са свим прост. Једини је извор свему праву општа свест целога народа; општи дух. Од времена Хеглова то је начело теоријски тако утврђено, да га не треба поново доказивати. А Савињи га је и самим практичним, позитивним правницима тако улио, да се већ и од њихове стране не треба бојати противљења. Савињи је само пропустио, да из њега изведе оне послетке, који су нам за ову нашу област нужни. Та је строго-логичка консеквенција у томе: да је за индивидуу правно немогућно, да се разреши од заједнице са том једином супстанцијом права, да везу са њоме раскине, раздере и да се према њеним обртима и мéнама одржи. Таква намера индивидуе била би апсолутна неправда, она би хтела да укине сам појам права. Јер тај се појам састоји само у тој заједници, састоји се само у томе, да оно, што у свако време сачињава апсолутну садржину опште свести, да то постоји и за све појединце.

Осим тога, таквом би намером индивидуа дошла у противоречност са собом самом, кад би хтела прибављањем извеснога права да га утврди и обезбеди против свакога доцнијег облика јавне правне свести, који такво право искључује, по што би тиме индивидуа хтела у исто доба и истим актом и да учини везу и заједницу са општом правном свешћу и да се одвоји од ње. Јер томе појединоме праву, које хоће да се стече и прибави, крајњи је и прави основ његове важности не у ономе појединоме закону, који га допушта и признаје, и који је и сâм само један излив правне свести, него прави је носилац томе праву тај извор свију закона, та општа правна свест народна. Па и за време свога трајања и своје важности, то право постоји и важи као право само на основу његове конформне, сугласне везе са тим извором свакога права. Дакле

неко право стећи и хтети га одржати и за оно време, кад јавна свест то право неће више сматрати као допуштено и оправдано, то значи у један мах правни основ, по коме се стиче и прибавља, ту сугласност са општом свешћу, поставити и укидати, признати и искључити у исто време!

Прибављањем некога права не може дакле индивидуа никада да се извуче и извије испод утицаја опште правне свести. Само би она индивидуа могла од тога утицаја са свим да се ослободи, да га потпуно од себе одбије, која би се решила, да никада никакво право не стече и не врши, кад би се то у опште могло замислити.

Ово што је казано, тиме се ни мало не би могло изменити, што би можда неки закон изреком некоме лицу допустио, да себи обезбеди извесно право за вечита времена и против сваке будуће прохибитивне наредбе законодавства. И такав закон, разуме се да не би могао претендовати на дуже трајање но сваки други закон т. ј. не би могао имати дуже трајање до само дотле, док он важи и постоји као закон. Такав закон, који би само могао потећи и понићи из погрешнога схватања унутрашње и вечите природе свега права, наравно да би одмах сам по себи ишчезао и излизао се, чим би настало правилније схватање права, као непрестанога течнога огледала и израза свагдашње садржине опште свести. Па шта више, таквоме закону ни самом вољном акцијом индивидуе не би могло да се даде дуже трајање, но ма коме другом закону т. ј. трајање само до онога момента, где се његова важност забрани и искључи законодавством, које боље сазнаје природу права.

Не може дакле индивидуа побости колац у правно земљиште те, ухвативши се за њега, прогласити се као суверена за вечита времена и против свију будућих принудних или прохибитивних зáкôнâ. То тако исто не може бити, као што се не може побости мотка у неко земљиште, те тражити

да она остане на своме месту још и онда, кад се цело оно земљиште, у коме је она забодена, покрене. По правој логици то не би значило ништа друго до: начинити се својим властитим законодавцем, кад хоћемо под властитом индивидуалном пуновлашћу да продужимо и протегнемо важност некога закона и преко времена његовога трајања и у оно време, где прохибитивни закони ту извесну правну садржину искључују.

То је прави смисао оне често чувене изреке: нема права против права. То не значи ништа друго, до да свако појединo право иде за променама саме правне супстанције, из које је поникло и у којој му је корен.

Према свему овоме, одиста се просто и лако решавају тешкоће, које су се обично налазиле и појављивале при питању о деловању и утицају доцнијих прохибитивних за̀ко̄на̑ најразличније врсте[1]; и колико се то цело схватање оснива само на дубљим унутрашњим консеквенцијама правнога појма, као што га је цела наша модерна философија поставила, тако се исто оно по својој логичкој природи у решењима старих римских правника увек огледало и признавало.

Из овога што је казано већ доста јасно излази, како је неоправдана и управо противна правноме појму она интересована вика, што се увек подизала од стране оних, који су имали извесно право, кад год је јавни дух у своме поступном даљем развићу дошао до тога, да даљи опстанак некога пређашњега права као н. пр. спахијскога права над кметовима, кулуке и дажбине извесне врсте и природе, право лова, ослобођење од данка за извесна спахијска добра, фидејкомисарно наслеђе и т. д. од сада искључи и укине.

---

[1] За сада овде примећујемо, да ми, као што се већ могло видети из целога разлагања, овде увек само говоримо о материјалним прохибитивним законима, дакле не и о онима, који су управљени само против форме правних актова и послова. Мало ниже додирнућемо те две класе прохибитивних за̀ко̄на̑.

О некој неоправданој повратној сили, о некој повреди стечених права у свима тим случајевима не може, као што смо видели, ни бити говора. Овде ћемо само мимогред напоменути, како Савињи у томе питању одиста у многоме додирује истину по самоме своме еминентном правничком такту, али како ипак није могао да дође до јаснога схватања правога теоријског гледишта, те после опет упада у погрешке и обмане. Тако н. пр. он налази, да при укидању таквих правних установа, које се односе на непрестано трајне правне одношаје, ваља онима који су имали та права „да се даде права, потпуна накнада“. Он вели: „сваки прави политички или народно-привредни смер потпуно се постизава откупом и укидањем тих права са накнадом, без обогаћења једне стране на рачун друге, која се природом тих закона никаквим начином не може оправдати“.

На то опште тврђење мора се пре свега приметити, да је велика обмана, кад се узима и признаје то тобожње право на накнаду у поменутим случајевима. Та накнада може да се даје из политичких разлога, из разлога удесности, али никако по некоме праву. То са јасном логичком нужношћу излази из оптега теоријскога схватања, које смо развили. Право је могло одмах у самоме почетку од стране индивидуе баш и самим уговором да се установи само до онога дана, где ће општи опстанак таквога права наићи и ударити на такав облик јавне свести, који то право пориче и као немогућно проглашује. Право је важило, докле је могло и требало да важи. Тај судбински дан, дан тога судара са јавном правном свешћу сада је настао, дошао је — и тиме је све казано!

Граница, до које је право могло и требало да важи, достигнута је, и сад дакле ни логички ни правнички нема места ни основа за накнаду. — Ту нема шта да се накнађује. Јер ту појединцу није одузето, што се као при

експропријацији[1] још и даље признаје као правна и на праву основана својина. Признавати неко право накнаде и онде, где је садржина укинутога права од стране јавне правне свести већ забрањена т. ј. означена као противна праву, то по логици не би значило ништа мање, него извесним класама или индивидуама признати право: да јавноме духу намећу неки трибут, данак за његово даље развијање, дакле признати неки трибутарни одношај зависности јавне свести од извесних овлашћених класа или индивидуа.

И наше је законодавство у новије доба имало повода, да решава о тој накнади за извесна укинута права, и то приликом уређења аграрних одношаја у нашим ослобођеним крајевима. Одиста би занимљиво било, да овде имамо места да мало изближе разгледамо ту теорију накнаде при укидању постојалих права прохибитивним законима у јавном и приватном праву. Али ми то овде не можемо учинити, но ћемо се првом приликом тим питањем забавити у посебној расправи.

Ми смо до сада покушали да докажемо, да и за што прохибитивни закони, који неко право као недопуштено искључују из правне сфере, одмах делују и на уговоре који већ постоје, и како у томе нема никакве неосноване повратне силе нити повреде правне слободе па ни самога начела о одржању и неповредљивости стечених права.

Ну сад нам свакојако ваља обележити и границу, која у самоме појму лежи и у којој једино има важности оно што смо казали. Сад дакле ваља да обележимо и покажемо, кад

[1] Тако н. пр. при експропријацији некога земљишта ради неке јавне грађевине, истина, да се тај извесни досадашњи предмет или правни објект начини јавним добром, изузима се из приватне својине, али само тај један случајни егземплар, а не и цела врста тога правнога објекта. Непокретности, баштине у опште могу и од сада да се прибављају и да буду у приватној својини. И с тога ваља да се даде накнада.

прохибитивни закони тај означени учинак морају имати, а кад на против не смеју имати, а да не буде неоправдане повратне силе.

Савињи, Унгер и др., као што смо већ напоменули, одбацују потпуно свако деловање доцнијих принудних закона на пређашње уговоре.

О томе има још ово да се примети. Сви прохибитивни или принудни закони, ма колико разне садржине били, могу само бити од две врсте. Они могу или то опредељивати, да неко извесно право, које је до сада постојало (дакле нека правна садржина) од сада у опште не може више бити својина[1] индивидуе и никаквим се вољним актом не може таквом својином учинити.

Или могу ти принудни закони неко извесно право као такво и даље признавати, одржати га у важности, да може бити својина индивидуе, а могу само да се односе на то питање, у каквој форми и под каквим условима индивидуа може ту извесну правну садржину да присвоји, па да то по праву важи.

Прохибитивни закони прве врсте, који дакле одричу да нека правна садржина у опште може бити у својини индивидуе, да се може подвргнути приватној вољи, такви прохибитивни закони одмах се морају применити на све уговоре који постоје, а тим већма и на све остале правне односаје.

Принудни закони друге врсте, који се само тичу већ напоменуте форме и услова, под којима се може извесна правна садржина прибавити, такви прохибитивни закони никада не

---

[1] Само је по себи јасно, да ми овде ту реч „својина" не употребљавамо у ужем смислу обичне стварне својине, него у општем ширем смислу, у коме се све оно може назвати својином индивидуе, што се може потчинити влади и господарству индивидуалне воље.

смеју деловати на правне однашаје, који већ постоје и који су посредовани индивидуалном акцијом воље.

Али ту сад одмах морамо приметити, да при облигацијама они закони, који опредељују њихов начин прибављања иду у ону прву врсту принудних закона с тога, што те облигације своју правну природу не црпу и не добијају само од оне радње, на коју оне право дају, него тако исто је добијају и самим својим начином постанка и прибављања. Јер облигаторна тражбина тек по своме основу постанка (куповина, зајам, накнада штете и т. д.) добија своју индивидуалну природу и своју правну квалификацију, која праву даје његову опредељивост, учини га оним, што јест. Друкчије стоји код стварних права. Та се права опредељују и квалификују једино по оној правној садржини, на коју она неко лице овлашћују, и по природи правнога предмета или објекта, које се извесноме лицу услед стварнога права потчињава. Ту дакле начин прибављања, да ли је н. пр. својина прибављена застарелошћу, наслеђем, куповином и т. д., постаје равнодушним средством, простом формом оне радње, којом се прибавља. С тога дакле прохибитивни закони о начину прибављања при облигацијама иду у законе прве врсте, а при стварним правима у законе друге врсте. У коју од тих двеју врста неки принудни закон иде, неће нимало бити тешко да се определи, кад се мало тачније размотри и испита његова садржина и његов смер.

А разлог за што само прохибитивни закони прве врсте одмах делују, тај разлог није ништа друго, до консеквентна и систематска последица целе наше горе развите теорије. Он није ништа друго, до разлика, која из самога појма индивидуалне слободе воље нужно истиче. Јер у укидању даљега трајања и опстанка некога уговореного права неким законом, који то право у опште укида, није никаква

повреда слободе воље, никакво кварење и изопачавање неке индивидуалне радње, по што и логички и правно воља и радња могу, према самој природи правне супстанције, неко право захватити, придобити и индивидуи обезбедити само на толико време, докле та правна садржина у целокупној правној свести буде задржала свој ослонац и могућност свога опстанка, и не буде као потпуно немогућна искључена; у томе дакле, у место кварења индивидуалне радње, лежи само њена нужна граница, која јој је логички у самоме постанку положена. Али на против, примена прохибитивних закона друге врсте на правне одношаје, који су индивидуалном вољом постали и посредовани, већ би садржавала у себи праву измену и изопачавање индивидуалне радње, и по томе неоправдану повратну силу.

Јер прохибитивни закони те друге врсте не проглашују у опште неко право као такво, које испада из правне сфере и постаје неспособно да буде својина индивидуе. Они на против то право и даље одржавају, и допуштају да се оно и даље може индивидуалном вољном радњом прибавити, а искључују само неке одређене врсте и облике тих индивидуалних радња од способности за такво правно прибављање. Ту се дакле решава и суди само о важности и деловању посебних индивидуалних радња. А кад индивидуа само трајање и опстанак свога стеченога права мора да подвргне прохибитивноме суду јавнога духа, то је на против логички са свим немогућно, да посебну каквоћу своје неке тренутне радње, којом право прибавља, подвргне другоме правилу до ономе, које је у време те радње владало. Кад дакле у опште то одређено право и даље још може ма и другим индивидуалним радњама да се прибавља, онда би индивидуа могла с пуним правом да се потужи на неоправдану повратну силу, те казати: да би она, да је то знала, то право прибавила под оним другим и данас још при-

знатим облицима и условима прибављања. Ту би дакле већ настао прекор, да се човечја слобода и урачуњивост врећа и денатурише.

Тиме смо дакле сад прилично потпуно обележили и развили теорију о утицању и деловању апсолутних закона. Да наведемо још неколико примера посебице из облигационога права.

Кад се н. пр. неким законом уведе раскидање због оштећења преко половине (laesio enormis) при продаји и куповини, које донде није постојало, то се такав закон, ма био у правоме смислу прохибитиван, ипак не може применити на уговоре о куповини, који су пре њега закључени. Само право на непоречно отуђење и на стално прибављену својину куповне цене није укинуто, него се може од сада као и до сада прибавити, а само су за прибављање тога права постављени неки услови о одношају куповне цене према вредности објекта. По томе се дакле прохибитивна садржина тога закона тиче само важности посебнога дела, којим се то право у датоме случају прибавља, и по томе не делује на прећашња дела и радње. У оваквоме решењу при томе оштећењу преко половине сви се правни писци слажу, само што они то нису на прави дубљи теоријски разлог свели, и према томе у другим сличним питањима друкчије и погрешно решавају.

Тако да н. пр. још проговоримо о ономе познатом Јустинијановом закону „de usuris“ (L. 27. Cod. 4, 32.) о каматама, о коме је веома много говора и препирке било међу новијим писцима, и који за њих беше прави камен спотицања, јер никако не могоше да га измире и сложе са својим теоријским схватањима и гледиштима. Одиста тај закон никако није могао да се подведе под ону општу формулу „да и нови прохибитивни закони не могу изменити правне последице и учинке раније закључених уговора“. Јустинијан је издао за-

кон, у коме је донде допуштену највишу меру интереса од 12 по сто спустио и оборио на 6 процената, а за тим је изреком прописао, да је намера тога закона да и пре тога закона закључене уговоре о камати сведе на ново уведени законски максимум камате, изузимајући само оне камате, којима је још пре обнародовања тога закона рок прошао. Ту дакле очевидно тај нови закон делује одмах и на раније закључене уговоре — па како то може да се сложи са горњом формулом? велика се већина аутора у томе сагласила, да тај закон није добар, да је за осуду, јер установљава теоријски неоправдану повратну силу[1].

Па ипак је, према нашој горе разложеној теорији, Јустинијан при томе закону поступио са свим правилно и теоријски коректно. Ми ћемо овде нарочито покушати то да докажемо, и то остављајући на страну саму нашу теорију. То је с тога важно, што доказујући оправданост тога закона ми уједно доказујемо и потврђујемо најочигледније саму нашу теорију о утицању и деловању прохибитивних закона. То ће бити најглавнији емпирички доказ њене оправданости. Пре свега нам ваља казати, да тај Јустинијанов закон не стоји усамљен, него да је у овоме веку и пруско законодавство тако исто наредило и прописало[2]. Савињи критикујући те пруске законе вели, како они нису опазили „да они управо противоречe ономе начелу, по коме се правне последице уговора пресуђују по закону, који је у време њиховога закључења важио“. Па он тако исто и Јустинијанов закон карактерише као веома „чудан и самовољан“, као неки изузетан закон, који са гледишта правних начела садржи са свим неоправдану по-

---

[1] Тако мисле међу осталима: Savigny, Syst. VIII. стр. 382—84, 397, 403, 437. — Troplong, Prêt. № 357. — Vangerow, Pandekten, I. Thl. § 26. — Puchta. Pandekt. § 111, прим. е. — Unger, Syst. I. стр. 138 прим. 39 и др.

[2] В. то изречно наведено у Lassalle, Syst. der erworb. Rechte I стр. 278.

вратну силу. Пре свега имамо да приметимо, да је тај закон потпуно прохибитивне природе. Право на већу камату од 6 процената, по њему од сада не може никако више бити својина индивидуе, не може у облику камате више никако никаквом индивидуалном радњом за индивидуу да се прибави. По што је то право од дана тога закона са свим испало из сфере индивидуалне својине, по што се оно не може више имати ни прибавити, то само собом мора оно пасти и отпасти и код свију оних, који су то право до сада по уговору имали и прибавили, али су га као и свако друго право само дотле имали и прибавили, докле оно у опште буде способно, да може бити предмет власти и господарства индивидуалне воље, да буде својина индивидуе.

Што Савињи и уз њега још многи други правници казују, да је Јустинијан својим наведеним законом наредио нешто изузетно, што се на самој правној природи ствари не оснива, то никако не стоји, јер је већ и сам римски законодавац, као што се из самих речи тога закона види, тиме мислио управо само да пропише нешто, што је са свим правилна и нужна примена правних начела[1]. Осим тога, Савињи осуђујући тај закон и карактеришући га као нешто самовољно и изузетно, долази у очевидну противречност са самим собом. Да је то одиста тако, ваља само видети како Савињи правда и брани примену познатога прописа члана 340. француског code civil-а[2] на већ пре тога рођену ванбрачну децу. Кад су та деца рођена пре тога закона под неким дру-

---

[1] Тако и новији познати романиста Scheurl, Beiträge zur Bearb. des röm. Rechts, стр. 143 каже о томе Јустинијановом закону, да то није никакав изузетан закон, но само правилна примена оних начела, која из саме правне природе ствари истичу.

Шајрл у томе стоји опет и сам као доста редак изузетак међу новијим правним писцима.

[2] Који гласи: „La recherche de la paternité est interdite“. Такав исти пропис у нашем грађанск. законику § 130.

тим законом, који женској која је затруднела и деци даје извесне правне тражбине и претенсије, онда су извесно и у томе већ настали и стечени извесни индивидуални правни одношаји и правне обвезе. Па ипак Савињи каже: „Неправо и без основа се замерало томе закону, као да садржи неоправдану повратну силу. Ну тако су га исто погрешно бранили тиме, што му је предмет неко лично стање као такво. Право његово оправдање у томе је, што је то закон принудне, прохибитивне природе“ — дакле потекао из моралних побуда, као што је Савињи пре тога разложио.

Ми смо видели, да за неки закон није још довољно да је само принудне природе, па да одмах може деловати на правне одношаје који су индивидуалном радњом основани; да шта више такав учинак никако не сме настати, кад тај принудни закон — као н. пр. забрана доказа сведоцима при тражбинама преко извесне суме и вредности и т. д. — само неке услове и врсте радње, којима је индивидуа могла до сада извесну правну садржину стећи и прибавити, забрањује и искључује, али саму ту квалитативно-одређену правну садржину никако не избацује и не истискује из сфере индивидуалне својине као такву, која од сада не може више никаквом индивидуалном радњом да се прибави.

Али да међу тим сада оставимо на страну ту разлику. Кад Савињи о ономе закону, који истраживање оца забрањује, признаје и допушта, да се он може применити на пређашње индивидуалном радњом основане правне одношаје само за то, што је принудан, онда за што он то не признаје и о закону о каматама? Зар такав закон о каматама није тако исто потекао из моралних и економних мотива? Зар је он мање принудне природе но онај други? Недоследност је дакле са свим очевидна.

Осим тога, по Савињијевој властитој, горе већ разложеној формули о бићу и опстанку права, кад се она правилно

и у своме истинском обиму схвати, тај се закон Јустинијанов такође правда. Што тога уваженога правног писца у овоме случају буни, то је то, што се интерес или камата на зајам може и даље још уговарати, дакле му закон о допуштеној мери или количини те камате изгледа као закон о важности некога по себи допуштенога посла и дела, дакле као закон о прибављању права. Ну и ако право, да се интерес може уговарати, и даље још постоји и остаје у важности, то је ипак то право, да се више од 6 по сто узима, као такво пропало. То одређено право[1] у опште не постоји више. И према томе мора управо да се каже, да се тај закон о интересу при правилноме схватању формуле тиче бића и опстанка права, а не само њиховога прибављања, већ и по томе дакле иде по самој Савињијевој теорији међу оне законе, који се одмах на све правне одношаје непосредно примењују.

3. Наследно право. А. Тестаменат. Тестаменат садржи у себи неку изјаву воље, која тек са смрћу тестаторовом добија свој потпуни учинак. По што пак време, кад је тестаменат начињен и време смрти завештаочеве може бити веома удаљено једно од другога, то онда у томе међувремену може лако да се догоди промена у законодавству о тестаментима, и онда је веома важно да се зна, по којим ће се правним правилима ти разни моменти при тестаментарноме наслеђу пресуђивати.

Што се тиче претпоставака за пуноважну изјаву последње воље, то се ти претпоставци састоје од чести у личној способности извесног лица за такву изјаву своје последње воље, а за тим у одржавању и испуњавању прописане

[1] Разуме се, да то ни мало не мења ствар, што је у томе случају одређена нека квантитативна граница, на којој се квалитативна опредељеност права мења, те се интерес или камата претвара у каишарлук и лихварство.

форме. Обично се од стране правничких писаца поставља правило, да се о свима тим претпоставцима, како што се тиче личне способности завештаочеве тако и форме тестамента, мора увек судити по оним законима, који су у време постанка те изјаве владали[1].

Ми и у овоме погледу морамо у неколико да се одвојимо од тога мишљења, јер држимо да је ту ваљало извесне разлике чинити а не поставити то правило тако у опште и без изузетка за све разне случајеве. Пре свега ту могу, што се тиче саме **форме** тестамента, да се разликују ови случајеви: Кад нови закон уводи **теже и веће** формалности, но што су биле по ономе закону, кад је тестаменат прављен, онда очевидно тестаменат остаје у важности, само ако одговара оној форми, која је законом у време његовога постанка прописана била. Он остаје у важности, јер он представља индивидуалну радњу, чије би уништење била неоправдана повратна сила. Али сад замислимо други случај, да је неки тестаменат у време свога прављења био неважан с тога, што нису тадашњим законом прописане формалности потпуно испуњене, али доцнији закон **олакшава** те формалности, и по њему тај пређашњи тестаменат тим прописаним формалностима одговара, да ли он сад **накнадно може конвалесцирати** т. ј. добити правну важност и тврђу, кад завешталац под владом тога закона умре? По напоменутоме правилу правних аутора[2] он ту правну важност накнадно не би ни у таквоме случају могао добити, а по нашем мишљењу **он њу може и треба да добије**. Ту треба пре свега узети у обзир саму правну природу тестамената. По што тестаменат и при испуњењу свију формалности представља такав правни акт, који се може од

[1] B. **Savigny**, Syst. d. heut. röm. R. VIII. стр. 462. — **Unger**, System etc. I. стр. 143. — R. **Schmid**, D. Herrschaft d. Gesetze n. ihr. räuml. u. zeitl. Grenzen. стр. 142 144. и др.

[2] А и по тумачењу 8-а 7. нашега грађанског законика од 22. авг. 1844.

стране завештаоца у свако доба изменити и опозвати, и по томе није за завештаоца неки акт од сталне и непромењљиве обвезности, то онда законом за тестаменте прописане формалности не могу никада имати то значење, да су прописане за установљење неке стално и трајно обвезне воље, него имају само то значење, да се законом у опште траже као доказ да постоји одиста нека збиљска воља. Па кад су то такве формалности ради доказа и оверења, онда нов закон у време смрти, који их олакшава, има и на њих свакако утицаја и учинка. До смрти завештаочеве његова воља остаје увек т. н. натурална, која је измени непрестано подложна. Тек са смрћу тестаторовом она се снабдева и заодева цивилном правном изнудном силом. А да ли је нека натурална воља јасно, несумњиво и довољно озбиљно обелодањена и исказана, то је питање, на које се у негативном смислу може одговорити само по ономе закону, који важи у томе тренутку, кад натурална воља то својство цивилне изнудне воље ваља да добије. Ако је само та натурална воља у томе моменту, кад то треба да буде, по закону који влада довољно озбиљна и несумњива, онда наравно ништа није равнодушније, но што су о томе пређашњи законодавци и закони прошлих времена мислили и опредељивали.

А да је то добило израза и у практичноме законодавству, то нам сведочи н. пр. §. 17 увода пруског „Ландрехта“, који вели: „пређашња дела, која би због недостатка формалности по старијим законима неважна била, имају правну важност, само ако се код њих налазе оне формалности, које се траже по новим законима и т. д.“. По назору новијега законодавца, по садашњој правној свести дакле и што се тиче саме удесности траже се и довољне су лакше, мање формалности да манифестују постојање праве, истинске, смишљене воље. Па и у баденскоме законодавству налазимо то исто што и у пруском; у публикационом патенту, којим је code

Napoléon као земаљски законик уведен за Баденску, казано је у § 11. бр. 3, како и они тестаменти, који су пре тога закона прављени, ваља да имају правну важност, и то не само ако одговарају старој законској форми „него и онда, ако би тим законима истина имали неки недостатак, али који по овоме законику престаје бити недостатак, по што законодавац као и судија с правом претпостављају да је завешталац хтео, да се његова воља у свакој форми, у којој је то по закону могућно, одржи". У речима „као и судија" веома је правилно признато, да тога ради не би ни требала нарочита законодавна наредба, не би је и без такве наредбе могао сам судија из самих правних начела и правне природе тестамента извести.

Тако већина писаца ту ствар решава и то онда значи, да један тестаменат, при коме завешталац није имао способност за правне послове, кад га је правио, не може ни доцније добити правну важност, и ако је међу тим нов закон изишао, по коме би тестатор имао способност за правне послове баш и у оно време, кад је тестаменат прављен, и ма да тај завешталац умире под владом тога новог закона. Кад завешталац умире под владом новога закона, и кад по томе закону он не би био неспособан за прављење тестамента, онда за што да тај његов тестаменат не добије правну важност? Одиста то се питање и само намеће. Кад се изближе узме у обзир природа тастамента, онда ће се видети, да је тестаменат неки готов и завршен правни акт, који одређује, шта ће бити по вољи завештаочевој са његовим имањем после његове смрти. Тај акт је већ по себи одмах одређен да делује, чему то ништа не смета, што тај учинак по вољи завештаочевој тек по његовој смрти ваља да настане. Ну осим тога времена деловања, завешталац себи задржава и право измене тога свога наређења и те своје последње воље до самога тренутка смрти. Тестаменат дакле само долази до свога учинка,

кад се не опозове. По што то опозивање може да буде до последњега даха, то се онда смрт без тога опозивања може сматрати као акт потврде у последњем тренутку, као нека конфирмација тестамента. Из тога посматрања по себи излазе ове консеквенције: да се тестаменат што се његове форме тиче пресуђује по ономе закону, под чијом је владом прављен. У томе влада потпуна сугласност међу свима писцима, и то је са свим основано.

Али што се тиче другога питања о томе, како стоји ствар, ако је завешталац по новоме закону добио способност за прављење тестамента, која му је по староме закону недостајала — да ли у таквоме случају тестаменат може накнадно да добије правну важност и учинак, у томе питању ми морамо од већине знатних правника да се одвојимо, и то из ових разлога: Закон, који сада влада и под којим тестатор умире, не признаје више неспособност тога завештаоца за прављење тестамента, дакле не признаје ни неважност тестамента. На против, он тога завештаоца сматра као потпуно способна према садашњем схватању опште правне свести народне. Па како тестаменат тек смрћу добија своју важност и свој учинак, то ти његови правни учинци под владом старога закона нису могли још ни да настану ни да се појаве, јер је он такав акт, који је у самом почетку за то одређен, да буде необвезан и непрестано изложен измени и опозивању све дотле, докле смрћу завештаочевом не добије своју потврду. Дакле се способност завештаочева за прављење тестамента и важност самога тестамента према тој способности мора пресуђивати по новоме закону, под којим је тестатор умрьо[1]. Дакле тестаменат, који по староме закону због законом од-

[1] Тако је нарочито опредељено у пруском грађ. законику (Preussisches Landrecht) § 13. — Наш се грађ. законик (у тумачењу §-а 7.) у томе на против наслања на гледиште аустријскога грађ. законика, које је противно ономе у пруском „ландрехту".

рећене неспособности тестаторове није важио, сад под новим законом оживљује, долази до правнога учинка, јер у тренутку, кад се он смрћу поново потврђује, тестатор је био по новоме закону способан[1].

Осим те способности тестаторове за прављење тестамента и осим форме тестамента, још може да настане питање о унутрашњој садржини тестамента, кад га је завешталац под прећашњим законом правио, а под владом измењенога новог закона умре. У унутрашњу садржину тестамента улази питање о способности наследника и легатара, о законитоме дѐлу, о искључењу из наследства, о супституцијама и т. д. У томе погледу влада потпуна сугласност међу писцима, да се сва та питања пресуђују по ономе закону, под чијом је владом тестатор умрьо, без обзира на онај закон, кад је тестамент прављен[2].

Б. Наслеђе по закону (ab intestato). То се законито наслеђе управља у свакоме случају по ономе закону, кад наследници ваља да га добију, и ако је онај, чије се имање наслеђује, можда пре тога закона умрьо. То је с тога, што наслеђе по закону иде међу правна очекивања (attentes, expectatives), а није још никакво стечено право дотле, докле се наследницима по закону не понуди, што тек може да буде после смрти онога, чије се имање наслеђује.

4. Породично право. А. Брак. Питање, да ли је неки брак пуноважно закључен, увек се пресуђује по законима онога времена, кад су извесна лица у брак ступила. У томе питању нов закон не може имати повратне силе. На против обим мужевље власти проширује се или се сужава са

[1] То мишљење нарочито заступају: F. Lassalle, Syst. der erworb. Rechte I. стр. 484 и даље. — Mourlon, Rép. écr. sur l. prem. ex. de code Napoléon I. стр. 50.

[2] То је и у нашем грађ. законику (на наведеном месту) са свим коректно схваћено и одређено, и у томе се он разликује од аустријскога грађ. законика.

сваким новим законом, јер је господарство мужа над женом нешто, што из самога закона истиче као опште својство; осим тога, то је господарство нека морална, само тек у правну форму обучена власт, и по томе ту добија важност и оно правило, да они закони, који опредељују нека правила од великога моралног, политичког или народно-привредног значења, увек се одмах безусловно примењују.

Питања о разводу брака већ смо горе видели, да се увек пресуђују по новоме закону, не узимајући у обзир пређашњи закон, под којим је брак закључен. Разлоге смо већ горе напоменули. На против питање о имовноме праву брачном, увек се пресуђује по ономе закону, кад је брак закључен.

Б. Очинска власт. Постанак очинске власти путем рођења, усвојења и т. д. решава се вазда по оним законима, под чијом су се владом догодиле оне чињенице, које постанак очинске власти условљавају. А што се обима очинске власти тиче, он се управља увек по оним законима, који у то време владају. А тако исто што се тиче права родитељских на имање своје деце. Та су права непосредни излив самога закона, који правне одношаје између родитеља и деце по извесним моралним начелима регулише, с тога та права са тим законом стоје и падају. Тако н. пр. ако неки нови закон уведе родитељско право плодоуживања, или ако то право укине, или га простире на дуже или краће време, онда се његови опредељаји одмах примењују, и то и што се онога дечијег имања тиче, које је још пре тога закона постојало.

В. Туторство. Сви нови закони, који правну природу туторства измењују, примењују се одмах на сва туторства, која већ постоје, а на против они закони, који се тичу постанка туторства, примењују се само на она туторства, која ће тек да постану под новим законом.

5. Форма правних послова. Форма се правних послова увек пресуђује по они законима, под којима је из-

весан правни посао учињен и свршен (tempus regit actum). Ако је дакле неки правни посао учињен по форми, коју старији закон прописује, онда он остаје у важности, и ако неки нов закон неке друге или разноврсније, многобројније формалности за тај исти посао прописује. И у томе обзиру ни мало се не гледа на то, да ли је дотично лице имало времена, да правни посао поново учини и предузме по формалностима, које су новим законом прописане. Ако је на против правни посао под старим законом учињен и свршен, али без оних нужних по томе закону прописаних формалности, онда тај правни посао остаје неважан и под владом новога закона, и ако он можда са свим одговара оним формама, које тај нови закон тражи и прописује. Једини је ту изузетак, као што смо видели, при тестаментима, кад још за живота завештаочева нови закон изађе.

Ми се овде устављамо у прегледању и расправљању појединих главних случајева из разних области права. Већ смо у течају ове расправе напоменули, како нама није могло баш управо до тога стати, да те све поједине случајеве опширно и исцрпно претресемо и прегледамо, јер нам за то већ и сам простор недостаје; ми смо дакле неке између њих само тек у кратко додирнули и летимично напоменули. Главније нам је било, да само опште руководно теоријско гледиште пространије на среду изнесемо и објаснимо. А примена у појединостима мора се оставити практичарима, који са појединим правним случајевима имају посла.

Ну ипак ћемо овде још нешто напоменути о томе, да доцнији закон може и стечена права, и већ закључене уговоре и њихове учинке условно изменити и разорити, ако само тај закон одржање тих права учини зависним од таквога услова, чије испуњење једино стоји до слободне воље оних индивидуа, које та права имају.

Према горе развитоме појму мислимо да је јасно, да се индивидуа не може тужити на изопачавање и измену неке

своје радње, на повреду своје слободе воље онда, кад одржање те слободе опет само зависи од једине њене воље. По што се услов, који се од индивидуе тражи, само у томе састоји: да своју вољу постави и изјави, односно још једном постави и изјави, ту онда мора губитак њенога права, који по закону као последица неиспуњења тога услова настаје, изићи на среду просто као властито, својевољно напуштање свога права, а никако као нека насилна измена њене воље.

Отуда дакле излази, да нови закон без неоправдане повратне силе може прописати, да се форма већ раније учињених и тада са свим пуноважних послова измени, само ако је то могућно и ако само од воље оне индивидуе зависи, која неко право има; може даље прописати, да опстанак некога уговорнога већ стеченога права зависи од извршења извесних формалних радња, које само и једино зависи од воље онога, који право има; да може најзад нови закон дирнути чак и у непосредну садржину некога уговорнога одношаја, само ако увек остане при томе, да измена или губитак права може једином чистом вољом овлашћенога лица да се спречи.

Ту се дакле показује, да и уговором као таким никако баш не мора владати само онај закон, који је у време његова закључења важио, као што обичне формуле казују, него да и при њему, као и у целокупној сфери права, ништа друго није изузето од измењивог утицаја доцнијих закона, а и не треба да се изузме и очува, до само појам индивидуалне слободе воље.

Кад би се и то сматрала као неоправдана повратна сила закона, што закон, ради одржања већ једном пуноважно изречене и постављене воље, тражи још једну нову акцију воље, то би се онда звало одрицати позитивно право државе, да

тражи од индивидуе, да она нешто учини или нешто даде као услов и у размену за грађанску заштиту и њено даље одржање; по томе праву држава је без сумње овлашћена, да у интересу н. пр. што веће несумњивости последње воље или сугласне једнообразне форме заложнога права и т. д. тражи још поново изјаву последње воље у измењеној форми, или нову хипотекарну инскрипцију (завођење, прибележавање) и т. д. И по што се сви ти захтеви државе при ближој анализи састоје управо само у изјавама воље, дакле индивидуа што се тиче одржања или губитка својих права зависи једино од своје властите воље, то онда може истина у извесним случајевима, где јој закон такав терет без довољнога разлога намеће, тај закон да буде тегобан и рђав, али тек никако не може бити говора о неоправданом повратном карактеру таквога закона, који индивидуалну вољу ломи и разорава.

Кад смо сад теоријски доказали оно, што смо горе поставили и из развитога појма о повратној сили законској извели, сад је свакојако занимљиво, да бар летимично и у кратко погледамо у колико је то извођење у самоме емпиричком правном материјалу бар негде добило израза и признања.

Кад загледамо у јевропска законодавства, наћи ћемо да је у пруском грађанском законику (Landrecht) у § 16 увода казано: „Ако треба само спољна форма некога посла да се измемни и тај пропис ваља да се испуни при свима пословима, који се још могу изменити, онда мора закон за то довољан рок да одреди“. Дакле под условом, да је та измена индивидуи још фактички могућа и да се за то довољан рок одеђује, пруски законодавац у томе не види никакву неоправдану повратну силу, кад и сама спољна форма правнога посла ваља према новоме закону да се измени, и ако она иначе једино стоји и управља се по ономе закону, који је у време постанка тога правнога посла владао. Тако н. пр. у многим случајевима, у којима је на ме-

сто дотадашњега римског заложног права метнута пруска хипотекарна уредба, заложни су повериоци законом позвати да у одређеном року своје тражбине даду завести у нове хипотекарне књиге, и нико у томе новом завођењу некога пре тога већ стеченог и пуноважног права не виде неку неоправдану повратну силу закона. Али би такве неоправдане повратне силе одиста у пуној мери било, да заложним повериоцима то завођење у неком одређеном року није било допуштено или кад им се њихово досадашње већ стечено право не би одржало и очувало, и ако им за удешавање њихових тражбина према новоме закону није никакав рок остављен био или им та измена форме није више могућна била.

Па тај је исти принцип, који је у већ поменутоме § 16 прускога законика изречен, признат и оном приликом, кад је тај пруски законик уведен у оне провинције, које су донде биле под француским правом; по томе праву тестаменат је потпуно важио, кад га је завешталац сам написао и потписао (т. н. олографски тестамент) или је пред нотаром начињен; па ипак је пруски законодавац у прелазноме наређењу прописао, да сви ти тестаменти, који су донде потпуно важили, важе само још за годину дана, а после тога ваља сви ти тестаменти да се поново начине у оној форми, коју прописује пруски законик, иначе они губе важност и наступа наслеђе по закону; од тога је изузет био једино тај случај, кад се могло доказати, да је завешталац за трајање целе те године дана фактички спречен био, да свој тестаменат поново по закону начини[1].

Ту су дакле сви захтеви нашега горњег појма потпуно испуњени.

---

[1] Па тај је исти принцип добио израза у француском законодавству конвента и доцније директорије од г. 1797, баш што се тиче тестамената. Ми то овде не можемо опширније наводити.

Па тако исто и знаменити старији правник француски Мерлен[1] још у ширем смислу признаје оно схватање, што се огледа у већ наведеним опредељајима пруског законодавства и што је последак нашега горњег развијања теоријскога појма. Он вели: и ако уговорна права стоје ван владе и области доцнијега закона, ипак при свем том може доцнији закон „en subordonner l'exercice à telles formalités, à telles diligences, à telles conditions qu'il lui plait, pourvu que ces formalités, ces diligences et ces conditions ne dépendent point d'événements ou des faits étrangers à la volonté des parties auxquelles elle les impose, ou, en d'autres termes, pourvu que ces parties ne puissent imputer qu'à leur propre incurie la perte qu'elles éprouvent par l'omission ou l'inaccomplissement de ces formalités, de ces diligences, de ces conditions". Одиста је ту тако јасно и тако пресудно исказана права садржина појма о повратној сили законској, само је штета што је то Мерлен погодио својим правничким тактом и инстинктом, а никако није дошао до јаснога, свеснога сазнања самога тог теоријског појма у његовом потпуном развићу и обиму.

У овоме, што смо до сада разгледали, беше увек само говор о таквим случајевима, где као при тестаменту и при хипотеци, има само неко једнострано овлашћено лице, које ради одржања свога већ једном стеченога прававаља своју вољу још једном да постави и изјави.

Ну тако исто може нов закон да дира и у двостране уговоре, који пре њега већ постоје, може у целини или од чести да их укине или измени, само ако сва та измена и даље одржање дотичнога уговорнога права не зависи ни од чега другога, до од неке вољне радње оне

---

[1] Merlin, Répert. de Jurisprudence s. v. effet retroactif, Sect. III, § 3, Art. 3, № 11, T. V, стр. 575. Наведено у Lassalle, Syst. der erworb. Rechte, I. стр. 177 и 178.

индивидуе, којој је до сада то право припадало, дакле од овлашћене индивидуе. Неће бити с горега да видимо, како је то веома важно начело, чије је непознавање и несхватање повлачило за собом толика погрешна решења о односају уговора према новим законима, доиста већ признавано у самоме практичком, позитивном правноме материјалу.

Узећемо пре свега један пример из римскога права. У Јустинијановој новели 120. „de alienatione et emphyteusi rerum ecclesiasticarum“ (о отуђењу и емфитеузи (наследноме закупу) црквених добара) са свим је јасно то начело признато. У осмој глави те новеле казано је, како наследни закупац (емфитеуста) неке црквене непокретности, ако кроз две године не плати закупну цену или ту непокретност искварн и погорша (deteriorem reddat), онда може од стране власника из тога закупа да се истисне и избаци, и то има да важи и за оне уговоре, који су већ закључени били, кад је тај закон изашао. Овде је несумњиво дирање и измењивање већ „постојећих“ уговорних односаја. Наследном се закупцу његово већ стечено право на тај уговорни односај одузима законским прописивањем некога услова, коме се он при закључењу уговора ни изречно ни прећутно није подвргао. Па ипак је то теоријски са свим основано с тога, што се одржање његовога досадашњег права чини зависним од неких дела, која са свим и једино до његове воље стоје. Погрешно би било, кад би ту сад неко приметио, да уредно плаћање закупне цене не зависи само од воље закупчеве, но и од могућности, од располагања са нужним средствима за плаћање. Ту се закупцу налаже неко плаћање, на које је он не овлашћен, но обвезан по својој у уговору израженој вољи; осим тога ту му се не налаже, да плаћа пре но што се обвезао. Закон дакле само тражи, да он не повреди неку собом по вољи на се примљену обвезу. А по обичноме правноме схватању увек се узима и мора узети, да увек стоји једино до

воље индивидуе, да неку примљену обвезу не повреди. Ту могу једини изузетак бити случајеви веће, неодољиве силе (vis major, force majeure), који наравно увек помажу обвезаноме.

Па такво исто схватање и исти принцип, што га видимо у томе законодавноме наређењу Јустинијановом, налазимо и у француској јуриспруденцији н. пр. при тумачењу арт. 1912 француског „Code Napoléon-a“. Тај чланак прописује да дужник неке на вечито (in perpetuum) установљене ренте може да се принуди на враћање капитала, ако своје обвезе кроз две године не испуњава или ако зајмодавцу не дâ опа обезбеђења, која су уговором обећапа. Као што већ поменута Јустинијанова новела изречно каже, да је са свим све једно, да ли је уговор о наследноме закупу у прошлости или под новим законом закључен, тако је исто француско правништво[1] веома правилно из саме правне природе ствари протумачило и извело закључак, да је потпуно исто, да ли је тај уговор о ренти закључен под старијим законодавством, које такву обвезу не налаже дужнику, или под садашњим законом, само ако се то двогодишње неплаћање ренте догоди под владом „Кода Наполеона“[2]. Ну за то, што је у томе случају с правом тако решено, француски су правници, наведени и обманути спољном једнакошћу, тако исто решили да се чл. 1978 Code Napol. који прописује, да онај, у чију је корист извесном куповном ценом прибављепа телесна рента установљена, нема права да само због изостајања плаћања ренте тражи враћање капитала, да се дакле тај члан законика мора

[1] И ако чл. 1912 Cod. Nap. о томе ништа изречно не каже.

[2] То тумачење не одобрава и противно мишљење заступа међу осталима Unger, Syst. d. österr. allg. Privatr. I. стр. 138 прим. 42. То се код Унгера наравно оснива на томе, што он као и Савињи и др. полази од тога општега принципа, да нов закон на пређашње уговоре никада не може да се примени.

применити и на оне уговоре о ренти, који су закључени под таквим законом, који је у горњем случају повериоцу д а в а о п р а в о на раскидање уговора. Тако дакле одузеше уговорно стечено право, које је било или бар могло бити побуда и претпостављени услов таквоме уговору о ренти, одузеше га ономе лицу, од чије слободне воље одржање тога права никако није зависило нити могло зависити. Разлика је у оба случаја веома јасна и очигледна. Па ипак правници оба случаја једнако решише. А чудно је одиста такво погрешно решење, кад се узме на ум, да је већ напоменути правник М е р л е н, баш с обзиром на т у тачку са свим је правилно и коректно погодио формулу, изводећи је добрим логичким тактом из већ наведенога решења о члану 1912 и из својих властитих горе наведених речи. Он пита, да ли се неки закон, који нове основе за раскидање уговора уводи, може применити и на пређашње уговоре? па одговара: „N o n si ces causes dérivent de faits antérieurs à la loi nouvelle, o u s i, lorsqu'ils sont postérieurs, i l s n e d é p e n d e n t p a s d e l a v o l o n t é d e l a p a r t i e c o n t r e l a q u e l l e on voudrait provoquer la résolution. O u i, si elle dérivent de faits à l a f o i s postérieurs à la nouvelle loi et d é p e n d e n s u n i q u e m e n t d e l a v o l o n t é d e c e t t e p a r t i e“. Заиста би се човек морао чудити, како је могло ту да се развије такво са свим правилно схватање, а да за неких 40 година нема баш ни најмањега утицаја на немачке, па ни на саме француске ауторе и судове, те да их уздржи од понекога погрешног решења; свему би се томе могао човек чудити, кад не би знао да је узрок томе, што то са свим правилно разликовање, што га Мерлен поставља о тима „effets des contrats“, и код њега је самога више производ некога тако рећи логичкога инстинкта, а не стоји ни у каквој систематској вези са његовим осталим схватањем повратне силе законске, које се схватање шта више слаже са дотле уобичајеним

теоријама, те по што он не умеде повратну силу да схвати у самоме њеном појму, као повреду индивидуалне слободе воље, то је и горње разликовање у тој својој усамљености морало изгубити своје право мотивовање и своје значење.

Из свега овога, што смо сада навели, мора се већ јасно увиђати, како стоји ствар са понеким од стране закона признатим основима за побијање и обарање важности извесних уговора. Унгер[1] каже, као што смо већ наводили, да се о правној важности облигација увек суди по закону онога времена, кад су те облигације постале, па посебице наводи, како се н. пр. о опозивању поклона мора увек судити по ономе закону, кад је уговор о поклону закључен[2] и т. д. Па ипак је то мишљење погрешно; у опште се ту не може доћи до истине путем неке за све случајеве постављене формуле, ту на против ваља чинити извесне разлике међу појединим случајевима. Тако баш посебице, што се тиче опозивања поклона, ваља чинити разлику између опозивања ради незахвалности и опозивања ради доцније рођене деце. Та два случаја и основа нису исте природе. У једноме и то првоме случају бива опозивање ради некога од стране поклонопримаоца учињенога вољног акта, у другоме случају пак оно бива због некога догађаја, који се на страни поклонодавца догодио (доцније рођење деце). Само у једноме специјалноме случају, као што ћемо одмах видети, оба основа имају један исти учинак, и то је правнике навело да их у опште сматрају као основе, међу којима нема никакве разлике. Осим тога ваља и другу још важнију разлику чинити, а то је: да ли су основи опозивања признати законом у време самога закљученог уговора или су они доцнијим новијим законим укинути? или они обратно, у време закључења уговора

---

[1] Syst. d. österr. allg. Privatr. I. стр. 137.
[2] Тако исто решава и Savigny. Syst. VIII. стр. 438.

нису били законом признати, те су тек новим законом уведени? Правници су вазда и скоро без изузетка обе врсте законске промене сматрали као такве, које потпуно једнако делују, и то не само у овим напоменутим, него у свима сличним случајевима. А ипак у многим случајевима разлика баш лежи у томе, да ли је то стари закон био, који неко право и овлашћење даје, које се новим законом укида, или је, обратно, то овлашћење тек новим законом уведено.

Да видимо дакле те поменуте основе опозивања према тим разликама. Ако су ти основи признати законом, који је владао у време постанка уговора о поклону, онда они делују као прећутна предохрана (ограда) онога, који поклања, и ту је онда потпуно све једно, да ли то опозивање бива због незахвалности или због доцније рођене деце. У оба случаја поклонодавац је тим законским опредељајем, који као прећутни услов улази у уговор, себи задржао право опозивања, и поклонопрималац се томе подвргао. Поклонодавац је поклонио само са обзиром на ту могућност опозивања, ако би му се деца доцније родила или незахвалност показала. Он је бар могао једино с обзиром на ту законом признату гарантију поклон учинити, иначе га можда не би никако учинио или би то друкчије удесио и угодио. Како би дакле могућно било одузети му те законске предохране и гарантије, а да се тиме само његово вољно дело не изопачи и не измени, дакле да се призна повратна сила, која вољи насиље чини?

Али је друга ствар ако онај закон, који је важио у време постанка тога уговора о поклону, те основе опозивања није познавао, и они су тек новим законом уведени. Ту онда већ треба разликовати, да ли се опозивање оснива на доцније рођеној деци или на незахвалности. У првоме случају нови закон не може никако непосредно да делује и да се примени на оне поклоне, који су још пре њега уговорени. Поклонопримаоцу учињен је поклон, који се није могао

опозвати ни порећи, дакле непоречан поклон и он га је тако примио. Да је при поклону тада по закону постојала могућност опозивања, он га можда не би никако примио, те се не би н. пр. изложио томе, да иза таквога увећања своје имовине, које га је могло навести на промену свога начина живота или на напуштање или измену своје дотадашње радње, доцније према околностима буде приморан, да то, што је добио, опет врати и тиме дође у гори положај но што је пре тога поклона био. Ту би се дакле новим законом очевидно кварила и разоравала воља овлашћенога лица, а не би томе лицу никако по самој његовој вољи могућно било да отклони и спречи губитак свога права; ту би дакле била неоправдана повратна сила.

Али ствар не стоји тако, кад се опозивање поклона оснива на незахвалности (разуме се у колико се та дела незахвалности догађају под владом новога закона, а не пре њега). Ако поклонопримац не може својом вољом да спречи рађање деце од стране поклонодавца, то на против са свим зависи од његове воље, да од сада не чини никаква дела незахвалности. Па ако их он ипак учини, онда се он по својој слободној вољи излаже њему већ познатим последицама, које садашњи закон са тим делима везује, дакле се он сам одрекао тога, да поклон буде непоречан и да се не може опозвати. Кад је само до њега стајало, да то отклони и да поклон у важности одржи — како се он онда може тужити, да је насиље учињено његовој вољи и да ту има неоправдане повратне силе? Шта му је нови закон одузео? Поклон сам по себи још му није одузео — но само му је одузео право на незахвалност. А такво право не постоји, а још најмање то може бити право стечено. Кад хоће са свим далеко да се иде, онда би се још највише могло казати, да му је одузето законско овлашћење, да извесна дела чини. А такво апстрактна законска овлашћења, баш по самој опште при-

знатој теорији и по Савињијевој посебице, треба и могу новим законом одмах да се измене.

Сад још на крају морамо у опште напоменути и то важно правило, да и у оним случајевима, где закон, било по законодавчевом изречном наређењу било по општем теоријскоме гледишту, треба да има повратну силу, дакле да се одмах примени и на оне правне одношаје, који су још пре њега постали, ипак та повратна сила законска нема места, дакле примена новога закона отпада и изостаје онде, где је нека ствар **поравнањем**, **исплатом** или **судском** извршном **пресудом**, дакле у опште правоважним начином решена и свршена. На парнице, које су још у течају, нов се закон примењује одмах, осим ако је ствар првостепеним судом већ решена и пресуђена, па сад се налази пред апелацијом; ту наравно да апелација не може примењивати нов закон, јер она има само то да пресуђује, да ли је првостепени суд добро и правилно ствар пресудио по ономе закону, који је у то време владао. Ну и ту морамо као изузетак напоменути, да онај правни одношај, који је поравнањем, судском пресудом и т. д. решен и утврђен, не сме бити такав и баш управо спадати у ону врсту правних одношаја, које нови закон баш има намеру да укине; решење **таквога** правног одношаја путем поравнања, пресуде и т. д. не може га наравно сачувати од тога, да он новим законом не буде укинут. Ако н. пр. баш и самим поравнањем и судском пресудом буде решено и утврђено, да једно лице А другоме лицу Б дугује десетак од неке земље, то ипак тај одношај неће моћи опстати, ако неки нови закон све те десетке укине. Ту дакле опет наступа онај наш већ горе напоменути разлог, по коме апсолутан принудни закон извесно право као такво укида.

Овде ћемо још нешто додати, ради ближега објашњења о тим апсолутним принудним законима, који тако важно значење имају у овој материји о повратној сили закона. Пре

свега мора се казати, да Савињијев већ више пута наведени појам апсолутних закона није потпун и није утврђен, јер се он више обзире на мотиве при некоме закону (да ли су дакле те побуде моралне, политичке и т. д. које леже ван правне области), ну то је један знак, који сувише сужава појам тих апсолутних закона. Да би се до тога потпунога, утврђенога појма дошло, мора се као главна карактерна црта тих апсолутних закона обележити то, што они апсолутно искључују свако одступање приватном вољом. Без тога знака ми не можемо доћи до утврђенога појма о тим законима. Јер кад Савињи каже, да су само они закони апсолутно принудни, који се оснивају „на разлозима јавног добра, било да ти разлози више политички, или народно-привредни или административно-полицијски карактер на себи носе“, дакле имају свој корен „ван правне области“. Савињи то само тврди, али он не само да га не доказује, него није ни покушао да покаже, откуда он долази и у чему лежи. Не може се управо увидети, за што би закони, који н. пр. из економних разлога потичу, већу принудну силу имали, но закони, који у целокупноме правном схватању једнога народа (дакле у чисто правној области) имају свој извор и постанак, и на томе основу имају принудну снагу, која сваку приватну вољу и диспозицију искључује. Одиста то разликовање између чисте правне области и онога што „ван правне области“ лежи не може се у свима случајевима одржати и не исцрпљује ствар. Сваки је апсолутан закон потекао из разлога јавнога добра; иначе не би било довољнога повода и узрока, да се приватна воља искључи, и сваки закон који ту приватну вољу искључује, Римљани с пуним правом рачунају у „jus publicum“, у јавно право[1]. Једини елеменат, што

[1] В. о томе међу осталима: Boecking, Pandekten des röm. Privatr. I. стр. 32.

га Савињи има на уму, кад говори о законима, који из чисто правне области потичу и који с тога немају потпуно принудну апсолутну силу, то је елеменат логичко-јуристички (чисто правни). Али баш у томе не може да се увиди довољан разлог, за што неко правило, које некоме народном духу изгледа као такво, које по апсолутној нужности истиче из самих закона логичкога мишљења, за што би такав закон мање принудан био, него закони моралне или економне садржине. Римљани су то веома добро осећали и с тога су вазда оним законима, који из тога логички-правничкога елемента потичу, давали такву исту принудну снагу, као ма коме другом закону. Тако н. пр. то беше одиста чисто правно правило, да власник неке куће не може још засебно добити на њој право плодоуживања. Овоме се давала та са свим принудна последица, да се неки ранији легат плодоуживања доцнијим прибављањем својине од стране легатара поништава, и то су они тако чврсто одржавали, да кад је мени неко плодоуживање на некој кући дато у име легата без услова (pure), а гола својина на тој кући другоме лицу под условом (sub conditione), и ја за то време, док још услов није испуњен, прибавим својину, а за тим се услов испуни, онда то друго лице не добива само голу својину, него својину и плодоуживање на тој кући, јер је моје право плодоуживања прибављањем једном већ пропало, и по томе дакле то друго лице, по што плодоуживање од својине није више одвојено, добива пуну својину на тој ствари.

Г. Гершић.

КАКО ДЕЛУЈЕ ЈОД НА МОНО И ДИНИТРО-ДИФЕНИЛ-ТИЈОКАРБАМИД (МЕТА).

од

С. М. Лозанића.

A. W. Hofmann први је показао, да се сулфокарбанилид распада под утицајем јода, кад их у алкохолу растворене помешамо; при томе се ослобађа нешто сумпора, а гради се фенил-сенфуље, анилин и трифенил-гуанидин (последња два као HJ соли)[1]. Ја сам на подобан начин из дихлор и дијоддифенил-тијокарбамида, под утицајем јода, добио хлорне и јодне деривате горњих једињења[2]. Аналого овим реакцијама, опробао сам како се моно и динитродифенил-тијокарбамид (мета) понашају према јоду. И у овом случају довршује се реакција у истом правцу као и горе; овом приликом добио сам нитро-деривате горњих једињења, само не нитрофенил-сенфуље, већ његово једињење са алкохолом: нитрофенил-монотијоуретан. Види се, да се и овом приликом гради нитрофенил-сенфуље, али се оно у исти мах једини са алкохолом градећи горњи уретан.

Врелом алкохолном раствору динитро-дифенил-тијокарбамида (мета, топи се на 160°) додавао сам јода док га није било у вишку. Из реакционе смеше предестилисао сам алкохол

[1] Berichte d. d. chem. Gesell. 1869 год. 452.
[2] Berichte d. d. chem. Gesell. 1872 год. 156.

у струји водене паре, а у флаши је остала жута тестаста маса и жут воден раствор. Из овог воденог раствора, кад се олади, кристалише јодо-водонична со тринитротрифенил-гуанидина у белим ситним кристалима; из остатка течности пак, кад јој се дода калијум-хидрат, таложи се m-нитранилин. Из жуте тестасте масе извлачи калијум-хидрат нитрофенил-тијоуретан, а нерастворни део, прекристалисан из алкохола, даје динитродифенил-карбамид.

Овако исто сам дејствовао јодом на алкохолни раствор m-нитродифенил-тијокарбамида, (топи се на 155°) и из те реакционе смеше одвојио сам (као горе) ова једињења: нитранилин, мононитротрифенил-гуанидин, фенил-сенфуље и нитрофенил монотијоуретан.

Ја ћу да опишем овде нова једињења, која сам при овим реакцијама добио.

m-Нитрофенил-монотијоуретан

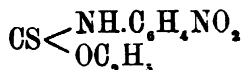

$$CS<{NH.C_6H_4NO_2 \atop OC_2H_5}$$

Осим горње реакције постаје и из m-нитранилина [поред $CS(NH.C_6H_4NO_2)_2$] кувајући га у алкалном (слабо) алкохолном раствору са сумпоругљеником. Кристалише из алкохола у великим жутим призмама, топи се на 115°, раствара се лако у алкохолу, а у води не. Алкалије га растварају, одакле га киселине таложе. Анализе тврде горњу формулу:

	НАЂЕНО	ИЗРАЧУНАТО
C	47·55	47·79
H	4·90	4·42
N	12.77	12·39

m-Динитродифенил-карбамид. $CO(NH.C_6H_4NO_2)_2$. Кристалише из алкохола у отворено жутим иглицама, топи

се на 233°, раствара се лако у врелом алкохолу, у води не. Анализа азота тврди ову формулу:

	НАЂЕНО	ИЗРАЧУНАТО
Азота.	18·49	18·54

m-Тринитротрифенил-гуанидин

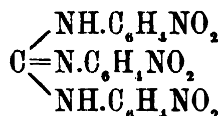

Кристалише у жутим сјајним листићима, топи се на 189°, раствара се у врелом алкохолу. У калијум-хидрату раствара се са црвеном бојом распадајући се. Анализа азота тврди горњу формулу:

	НАЂЕНО	ИЗРАЧУНАТО
Азота.	19·82	19·90

m-Мононитротрифенил-гуанидин

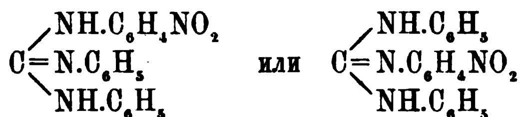

Кристалише из алкохола у жутим листићима, топи се на 159°, раствара се у алкохолу. Анализа азота тврди горњу формулу:

	НАЂЕНО	ИЗРАЧУНАТО
Азота.	16·90	16·87

Brückner је добио овакво једињење прве конституције из m-$CS<\begin{matrix}NH.C_6H_4NO_2\\NH.C_6H_5\end{matrix}$, одузимајући му сумпор оксидом олова

поред анилина[1]. Он не наводи тачку топљења тог једињења, ни другу коју физичку особину његову, да би га могао са овим мојим упоредити.

Из хемијске лабораторије на краљев. вел. школе.
у Београду.

[1] Berichte d. d. chem. Gesell. 1874 год. 1236.

О ПОСТАЈАЊУ ДИБРОМ-ДИНИТРО-МЕТАНА И ВИЛИЈЕРОВОМ ТЕТРАНИТРО-ЕТИЛЕН-БРОМИДУ.

од

С. М. Лозанића.

Ја сам саопштио да обичан трибром-анилин (топи се на 119°), грејан са азотном киселином, поред осталога, даје дибром-динитро-метан $CBr_2(NO_2)_2$. Том приликом поменуо сам, да то исто једињење постаје и из бром-фенола и дибром-р-толуидина (топи се на 72—73°), кад сам их у азотној киселини кувао. Доцније сам опажао дејство пушљиве азотне киселине на етилен-бромид, па сам приметио да се и овај, при овој реакцији, превара од чести у дибром-динитро-метан. Из овога се види да многи ароматични бромиди, а и бромиди масних једињења могу да пређу у дибром-динитро-метан кад на њи дејствује азотна киселина.

На три месеца после публикације овог мог рада, саопштио је Villiérs у париском хемиском друштву своја опажања о дејству пушљиве азотне киселине на етилен-бромид. При тој реакцији добио је поменути ауктор једну зејтињаву течност, коју није могао од примешаног нераствљеног етилен-бромида ослободити; али је из ње и калијум-хидрата добио једно експлозивно једињење, које он, према својој анализи,

сматра да је: $C_2(NO_2)_4Br_2$. 2KOH[1]. Из овог калијумовог једињења, држи Villiérs, да је разблаженим киселинама ослободио тетранитро-етилен-бромид $C_2(NO_2)_4Br_2$; али о том једињењу наводи само ово: „C'est un liquide instable dont je donnerai ultérieurement les propriétés“.

И ја сам добио из етилен-бромида и пушљиве азотне киселине једну зејтињаву течност (измешана са нерастављеним етилен-бромидом); но она имаћаше исти мирис као и мој дибром-динитро-метан, а и по осталим особинама потпуно се са њим слагаше. Из ове зејтињаве течности и калијум-хидрата добио сам експлозивно једињење, и оно беше идентично са мојим калијумовим дериватом $CBrK(NO_2)_2$ дибром-динитро-метана. У овом препарату нашао сам брома 35·3%, а формула захтева 35·8%. (Villiérs-ова формула захтева 33·3%). И мој и Вилијеров препарат експлодују од 147° до 150°. (Villiérs наводи 145°). Из овог калијумовог деривата ослободио сам помоћу разблажених киселина дибром-динитрометан. Да при овоме тек из два молекила калијумовог једињења постаје један молекил дибром-динитро-метана, увиђавно је из њихових формула. Од иста, растављајући калијумово једињење киселинама, добија се сразмерно мало дибром-динитро-метана, а у исто време опажа се знатно развијање гаса.

Овим је потпуно доказано да Villiérs-ов тетранитроетилен-бромид ништа друго није но мој дибром-динитро-метан.

Овом приликом само ћу напоменути: дејствујући калијум-хидратом на дибром-динитро-метан, поред горњег експлозивног једињења, постаје у омањој количини још једно бело кристално једињење пријатног мириса; но њега још нисам даље проучијо.

Неколико редукционих опита учинио сам такође на дибром-динитро-метану, али при томе не добих никакав редук-

[1] Bulletin de la société chimique de Paris XXXVII. 451.

циони продукт дибром-динитро-метана. Амонијум-сулфид (H_2S и раствор дибром-динитро-метана у алкохолном амонијаку) раставља га и при томе се сав бром одваја као амонијум-бромид. Под утицајем натријум-амалгама постаје натријумов дериват дибром-динитро-метана, но који се не редукује даље. У киселом раствору (Zn и HCl) не настуна редукција; при томе добија раствор зеленкасту боју, али највећи део дибром-динитро-метана остаје непромењен. — Са алкалијама или амонијаком грејан дибром-динитро-метан у алкохолном раствору око 100°, распада се одвајајући алкални или амонијум-бромид.

Београд у новембру 1882. Из хемијске лабораторије на краљев. вел. школи.

АНАЛИЗЕ СРПСКИХ МИНЕРАЛНИХ ВОДА.

од

С. М. ЛОЗАНИЋА.

V.

Буковичка кисела вода.

Буковичку киселу воду анализисао сам једном 1874 год.[1]. Та је анализа учињена на води „старог извора“, коју ми је, на моју молбу, један мој пријатељ послао. За ту прву анализу узета је вода доцне под јесен, а време је било кишовито. Кад сам прошле године био на киселој води, прикупио сам неколико података о тој води и понео сам воде од свију важнијих киселих извора, да их овде аналишем. Ове анализе попуниће прву у томе, што ће оне показати и разлику воде појединих извора. Осим тога за прву анализу узета је вода доцне под јесен, а за ове друге анализе узета је вода лети, у најбољој сезони, и тако ће оне показивати стање воде када се највише употребљује. Воду сам наточио 23 јула 1881 год. тада је показивао термометар 24°C. (у ладу), а барометар 746·5 м. м. Време је било пре тога јако сушно.

На киселој води постоје четири извора, чија се вода за пијење или купање употребљује.

[1] Архив за целокуп. лекарство II. 48.

1. Књаза Милоша извор, стари извор или доњи извор. Лежи у доњем делу парка пред „дворцем“ а у близини „новог купатила“. Температура ове воде је 11°R = 13·6°C. У једном сату даје воде око 200 литара. Вода извире са гасним клобуцима, бистра је, има пријатан накисео укус. Највећи део публике пије воду са овог извора. Исто тако кисела вода, што се у флашама односи, точи се једино на овом извору. Ова вода отиче једним каналом у главни резервоар, одакле се одводи шмрком у „ново купатило“, где се у кадама, парном купатилу и општем ладном купатилу троши. Нема сумње да сама ова вода није у стању да снабде купатило са довољно воде, са чега се многе незгоде дешавају. Да поменем да се „погаче“, специфнкум овог места, месе са водом овог извора.

2. Књаза Михаила извор, нови извор или горњи извор. Лежи у горњем делу парка до „старог купатила“. Ископан је 1866 год. Температура ове воде је 10.5°R = 13°C. У једном сату истече око 85 литара воде. И ова вода извире са гасним клобуцима, бистра је, има јачи угљо-кисели укус од прве воде. Публика цени воду овог извора као „јачу“ од воде првог извора, али је опет за то пије мање. Са овог извора не односи се вода у флашама; из разлога што флаше лако пуцају.

3. Старо купатило. Ово се купатило снабдева водом из једног нарочитог бунара, који је прилично широк, а око 4 метра дубок. Ова је вода доста мутна, има температуру 12°R = 15°C. У јулу месецу кад је суша велика не даје довољно воде, с тога тада нема купања сваког дана у купатилу. У овом купатилу греје се вода усијаним куглама гвозденим. Публика више цени ово старо купатило но ново које добија воду из резервоара и где се вода загрева паром. Ово је мишљење доста основано, јер усијане кугле гвоздене,

утичу на воду и хемиски; тако поред осталога добија јасан мирис на сумпор-водоник кад је куглама загрејана.

4. Талпара, дашчара. Одмах до старог купатила находи се један басен киселе воде, који служи као ладно купатило. Талпара или дашчара зове се с тога, што је само ограђено даскама. На овом месту извире вода са дна басена, виђају се гасни клобуци, вода је мутна. Притицање воде у овај басен слабо је, с тога полако отиче. Од времена на време мења се вода у овом басену. — Ова је вода по својој прилици једнака са водом старог купатила, с тога је нисам анализао.

Ја сам анализао прве три воде, и те су анализе изложене у идућим таблицама. Одређивао сам само оне састојке, који се налазе у мерљивим количинама. Сви изложени аналитични бројеви јесу средњи бројеви из две или више слажућих се анализа. Угљену киселину одредио сам у лабораторији, а не на извору; за ту цељ бирао сам флаше, које су биле добро запушене, но опет за то вода на самоме извору показала би већу количину угљене киселине.

1. Књаза Милоша извор, стари извор, доњи извор.

Остатак суви из 1000 г. воде 1·8600 г.

1000 грама воде садрже:

Калијум	0·04294
Натријум	0·65726
Калцијум	0·10054
Магнезијум.	0·01418
Гвожђе.	0·00373
Алуминијум-оксид (Al_2O_3)	0·00245
Силициска киселина (SiO_3). . . .	0·11425
Сумпорна киселина (SO_4)	0·00033

Хлор	0·01770
Угљена киселина (CO_3)	3·69140
сума свију састојака . .	4·64478

Израчунат састав у 1000 грама воде:

Калијум-хлорид KCl.	0·03715
Калијум-сулфат K_2SO_4.	0·00060
Калијум-карбонат K_2CO_3	0·04108
Натријум-силикат Na_2SiO_3. . . .	0·18340
Натријум-карбонат Na_2CO_3 . . .	1·35521
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0·25135
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$. . .	0·04963
Феро-карбонат $FeCO_3$	0·00773
Алуминијум-оксид Al_2O_3.	0·00245
сума постојаних једињења .	1·92860
Угљена кис. као бикарбонат (CO_3).	0.97522
Угљена кис. слободна (CO_3) . . .	1·74096
сума свију једињења . .	4·64478

2. Књаза Михаила извор, нови извор, горњи извор.

Остатак суви из 1000 г. воде 2·3576 г.

1000 грама воде садрже:

Калијум	0·05409
Натријум.	0·79809
Калцијум.	0·12901
Магнезијум.	0·01693
Гвожђе.	0·00499
Алуминијум-оксид (Al_2O_3)	0·00271
Силициска киселина (SiO_3). . . .	0·12185

Хлор	0·01775
Угљена киселина (CO_2)	4·53046
СУМА СВИЈУ САСТОЈАКА . .	5·67588

Израчунати састав у 1000 грама воде:

Калијум-хлорид KCl.	0·03725
Калијум-карбонат K_2CO_3.	0·06120
Натријум-силикат Na_2SiO_3. . . .	0·19560
Натријум-карбонат Na_2CO_3. . . .	1·66913
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0·32252
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$ . . .	0·05926
Феро-карбонат $FeCO_3$	0·01034
Алуминијум-оксид Al_2O_3.	0·00271
СУМА ПОСТОЈАНИХ ЈЕДИЊЕЊА .	2·35801
Угљена кис. као бикарбонат (CO_2).	1·21259
Угљена кис. слободна (CO_2) . . .	2·10528
СУМА СВИЈУ ЈЕДИЊЕЊА . .	5·67588

3. Старо купатило.

Остатак суви из 1000 г. воде 1·2336.

1000 грама воде садрже:

Калијум	0·04047
Натријум	0·39131
Калцијум.	0·07807
Магнезијум.	0·01570
Гвожђе.	0·00403
Алуминијум-оксид (Al_2O_3)	0·01117
Силициска киселина (SiO_2). . . .	0·09829
Сумпорна киселина (SO_4)	0·00796

Хлор.	0·01420
Угљена киселина (CO_2).	1·26762
СУМА СВИЈУ САСТОЈАКА . .	1·92882

Израчунати састав у 1000 грама воде:

Калијум-хлорид KCl.	0·02980
Калијум-сулфат K_2SO_4.	0·01442
Калијум-карбонат K_2CO_3	0·03257
Натријум-силикат Na_2SiO_3. . . .	0·15778
Натријум-карбонат Na_2CO_3 . . .	0·76463
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0·19518
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$ . . .	0·05495
Феро-карбонат $FeCO_3$	0·00835
Алуминијум-оксид Al_2O_3.	0·01117
СУМА ПОСТОЈАНИХ ЈЕДИЊЕЊА .	1·26885
Угљена кис. као бикарбонат (CO_2).	0·60765
Угљена кисел. слободна (CO_2) . .	0·05232
СУМА СВИЈУ ЈЕДИЊЕЊА . .	1·92882

VI.

Рибарска бања.

Рибарска бања јесте наша цењена топла сумпорна вода. Господин Др. Ђока Димитријевић, лекар окр. алексиначког, послао ми је од те воде за анализу. По белешци г. Димитријевића, у тој бањи има три важнија минерална извора:

1. Ладна сумпорача од 13°R употребљује са за пијење.

2. Врућа сумпорача од 30° и 31°R употребљује се за купање.

3. Млака сумпорача од 24°R извире из камене пукотине у брду, лево од купатила идући уз поток. Млаз воде

је с два прста дебео. Ова се вода не употребљава за сада ни зашто, мањ што се пере рубље у њој.

Вода је била у флашама бистра, само је нешто мало опалисала. Имала је јасан мирис и укус сумпор-водоника. Вода за анализу наточена је у почетку августа месеца. Према количини послате ми воде, могао сам анализсати само једну, и то ону од 31°R. Ова вода има специфичну тежину 0.000345 на 18°R. При жарењу сувог остатка ове воде приметио сам, да садржи и органских једињења нешто мало.

Остатак суви из 1000 г. воде 0·3280 г.

1000 грама воде садрже:

Калијум	0.0117
Натријум	0·1039
Магнезијум	0·0092
Оксид гвожђа и алуминијума	0·0010
Силициска киселина (SiO_3)	0·0636
Сумпорна киселина (SO_4)	0·0843
Хлор	0·0065
Угљена киселина (CO_3)	0·0956
Сумпор-водоник	0.0105
СУМА СВИЈУ САСТОЈАКА	0·3863

Израчунати састав у 1000 г. воде

Калијум-хлорид KCl	0·0136
Калијум-сулфат K_2SO_4	0·0103
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0·1163
Натријум-силикат Na_2SiO_3	0·1021
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0·0638
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0.0322
$Al_2O_3 + Fe_2O_3$	0·0010
СУМА ПОСТОЈАНИХ САСТОЈАКА	0·3393

Угљена кис. слободна и као бикарбонат (CO_2)	0·0365
Сумпор-водоник H_2S	0·0105
	0·3863

VII.

Сирдан-бара. — Гвожђана вода.

Смрдан-бара позната је у нас као сумпорна вода, али има у том месту и једна гвожђана минерална вода, која се за пијење употребљава. Један мој пријатељ доно ми је прошлог лета од те гвожђане воде, које анализа стоји овде. Вода је била бистра, накиселог укуса. На дну у флашама било је жућкастог талога од сталоженог оксида гвожђа. Вода је наточена у јулу месецу. Спец. тежина ове воде на 18°R је 0·00113.

1000 грама воде садржи:

Калијум	0·01220
Натријум	0·17010
Калцијум	0·11080
Магнезијум.	0.03960
Гвожђе.	0.00855
Алуминијум-оксид	0·06219
Силициска киселина (SiO_3)	0·03550
Сумпорна киселина (SO_4)	0·00019
Хлор	0·12420
Угљена киселина (CO_2)	0·97336
СУМА АНАЛИТИЧНИХ САСТОЈАКА .	1·53669

Израчунати састав у 1000 г. воде:

Калијум-хлорид KCl.	0·02302
Калијум-сулфат K_2SO_4.	0·00034
Натријум-хлорид NaCl	0·18659

Натријум-силикат Na_2SiO_3. . . .	0.05699
Натријум-карбонат Na_2CO_3 . . .	0·17340
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0·27700
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$. . .	0·13860
Феро-карбонат $FeCO_3$	0·01771
Алуминијум-оксид (Al_2O_3)	0·06219
СУМА ПОСТОЈАНИХ ЈЕДИЊЕЊА.	0·93584
Угљена кис. као бикарбонат (CO_2).	0·37251
Угљена кис. слободна (CO_2) . . .	0·22834
СУМА СВИЈУ ЈЕДИЊЕЊА . .	1·53669

Из хемијске лабораторије вел. школе.
Београд, октобар 1882.

НЕКОЛИКО НОВИХ ОБРАЗАЦА ЗА БРОЈ КОМБИНАЦИЈА СА ЗАДАТИМ ЗБИРОМ.

У колико је мени познато нема образаца за број комбинација са задатим збиром. Бавећи се лане са науком о комбинацијама ја сам нашао обрасце за број комбинација друге, треће и четврте класе са ма каквим задатим збиром, кад је притом број основака неограничен и свако понављање истих забрањено. При тражењу тих образаца ја сам пошао од обрасца:

$${}^{s}\overset{r}{C} = {}^{s-r}\overset{r-1}{C} + {}^{s-r}\overset{r}{C},$$

где ${}^{s}\overset{r}{C}$ представља број комбинација r-не класе са задатим збиром s и где слично значење имају и два члана десно од знака равности. Због мојих других послова у школи и ван ње ја нисам доспео, да овај мој рад наставим и ако није тешко по методи, коју сам употребио, наћи и обрасце за број комбиниција пете, шесте и т. д. класе, кад се само још узме на ум, да је у опште образац за број комбинација r-не класе са задатим збиром s цела и рационална функуција s-а (r-1)-ога степена. Но можда ће се когод и осим мене наћи, кога ће овај рад интересовати и ја не сумњам, да ће он најзад морати наћи и најопштије обрасце, који ове моје обу-

хватају и у којима би број комбинација био представљен као функција и задатог збира и задате класе. Ево тих образаца:

I. Обрасци за број комбинација друге класе са ма каквим задатим збиром јесу:

$${}^{2s}\overset{2}{C} = s-1 \quad \text{и} \quad {}^{2s+1}\overset{2}{C} = s.$$

Први образац вреди, кад је задати збир паран број а други, кад је тај збир непаран број.

II. Обрасци за број комбинација треће класе са ма каквим задатим збиром јесу:

1) $$\begin{cases} \text{За } s \text{ парно: } {}^{3s}\overset{3}{C} = \dfrac{3(s-1)^2+1}{4}, \\ \text{За } s \text{ непарно: } {}^{3s}\overset{3}{C} = \dfrac{3(s-1)^2}{4}; \end{cases}$$

2) $$\begin{cases} \text{За } s \text{ парно: } {}^{3s+1}\overset{3}{C} = \dfrac{s(3s-4)}{4}; \\ \text{За } s \text{ непарно: } {}^{3s+1}\overset{3}{C} = \dfrac{(s-1)(3s-1)}{4}, \end{cases}$$

3) $$\begin{cases} \text{За } s \text{ парно: } {}^{3s+2}\overset{3}{C} = \dfrac{s(3s-2)}{4}, \\ \text{За } s \text{ непарно: } {}^{3s+2}\overset{3}{C} = \dfrac{(s-1)(3s+1)}{4}. \end{cases}$$

III. Обрасци за број комбинација четврте класе са ма каквим задатим збиром јесу редом:

α

За $s = 1, 4, 7, 10, 13, \ldots$:

$${}^{4s}\overset{4}{C} = \frac{(s-1)^2(4s-7)}{9}.$$

За $s = 2, 5, 8, 11, 14, \ldots$:

$${}^{4s}\overset{4}{C} = \frac{(s-1)^2(4s-7)-1}{9}.$$

За $s = 3, 6, 9, 12, 15, \ldots$:

$${}^{4s}\overset{4}{C} = \frac{(s-1)^2(4s-7)-2}{9}$$

β

За $s = 1, 4, 7, 10, 13, \ldots$:

$${}^{4s+1}\overset{4}{C} = \frac{s(2s-3)^2-1}{9}.$$

За $s = 2, 5, 8, 11, 14, \ldots$:

$${}^{4s+1}\overset{4}{C} = \frac{s(2s-3)^2-2}{9}.$$

За $s = 3, 6, 9, 12, 15, \ldots$:

$${}^{4s+1}\overset{4}{C} = \frac{s(2s-3)^2}{9}$$

γ

За $s = 1, 4, 7, 10, 13, \ldots$:

$${}^{4s+2}\overset{4}{C} = \frac{(s-1)^2(4s-1)}{9}$$

За $s = 2, 5, 8, 11, 14, \ldots$:

$${}^{4s+2}\overset{4}{C} = \frac{(s-1)^2(4s-1)+2}{9}$$

За $s = 3, 6, 9, 12, 15, \ldots$:

$${}^{4s+2}\overset{4}{C} = \frac{(s-1)^2(4s-1)+1}{9}$$

И најзад:

$$\delta\left|\begin{array}{l}\text{За } s = 1,\ 4,\ 7,\ 10,\ 13,\ \ldots\ldots : \\ \qquad {}_{4s+3}\overset{4}{C} = \dfrac{2s^2(2s-3)+2}{9}. \\ \text{За } s = 2,\ 5,\ 8,\ 11,\ 14,\ \ldots\ldots : \\ \qquad {}_{4s+3}\overset{4}{C} = \dfrac{2s^2(2s-3)+1}{9}. \\ \text{За } s = 3,\ 6,\ 9,\ 12,\ 15,\ \ldots\ldots : \\ \qquad {}_{4s+3}\overset{4}{C} = \dfrac{2s^2(2s-3)}{9}.\end{array}\right.$$

19. Март 1883.
у Београду.

Димитрије Нешић
професор велике школе.

О СРЕДИШТУ СИЛА У РАВНИ У ОПШТЕ.

Кад се у механици слаже или склапа дати и одређени систем сила, који је у равни, то се исти посао врши у цељи одредбе резултанте датог система сила, другим речма, тражи се датом систему сила она њему еквивалентна сила, која ће кадра бити да дати систем сила у свему замени а ово кад је реч о кретању система, или кад је реч о одредби равнотеже, (мировања и једнаког кретања). Слажући силе у резултанту, служимо се принципом преношања нападне тачке појединих сила из датог система сила по њиховој нападној линији. Тим путем доводимо нападне тачке н. пр. ма које две силе — из система сила — у пресечну тачку C њихових нападних линија, па на исту тачку преносимо и саме силе сматрајући је сада као заједничку нападну тачку. Кад је то тако урађено, онда се примењује принцип паралелограма сила за две силе које под извесним углом у тачци C дејствују. Дијагонала таког паралелограма сила, јесте резултанта речених двеју сила из система. За тим се узме ма која трећа сила из система сила, па се онда њена нападања линија продужи док се не пресече у тачци C_1 са резултантом првих двеју сила. На тачку C_1 преноси се резултанта првих двеју сила — као сила истима еквивалентна — а то се исто ради и са трећом силом из система; затим се на исте две силе, које имају сада заједничку нападну тачку C_1 примењује поново принцип паралелограма сила.

8*

Дијагонала тог паралелограма даје нам интензитет и смисао резултанте речених трији сила из система, а место исте дијагонале јесте у исто доба и нападна линија речене резултанте, у којој линији — кад је говор о прогресивном кретању — можемо узети нападну тачку исте резултанте где хоћемо. Употребљујући на показани начин више пута паралеограм сила, преносећи нападне тачке делимичких резултаната и следеће силе система до пресека њихових нападних линија, долазимо најзад и до последњег паралеограма, кога је дијагонала по величини равна интезитету резултанте целог система сила, а место исте дијагонале јесте у исто доба и место саме нападне линије исте резултанте датог система сила у равни. То је дакле она сила, која ће моћи да дати систем сила замени те да произведе оно исто кретање, које би произвеле све силе система, кад оне заједнички дејствују. Описани начин слагања сила јесте графички, међу тим у механичким задатцима често је пута потребно, да нађемо рачуниским путем: интезитет, место и смисао резултанте датог система сила, о чему ће бити говора у овом што долази.

Слажући силе или путем цртања или пак путем рачунања, обично се задовољавало код теорије о силама, да се по оба речена метода нађе просто само: интензитет резултанте, њен смисао и место њене нападне линије; не водећи при томе рачуна још и о нападној тачци исте резутанте. Међу тим, има у природи и таких сила (сила теже, хиростатички притисци на елементима оквашене криве површине и. то. подобно), које су свака за се везане за извесну или одређену тачку у простору равни у којој исте дејствује па ма какав правац исте силе заузимале, не мењајући при таком окретању њихов релативан положај. Дакле, кад се систем сила у равни састоји из таких појединих сила, од којих су свака појединце припете за своју одређену напудну тачку у равни и то тако, да кад се једна од сила окрене око своје нападне тачке за

извесан угао φ, то да и све остале око својих нападних тачака скрену за исти угао φ и у истом смислу, то нам онда за такав систем сила вреди овај закон: Као што је свака сила из система сила везана за одређену тачку као њену нападну тачку, то исто вреди и за резултанту целог система сила, и резултанта система сила има извесну одређену и само јединцату тачку — њему нападну тачку — кроз коју ће правац исте резултанте стално пролазити, па ма какав правац буде резултанта у равни сила заузимала. Даље, кад поједине силе система скрену око својих нападних тачака за угао φ, за тај ће исти угао скренути и резултанта система, а у истом смислу са њеним компонентама, око њене нападне тачке. Оваква тачка резултанте зове се средиште — нападна тачка — система сила у равни. Средиште система сила има ту особину, да кад би неки крути систем тачака у равни, на који силе именоване особине дејствују, везали за исту тачку или кад би исту тачку подупрли, то би онда такав крути систем могли окретати како хоћемо око осовине, што пролази кроз средиште, а стоји управно на равни сила, такав би систем остао у свима положајима у равнотежи. Дакле средиште сила јесте у исто доба и средиште за равнотежу а речена оса зове се још и оса немарне — индиферентне — равнотеже.

Пример уз ово био би овај: узмимо да имамо неку круту а танку материјалну плочу, која лежи на непомичној хоризонталној равни, па да у њеним разним тачкама A_1, A_2, A_3 и т. д. нападају у равни плоче сталне а разне силе P_1, P_2, P_3 и т. д., али тако, да кад исту плочу окренемо око неке вертикалне осовине, дакле је доведемо у други положај према непокретној хоризонатној равни, то да при таком окретању остане сила: P_1, P_2, P_3 . . . свака за се свом првашњем положају паралелна, са истим нападним тачкама A_1, A_2, A_3 и т. д. (услед чега ће свака тачка A_1, A_2 и т. д. описати разне кружне лукове око обртне осовине). При оваком дејству

сила, окренуће се свака од сила о косвојих нападних тачака, а према плочи, за онај исти угао φ, за који се и плоча око своје обрне осовине окренула, силе ће дакле и у новом положају задржати њихов сталан релативан положај. Пошто смо овде узели обртну осовину са свим произвољну, то ће уопште узев, резултанта система сила у новом положају плоче, пролазити ван обртне осовине, дакле резултанта ће имати према обртној осовини момента, и тежиће, да кад плочу самој себи оставимо дејству речених сила, да врати или окрене у такав положај, у ком ће резултанта пролазити кроз повољно узету обрну осовину. Буделн пак при првом обртању плоче — сматрајући да се плоча, утврђена за произвољну вертикалну осовину, налазило у почетку обртања у миру, дакле да нападна линија резултанте прелази кроз исту осовину, — резултанта система, рачунато од њене нападне тачке имала такав правац, да јој њен смисао иде од нападне тачке па ка обртној осовини, или пак буде ли резултанта имала такав правац, рачунато опет од њене нападне тачке, да јој смисао иде од обртне осовине, у спољашност, то ће се у првом случају налазити тело у *лабилној* равнотежи, а у другом пак случају у *стабилној* равнотежи. Међу тим само онда, кад буде пролазила обртна осовина кроз ону тачку круте плоче, која се буде поклапала са средиштем сила, тек ће у таком случају иста осовина бити осовина неутралне равнотеже. Кад је плоча у овакој осовини утврђена, онда можемо плочу око исте осовине за ма колики угао окренути па је онда оставити дејству система сила, равнотежа неће се пореметити, плоча ће остати у оном положају у ком смо је и оставили. Овака осовина зове се у хидростатици пловећих тела осовина *метацентрума*, која игра у бродарству веома важну улогу, а код физичких тела, изложена дејству свог сопственог терета, јесте оса немарне равнотеже свака права која пролази кроз тежиште истог тела и која се ту зове још и тешка линија. Ми ћемо мало

доцније видети, како је тежиште само специјални случај средишта сила уопште. Да приступим даље да израчунимо: 1.) интензитет резултанте датог система сила, 2.) правац резултанте, 3) место њено и 4) њену нападну тачку, које тачке координате да означимо са η и ξ.

Нека су нам познате и дате у некој равни дејствујуће силе P_1, P_2, P_3 и т. д. по месту смислу и интезитету са одређеним нападним тачкама A_1, A_2, A_3 и т. д. Узмимо сада у равни сила неку повољну тачку 0 слика 1, и кроз исту

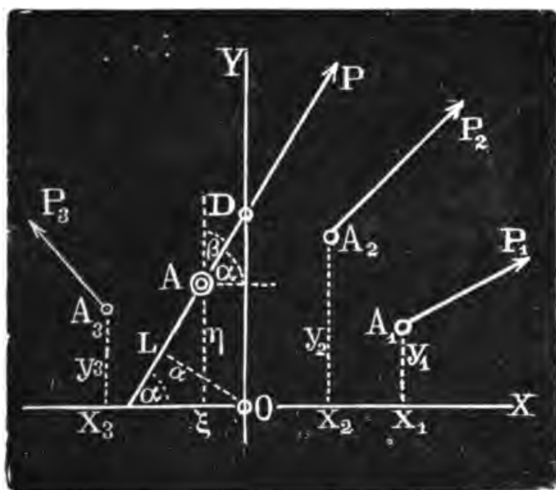

Слика 1.

повуцимо правоугле осовине $X\overline{X}$ и $Y\overline{Y}$. Према тим координатним осовинама дате су и нападне тачке: A_1, A_2 и т. д. редом овим координатама x_1, y_1 | x_2, y_2 | и т. д. правце сила утврдимо угловима које исте са X. и Y. осовином заклапају и то: са α_1, α_2, α_3 и т. д. оне углове што силе са $+ X$. осовином заклапају, као и са β_1, β_2, β_3 и т. д. оне угле, што правци истих сила са $+ Y$ осовином заклапају.

Последњим је податцима одређено место појединих сила а и њихов је смисао утврђен. Кад поједине силе из датог

система сила разложимо на правоугле компоненте у правцу XX и YY осовине, и означимо исте компоненте редом са: X_1, X_2, X_3 и са Y_1, Y_2, Y_3 и т. д. као и кад означимо исте таке компонентне резултанте P система просто са X и Y, као и углове што сила P са $+X$ и $+Y$ осовином заклапа кад означимо са α и β, што ћемо добити да је:

$$\begin{array}{lcl} X_1 = P_1 \cos.\alpha_1 & & Y_1 = P_1 \cos.\beta_1 \\ X_2 = P_2 \cos.\alpha_2 & \text{и} & Y_2 = P_2 \cos.\beta_2 \\ X_3 = P_3 \cos.\alpha_3 & & Y_3 = P_3 \cos.\beta_3 \\ \vdots \qquad \vdots & & \vdots \qquad \vdots \end{array}$$

Међу тим употребљујући за слагање сила премештање нанадне тачке и принцип паралелограма сила, видимо, да кад је говор само о интезитету резултанте и њеном правцу и смислу, онда се то троје налази исто онако као кад би све силе датог система сила биле свака од њих пренесена на заједничку нападну тачку а паралелно самој себи; за такав је случај:

$$X = X_1 + X_2 + X_3 + \ldots = P_1 \cos.\alpha_1 + P_2 \cos.\alpha_2 + \ldots = \Sigma(P \cos.\alpha)$$

и

$$Y = Y_1 + Y_2 + Y_3 + \ldots = P_1 \cos.\beta_1 + P_2 \cos.\beta_2 + \ldots = \Sigma(P \cos.\beta)$$

зато је резултанта система сила по интензитенту дата у овој једначини:

$$1.) = \sqrt{X^2 + Y^2} = \sqrt{[\Sigma(P \cos.\alpha)]^2 + [\Sigma(P \cos.\beta)]^2};$$

а правац и смисао резултанте одређује нам ова једначина:

$$2.)\ tang.\alpha = \frac{Y}{X} = \frac{\Sigma(P \cos.\beta)}{\Sigma(P \cos.\alpha)}.$$

Последњим двема једначинама одредили смо само интензитет, правац и смисао резултанте, но то још није довољно за ону силу која ће бити еквивалентна датом систему сила, пошто ће само одређена сила P на одређеном месту у равни сила кад дејствује, моћи дати систем сила заменити, зато ваља да одредимо још и резултантино место. Место резултанте налазимо по принципу статичких момената овако:

Означимо са a нормално отстојање нападне линије резултанте од тачке 0 рачунато; а пошто нам систем сила: P_1, X_2 и т. д. Y_1, Y_2 и т. д. замењује дати систем сила P_1, P_2 и т. д., то је онда статички моменат резултанте ово:

$$Pa = (X_1 y_1 + X_2 y_2 + \ldots) - (Y_1 x_1 + Y_2 x_2 + \ldots)$$
$$= \Sigma(Xy) - \Sigma(Yx)$$

одкуда је крак разултујуће силе дат у овој вредности:

$$3.)\quad a = \frac{\Sigma(X.y) - \Sigma(Y.x)}{P}.$$

којом је једначином одређено и резултантино место.

За одредбу пак средишта датог система сила, биће потребно да одредимо још и једначину нападне линије исле P; у тој цељи одредимо отстојање пресечне тачке D резултанте P са Y осовином мерено од тачке 0. Отстојање $\overline{0D} = \frac{a}{\cos.\alpha}$, дакле је $a = \overline{0D}.\cos\alpha$, кад послењу вредност заменимо у једначини 3.) биће:

$$\overline{0D}.\cos.\alpha = \frac{\Sigma(Xy) - \Sigma(Yx)}{P}$$

одкуда је:

$$\overline{0D} = \frac{\Sigma(Xy) - \Sigma(Yx)}{P.\cos.\alpha}.$$

Пошто је нападна линија резултанте права, то је исте линије једначина овог облика:

$$y = tang.\,\alpha\,.x + b$$

где је $tang.\,\alpha = \frac{Y}{X} = \frac{\Sigma(Y)}{\Sigma(X)}$ и $b = \overline{0D}$

то је према томе и нападна линија резултанте позната и дата у овој једначини:

$$y = \frac{\Sigma(Y)}{\Sigma(X)}\,x + \frac{\Sigma(X.y) - \Sigma(Y.x)}{P\cos.\,\alpha};$$

али је $P.\cos\alpha = \Sigma(X)$ зато је још:

$$4.)\ y = \frac{\Sigma(Y)}{\Sigma(X)}.\,x + \frac{\Sigma(X.y) - \Sigma(Y.x)}{\Sigma(X)}.$$

Да би могли да одредимо координате η и ξ средишта A датог система сила, то окренимо сваку силу: P_1, P_2 и т. д. око своје нападне тачке A_1, A_2, и т. д. за угао 90° у истом смислу, па компоненте тих окренутих сила у правцу X. и Y. осовине означимо редом са: X'_1, X'_2 и т. д. са: Y'_1, Y'_2 и т. д. па је онда н. пр.

$$X'_1 = P_1\cos.\,(\alpha_1 + 90^\circ) = -P_1\sin.\,\alpha_1$$

$$= -P_1\cos.\,\beta_1 = -Y_1$$

дакле је:

$$\alpha).\ldots.\ X'_1 = -Y_1;$$

исто је тако и

$$Y'_1 = P_1\cos.\,(\beta_1 - 90^\circ) = P_1\cos. - (90^\circ - \beta_1)$$

$$= P_1\cos.\,(90^\circ - \beta_1) = P_1.\sin.\,\beta = P_1\cos.\,\alpha_1.$$

дакле је:

$$\beta)\ Y'_1 = X_1$$

Дакле, једначину нападне линије за 90° окренутог система сила P_1, P_2 и т. д. добијамо просто из једначине 4.) кад тамо метемо место количина X_1, X_2 .... количине X'_1, X'_2 ...., као и место Y_1, Y_2 .... метемо количине Y'_1 Y'_2 и т. д.; а пошто исто замењивање доведемо у свезу још и са једначинама под $\alpha)$ и $\beta)$, онда је једначина нападне линије резултанте за 90° окренутог система сила дата у изразу:

$$5.)\ y = -\frac{\Sigma(X)}{\Sigma(Y)}.x + \frac{\Sigma(Yy) + \Sigma(Xx)}{\Sigma(Y)}.$$

Пошто сравнимо једначину 5.) са једначином 4.) видимо из угаоних сачиниоца истих једначина, да обе једначине припадају двема правима које се под правим углом секу, дакле под оним истим углом за који смо поједине силе система окренули, дакле се и резултанта истог система окренула за 90°. Даље означимо са P' резултанту за 90° окренутог система сила, па је онда:

$$P' = \sqrt{[\Sigma(X')]^2 + [\Sigma(Y')]^2},$$

кад у истој једначини извршимо замене вредности које смо добили у једначинама под $\alpha)$ и $\beta)$, биће:

$$P' = \sqrt{[(-Y)]^2 + [(X)]^2} = \sqrt{[\Sigma(Y)]^2 + [\Sigma(X)]^2} = P$$

дакле је и:

$$P' = P,$$

а то значи, да се резултанта за 90° окренутог система сила по интензитету није променула.

Кад вежемо једначине 4.) и 5.) и решимо их по y и x дајући тим писменима значење η и ξ, наћи ћемо у тим количинама координате средишта *(A)* датог система сила, а то је она тачка A, у којој се линије 4.) и 5.) секу, дакле означујући са η ординату а са ξ абсцису тачке A, биће:

$$6.)\quad \eta = \frac{\Sigma(Y)\,\Sigma(Yy + Xx) - \Sigma(X)\,\Sigma(Yx - Xy)}{P^2}$$

и

$$7.)\quad \xi = \frac{\Sigma(X)\,\Sigma(Yy + Xx) + \Sigma(Y)\,\Sigma(Yx - Xy)}{P^2}.$$

Пошто су на десној страни двеју једначина све киселине познате и сталне, то су зато сталне киселине и η и ξ па ма за колики се угао поједине компоненте система око својих нападних тачака окренуле; према томе и тачка A заузима савршено одређени положај у систему тачака A_1, A_2, A_3 и т. д. количине пак η и ξ можемо да изразимо и као функције првобитно датих вредности, а те су: $x_1, x_2, \ldots$; $y_1, y_2, \ldots$; $\alpha_1, \alpha_2, \ldots$; $\beta_1, \beta_2, \ldots$; $P_1, P_2, \ldots$, па је онда:

$$8.)\quad \eta = \frac{\left\{\begin{array}{l} \cos.\beta\,\Sigma(P\cos.\beta\, y + P\cos.\alpha\,.x) \\ -\cos.\alpha\,\Sigma(P\cos.\beta\,.x - P\cos.\alpha\, y) \end{array}\right\}}{\sqrt{[\Sigma(P\cos.\alpha)]^2 + [\Sigma(P\cos.\beta)]^2}}$$

и

$$9.)\quad \xi = \frac{\left\{\begin{array}{l} \cos.\alpha\,\Sigma(P\cos.\beta\,.y + P\cos.\alpha\,.x) \\ +\cos.\beta\,\Sigma(P\cos.\beta\,.x - P\cos.\alpha\,.y) \end{array}\right\}}{\sqrt{[\Sigma(P\cos.\alpha)]^2 + [\Sigma(P\cos.\beta)]^2}}$$

Ми смо дакле одредили координате средишта сила за најопштији систем сила у равни — са поставком да је систем

еквивалентан простој сили — то је сада јасно, како се у том општем решењу морају садржати и особени случајеви.

Особени случај био би н. пр. тај, кад би све слиле P_1, P_2 и т. д. биле паралелне силе, а осовине координатне можемо тако положити да је н. пр. $X\overline{X}$. осовина паралелна нападним линијама истих сила. У оваком је случају $X_1 = P_1$, $X_2 = P_2$ и т. д. $Y_1 = Y_2 = \ldots = 0$, па је зато сада резултанта таког паралелног система сила дата у овом изразу:

$$P = \sqrt{X^2 + Y^2} = \sqrt{X^2} = X = \Sigma(X)$$

одкуда је:

$$P = \Sigma(P).$$

Дакле резултанта паралелних сила, равна је алгебарној суми компанената.

Даље је:

$$tg.\alpha = \frac{Y}{X} = \frac{0}{X} = 0,$$

што значи: да је правац резултанте паралелних сила, паралелан њеним компонентама.

Осим овога, нападну тачку резултанте таког система сила, или средиште паралелног система сила, одређујемо координатама η и ξ из једначина 6.) и 7.), кад у тим једначинама ставимо $Y_1 = Y_2 = \ldots = 0$ и $\Sigma(Y) = 0$, то је онда:

$$\eta = \frac{\Sigma(X)\ \Sigma(Yy)}{P^2}$$

као што је и:

$$\xi = \frac{\Sigma(X)\ \Sigma(Xx)}{P^2}$$

али пошто је

$$\Sigma(X) = P,\ \Sigma(Xy) = \Sigma(1 \cdot y) \text{ и } \Sigma(Xx) = \Sigma(Px)$$

то је најзад:

$$10.)\ \eta = \frac{\Sigma (Py)}{P} \text{ и } \xi = \frac{\Sigma (Px)}{P} \ldots (11.$$

У последњим једначинама имамо дакле координате средишта A паралелних сила P_1, P_2 и т. д., које су координате сталне донде, док се интензинтети сила P_1, P_2 и т. д. не мењају, а осим тога кад се још не мењеју ни координате: x_1, x_2 . . . ; y_1, y_2 . . . нападних тачака A_1, A_2 и т. д. речених паралелних сила.

Међу тим исте паралелне силе: P_1, P_2 и т. д. могу ма какав угао заклапати са XX осовином, дакле се могу за један и исти угао окренути око својих нападних тачака, тачка A неће мењати своје место, кроз њу ће увек пролазити правац резултанте, који ће бити паралелан њеним компонентама, а интензитет је резултантин раван алгебарној суми компонената. Даље тачка A, јесте и тачка равнотеже система, јер кад систем утврдимо у тачци A, систем ће се налазити у немарној — неутралној, индиферентној — равнотежи, па ма какав положај буду заузимале паралелне силе у њиховој равни где се оне находе.

Као што смо видели, ми можемо ма какав систем сила у равни заменути са два друга паралелна система, од којих је један систем паралелан $X\overline{X}$ осовини а други је паралелан $Y\overline{Y}$ осовини. Први систем има своју резултанту: $X = \Sigma (P\ cos.\ \alpha)$ са средиштем тачци у A_x, која је одређена координатама: η_x и ξ_x, а те су по једначинама 10.) и 11.) дате у изразима:

$$12.)\ \eta_x = \frac{\Sigma (Xy)}{\Sigma (X)} = \frac{\Sigma (P\ cos.\ \alpha\ y.)}{\Sigma (P\ cos.\ \alpha)}$$

и

$$13.)\ \xi_x = \frac{\Sigma (Xx)}{\Sigma (X)} = \frac{\Sigma (P\ cos.\ \alpha\ .x)}{\Sigma (P\ cos.\ \alpha)}.$$

Други систем има своју резултанту: $Y = \Sigma (P \cos. \beta)$ са средиштем у тачци A_y, која је одређена координатама η_y и ξ_y, а те су координате по једначинама 10.) и 11.) дате у изразима:

$$14.)\ \eta_y = \frac{\Sigma (Yy)}{\Sigma (Y)} = \frac{\Sigma (P \cos. \beta . y)}{\Sigma (P \cos. \beta)}$$

и

$$15.)\ \xi_y = \frac{\Sigma (Yx)}{\Sigma (Y)} = \frac{\Sigma (P \cos. \beta . x)}{\Sigma (P \cos. \beta)}.$$

Дакле силе: X и Y, са нападним тачкама у A_x и A_y замењују нам потпуно дати систем сила P_1, P_2 и т. д. Нападне линије сила X и Y, довољно продужене секу се у некој тачци C, а нападна тачка резултанте P датог система сила нека је A, које су тачке координате η и ξ дате једначинама 6.) и 7.) и која је тачка у систему стална. Но пошто силе X и Y будемо окренули око својих нападних тачака A_x и A_y у једном и истом смислу за један и исти угао φ, то ће се морати и резултанта P система окренути за исти угао φ у истом горњем смислу око своје нападне тачке A. Према томе ми ћемо за сваки други угао φ добијати и све друге и друге тачке C, а пошто се тачке A, A_x и A_y при таком обртању не мењају, то ће се такча C кретати по периферији сталног круга који пролази кроз сталне тачке A, A_x и A_y. Из овога излази за слагање сталног система сила ово важно. Кад слажемо две силе P_1 и P_2 којих су нападне тачке редом A_1 и A_2 сталне, ваља да нападне линије сила P_1 и P_2 продужимо до пресека C, затим ваља описати око тачака C, A_1 и A_2 круг а затим постројити дијагоналу паралелограма сила P_1 и P_2, која дијогонала нека је PC слика 2; где нам иста дијогонала пресече периферију реченог круга, а то је у слици тачка A, то је онда иста тачка и средиште или нападна тачка резултанте P сила P_1 и P_2.

Употребљујући тако више пута поменути круг, можемо и путем цртања наћи систему сила: P_1, P_2 P_3 и т. д. одговарајуће средиште или тачку немарне равнотеже.

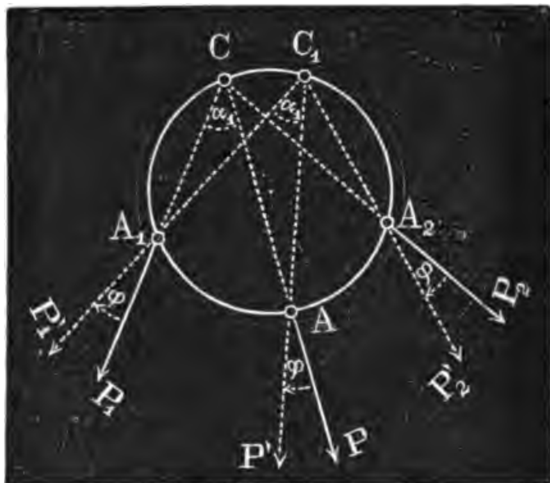

Слика 2.

Или, пошто се рачунским путем дају врло лако одредити координате тачака A_x и A_y, то ваља исте координате израчунати па онда обележити место тачкама A_x и A_y, које кад су обележене ваља пустити да дејствују на исте тачке силе X и Y, нападне линије тих сила кад подужимо до њиховог пресека добијамо тачку C, затим ваља постројити круг који иде кроз тачке A_x, C и A_y, и осим тога још и дијагоналу паралелограма сила, кога су стране X и Y, где нам иста сече периферију реченог круга, а то ће бити н. пр. у тачци A, то ће иста тачка бити средиште сила X и Y, дакле и средиште целог система сила P_1, P_2 и т. д. који је еквивалентан силама X и Y. Последњи метод одређивања тачке A, јесте у пола рачунски а у пола графички.

10. Декембра 1882 у Београду.

Љув. Клерић
професор механике у вел. школи.

ГРАФИЧКО ПРЕДСТАВЉАЊЕ ВРЕДНОСТИ ПРОСТОГ ОДНОСА ТАЧКЕ У НИЗУ И ЗРАКА У ПРАМЕНУ.

И ако је прост однос тачке у низу и зрака у прамену основа пројективној геометрији, ипак још до данас није познато, да ли се вредности простог односа тачке у низу и зрака у прамену могу представити графички; и у овом случају, какав геометријски облик одговара тим вредностима. Цељ је ове расправе, да ову, тако-рећи, празнину попуни.

I.

Графичко представљање вредности простог односа тачке у низу.

1.

Све тачке праве линије назваћемо низ. Кад означимо овај низ са t, једну сталну тачку у њему са A, остојање буди које друге, променљиве, тачке X у њему од сталне тачке, заједно са знаком са a, и напоследку пошто утврдимо смисао положног остојања добијамо, да једначина

$$AX = a$$

представља само тачку X у низу t.

Кад у низу t узмемо две сталне тачке и означимо их са A и B, а буди коју трећу, променљиву, тачку у

њему са X, тада је ова тачка такође потпуно опредељена односом

$$\frac{AX}{BX}.$$

Овај однос зовемо прост однос тачке X у низу t према остојању AB опредељеног обема сталним тачкама A и B. Тачка X јесте тачка поделе и то унутрашња или спољашња како кад лежи у остојању AB или изван њега.

Према положају тачке X припада и простом односу $\frac{AX}{BX}$ сасвим известан знак. Он је положан, кад је X спољашња а одречан, кад је X унутрашња тачка поделе; јер су у првом случају остојања AX и BX истог смисла а у другом супротног, па према томе у првом случају означена су једнако а у другом неједнако.

Да је доиста тачка X, па ма где била у низу t, потпуно опредељена односом $\frac{AX}{BX}$, можемо се најлакше уверити, кад замислимо, да се по низу t покреће. Тада ћемо дознати, да извесној тачки X у низу t припада само једна вредност простог односа $\frac{AX}{BX}$ и обратно, да извесној вредности простог односа $\frac{AX}{BX}$ припада само једна тачка у низу t. У исто време дознаћемо, да се: кретањем тачке X између A и B вредност простог односа мења од 0 до ∞; кретањем преко B од ∞ до $+1$; и напоследку кретањем преко A од 0 до $+1$.

Место тачке X у низу t, које одговара извесној вредности простог односа $\frac{AX}{BX}$, можемо на прост начин наћи. Да нађемо тачку X из односа

$$\frac{AX}{BX} = \pm \frac{m}{n} \dots\dots (1)$$

који положним знаком даје спољашњу а одречним унутрашњу тачку поделе X.

У првом случају треба повући из A и B (слика 1.) две паралелне линије на исту страну од AB и одсећи на њима дужине $AA_1 = m$ и $BB_1 = n$. Прва линија, која саставља тачке A_1 и B_1, продужена, сећи ће низ t у тражену тачку X. И из слике се види, да ће тачка X лежати на страни B,

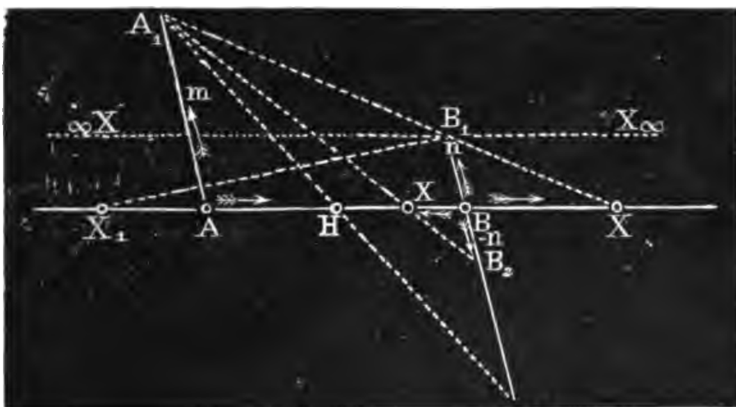

Слика 1.

кад је $m > n$ а на страни A, кад је $m < n$ (као X_1). За $m = n$ лежаће у безконачности (као $X\infty$).

У другом случају треба повући паралелне линије из A и B на разним странама AB и пренети на њима дужине $AA_1 = m$ и $BB_2 = n$; и права линија, која саставља тачке A_1 и B_2 сећи ће низ t у X. Овде, тачка X лежаће ближе B кад је $m > -n$, а ближе A кад је $m < -n$. За $m = -n$ лежаће у половини остојања AB (као H). Смисао положног остојања у оба случаја, што ће вредити и у будуће, узет је правцем A ка B и од низа t на више, што је и на слици представљено стрелицом.

Вредност прост односа тачке X у низу t можемо на још један начин изразити. Кад ставимо $\frac{AX}{BX} = \delta$, $AB = a$, $AX = d$, то с обзиром на једначину

$$AB + BX = AX$$

која постоји, па ма како лежала тачка X према тачкама A и B, добијамо да је

$$\delta = \frac{d}{d-a} \ldots\ldots\ldots (2)$$

у којој једначини d може итати све могуће вредности.

Кад је $d = a$, тада је $\delta = \infty$ и X поклапа B;
„ „ $d < a$, „ „ δ одречно и X лежи између A и B;
„ „ $d > a$, „ „ δ положено и X лежи изван AB.

Кад пак једначини (2) дамо облик

$$\delta = \frac{1}{1 - \frac{a}{d}}$$

тада је:

За $d = 0$, $\delta = 0$ и X поклапа тачку A;
„ $d = \pm\infty$, $\delta = +1$ и X лежи у безконачности;
„ $d = \frac{1}{2}a$, $\delta = -1$ и X полови остојање AB.

Дакле, свакој извесној тачки X у низу t припада само једна вредност односа $\frac{AX}{BX}$.

Из једначине (2) сљедује да је

$$d = \frac{\delta}{\delta - 1}\, a \ldots\ldots (3)$$

т. ј. да известној вредности δ припада једна тачка X у низу t.

Из обе пак једначине (2) и (3) сљедује, да, као год што свакој тачки X у низу t припада само једна вредност δ, тако исто свакој вредности δ припада само једна тачка X.

Према овоме геометријско значење вредности простог односа јесте тачка у низу, и кад је ова вредност позната, може се наћи и тачка (по 1.), која јој одговара. Са покретањем тачке у низу мења се и вредност простом односу, и ми смо нашли, да кад тачка у покрету свом прође цео низ, да тада и вредност простог односа добија све могуће вредности. При кретању њеном из безконачности до A вредност је простог односа положна и опада од $+1$ до 0; при даљем кретању од A до B вредност је његова одречна и расти од 0 до ∞; и напоследку при продуженом кретању од B у безконачност вредност је његова положна и опада од ∞ до $= 1$.

Према оваком растењу и опадању вредности простог односа тачке, ми постављамо себи питање: **је ли у опште графичка престава растења и опадања вредности простог односа тачке, кад она у покрету пролази цео низ, могућа? и у овом случају, каквим је геометријским обликом оличена?**

Познато нам је, да известној вредности простог односа припада само једна тачка у низу. Познато нам је и то, како се ова тачка, из познате вредности простог односа, на низу налази. Кад би сада у свакој, тим начином из различних познатих вредности, добијеној тачки у низу подигли одвесне на сам низ и на њима пренели познате вредности простог односа (с обзиром на знак), које њима припадају, добили би тада нове тачке, које кад би саставили, дале би нам онај геометријски облик, који би показивао, како се вредност простог односа мења са покретањем тачке по низу. Дакле, графичка

престава је могућа и тражени геометријски облик је готов; и сада остало нам је још да покажемо какав је? Да није случајно који од нама већ познатих геометријских облика?

Да би још и на ово питање одговорили, послужићемо се нама познатом једначином (2)

$$\delta = \frac{d}{d-a}.$$

Кад у овој једначини, слично графичком представљању функција, ставимо $\delta = y$ и $d = x$, тада је

$$y = \frac{x}{x-a} \;.\;.\;.\;.\;.\; (4)$$

или

$$xy - ay - x = 0 \;.\;.\;.\;.\;.\; (4').$$

Ова једначина 2-ог степена преставља **равнострану хиперболу** у односу на правоугални координатни систем, коме почетна тачка лежи у једној тачки хиперболе а координатне осовине теку паралелно са асимтотама хиперболе.

Заменом пак $x = x_1 + a$ и $y = y_1 + 1$ доводи се једначина (4') на

$$x_1 y_1 = a \;.\;.\;.\;.\;.\; (5)$$

т. ј. на једначину равностране хиперболе у односу на њене асимтоте такова својства, да је **правоугаоник из координата произвољне тачке хиперболе паралелних асимтотема сталан и раван остојању сталних тачака** A и B **низа** t.

Кад половину главне осовине хиперболе, која је равна половини споредне њене осовине, означимо са m, тада је

$$m = \sqrt{2a},$$

јер осовине хиперболе полове оба угла, које асимтоте њене заклапају. Ексцентрицитет пак ове хиперболе, кад га означимо са

$$e = 2\sqrt{a}.$$

Отуда изводимо, да је геометријски облик, који показује растење и опадање вредности простог односа тачке у низу равнострана хипербола; и коју смо на слици 2. представили и означили са δ, према јединини дужине $= \frac{AB}{2}$.

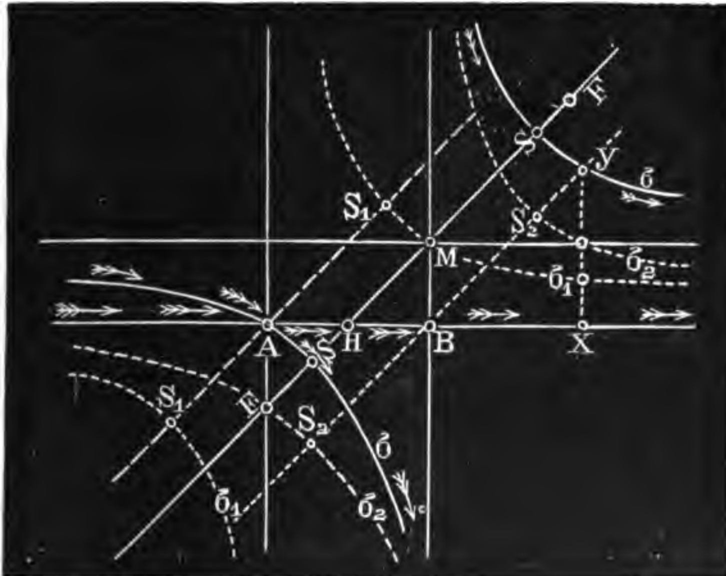

Слика 2.

Кад замислимо, да се са кретањем тачке X у низу t, покреће у исто време и дотична тачка Y хиперболе, онда видимо, до са тачком X из безконачности долази у исто време и Y из бесконачности и кад X доспе у A, да ће у исто време и Y бити у A. Са кретањем тачке преко A, креће се и Y преко A и кад X приспе у B, да ће се Y изгу-

бити у безконачност. Напоследку са кретањем тачке X преко B у безконачност покреће се и Y из безконачности у безконакност. Ово узајмничко кретање означено је стрелицом на горњој слици.

Чини нам се као уместно, баш на овом месту позабавити се једним питањем које се покушава да реши пројективном геометријом. Питање је ово: да нема сваки низ само једну безконачну тачку?

Имајући на уму то, да свакој тачки у низу одговара само једна вредност простог односа и обратно, да известној вредности простог односа припада само једна тачка у низу; и, што је вредност простог односа за безконачну тачку низа на страни A или B увек равна $+1$, мислило се, да се сме закључити, да сваки низ има само једну тачку безконачну. Али, како је вредност простог односа за безконачну тачку низа с тога $+1$, што је $AX = BX$, и како за сваку безконачну тачку (а не само за једну) изчезава разлика положаја према тачкама у коначном остојању т. ј. како је за сваку безконачну тачку увек $AX = BX$, па дакле и вредност простог односа $+1$, то се не може ни закључити, да сваки низ има само једну тачку безконачну. Највише што се може, ово је: да сваки низ, па ма имао и више безконачних тачака, мора се у једној закључавати. На овакви закључак можемо доћи и посматрањем вредности простог односа за сталну тачку B. За ту тачку вредност је простог односа ∞; јер безконачно близу те тачке с једне и с друге стране вреднос је $+\infty$ и $-\infty$. Према томе у тачки B је прелаз вредности простог односа из $+\infty$ у $-\infty$, тако исто, као што је у тачи A прелаз из положних вредности простог односа у одречне кроз 0. Дакле, и као год што тачка A одговара само једна вредност (0) простог односа, тако исто и тачки B одговара само једна вредност (∞) истог односа, која је представљена одвесном линијом у B на низ.

Ова одвесна линија имајући само једну тачку заједничку са хиперболом, која лежи у безконачности, мора се продужена на обе стране низа закључити у тој тачки, у којој се у исто време и хипербола закључује. А за све оне тачке, које леже безконачно близу тој безконачној тачки, вреди оно исто, што вреди и за све оне таке, које леже безконачно близу тачке A, и кад би нам оне биле на догледу, као ове, без сумње би поступни прелаз био исти, као и код ових последњих. Што пак, односно закључавања у безконачности, вреди за одвесну линију у B, вредиће без сумње и за низ t.

Напоследку кад узмемо, као што нам се преставља, да се све тачке, које леже безконачно близу тачке A поклапају са тачком A, онда морамо узети, да се и све тачке, које леже безконачно близу безконачне тачке с њом поклапају, и само је тако оправдана могућност само једне безконачне тачке у низу t.

2.

Нашли смо, да је односом $\frac{AX}{BX}$ свака тачка X у низу t потпуно определена и да је геометријски облик мењања вредности тог односа са покретањем тачке X по низу равнострана хипербола. Али изкључујући реципроцитет и претпостављајући смисао положног остојања увек правцем од A ка B, није тешко доказати, да је и односима

$$\frac{AB}{AX} = \delta_1 \ldots\ldots (6)$$

$$\frac{AB}{BX} = \delta_2 \ldots\ldots (7)$$

тачка X у низу t потпуно определена.

У потврду овога довољно је, ако смо у стању доказати, да се вредности односа δ_1 и δ_2 могу изразити односом δ. И ово је увек могуће, кад се послужимо познатом једачином

$$AB + BX = AX,$$

која увек постоји, па ма какав положај имала тачка X према тачкама A и B.

Кад из последње једначине изнађемо вредност за AB и заменимо је у (6) и (7), добијамо, да је

$$\delta_1 = 1 - \frac{BX}{AX}, \text{ и}$$

$$\delta_2 = \frac{AX}{BX} - 1.$$

И саменом почем је $\frac{AX}{BX} = \delta, \frac{BX}{AX} = \frac{1}{\delta}$

$$\delta_1 = 1 - \frac{1}{\delta} \ldots\ldots (8)$$

$$\delta_2 = \delta - 1 \ldots\ldots (9).$$

Обе ове једначине показују, да извесној вредности δ одговара само једна извесна вредна δ_1 и δ_2. Отуда сљедује, да извесној вредности δ_1 или δ_2 одговара само једна тачка у низу t, почем извесној вредности δ одговара само једна тачка у низу, и обратно. Отуда сљедује и то, да су геометријски облици, који оличавају мењање вредности оба проста односа δ_1 и δ_2 са покретањем тачке по низу такође равностране хиперболе, којима ћемо једначине наћи, кад ставимо да је

$$\delta_1 = y_1 \quad \delta_2 = y_2$$

и за δ узмемо познату вредност

$$y = \frac{x}{x - a}.$$

Јер заменом у (8) и (9) добијамо

$$xy_1 = a \ldots . (10)$$

$$xy_2 - ay_2 - a = 0 \ldots . (11)$$

која, последња, лако се заменом

$$y_2 = y_2 \text{ и } x = x_2 + a$$

доводи на нормалну форму

$$x_2 y_2 = a \ldots . (12).$$

Обе хиперболе (10) и (11) представљене су на слици 2, и означене према вредностима простих односа, које представљају, са δ_1 и δ_2, помоћу јединице дужине $\frac{AB}{2}$.

II.

Графичко представљање вредности простог односа зрака у прамену.

3.

Све зраке, који пролазе кроз једну тачку зовемо сноп. Ову тачку центар снопа. Кад сви зраци леже у једној равнини, онда сноп зовемо прамен, а тачку, кроз коју сви његови зраци пролазе, центар прамена.

Кад два стална зрака a и b прамена са центром O пролазе кроз обе сталне тачке A и B низа t, онда сваки трећи, променљиви, зрак x прамена, који пролази кроз дотичну тачку X низа потпуно је опредељен односом

$$\frac{\sin(a, x)}{\sin(b, x)}$$

кад углове, које променљиви зрак x са оба стална зрака a и b заклапа, означимо просто са (a, x) и (b, x).

Овај однос зовемо прост однос променљивог зрака x према сталним зрацима a и b. Сам пак зрак x зовемо зрак поделе и то унутрашњи или спољашњи, како кад лежи у углу (a, b) или изван њега.

Кад са покретањем променљиве тачке X у низу t замислимо у исто време и обртање променљивог зрака x прамена са центром O, око овог центра, онда можемо узети, да је смислом покретања тачке X у исто време утврђен и смисао обртања зрака x.

Отуда сљедује, да према положају зрака x припада и простом односу $\frac{\sin(a, x)}{\sin(b, x)}$ сасвим известан знак. Он је положен, кад је x спољашњи, а одречан, кад је x унутрашњи зрак поделе; јер у првом случају можемо замислити, да су углови (a, x) и (b, x) постали обртањем зрака x у истом смислу, а у другом у супротном смислу и тако су у првом случају означени једнако а у другом неједнако. Па почем, као што су ови углови означени, тако су исто означени и њихови синуси, то је и вредност простог односа $\frac{\sin(a, x)}{\sin(b, x)}$ положна или одречна, како су код оба синуса једнако или неједнако означена.

Кад замислимо, да се променљиви зрак x око центра O прамена обрће онако исто, као што смо код низа зами-

слили, да се променљива тачка X покреће, онда ћемо наћи и овде код прамена, да сваком његовом зраку припада само једна вредност простог односа $\frac{sin(a, x)}{sin(b, x)}$ и обратно, да известној вредности простог односа $\frac{sin(a, x)}{sin(b, x)}$ припада само један зрак x у прамену. Тим начином наћи ћемо, да се обртањем зрак x измеђ a и b вредност простог односа мења од 0 до ∞; обртањем изван угла (a, b) на страни b од ∞ до $+1$; и напоследку изван (a, b) на страни а од 0 до $+1$.

Вредност простог односа зрака x у прамену можемо на још један начин изразити. Кад означимо вредност односа

$$\frac{siu(a, x)}{sin(a, x)} = \delta^* \ldots\ldots\ldots (13)$$

онда, како је увек

$$(a, b) + (b, x) = (a, x)$$

или

$$(b, x) = (a, x) - (a, b)$$

из замене у (13) сљедује:

$$\delta^* = \frac{1}{cos(a, b) - sin(a, b) \, cotg(a, x)} \ldots . (14)$$

где (a, x) може имати све могуће вредности.

Кад је $(a, x) = (a, b)$, онда је $\delta^* = \infty$ и x поклапа b;
„ „ $(a, x) = 0$, „ „ $\delta^* = 0$ „ x „
„ „ $(a, x) = \frac{1}{2}(a, b)$ „ „ $\delta^* = -1$ и x полови (a, b).

У овом последњем случају, да би добили вредност δ^* треба у једначини (14) учинити замену

$$cotg\,\frac{1}{2}\,(a, b) = \frac{sin\,(a, b)}{1 - cos\,(a, b)}.$$

Напоследку, кад x полови спољашњи уго сталних зракова a и b на једну или другу страну, добијамо у оба случаја $\delta^* = +1$; јер, како оба зрака x, од којих један полови унутрашњи уго а други спољашњи стоје један на друго одвесно, то је

$$cotg\,(a, x) = -\,tg\,\frac{1}{2}\,(a, b)$$

и заменом у једначину (14) добијамо

$$\delta^* = \frac{1}{cos\,(a, b) + sin\,(a, b)\,tg\,\frac{1}{2}\,(a, b)}$$

где, кад учинимо употребу од познате тригониметријске формуле

$$gt\,\frac{1}{2}\,(a, b) = \frac{sin\,(a, b)}{1 + cos\,(a, b)}$$

добићемо, врло лако, да је $\delta^* = +1$.

Као год што из једначине (14) следује, да сваком зраку x у прамену припада само једна вредност δ^*, тако исто из једначине

$$cotg\,(a, x) = \frac{\delta^*\,cos\,(a, b) - 1}{\delta^*\,sin\,(a, b)}\,\ldots\ldots\,(15)$$

коју смо добили из једначине (14), следује, да известној вредности δ^* припада само један известан зрак x у прамену.

Кад сравнимо вредности простог односа $\frac{AX}{BX}$ тачке X у низу са вредностима простог односа $\frac{sin\,(a, x)}{sin\,(b, x)}$ зрака x у пра-

мену и кад узмемо, да кроз сваку тачку X низа пролази дотичан зрак x прамена, онда видимо, да у опште вредности простог односа тачке нису равне вредностима простог односа зрака. Само у оном случају, у коме зраци, који унутрашњи и спољашњи уго зракова a и b полове, пролазе кроз тачке у низу са истим вредностима, могли би унапред закључити, да ће вредности оба односа бити једнаке. Тај случај наступиће тада, кад центар прамена лежи у одвесној линији подигнутој на низ у половини остојања AB.

Ми ћемо да обратимо нашу пажњу прво на тај случај а при свршетку повратићемо се на општи случај.

Код овог случаја можемо да разликујемо три под-случаја, т. ј. $(a, b) \gtreqless 90^\circ$.

Да посматрамо најпре под-случај $(a, b) = 90^\circ$. Графичко представљање вредности простог односа $\frac{sin\,(a, x)}{sin\,(b, x)}$ можемо на следећи начин извршити. Почем ће, променљиви, зрак x пролазити увек кроз дотичну тачку низа t, треба наћи за сваки повучени зрак однос између његових синуса, које он заклапа са оба стална зрака a и b, па вредност тога односа пренети на одвесне подигнуте у тачкама низа t, кроз које зрак x пролази. Тиме добићемо тачке оног геометријског облика, који ће показивати, како се са обртањем зрака a око центра прамена мења и вредност простог односа тога зрака према оба стална зрака a и b.

Али, како се у овом случају вредност простог односа може простије представити, то се и тражени геометријски облик може лако нацртати. Јер како је увек

$$(a, b) + (b, x) = (a, x)$$

и у овом случају $(a, b) = 90^\circ$, посљедује, да је

$$\cos(b, x) = \sin(a, x)$$

и заменом у једначини (13)

$$\delta^* = \cot g(b, x) \ldots . (16)$$

т. ј. вредности δ^* равне су котангенти угла, који промењиви зрак x прамена заклапа са сталним зраком b.

Како је пак, на познати начин, лако наћи котангенту (b, x), кад је зрак прамена повучен, то сљедује, да је и вредност δ^* за сваки зрак лако наћи геометријским путем. Па како тим начином можемо за сваки зрак x прамена, који пролази кроз дотичну тачку X низа наћи котангенту изражену известном дружином, то је и графичко представљање вредности δ^* у овом случају одвећ лако и просто.

Напоследку, да би дознали, каквим је геометријским обликом оличана ова графичка престава вредности δ^*, спустићемо из тачке X низа t, кроз коју пролази зрак x прамена, одвесне на оба стална зрака а и b и означићемо пројекције тачке X на њима са M и N (слика 3.). Тада је

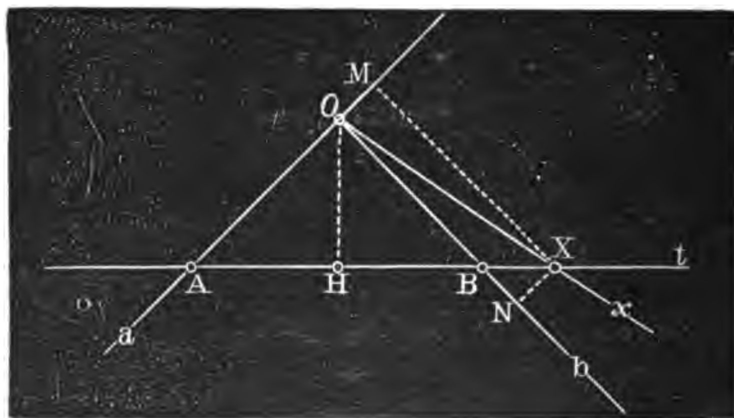

Слика 3.

$$cotg(b, x) = \frac{MX}{NX}.$$

Али, како из $\triangle AMX - \triangle BNX$ сљедује

$$\frac{MX}{NX} = \frac{x}{x - a}, \text{ то је и}$$

$$cotg(b, x) = \frac{x}{x - a}, \text{ или,}$$

$$\delta^* = \frac{x}{x - a} \; \ldots\ldots \; (17).$$

Кад сравнимо једначине (4) и (17) налазимо да је

$$\delta = \delta^*$$

т. ј. да је геометријски облик графичке преставе вредности простог односа зрака у прамену истоветан са геомертијским обликом простог односа тачке у низу. Дакле равнострана хипербола са половином осовине $\sqrt{2a}$ и екцентрицитетом $2\sqrt{a}$. Ова је хипербола представљена на слици 4. према јединици дужине $\frac{AB}{2}$ и означена је са δ^*.

За друга два под-случаја, кад је $(a, b) \gtrless 90^{\circ}$ могли би на исти начин доказати, да је вредност простог односа зрака у прамену раван вредности простог односа тачке у низу и према томе, да ова једнакост независи ни мало од величине (a, b), само кад центра O прамена лежи на одвесној подигнутој у половини остојања AB.

Ово се може и на следећи начин доказати (слика 3.).

Из површина $\triangle AOX$ и $\triangle BOX$

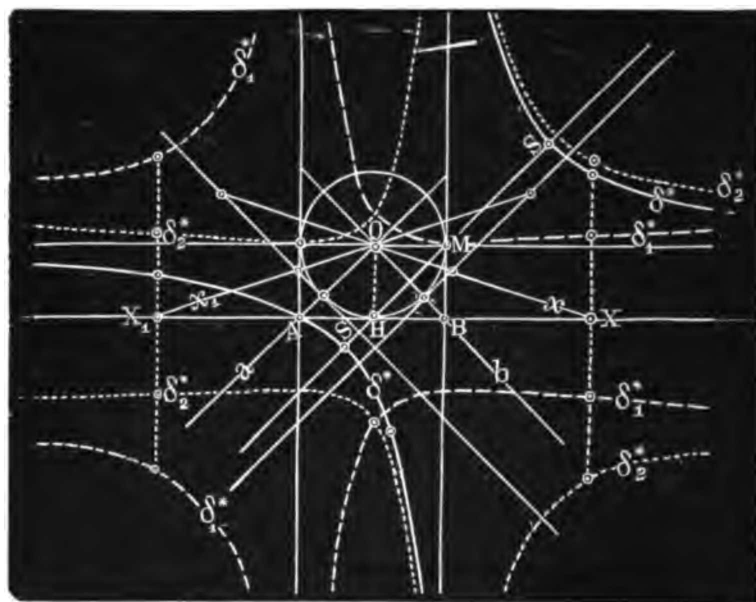

Слика 4.

$$\frac{1}{2}\, AX.OH = \frac{1}{2}\, AO.XO \sin(a, x)$$

$$\frac{1}{2}\, BX.OH = \frac{1}{2}\, BO.XO \sin(b, x)$$

сљедује:

$$AX = \frac{AO.XO}{OH} \sin(a, x)$$

$$BX = \frac{BO.XO}{OH} \sin(b, x).$$

Али почем је $AO = BO$, то је и

$$\frac{AX}{BX} = \frac{\sin(a, x)}{\sin(b, x)}$$

т. ј. вредност простог односа тачке X у низу равна је вредности простог односа зрака x у прамену, па ма (a, b) био $\gtreqless 90^\circ$.

4.

Слично као код низа можемо и овде код прамена потражити, да ли је односима

$$\frac{sin\,(a, b)}{sin\,(a, x)} \text{ и } \frac{sin\,(a, b)}{sin\,(b, x)},$$

које ћемо означити са δ_1^* и δ_2^*, промењиви зрак x потпуно опредељен, претпостављајући најпре, да центар прамена лежи у одвесној подигнутој на низ у половини остојања AB и да је $(a, b) = 90^\circ$.

Пре свега, почем је $sin\,(a, b) = 1$, представићемо оба односа простије

$$\delta_1^* = \frac{1}{sin\,(a, x)} = cosec\,(a, x) \;\ldots.\; (18)$$

$$\delta_2^* = \frac{1}{sin\,(b, x)} = cosec\,(b, x) \;\ldots.\; (19).$$

Косеканте (a, x) и (b, x) није тешко помоћу тригонометрије за сваки повучени зрак x наћи. Дакле и графичко представљање вредности δ_1^* и δ_2^*, по истом начину као и за δ^*, није тежак посао. Ово је извршено на слици 4, према јединици дужине $\frac{AB}{2}$ и геометријски облици означени су одговарајући са δ_1^* и δ_2^*.

Да би дознали, какви су ови геометријски облици, који оличавају мењање вредности односа δ_1^* и δ_2^*, треба да изра-

зимо оба односа са остојањем промењљиве тачке X у низу t, кроз коју дотичан зрак x прамена пролази.

Ово би могли на два начина извршити. По првом, кад применимо познату формулу из тригонометрије, којом је синус неког угла изражен котангентом истог угла. И тада би могли изразити δ_1^* и δ_2^* са δ^*.

По другом, помоћу површина троуглова AOB, AOX и BOX. Тако из површине троуглова AOB и AOX сљедује (слика 3.)

$$\frac{a.OH}{2} = \frac{AO.BO}{2} \sin(a, b), \text{ и}$$

$$\frac{x.OH}{2} = \frac{AO.XO}{2} . \sin(a, x);$$

одавде пак

$$\frac{\sin(a, b)}{\sin(a, x)} = \frac{a}{x} . \frac{XO}{BO} \ldots\ldots (20).$$

Кад означимо

$\frac{\sin(a, b)}{\sin(a, b)} = y_1$, и како из троуглова BOH и XOH сљедује

$$BO = \frac{a}{2}\sqrt{2} \text{ и } XO = \sqrt{\left(\frac{a}{2}\right)^2 + \left(\frac{2x - a}{2}\right)^2},$$

то заменом у једначини (20) и после незнатне редукције добићемо једначину траженог геометријског облика

$$x^2 (y_1^2 - 1) - (x - a)^2 = 0 \ldots (21).$$

На исти начин из површина троуглова AOB и BOX (слика 3.) сљедује

$$\frac{a.OH}{2} = \frac{AO.BO}{2} \sin(a, x),$$

$$\frac{(x-a)\,OH}{2} = \frac{BO.XO}{2} \sin(b, x), \text{ и одатле}$$

$$\frac{\sin(a, b)}{\sin(b, x)} = \frac{a}{x-a} \frac{XO}{AO} \ldots\ldots (22).$$

Кад, даље, ставимо $\frac{\sin(a, b)}{\sin(b, x)} = y_2$ и почем је $AO = BO$, то заменом у једначини (22) и после назнатног рада добићемо једначину траженога геометријског облика

$$(x-a)^2 (y_2^2 - 1) - x^2 = 0 \ldots (23).$$

Из једначина (21) и (23) сљедује, пошто су 4-тог степена, да представљају курве 4-тог степена у односу на правоугални координатан систем са почетном таком A у низу t. Отуда пак, да су геометријски облици, изражени аналитички горњим једначинама, курве 4-тог степена, које представљају како се вредности δ_1^* и δ_2^* мењају са обртањем зрака x прамена око центра O. И доиста, док је вредност простог односа $\frac{\sin(a, x)}{\sin(b, x)}$ зрака x за углове (a, x) и (b, x) с једне и с друге стране центра O увек иста и једнако означена, дотле је вредност простих односа $\frac{\sin(a, b)}{\sin(a, x)}$ и $\frac{\sin(a, b)}{\sin(b, x)}$ зрака x за исте углове с обе стране центра O једнака али неједнака означена. С тога и свакој вредности x одговарају две једнаке али неједнако означене вредности y_1 и y_2, које ћемо наћи из једначине (21) и (23)

$$y_1 = \pm \sqrt{1 + \left(\frac{x-a}{x}\right)^2}$$

$$y_2 = \pm \sqrt{1 + \left(\frac{x}{x-a}\right)^2}.$$

Отуда напоследку сљедује, да је вредност простог односа $\frac{sin(a,x)}{sin(b,x)}$ једнозначећа а вредност простих односа $\frac{sin(a,b)}{sin(a,x)}$ и $\frac{sin(a,b)}{sin(a,x)}$ двозначећа.

Сравњивањем једначина (21) и (23) са једначинама (8) и (9), није тешко увидети, да вредности δ_1^* и δ_2^* нису равне вредностима δ_1 и δ_2. Ово се може и на следећи начин доказати, па био $(a,b) \lesseqgtr 90°$.

Из површина троуглова AOB, AOX и BOX (слика 3.) сљедује:

$$\frac{AB.OH}{2} = \frac{AO.BO}{2} sin(a,b);$$

$$\frac{AX.OH}{2} = \frac{AO.XO}{2} sin(a,x); \text{ и}$$

$$\frac{BX.OH}{2} = \frac{BO.XO}{2} sin(b,x); \text{ и}$$

одатле

$$\frac{AB}{BX} = \frac{BO}{XO} \cdot \frac{sin(a,b)}{sin(a,x)}$$

$$\frac{AB}{BX} = \frac{AO}{XO} \cdot \frac{sin(a,b)}{sin(b,x)}$$

т. ј. да вредности δ_1 или δ_2 тачке X у низу t нису равне вредностима δ_1^* или δ_2^* зрака x у прамену, пошто $AO = BO$ није равно XO.

5.

Сво досадање развијање вредности простог односа зрака у прамену оснива се на једној претпоставци, да центар прамена лежи у одвесној линији подигнутој у половини остојања AB на низ. У том случају нашли смо, да је $\delta = \delta^*$ и да δ_1 или δ_2 нису равни δ_1^* или δ_2^*. Ако сада пређемо на општи случај т. ј. да центар O прамена може лежати ма како према низу t, онда пре свега знамо, да вредности δ, δ_1 и δ_2 немогу бити равне вредностима δ^* δ_1^* и δ_2^*; али, какви геометријски облици оличавају мењање вредности тих односа, остало нам је још да покажемо.

Ми ћемо и у овом општем случају потражити једначину сваком таквом геометријском облику, па из ње закључити на сам облик.

Да би нашли једначину геометријском облику за однос $\frac{\sin(a, x)}{\sin(b, x)}$ послужићемо се опет површинама троуглова AOX и BOX (слика 5.).

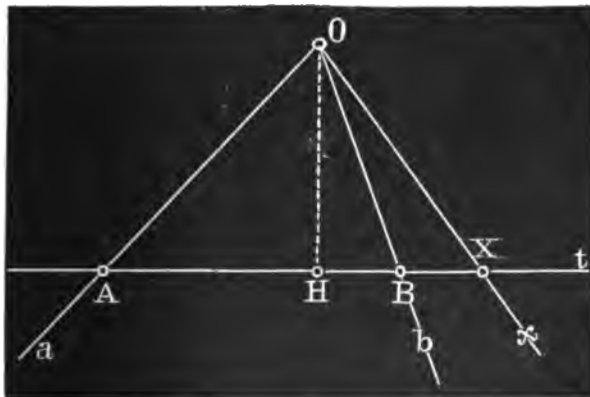

Слика 5.

$$\frac{x.OH}{2} = \frac{AO.XO}{2} \sin(a, x)$$

$$\frac{(x-a)\,OH}{2} = \frac{BO.XO}{2} \sin(b, x).$$

Одатле је

$$\frac{\sin(a, x)}{\sin(b, x)} = \frac{BO}{AO} \cdot \frac{x}{x-a} \; \ldots \; (24).$$

Кад ставимо $AH = c$ и $OH = d$, која су остојања стална у сваком датом прамену, онда је

$$BO = \sqrt{d^2 + (a-c)^2} \text{ и } AO = \sqrt{d^2 + c^2}.$$

Заменом у (24) добијамо

$$\frac{\sin(a, x)}{\sin(b, a)} = \sqrt{\frac{d^2 + (a-c)^2}{d^2 + c^2}} \cdot \frac{x}{x-a},$$

или кад по пређашњем ставимо

$$\frac{\sin(a, x)}{\sin(b, x)} = y_1, \text{ онда је}$$

$$y_1 = p \cdot \frac{x}{x-a} \; \ldots\ldots \; (25)$$

$$\text{где је } p = \sqrt{\frac{d^2 + (a-c)^2}{d^2 + c^2}}$$

т. ј. геометријски облик је равнострана хипербола. Из једначине (25) лако се добија позната једначина (17), кад се учини замена $d = c = \frac{a}{2}$ или $p = 1$.

На исти начин радићемо, да би добили једначине геометријских облика за односе

$$\frac{sin(a, b)}{sin(a, x)} = \delta^*_1 \text{ и } \frac{sin(a, b)}{sin(b, x)} = \delta^*_2,$$

кад центар O прамена не лежи у одвесној подигнутој у половини остојања AB на низ.

Из површина троуглова AOB и AOX; AOB и BOX сљедује

$$\frac{a.OH}{2} = \frac{AO.BO}{2} sin(a, b);$$

$$\frac{x.OH}{2} = \frac{AO.XO}{2} sin(a, x); \text{ и}$$

$$\frac{(x-a)OH}{2} = \frac{BO.XO}{2} sin(b, x);$$

и одатле

$$\frac{sin(a, b)}{sin(a, x)} = \frac{a}{x} \cdot \frac{XO}{BO}, \text{ и}$$

$$\frac{sin(a, b)}{sin(b, x)} = \frac{a}{x-a} \cdot \frac{XO}{AO}.$$

Па пошто и овде можемо ставити

$AH = c$ и $HO = d$, то је

$$BO = \sqrt{d^2 + (a-c)^2}, \; AO = \sqrt{d^2 + c^2} \text{ и}$$

$$XO = \sqrt{d^2 + (x-c)^2}.$$

И кад још ставимо

$$\frac{sin(a, b)}{sin(a, x)} = y_{II}, \text{ и } \frac{sin(a, b)}{sin(b, x)} = y_{III},$$

онда ћемо добити заменом;

$$y_{\text{II}} = \frac{a}{x}\sqrt{\frac{d^2 + (x-c)^2}{d^2 + (a-c)^2}} \quad \text{и}$$

$$y_{\text{III}} = \frac{a}{x-a}\sqrt{\frac{d^2 + (x-c)^2}{d^2 + c^2}}.$$

И напоследку после незнатне редукције тражене једначине

$$x^2 y_{\text{II}}^2 - px^2 + 2qx = s \;\ldots\ldots\; (26)$$

$$\text{где је } p = \frac{a^2}{d^2 + (a-c)^2},\; q = \frac{a^2 c}{d^2 + (a-c)^2} \quad \text{и}$$

$$s = \frac{a^2 d^2 + a^2 c^2}{d^2 + (a-c)^2}; \quad \text{и}$$

$$x^2 y_{\text{III}}^2 - 2p_1 x y_{\text{III}}^2 + q_1 y_{\text{III}}^2 - s_1 x^2 + 2t_1 x = r_1 \;\ldots\; (27)$$

$$\text{где је } p_1 = \frac{ad^2 + a(a-c)^2}{d^2 + (a-c)^2},\; q_1 = \frac{a^2 d^2 + a^2 (a-c)^2}{d^2 + (a-c)^2},$$

$$s_1 = \frac{a^2}{d^2 + (a-c)^2},\; t_1 = \frac{a^2 c}{d^2 + (a-c)^2} \quad \text{и}$$

$$r_1 = \frac{a^2 d^2 + a^2 c^2}{a^2 + (a-c)^2}$$

Почем су једначине (26) и (27) четвртог степена, то су и геометриски облици, који оличавају графичку представу вредности δ_1^* и δ_2^* курве 4-тог степена.

У особитом случају кад је $d = c = \frac{a}{2}$ добићемо из једначина (26) и (27) нама већ познате једначине (21) и (23).

Београд.

Петар Ј. Живковић
професор.

СТАЊЕ И ОДНОСИ СРПСКИХ АРХОНТИЈА ПРЕМА УГРИЈИ И ПРЕМА ВИЗАНТИЈИ У ПОЛОВИНИ XII[1] ВЕКА.

(РАТ С ВИЗАНТИЈОМ 1149 И 1150 Г.).

1. Други крсташки рат затекао је српске земље раскомадане на много државица и у сајузу са својим непријатељима, и свршио се поразом српским на Шаранцима.

2. Трећи и четврти крсташки рат затекао је Србију уједињену и једноверну и завршио се поразом српских непријатеља.

... **вьспомѧноѹхь дни древниѥ и поѹчихь се...**

I.

У половини XII. в. на позив Бернара Клерворског покрене се католички Запад, противу Истока, и, на место, да у друштву са православним Истоком, ратује противу Мухамеданства, примора источног императора да окрене оружје противу Запада. Оваква контрафакција има свој узрок у двојакој цели западних католичких народа: Једни су ишли да се боре противу Мухамеданаца и да ослободе и заузму свету земљу, а други су тежили да освоје и покато-

---

[1] Ова је расправа била предмет беседе изговорене на св. Саву у в. шк. 1883 год.

личе православни свет, па тек онда да ратују с Мухамеданством. Двојака тежња Запада и подели га у два логора. Па ни православни Исток није био једнодушан, јер су политички и други интереси раздирали ту једнодушност. Са оваквих комплицираних и изукрштаних тежњи и смерова и уђе у тај покрет бујице времена сав ондашњи свет, од Јадрије до Новгорода и од Тигра до Атланског океана, па су биле увучене у тај покрет како малене српске жупаније, тако и руске кнежевине. Глас, да се креће на Исток католички Запад, затече ритерски храброг и даровитог императора Мануила (1143—1181) под бедемима Селџуксе престолнице Коње (Икониума). Да се цео Запад кретао да ослобођава хришћанство, он би нашао у Мануилу најбољега сајузника, који је већ ратовао с Мухамеданцима, али се Запад кретао и противу „шизматика“, (т. ј. православних), за то Мануило одступи од Коње, и на предлог Турака да закључе мир, одговори, да ће до године доћи (1147). Идуће године он не само да не дође, већ с њима закључи мир, а са својим пашеногом, германским императором Конрадом[1] III. закључи сајуз, „како би обе државе задобиле част и мир, какав им приличи ради прославе имена Христовог у читавој васиљеној“. Да утврде овај сајуз приморали су их њини општи интереси и општи непријатељи. Они тај сајуз још боље учврсте после несрећног исхода крсташкога рата, кад се Конрад, — увређен палестинским Католицима — врати у Цариград, ту пробави до пролећа (1149 г.) и крене се преко Аквилеје (јер му пут преко Италије није био безопасан) да спреми војску противу Рожера II, краља Сицилије, освајача византинске Апулије и Калабрије и освајача Конрадових покрајина у Италији. При поласку из Цариграда Конрад и Мануило договоре се, да заједнички нападну

[1] Мануило узео за жену рођену сестру Конрадове супруге, Берту Зулцбах, год. 1146. Она добије у Цариграду име Ирина (Јерина).

на „тирана“ Рожера II., да освојену пљачку поделе, и тај уговор потврди заклетвом не само Конрад, него и његов наследник Фридрих Барбаруса. За трајашност сајуза ожени се Конрадов брат, херцег баварски Јазомиргот са синовицом Мануиловом и то је весеље свршено ритерским играма, у којима је учествовао и сам цар Мануило. После весеља Конрад оде, а Мануило опет покрете сухопутну и морску војску противу Запада. Ево casusa belli:

Кад се кретао (1147 г.) Запад на Исток, Рожер је из све снаге радио, да се та силна крсташка војска креће преко Италије и на место борбе с мухамеданцима, — да освоји Цариград. Кад му радња не изађе за руком због сајуза двају императора, он, нехајући за хришћанске интересе, нагрне на Грчку, освоји острово Крф и остави на њему гарнизон, опљачка јонске острве, разори Коринт и Тиву, опљачка Малвазију и Негропонт, па се с пљачком поврати у Италију. На глас, да је Рожер II. напао на Грчку, доглавници Луја VII. предложе, да одступе у Тракију и с Рожером да ударе и освоје Цариград[1]. Ови поступци и обелодане праву намеру покретача другог крсташкога рата, као што тврди Отто фрајзиленски (писац II. крсташкога рата и брат Конрадов) говорећи: „Папа Јевгеније III. угледајући се на своје претходнике, и знајући да је папа Урбан придружио под своју власт прекоморску цркву и два патриаршка престола антиохијски и јерусалимски . . . одобри краљу француском Лују VII. ширење католичке вере на истоку[2]. Кинам опет вели: „Отпочео[3] се покрет са Запада с том намером да до темеља

[1] Odo de Diogilo pag. 35 (у Migne, Patrolog. lat. I. 185). Слав. Сбор. II, стр. 216: „Tunc fuere qui regi consulerent retrocederet interim regi Rogerio, qui tunc imperatorem maxime impugnabat, scriberet et ejus adjutus navigio ipsam Constantinopolim expugnaret.

[2] Cap. XXXIV.

[3] Pag. 47.

оборе византинску царевину". Рожер II наслањао се на папу; папа је био у борби са Хохенштауфенима и Конрад III није ни био крунисан. Рожер II опет за свој план противу Истока пронађе себи сајузнике: Он нађе савезника после папе, највећег противника Хохенштауфена, у моћном швабском херцегу Фељфу VI[1], који се поврати из Палестине пре свршетка другог крсташкога рата, па сврати на краља Рожера те узме од њега новаца да у Германији диже буну противу Конрада. Преко Вељфа VI, Рожер ступи у сајуз са угарским краљем Гејзом II (1141—1161), који је због личних и политичких интереса био непријатељ цара Мануила а поглавито с тога, што су Угри по освојењу Хрватске и далматинских градова, над којима се рачунао цар византински врховним господаром, тежили да и даље чине освојења на трачком полострову и да сузбију Мљечиће, који су под заштитом византинскога цара успешно напредовали. Због свог супарништва с Мљетцима, Гејза II једва дочека да ступи у сајуз с Норманима и Рожером, а Рожер опет тежећи да господари на средиземном мору и ступао је у сајуз с Угрима да сруши Мљетачку и да

[1] Pertz, mon. Ger. ss XXI. pag. 468. Historia Welforum Weingartensis: »Igitur Rogerius rex Siciliæ, timens ne forte — Conradus rex quandoque Italiam intraret — — Guelforum adversus eum numeribus illectum incitat, singulisque annis, mille marcas se ob hoc baturum juramento confirmat. Item quoque rex Ungariae — — — Guelforum ad se accersivit, dataque pecunia non modica, ac deinceps omni anno dandam pollicens, ad debellandum non minus instigat". Ово се говори о времену пре II. крсташког рата, а после рата вели се: „Transito mari, Guelfo convalesceas Siciliam attiugit. Ubi Rogerius eum cum magno tripudio suscipiens ac honorifice dimittens, iterum ad rebellandum regi maximis muneribus incitat... За ово исто прича у писму својој свастици Ирини император Конрад. Wibaldi epist. № 243 (Jaffé monum. Corb. p. 363): Welphoper Sicilyae tyrannum á Hierosolimis reditum habuit, et accepta non parva ipsius infami pecunia, per sacramenta et obsides ei firmavit, quod nos et nostros et nostrum imperium perturbare et investare modis omnibus laboraret. — Због немања Mon. Ger. овај цитат узимамо из Слав. Сбор. T. стр. 232.

освaja земље на Истоку. И тако Вељф VI Рожер и Гејза II склопе сајуз противу Конрада III и Мануила, а надали се да ће уз њих пристати и краљ француски Луји VII. Вељф добије новаца како од Гејзе II, тако и од Рожера[1] и годишњу субсидију док траје ратовање. Преко Гејзе II буду увучени у овај савез како неки руски кнежеви, тако и српски главари: супруга Гејзина Јефросинија била је сестра великог кијевског кнеза Изјаслава, а у томе времену киптила је крвава борба около кијевскога престола између Изјаслава и Ђорђа Дугорукога. Сродство придобије Гејзи Изјаслава а учини га противником цара Мануила. У мржњи на Мануила Изјаслав пође даље, и по његовом налогу сабор неких руских владика изабере за руског митрополита (1147 г.) Клима „без благослова цариградског патриарха“. И појави се у руској цркви раскол. Патриарх је у цркви потпомагао противнике Изјаславове, а Мануило је бранио Дугоруког и противника Гејзиног Галичкога кнеза Владимира, који се рачунао у васале византинске царевине. Гејзина опет мати Јелена била је сестра великога рашког жупана Уроша II (Примислава) и његове браће Белуша и Деше, па преко њих је и Србија била увучена у сајуз противника источне ромејске царевине. Појави пак српског жупанијског доба били су слични како у Приморју, тако и у Загорју. С поља су били васали византијске царевине, а унутра међу њима водила се крвава борба около „отьчине и дѣдине“ и около централисања власти у једним рукама. Дукљански кнежеви воде крваву борбу са кнежевима

[1] Намере папске већ су нагевештене, а према српским земљама његове намере јасно се виде из писма папе Инокентија II од г. 1142 архијепископу дубровачком Андрији, у коме му јавља, да у његову област спадају: regnum Zachulmia, et regnum Servilia et regnum Tribunia и градови: Котор, Рисан, Будва — Аварска, Дуљчин, Скадар, Дривaст и Пулат са свима црквама и манастирима и њиним парохијама. Туна су поређена и сва давања и многобројни намети, које народ мора плаћати духовним властима поред десетка. Вид. Cod. Dipl. II. pag. 33.

травунским, хумским и рашким. И „краљ“ Бодин умаче руке у братску крв и оставља у наслеђство своме сину Ђорђу крваву борбу с браћом и њиним браниоцима Грцима. Велики рашки жупан Вукан бори се са Византинцима и византинским присталицама Радославићима; његовог наследника Уроша I. побеђује Мануилов отац Кало-Јован и смешта гарнизоне у српске градове (1126 г.), краља Ђорђа одводи у ропство, а велики рашки жупан Урош I пристаје на уговор, да даје грчком цару спомоћне војске: кад ратује у Азији 300, а кад ратује у Европи 2000 војника. Како су синови Уроша I били ујаци Гејзини: тако су синови његовога брата Стевана Вукана, били ујаци Градинића, јер је супруга Градињина била рођена сестра Немањина[1]. Па као рођаци сви ступају у савез Рожеров. Кад Угри освоје од Византије Срем, они долазе у тешњу везу са архижупаном Урошем II а Урошев брат Белуш пресели се у Угарску, двору сестрића Гејзе II. Већ године 1146 он се назива у угарским листинама: Belus comes palatinus et banus. Византинац[2] Кинам га назива: *Βέλοσις* — први до краља „бан“, а Отто[3] Фрајзигенски назива га „ујаком“ Гејзиним[4]. У руском љетопису вели[5] се: „пояша у бана дчерь за Владимира“ т. ј. Кнез Изјаслав оженио свога брата Владимира са ћерком бана Белуша. Белуш је био васпитач свога сестрића Гејзе и управљао државом за његова малољетства. За њега (Белуша брата Урошевог) и каже Кинам: да је „желио да потчини[6] своју отачбину под власт свога питомца и сестрића

[1] Cod. Dipl. II. pag. 115..: Knesius (Radoslavus) .... non modica est, ab avunculis molestatus .... т. ј. од Немање и његове браће около 1180 г.
[2] Pag. 117.
[3] Gesta Frider. p. 52.
[4] ... avinculus suus...
[5] Ипатьев. стр. 283.
[6] Pag. 114.

Гејзе. Преко њега Гејза и увуче Уроша II и остале жупане у савез оне гомиле на Западу, која се спремала да осваја трачко полострво са Цариградом. Године 1149 биле су ове српске вазалне државице: У површју Вардара владао је својим талом Првослав Драгинић и зависио од великога кнеза Радослава Градинића, који је са своја два брата, Владимиром и Ивањишем, владао над Дукљанском. У Рашкој су имали своје „чести отьчине и дѣдине“ поред архижупана Уроша II још жупани: његов брат Деша владао Дендром, а брат од стрица Мирослав владао у Травунији и ратовао с Дубровником, а Немѣнь са братом Страшимиром владао својом очевином у стецишту Моравице, Расине и Топлице.

Ове 1149 г. и крене се Мануило на Запад, да најпре успут поврати Крф, па је сада било настало време да савезници уђу у акцију, као што јасно тврди Кинам[1] говорећи: „Цару Мануилу било јављено, да Аламани (Фељф VI), Срби и Угри, чувши о спремама његовим на рат против Сицилије, договорили се да нападну на Ромејце са запада“. Гејза је, дакле увукао Рашку и остале српске жупаније да се боре противу Мануила са том намером, да српске земље потчини Угарској. Кад погледамо на ова два велика противничка логора (1149 г.), онда видимо „да сваки иза леђа свога суседа и непријатеља има свога пријатеља и савезника“[2]: Мануило у непријатељству с Угарском, а у пријатељству с императом германским Конрадом и руским галичким кнезом Владимиром; у непријатељству с Рожером и Норманима, а у савезу и пријатељству с Конрадом и Млеткама. Галички кнез у непријатељству с кнезом кијевским, а у пријатељству с кнезом Дугоруким. Угарска у непријатељству с Конрадом, а у савезу са Вељфом VI; у завади

[1] Стр. 110.

[2] Слав. Сбор. II. стр. 235. веома добар чланак о стању Европе у половини XII. ст.

са кнезом Галичким, а у савезу са кнезом Кијевским. Рожер у непријатељству с Мануилом, Конрадом и Мљеткама, а у савезу са Угарском, Велфом и Србима. Једина Рашка у непријатељству са Византијом а у пријатељству са суседном Угарском. Рашка у савезу са Угрима, који су опет у савезу са онима, који теже да освоје византинску царевину и српске жупанијске државице.

Ето за што се у половини XII в. Запад кретао на Исток, а европски се опет Исток кренуо на Запад. Запад се покретао да освоји и држи Исток, а Исток се покренуо да се брани и да одбрани како своје покрајине: тако и своје васале. За то се и морала управити сва снага источног императора противу оних његових васала, који се удружили са освајачима православних источних народа.

II.

Кад је император Конрад отишао у пролеће 1149 г. преко Драча у Аквилеју да купи војску противу Рожера, Мануило се крене морем против Сицилије и да мимогредом освоји Крф у друштву с Мљечићима. Византијско-мљетачка флота под командом Хурупа одржи сјајну победу над Норманима јужно од Пелопонеза, код Малеје, и у тој битци, случајно, умало што није погинуо француски краљ Луји VII. Он, после несретног ратовања у Палестини, по васкрсу, враћајући се у Француску, сусретне Норманску флоту према Пелопонезу и из своје путничке лађе пређе на нормански ратни брод, и тада се сукоби флота византинска са флотом норманском, те Луји постане из небуха учесником битке. И да није успео да развије на својој лађи сајузничку византијско-мљетачку заставу, његова би лађа била потопљена у морској пучини с осталим норманским лађама. Како Луји, тако и његова супруга Елеонора и њина пратња допадну пљена, и не гледећи

на Лујево непријатељско држање према Мануилу, овај као ритер ослободи све Французе с краљем и краљицом без паре и динара. Луј VII био је наклоњен да ступи у савуз са Рожером, али по повратку у Француску, његова га супруга Еленора остави, уда се за Плантагенета, те увуче Француску у крваве ратове с Инглезима, па му и Конрад не дозволи, да се умеша у рат противу цара Мануила. По освојењу Крфа Мануило пошље флоту у Италију под командом Аксуха у нади, да ће и он учествовати у томе ратовању, по уговору с Конрадом, али савузници Рожерови покваре њин план: Конрад на место да крене своју војску на југ, — морао је похитати у Германију да крвав рат ратује с Велфом VI; а Мануило опет на место да крене у Италију, морао се кренути из Авлоне са сухопутном војском да ратује противу српских жупана[1], као савузника Велфа VI, Рожера и Гезе. „Цар дође у Пелагонију и угуши устанак, који је био завладао“ (чак около Охрида и Битоља), па се реши да сву своју војску крене даље противу српских државица — својих васала. „Јер Срби, — вели писац, — док је у царству владао мир, показивали се као пријатељи, издашно се разсипали речма оданости према цару, но су им речи биле несагласне са оним, што је код њих у потаји било на срцу, а кад се задесили они догађаји на суху (у Азији и Италији) и на мору (Крф), . . . они се користе тим временом, необично се охрабре, дигну оружије противу Византије и непријатељски нагрну на суседне с њима ромејске области“. Хониат неодређеним цртама описује то царево ратовање наводећи, како се Мануило старао колико је год могао, да прикрије то своје брзо кретање од српског „сатрапа“ али није успео, па додаје да је цар „са најодабранијом војском“, оставивши

---

[1] „Цар се одрекне да лично учествује у рату, у Сицилији, вели Хониат, и крене се из Авлоне са сухопутном војском противу далматског сатрапа“. рад. 101.

све што би му сметало брзом кретању похитао да ухвати тога „сатрапа“. Тај „сатрап српски знајући да није у стању издржати борбу с царевим легионима, оставља равнице и пење се у брда, да у њима нађе спасења. Своје поданике оставља, — као стадо животиње, које пасе по пољима, — непријатељу да га похвата и истреби, давши свакоме право да се на њега угледа и спасава како ко зна. . . . За то цар распршти гомиле варварске, попали њина имања и зароби приличну количину р̓обља“. Докле овако неодређеним цртама описује Хониат Мануилово ратовања са српским жупанима, дотле Кинам много тачније описује то ратовање 1149 г. и оно се потпуно подудара са казивањем нашега Дукљанина. Кинам казује, да је Мануило из Пелагоније, гди је угушио српски устанак, кренуо се даље и ударио „на Далмацију“[1], разорио град „Расон“, опустио све у путу, а то значи, да је он из Пелагоније кренуо се у вардарску долину више Скопља и порушио град Расон (*Ράσων*), а то су оне развалине града на р. Рашци, која утиче у Вардар с ниже Љешка, које су обележене на мапи Кипертовој са речју „Ra-oras castra“[2] а Расон је био средиште данашње хтетовске ондашње. „расонске“ нахије. Туна „зароби велику множину народа и те заробљенике остави (туна) заједно с војском[3] (посадом) под командом севаста Константина Анђела“. Ту је и оставио све што би му

---

[1] Кин. књ. II. гл. 6. стр. 101.

[2] Шаф. у Стар. Т. II, књ. I. стр. 431 са свим верно тврди, кад каже, да Расон није Расса, али греши говорећи, да је Расон — Ражањ. Да Расон није Ражањ најбоље се види из пута, којим иде цар Мануило: од Авлоне долази у Пелагонију и ту „угушује устанак“, па одтален иде противу Расона, осваја га и руши. Ту оставља Анђела и све што би сметало брзом кретању и гони жупана у брдима, осваја Никаву и град *Γαλιτζη* и друге кастеле, па се враћа у Расон, а из Расона одлази у Цариград и тек у јесен 1150 г. премешта војску у област реке Ситнице. — Више Ra-oras-a стоји на истој мапи Iesba, а то је Љешькь.

[3] У Расону била византинска посада за владе цара КалоЈована.

сметало у походу, јер је требало ратовати у брдима и врлетним местима поврщја вардарског. Оставив у Расону Анђела, — вели Кинам, — „цар сâм пође даље (у лево) и заузме *Νικαβάν Χώραν* = земљу Никаву[1]; која се налазила под

[1] Г. Васильевскій (Слав. Сбор. II. стр. 238) је тачно доказао, (као и Шафарик) да Расон није Ражањ, али како није знао где је Расон, то је читав опис даљег кретања Мануилове војске 1149 г. са свим погрешан; он вели: „Мануило се кренуо к реци Нишави (а Кинам каже: *Νικαβά Χώρα*, дакле земља а не река), која утиче у благарску (!) Мораву, такође потчињену великоме жупану, премда може бити само посредно и освоји многобројне куле и градове, који постоје до данашњега дана, а то су остатци римских градова и утврђених места, где су становале страже, а та су места само била обновљена за владе византинске и српске, као што су напр. Ниш и Ремезијана (несу баш „многобројни“). Само један од тих градова који је био много северније, на самој Морави и звао се Галич, због особитости местоположаја и своје јакоће, освојен је после тродневне борбе. Град Галич, по Шафарику (стр. 433), јесу развалине на брду Голечу северно (!) од Чачка између р. р. Чемернице и Дичине и т. д. Цар се врати у Расу (ваљда Расон?) и дознавши, да се велики жупан из брегова бори, намерно опустоши местност и спали дворац великог жупана, али због настајуће зиме није могао да продужи рат. У сред зиме Мануило оде у Цариград“ и т. д. разуме се да је ово све било 1149 г.

Овде има толико противусловља да свака реченица обара другу, јер г. Васиљевски поводећи се по којечијим замишљајима тако брка ствари, да управо не може опстати ни једна његова реченица на пр. по освојењу Крфа, Мануило се кренуо са сухопутном војском, па дошао у Нови-Пазар (Расу), а сам признаје да Расон није Раса. То је једно, а друго: та идуће 1150 г. Мануило доводи војску у област р. Ситнице и одатле предузима операције противу великог жупана Уроша, а то значи, да је и 1149 г. био у Ситници. Хајдемо даље за казивањем г. Васиљевског: Мануило оставио у Расону севаста Константина Анђела с војском, а Расон је градић негде на обали Нишаве (?) и одатлен (из Нишаве) цар се кренуо и отишао у Нишаву (?!), па освојио Ниш, Ремезијану и многе друге куле и градове, па се вратио и освојио Галич или Галицу на Голечу „северно од Чачка“ (?). Међу тим у тексту Кинамовом (сар. 6.) нема Расе, нема реке Нишаве, нема Галича на Голечу, нема Ремезијане, нема Ниша и т. д. јасно је да Мануило ратује негде на другоме месту, а г. Васиљевски верујући изанђалим нагађањима Шафариковим и погрешном гледишту на историју Бл̂гарије, води Мануила по оним местима, по којима ће он тек идуће године 1150 јаком ићи.

влашћу архижупана (који влада над Далмацијом), па без икаквих тешкоћа заузме све замке и кастеле, какви су били у хори никавској. Дошав до *Γάλιτζη*[1] наиђе на отпор, јер,

Да је ово овако, напоменућемо само ово:

1. Ратовање 1149 г. води се противу „Далматије", а шта то значи, најбоље ће протумачити сам Кинам, кад год. 1166. (књига V. гл. 17). вели: „Дука минувши Србију ступио је у Далмацију и заузео .... па отишао на Дукљу. Значи рат се водио 1149 г. против жупана потчињеног архижупану (далматинском) Радославу Градинићу дукљанске архонтије.

2). Пред овим ратовањем Мануиловим 1149 г. Срем су отели Угри од Грка и то само сремску област. Ово тврди и г. Васиљевскій. Слав. Сбор. II. стр. 236.

3). У књиги II. чл. 12 и 13. Кинам описује други крсташки поход Конрада III и Луја VII, па вели: „Како су дошли до Дунава, цар Мануило пошље све што треба да се превезу преко Дунава и наместио много писара на обе обале Дунава, да записују сав пртљаг свију лађи и т. д. ...... па даље: „Кад се крсташи приближили граду Нишу, митрополији Дакије, Михаило Врана, кога је цар био поставио, да управља том земљом и т. д. Ово је било 1147 г. Од ове 1147 од 1153 г. Врана је управљао том земљом, а његов је заменик био Андроник Комнен, који је ступио „у преступне уговоре с Угрима и цар Мануило казни га и баци у тавницу у Цариграду. По томе не може се говорити, да је цар Мануило 1149 г. освајао оно, што је било његово, а његова је била и Лонгомерија т. ј. Шумадија, његов је био и Београд, и Браничево, и Ниш и Ремезијана и т. д.

Још једна примедба на чланак г. Васиљевског: На стр. 238 на место *Χώρα Νίκαβά* стоји: река Нишава „која утиче у блгарску Мораву"... На стр. 250: .. „Бан Бела угрожавао да упадне у Блгарију, подвласну империји и заключавшују въ себѣ также нынѣшнују придунавску Србију до р. Мораве", а Србија се одпочињала тада од те реке и т. д.

У ствари тада 1) није било државе Блгарије.
2) није у средњем веку позната каква река под речју: благарсьа-Морава, него се звала Бинча-Морава.
3) тада (1149 г.) средњевековна Бинча-Морава није била погранична Рашка река, него је то била Моравица.

Блгарска Морава то је чисто пропагандијска ствар, а у изворима нема такве реке.

[1] *Χώρα Νικαβά*, то је сав онај простор земље, где је Кичава, Гостивар и т. д. Ми смо доказали, да Никава није Нишава, да је Ниш, Ре-

вели Кинам: тамошњи варвари, уздајући се у своју многобројност и неприступачност места, несу му хтели предати свој град. За то цар постави (туна) свој стан (логор), па не губећи времена, заповеди, да бацају стреле и из праћица камење у спољње зидове и трећег дана освоји ту тврдињу. Туна нађе множину варвара, од којих су једни били војници, а други се занимали сточарством. Он их зароби и одтален одведе, па дошав у Расон, једне пошље и насели у Средцу, а друге у другим покрајинама империје". Док је Мануило освајао земљу никавску, местни жупан нападне на ромејску војску у Расону и био дао једну битку, за то цар по повратку крене се да га ухвати. Жупан умакне у брда. Цар опусти све по расонској области и спали дворе архижупана, у то настане и јака зима. И тако је Мануило 1149 г. освојио „државу" Првоше Драгинића, који је зависио од „далматинскога" архижупана Радослава Градинића. Радослав се тако поплаши да не изгуби „своју" државу, да дође цару

мезијана и т. д. била под грчком влашћу, па према томе ни *Γάλιτζη* није, нити може бити Галич на Голечу. Никава је површје Вардара и стециште р. Радике. Цар „угушио буну" у Пелагонији, за тим освојио Расон, па кренуо улево т. ј. у Хорју кичавску и по што је поосвајао тамошње „многобројне" кастеле, којих има и данас он: *᾿ενθὲ Γάλιτζη γεγονως*. Сâм несам пропутовао нити био у Гáличнику, нити у Кáлису, а од овога двога једно мора бити Кинамова Галица. Ударање је на првоме слогу како у речи Галичник, тако и у Калиси, па и у Галици. Судећи по опису становништва пре сам мишљења, да је Галичник, јер и данашњи тамошњи становници живе једино од сточарства. Није реткост да један човек у Галичнику има 10.000 оваца, а судећи по томе, што вели, да су „једни војници" рекао би да је Калиса, јер су тамошњи становници необично ратоборни, а иначе живе само од сточарства. Оба су места близу једно до другога. У Калису има толико много кастела и кула као што их нема нигде на другоме месту. Места су тако опасна, да и данас тамо има много кастела, у којима се налазе страже ради безбедности путника. Ово тврди и повеља Душанова (Гласн. XIII. стр. 375): до старога пута Галичкога. Значи да се Галичник звао у XIV в. Галичь.

Мануилу, као што вели наш Дукљанин[1]: Радослав . . . прешао императору Мануилу и благонаклоњено био предусретнут. И даде му сву земљу, коју је држао његов отац да у њој господари и влада. После дошав од императора отпочне држати и господарити земљом са својом браћом". На тај начин прве године ратовања (1149) Мануило освоји од поморске српске архонтије све земље у поврщју Вардара, између Шаре и Црнога Дрима и уништи савез српског дукљанског архижупана са загорским — рашким — архижупаном и архижупан Радослав потчини се Мануилу. Ово је заиста био сјајан успех прве године ратовања. Расон је био порушен, запао у грчке границе и више се не спомиње. Тада пропада кућа Драгинића и више се Првослав не спомиње у историји а Радослав изгубио све земље осим своје очевине. Сада су сви српски поморски жупани и архижупан припознавали врховну власт византинску и били на услузи М нуилу[2]. За своје славне победе Мануило зими 1149 г. до-

---

[1] Дукљ. гл. 47., стр. 59: Radoslavus . . . perrexit ad imperatorem Hemanuelem, et benigne ab eo susceptus est. Deditque ei totam terram dominandam eamque regendam, sicut tenuit pater ejus. Postea . . . veniens ab imperatore caepit tenere et dominare terram cum fratribus suis. Због оваквог понашања и преласка из „братског" савеза на страну цара Мануила, овај му опрости што је било, али му даде само ону земљу, коју је држао његов отац, а сву осталу одузме. Због овога изневерења и побуне се противу Радослава племена у Горњој Зети 1151 године и предаду Деши Горњу Зету и Травунију. . . .: Post haec surrexerunt quidam maligni . . . . . et rebellaverunt ei, et adduxerunt Dessam . . . . et dederunt ei Zentam et Tribuniam etc.

[2] Не разликујући у српској историји „уделни период" г. Васиљевски безразложно вели: „Устанак у Србији (?) очевидно није био угушен због зимњега времена" (Сл. Сб. II. стр. 238). Међу тим Кинам говори о ратовању (1149 г.) с „Далматима и то у гл. 6. нигде не спомиње Србе, а кад говори о царевом ратовању 1150 године он почиње своје називање овако: „На крају (1150 г.) кад путови у Србији бивају и т. д. Очигледно је, да је рат 1149 био са Србима Далмације, а 1150 са Србима Рашке = Србије.

бије сјајан триумф у Цариграду, али се загорски жупани са архижупаном Урошем II још могли надати успеху у савезу са својим сајузницима, јер је император Мануило читаво лето 1150 г. употребио на то, да одржи свога сајузника, да зада посла својим противницима и да што више може изолира своје непријатеље, као што је успео са српским приморјем. Већ фебруара 1150 г. видимо Мануилово посланство у Германији, а Конрад III пише Мануилу, да се тврдо држи сајуза, али није могао кренути војску противу Рожера за то, што га смела побуна Вељфа VI и шестомесечна грозница[1]. Конрадово посланство јавља Мануилу, у мају месецу, о новим неприликама, на име, да је Вељф VI добио од сицилијскога тиранина много „проклетих новаца" и да се не може кренути док не угуши ту буну. Пошто је августа био савладан Вељф и Конрад се спремио био за поход, кад али њему дође глас, који га задржи од похода у интересу Византије: „До нас долазе извешћа — пише Конрад византијској императорици: да је сав француски народ са својим краљем, по наговору и саветима тирана сицилијскога, ушао у заверу противу нашега најдражега брата, твога славнога супруга, и спрема се, да дигне оружје и да управи сву своју снагу противу његове империје. Ми смо сматрали за своју дужност да не гледамо олако на ту околност, и убедили смо се, да је потребно сачекати исход какав ће то све имати; али смо се ми, у свакоме случају решили — ставити на супрот томе нас и нашу империју за нашега брата и његову безбедност"[2].

---

[1] Слав. Сб. II., 240.

[2] Jaffe, Mon. Corbeiens. pag. 365. Ми у наш. библ. немамо ових Mon. и ја ово узимам из из „Слав. Сбор. II., стр. 240. Писмо гласи: Nuntiatur nobis, quod omnis Francorum populus cum ipso rege suo contra imperium precellentissimi germani nostri – tui scilicet gloriosissimi sponsi, conspiraret et arma movere, auctore et incentore Cicilye tyranno, cum omni virtutis suæ conatu disponeret.

Као што су Мануила задржавале ове неприлике у Цариграду, тако су исто опет Гејзу од ударања на империју задржавале неприлике борбе около кијевскога стола. У исто доба само се оснажио Рожер, јер је помогао папи да се поврати у Рим и да савлада Арнољда Брешијског „шизматика“, поред тога што је већ много био успео да приволи француског краља Луја VII, преко Сигерија, да ступи у савез с Рожером. Петар абат Клињијски, друг Бернаров и Сигеријев пише Рожеру: „Наша срца, срца свију Француза пламте тежњом и љубављу да ступе с вама у узајамни сајуз, на то нас побуђује ниско нечувено и подло грчко издајство и њиногa неваљалога краља према нашим хаџијама. Устани у помоћ народа божијега и освети толике увреде“[1]. Сајузници би се били кренули, али им је сметао сајуз „зараженог грчком непослушношћу“ германског императора Конрада са Мануилом. Рожер би се био кренуо с Лујем, али шта ће онда бити ако нагрне на њине земље германска војска са севера.

И заиста да није било овога сајуза Конрадово-Мануиловог, још у лето 1150 г. било би од Цариграда оно, што се десило с њиме 1204 г. а балканско полострво постало би друга Палестина. Ово би освојење Цариграда (1150) затекло српске земље раскомадане на много државица и оне би постале плен и пљачка ритерских феуда, међу тим је пад Цариграда 1204 г. затекао српску земљу снажну и уједињену, она не само да није у томе помагала освајачима, него је дошла с њима у сукоб и латинска се империја није могла одржати.

III.

Читаво лето 1150 г. Мануило се није могао кренути противу Италије, а Рожер се није могао кренути противу

[1] Ib.

Цариграда. Пред јесен Конрад је надбио и савладао Вељфа VI, а у јесен се Мануило крене да савлада Србе, па онда да крене на Угре. „Србија је земља бреговита и шумовита — вели Виљхељм Тирски: она је тешко приступачна и налази се на средини између Далмације, Угрије и Илирика.... народ је неизображен, без икакве дисциплине, обиталац брда и планина; он не познаје земљорадњу. Срби су богати стадима домаће и товарне стоке и имају изобила млека, сира, масла, меда и воска. Имају управитеље које зову жупанима.... Они су људи смјели и јуначни“[1]. „Јесен се рачунала — вели Кинам — у најзгодније време у години, када треба предузети ратне операције противу Србије, јер су у то време путови у Србији нарочито добри за ратовање, и с горе опало лишће“ па непријатељ има мање могућности да прикрива своје војне покрете и да се спасава гоњења. За то цар и „преведе своју војску“ из расонске области стецишта вардарског, ближе „Нишу“[2] у стециште р. Ситнице, која тече преко Косова. Десно крило управи на супрот Угарској преко Лонгомерије и смести га около Ниша. Дознавши да Србима иде у помоћ војска из Угарске, „он приложи све своје старање да проведе своју војску преко тако назване лонгомеријске земље“[3] т. ј. преко Шумадије (над којом су онда Грци

[1] Ib.

[2] Cin. p. 104: *'Επι Ναισὸν* .. напр. *'Επι Θρακης* т. ј. на тракиској граници, а овде значи — на границу нишке области. У Кинама стоји *Σετζένιτζα*, о коме Шафарик мисли да значи данашња Сеница. Има село Сечаница, али је оно удаљено од места битке и нема од ње пута преко Копаоника. *Σετζένιτζα* вели Васиљевски значи Ситница, јер у византинском изговарању вазда се претвара т у ц те тако од Ситница постало Сетцница. Сл. Сб. II стр. 246.

[3] Ib. *Δια τοῦ λογγομηροῦ λεγομένου χῶρον* т. ј. преко таконазване земље Лонгомерије, за коју Шафарик мисли, да је то некаква жупа Лугомир, у источном углу Шумадије, код р. Лугомира, а међу тим из описа путовања војске јасно се види, да то није жупа Лугомир, него хора Лонгомерија и није ништа друго, него тако звана Шумадија, над којом су тада Грци владали.

владали). И крене се војска у десно ('εν δεξιᾷ) да предупреди Угре, који се кретали да ударе грчкој војсци у бок. „Дошавши наблизу к реци Сави“, вели Кинам, што значи, да је то одељење грчке војске прешло преко Шумадије на данашњи Крагујевац, Аранђеловац, Ваљево и тада „окрене“ — вели писац: „другој реци, по имену Дрини, која извире из брда и дели Србију од Босне, јер Босна није потчињена српскоме архижупану, него се тај народ оделито сам собом управља“. За време путовања грчке војске, у правцу Дрини, грчки фуражери сукобе се с угарском војском и ступе у борбу. Кад је цару било то јављено, он брже боље појача то десно крило под командом протосеваста Јована. У сукобу, који се догодио између Грка и Угра, ови бише надбијени и нагну бегати у правцу р. Лиму. Ту побацају све, што је сметало њином брзом кретању. Грчка их војска узастопце гонила, а они безобзирце бегали до р. Таре. Тада се грчко десно крило поврати да се сједини са главном војском. Док је десно крило гонило Угре, цар се кренуо с војском из области Ситнице и улогорио на средини између Ситнице и р. Таре. Тада је пут водио из ситничке области уз Ибар, па према овоме, цар се био улогорио између Јарута и Мокре Горе испод Рожаја, с јужне стране Рогозне. Ту се прикупи сва војска, а од заробљених Срба цар сазна, да архижупан очекује војну помоћ из Угарске, па се крене даље у правцу р. Тари. Преко Лима пређе код Русаве (Белопоља) и допре до Таре између св. Аранђела и Довоље. „До реке Таре — вели Кинам — цар није сусрео ни једног непријатеља, али приближив се р. Тари, пре сунчанога захода, увидеше Грци безбројну множину наоружаних Срба“. Они су били наоружани секирама, праћицама, мачима и цилитима: Одело им је било: доламе, уске доколенице и беле капе на главама. „Кад су их Грци угледали вели Кинам: обузети страхом и трепетом одмах су цару јавили“.

У том се повратио и Хуруп из извиднице са извешћем, да се српска војска удружила са послатом војском угарском. „Срби ће — рече цар, — изненадно насрнути на нашу војску“, па нареди да се војска повуче назад, а кад је наступила ноћ, Маунило да би предупредио изненадни напад, нареди, да се труби у трубе, што је био знак, да ће туна сутрадан преданити, а тај су знак познавали и непријатељи. Потајно пак објави поjединце војним старешинама, да сваки наоружа најбоље своје војнике и тако наоружани да чекају на цареву заповест. Да их наоружане не би непријатељ приметио, заповеди, да се огрну плаштевима какве обично сиротиња носи, и тако прикрију оружје.

Сутрадан кад се свануло, по заповести Мануила, били су изведени најбољи у сиротињским плаштима војници из логора божем, као коморџије без оружја, са ашовима и ражњевима за проналажење у житним рупама хране за војску. Овима је било заповеђено, кад угледају да на њих иду непријатељи, да се окрену и бегају натраг док се не сједине са својом потпором. У напредак пак да иду овако: најпре двојица, подаље иза њих — четворица, па шесторица и т. д. све више и више. У исто је доба Мануило склопио „стрељачку фалангу“ и заповеди јој да изненада удари на непријатеља са свим с друге стране. Ако Срби отпочну бој, нека бегају натраг ако буду слабији; не нападну ли их Срби — мирно да стоје поред опкопа. „Тако је цар наредио за то, да кад би Срби од јуриша његове војске били окренути у бегство, да их она лако наоружана фаланга гони и убија“. Ствар је била у овоме: они тајни и најхрабрији да намаме Србе у бој, па кад ови буду надбијени, лако наоружани стрелци да их гоне и убијају. — „И заиста — вели Кинам — није прошло много времена, а извидничари хитро долетише и испрекиданим гласом, бледи од страха, цару јавише, да је на левој страни р. Таре разређена фа-

лангом огромна војска непријатељска не само од Срба, него су ту и велике групе угарских коњаника и иноверних с њима Халисијана[1]; рекоше, да у редовима српским има и Печењега или Кумана. Архижупан Урош II што је могао више прикупио је био војске под командом жупана из куће Влканића[2] као што су Деша, Немѣнь, Страцимир, Мирослав, Грд, Влчин и остали потчињени жупани хиљадаши и стотинаши. Ту је било неколико чета угарске коњице, које несу биле од велике вајде у врлетним и брдовитим местима и нешто Халиса мухамеданаца ханевидске јереси, који се називљу, у Угарским споменицима, **к а л и з и**, а код Срба су запамћени под именом **К е з у н а**[3].

Грчки стрелци примакну се р. Тари и ту се лицем у лице сукобе с непријатељима, али ни једни, ни други несу отпочињали бој. Тако су дуго стајале две непријатељске војске једна против друге. Тек онда, кад се цар Мануило са заставом појавио на једној главици, на десној обали Таре, грчки стрелци отпочну стрелама бој. После добре чарке и борбе код реке, Срби напусте мост на Тари и почеше од-

---

[1] Hoffman Lex. v: Chalisiani близу од Црнога мора, из града Халисије. Ово мњење нема никаква основа. Како они — по Кинаму — рђаво разумевају и верују веру Мојсијеву, може бити, мисли г. Васиљевски, да су **К а р а и н и**, али, — додаје он (прим. 247) како Кинам вели на другоме месту, да они верују у Турску веру (стр. 247), излази, да су **Х а л и с и** или **Х в а л и с и** оно исто што и **К а л и з и** (Calizi), о којима непрекидно говоре Угарски љетовничара од 970 г. па их још називљу Исмаилићима, који верују у Мухамедову веру као и волжски Волгари, и то у веру Мухамедову ханефидске јереси, а преселили се од Волге по пропасти Блгарског царства на Волги, Учен. Зап. I и II отд. Акад. наук. Tom. III, стр. 737 чланак Куника.

[2] На једном месту назива Кинам Вакиноса архижупаном, а на другим местима просто жупаном. Излази да је оно прво погрешно.

[3] Вероватно, после шареничке битке: они су заостали и настанили се около Таре, Пиве и Дрине, па једно њин назив **К а л и з**, а друго — несу знали српски и на говор само се осмејкивао, кезио, па добили име **К е з у н и**.

ступати на шараначку висину с намером, да даду битку у шараначким честама и таласајућим се чукарама.

Мануило похита с војском преко моста за Србима, који су одступали дотлен, док се несу обрели у непроходним чѐстама, па се тек онда окрену натраг и ступе у бој с Ромејцима, у коме сукобу падне доста бораца с једне и с друге стране, Угри бише надбијени, Срби потиснути, многи допадоше пљена а у том броју „два најзнатнија Србина (Хурдесм) Грдо и Влчин“. Сада се на читавој убојној линији одпочну бојеви и сукоби. Док је император Мануило навлачио на себе оклоп и убојно оружје, његове војсковође Хифар, Михаило Врана и други гонећи непријатеља западоше у непроходну чѐсту и бише опкољени Србима тако, да не би изнели ни један читаве главе, да их цар са својом фалангом није избавио и добро их — вели Кинам: „наружио и прекорио због плашљивости и непознавања војне вештине“. Кад се они почели правдати позивајући се на незгоду местност и зиму, цар предузме командовање а њима заповеди да му сљедују. И тако прикупљена, распоређена и окуражена ромејска војска крене се у одсудну битку. Међу тим је снег био покрио брда и планине и засуо долине. Бели врхови Сињавине, Пирлитора и Дурмитора, покривени ледом и снегом били су сведоци те крваве борбе, а цича, мраз и вејавица сметала је војним операцијама. За време кретања ромејске војске, Срби из заседе нагрнуше на лево њино крило, али су били одбијени. Поред цара су јездила два његова рођака: Јован Дука и Јован Кантакузен. „Непријатељи су — вели Кинам: познавали цара по оружју, које је било преливено златом; познавали су га по његовом стасу и порасту; — познавали су га по његовој језди, јер је дивно јахао коња и вешто владао оружјем“. У тој непрекидној борби и чаркама „цар је поражавао непријатеље мачем и копљем“, и тада се, вели Кинам, десило ово: „један војник, од оних војника, ког је цар копљем стровалио на земљу, —

дигне се, потече у напредак, и када на близу опази цара, истрже мач из корица и бахне на цара да му зада удар. Овај га груне ногом у прси, обори на земљу и задавши му рану код очију, крене даље". Под теретом оклопа и оружја царев коњ оброни. С тога цар заостаде, заповедивши Кантакузену, да води војску и продужи борбу, а он ће га стићи. И Кантакузен, у борби, удари по грбини (архи)жупана Вакиноса с намером да га пробурази, али није успео због препоне у непријатељевом наоружању. Кад је Вакинос увидео да га нападају само два човека, а с њиме бејаху седморица, он ступи у бој с Кантакузеном и борба је дошла до јуначких руку. Кантакузен изгуби два прста на руци и већ је био у опасности да изгуби живот, али цар својим доласком спасе Кантакузенову главу од српске „с е к и р е", но опет себе ували у опасност, да изгуби главу. Цар мислећи, ако заподене бој са седморицом, који опкољаваху Јована лако ће бити српској чети од триста људи њих опколити и побити, нађе за потребно, да најпре растера ону чету од триста људи, и тада ће одступити од Јована седморица. Џаракнув мамузама коња, он улети у средину непријатеља, но управљени копљем удар у непријатеља би промашен, јер овај отклони оштрицу копља од свога бедра. Тада цар ступи с њиме у мишићни бој. Кад то спази Вакинос и остали с њиме, они оставише Кантакузена и потекоше на цара. „Т у н а с е, вели Кинам, — десила страшна ствар: Цар баци копље а истрже мач, па је њиме само махао то дајући, то примајући ударце, док се други не разиђоше, па се отпоче двобој између њега и Вакина, који се о д л и к о в а о ј у н а ш т в о м и п р е к о м е р н о в е л и к и м п о р а с т о м. После дуге борбе Вакин зададе цару силан ударац у лице: императору је спасла живот само железна мрежа, која се од шлема спушта преко лица, али је ударац био тако снажан, да су колути мреже ушли у тело и појавили се на лицу царевом". У том моменту бола Ману-

нуило рани Вакина у руку[1], па му истрже мач из руку и предаде га своме синовцу Јовану Дуки. Вакин се предаде. Мануило је хтео ићи у напредак, али Вакин, не желећи погибије своме ритеру — победиоцу, покренут својим сопственим великодушјем, показујући знацима на своју косу на глави, старао се објаснити цару, да је тамо у напредак српска војска тако многобројна, с којом ће се сукобити, као што је многобројна коса на његовој глави и наравно да ће погинути. За то се цар врати у свој стан са 40 заробљеника, а Срби одржаше своје позиције на Шаранцима. У ствари није било до ратовања ни једној ни другој страни. Србима несу помогли много угарски коњаници, а јака зима и сметови несу били угодно време за ратовање. Отпочну се преговори мира преко Урошевих посланика, и кад је уговор мира био свршен, дође у царев стан и архижупан Урош II, по ондашњем обичају, клекне пред царем на земљу и закуне се, да ће остати веран васал[2] империје и да ће давати царству, кад ратује у Европи 2000, а кад ратује у Азији ка пређашњим 300, још 200, свега 500 војника.

И тако битка на Шаранцима уништи рашко-угарски савез, уништи угарске планове, да она себи потчини српска племена и увећа број крвне дације на 200 живота.

Овде је врло уместно питање: па какве су биле последице од тога савеза са Угрима, у Рашкој?

Савремени хроничари овако одговарају: Године 1151 устану Рашани и збаце Уроша II с архижупанства, па на његово место не изберу (како је онда било у реду) Белуша, који је радио да Рашку потчини Угарској, него изберу трећега брата Дешу[3]. Цар Мануило не одобри такав поступак,

---

[1] Хон. стр. 114 и 115.

[2] У почетку стоји „роб" али то значи: — „васал".

[3] Cod. Dipl. II pag. 45: Ego Dessa dei Gratia Dioclie, Serblie etc.

него опет васпостави Уроша II, и отночне рат противу Угарске, у коме се Срби борили противу недавних својих савезника Угра.

У том, 1152 г. догоде се многе промене:

Умре савезник Мануилов Конрад III и наследи га Фридрих Барбаруса;

У Француској охладне спрам Рожера и напусте мисао ступања с њиме у савез.

Мануило је продужио рат с Угарском, и кад је дознао, да се Урош опет приљубљује Угарској, он га збаци и постави, вели Кинам, за архижупана Белуша, како би га истргао из савеза угарског, али је Белуш тако далеко био отишао у томе своме правцу, да се одрекне архижупанства, а за архижупана буде постављен Деша, који је обично говорио: Уста се клела, али је душа непричестна клетви.

1154 г. умре и Рожер II, и савез се распадне. На велики кијевски престо дође привржбеник Мануилов **Дюргю** Дугоруки (1155); кнез Галички сада је био изван опасности, а кнез Владимир, зет Белушев утекне у Угарску, која је сада била усамљена и изложена ударцима цара Мануила. Са ступањем на престо кијевски **Дюргія** морала је победити „православна“ партија Нифонтова, који је бранио „права благосиљања цариградског патријарха“, и заиста 1155 г. буде у Цариграду постављен за руског митрополита најнаученији Грк онога времена, Константин. Њега **Дюргю** причека с чашћу са свима епископима, који су остали верни цариградском патриарху и овај благослови **Дюргія** на велико-кнежевски престо 1156: **„тогда же митрополитъ Константинъ придеисъ Цариграда, иприа и князь Дюрги сь честью, и Полотски епископъ, и Мануилъ Смоленьскїи епископъ, иже**

Zacholmie Dux etc. an. 1151. За овим је био исте 1151 г. Magnus Comes terre Zachilmie.

Cin. pag. 123, 225, 235 и 236.

бѣгалъ предъ Климомъ; и тако испровергьши Климову службу и стоблеина, и створише божественую службу и благословиша князя Дюрги"[1]. На тај начин одржи победу Мануилова политика на свима тачкама, па и у Србији: Кад Деша није хтео ратовати противу Угра, Мануило га казни у „Тешином шанцу" т. ј. у Тешици код Мораве. Год. 1156 Мануило уништи онај савез, који је ишао на освајање трачкога полострова, а кад дозна, да Деша назива угарскога краља „својим господином" т. ј. сизереном, он га збаци и пошље у Цариград у заточење[2], а велико-жупанска власт пређе на млађу линију Вукановића — на привржегика православне цркве Немању. Угарска је увукла велику жупанију Рашку у савез западних држава противу Истока, с намером, да је себи потчини, а радња савеза противу Мануила сврши се за Србију падом старије линије Вукановића, а на угарски престо ступи (1174 г.) сродник и приврженик Мануилов — Бела. Србија се пак уједини и васпостави с в о ј у с т а р у к р а љ е в и н у, к о ј у с у У г р и у н и ш т и л и, к а д с у у б и л и к р а љ а Ч е с л а в а (962). Противу српске краљевине устали су Латини из Цариграда и угарски краљ, али је први српски краљ надбио Хенрика иза Ниша, а угарску војску разпршта Господ са небеса градом и муњама. Угарска потпомаже Вукана противу Првовенчанога; помаже Драгутину противу оца и краља Уроша; Угри се боре противу српске царевине.

Освојењем Хрватске у почетку XII века, Угарска заузима Раму и већ пружа своје руке и на Рашку; али победа Мануилова на Шаранцима поруши угарске аспирације на Ср-

---

[1] Ипатьев. лѣто — з. стр. 333.

[2] Шта значе речи Кинамове о Деши да га је послао у Цариград и „држао под стражом у дворцу", најбоље показује случај са Андроником Комненом. По што је ухватио његово писмо да нуди Угрима Подунавље само да му помогну да дође на царски престо, цар га је ставио у тамницу, из које је он утекао, а речено је: „одлучно га од себе и држао под стражом у дворцу". Кин. стр. 143.

бију и Србија постаје краљевина. Што су били Угри према Србима у Загорју, оно су Млечићи према Србима у Поморју, па како су ови сметали Загорцима у стварању краљевине: онако су Млечићи сметали Душану у његовим плановима на Цариград.

Тко пропрати нашу доцнију историју у Приморју и у Загорју, он ће наћи у њој неумитну логику, која јасно обелодањује наше савезнике и пријатеље у борби за национални опстанак, а наћи ће и непријатеље који су узрок нашег толико-вековног страдања и народне патње. Факта су тако позната, да их ја нећу напомињати.

IV.

Остало је још једно питање, на које морамо дати одговора, на име:

Који беше оно Србин, што онако јуначки подели мегдан са Кантакузеном и са царем Мануилом, коме цар великодушно опрости живот на мејдану а он цара предупреди да неостави своју главу на Шаранцима? Ја ћу навести сва мњења и верне податке о Кинамовом јунаку Вакину, па ће сами читаоци пресудити тко је он био.

Угри су послали у помоћ Србији коњанике и вероватно их предводио Белуш. Вакин се бори пешице.

Du Cange мисли, да је Вакин, архижупан Радослав Градинић. По историјским податцима Радослав није ни био у боју на Шаранцима.

Г. Васиљевски[1] вели: „Има имена у Угарској Vachan“, па „мислим“, да је Вакин био вођ угарске војске, јер је и код Угра било жупана. Овде није Vachan, него Вакхин т. ј. Вакх, а има у Зети црква св. Срђа и Вакха. Вакхин је дакле име хришћанско Вакх.

[1] Слав. Сбор. II. 28.

Хониат и Кинам свуда спомињу, где су се и у коме сукобу борили Угри, али изреком тврде да се само Срби борили с царем за време борбе и двобоја с Вакином. И ако се само по имену може домишљати ко је био Вакин: онда ми имамо српских имена: Бѣльхань и Бѣлханић[1]; имамо Бакулић[2] или Вакулић; имамо Вильхань и Вильханић[3] и т. д. и судећи по овим именима, ми бисмо рекли да Вакхин неће ништа друго значити, него име хришћанско Вакхин[4]. Но на страну домишљања, кад ми имамо код сувремених грчких писаца такав лични опис тога борца са Мануилом, после кога, може се на Вакина применити она народна пословица, која гласи: „само ти се каже".

Кинам[5] вели за Вакхина: „Одликовао се **прекомерно** великим порастом".

Кад је пак 117³|₄ г. император Мануило приспео у Цариград са Немањом, њему је (императору) ваљада четврти пут, изговорио похвалну беседу чувени Евстатије солунски, у којој је, између осталога, о Немањи рекао: „Не могу ћутке прећи а да коју не рекнем о Немањи, који ми је и у другим приликама као **невиђен**, давао повода, да говорим свечане беседе, а **сада** је привукао на себе моје очи и моје дивљење: муж, **не** онолике висине, какву природа даје другим људма, већ много **надмашујући**[6] обичан људски пораст.... Пређе се храбрио и навикао да се одупире и да улеће у борбу (сечу), али га препоручио на добро страх, и још више **ране**[7].

---

[1] Рјеч. Ст. Ђ. Даничића стр. 99.
[2] Ib. 22.
[3] Ib. 114.
[4] Не причају напразно писци да се Немања крстио после 30 година.
[5] Pag. 112.
[6] Управо вели, да природа на аршине одмерава људма пораст, а Немањи дала пораст без мере....
[7] Tafel, Thesal. pag. 434. — Славян. Сбор. II. 285.

У опису Немањина живота, његовим рођеним синовима, нигде ништа нема о томе, да је њин отац био кадгод **рањен**, али је сведоџба Евстатијева таква, да о њој не може бити ни најмање сумње. Па шта то значи, да синови Немањини не спомињу ране[1] очине, а Евстатије говори о његовим ранама, у његовом присуству? Да ли није Немања под другим именом делио мејдан са Мануилом?

Немања се родио у Диоклитији, гди је највећа и најзнатнија српска црква била, код које је сахрањен краљ Бодин и други и пре и после Бодина, црква св. Срђа и Вакха. Немању је крстио у Диоклитији латински свештеник, и разуме се надenuо му име, али како му име дао? Наши су хроничари јасно забележили, да га најпре крстио латински свештеник, а после, он је прешао у православну веру и почео зидати православне манастире, за што су на њега устала браћа. Хришћанско (црквено) му име било православно Стефан. Из народног српског сопственог његовог имена он је начинио своје презиме:

— „Немања је (вели Лукарић[2]) одбацио своје **презиме**, као сувише ниско и створио друго (презиме) **зи свога сопственога имена**“.

Очевидно је Немања одбацио своје презиме Вльканъ(ић),

---

[1] Св. Сава, о своме оцу Немањи, вели: „**(I) владычьствѣ его и дрьжавѣ неисписахомь его по редоу, иже слышахомь и видѣхомь, умноженија ради сложесь, единь во Богь вѣсть и чловѣкомь неоутаено колико подвигь его бысть ѡ нась.... вьсѣмь дивиы** (од речи див) **и страшины владыка владичьствоующимь, и просто рѣщи: нигь не приложить се кь немоу**“. Шаф. 3.

[2] Copioso ristretto degli Annali di Rausa di Giacomo di Pietro Lucari. In Venetia. 1605: „Nemagna rifuto il suo casato, come cognome troppo basso et formo un alt(r)o dal suo proprio nome“ Вид. Слав. Сбор. II. 186.

и из свога сопственога, српскога имена **Нємѣнь**[1], начинио презиме — **Немања**[2].

И тако, српско име Немањино било **Нємѣнь**; кад је прешао у православну веру, добио име Стефан; али како му је дао хришћанско име латински свештеник, кад га је у Диоклитији крстио? Најстарији Немањин син, у опису живота свога оца, каже: **аще и несоущоу ми тъгда ни помнещоу**

---

[1] Миклошић (у Personennamen) за име Neman каже, да му је значење непознато или сумњиво.

Грчки се то име пише *Νεεμᾶν*, а има српско сопствено име **Нємѣнь** (в. Гласн. XXIV, стр. 269): **„што коупи ѿ Ранька Нємѣнока“** и т. д. Ово српско име **Нємѣнь** веома је старинско, па мислим, да је од имена **Нємѣнь** постало (презиме) Немања, и то по ономе закону нашега језика, по коме је постало напр. од глагола **имѣти — имамы**, а опет од глагола **нєимѣти — нєимамы**, па и наша данашња реч: немам или имам. Дакле је име **Нємѣнь** постало од глагола — не мијењати а смисао је имена — немијењајући се, непроменљиви т. ј. сталан.

Презиме, управо, требало би да је **Нємѣни**, али је по својству језика дошло на место **ѣ**, слово **а**, као и у глаголу – немам, па је постало Немања. Ово је српско старинско презиме налик на презиме: Памучина, Обућина, Бућа и т. д. Наши се краљеви потписивали напр. Урош II, Немања VI, Душан, Немања VIII. Ова реч Немања у најновије време преокренута је и управо исварена са ић, као кад би презимену Памучина додали ић, па постало Памучинић. Није дакле њино презиме Немањић, него Немања.

[2] У династији Немања, осим сина, основача и творца новога презимена, Влькана, нема више ни једнога Немање, који би носио име Влькь или Вльканъ. **Нємѣнь** је или *Νεεμᾶν Στέφανου* т. ј. **Нємѣнь** је син Стефанов, вели Хонијат (стр. 205).

Ког је он Стефана син?

Ана Комненова (књ. IX, гл. 10. стр. 433 и 434) вели: „Тада је Вльканъ с поверењем дошао цару (око 1096-7 г. Алексију I Комнену), у пратњи својих сродника и најважнијих жупана, и драговољно дао цару у таоштво два своја синовца, на име: Уроша и Стефана Вукана (т. ј. Вукановића).

Овај Урош (синовац Вуканов) имао је три сина: (Примислава) Уроша II, Белуша и Дешу. И једну кћер Јелену, удату за краља угарског Белу Слепог.

Овај опет Стефан имао три сина: Немћна, Страцимира и Мирослава, и једну кћер, удату за Градињу архижупана Дукљанског.

бывьшихь юже о рождьствѣ юго, али сам по чувењу чуо, да су тада били велики метежи **вь странѣ сеи срьпьскыю ȝемьлю и Диѡклитию и Дальматию и Травунию**[1], **и ѡȝемельствованоу соущоу родителю юго ѡть братию своюе, они же иȝыдьдь ѡть крамоли ихь вь мѣсто ..... Диѡклитию** ... ту се родио Немања .... **оу храмоу соущимь вь ȝемли тои и латиньскымь иереѡмь сподоби се приюти латыньское крьщеније .... вратив се на стольное мѣсто, ... прими кьтороюе крьщениюе ... ѡть роукы .... архиюреѡ посрѣдѣ срьпьскыю ȝемлю оу храмоу .... апостола Петра и Павла: юко ѡбою сьсцоу млѣко сьсаль**"[2]... Тај прелазак у православну веру тако великог принца или кнеза био би и у наше дане од великог значаја и важности, а онда је то још више имало значаја и важности. Њега и заволи православни император византински Мануило, па му и поклони Дубочицу „**ни сь кѣмь несьѡбьщьно**". . И он почне да зида цркве. На њега устану његови сродници, но га одбрани десница крепка и висока т. ј. император Мануило.

Јасно је, дакле, да је он, као и сви наши жупани и владаоци имао српско име **Немѣнь** грчко календарско — Стеван, а латински свештеник дао му „**оу храмоу**" св. Срђа и Вакха име Вакх. Нема сумње, да то име Бакх и јесте Бакхин, Вакх или Вакхин, а то и јесте грчко име *Βακχίνος*. Као што се Кантакузенов *Βέλκος* могао превести са *Βεσος*, тако се и Вакин могло превести са Бакин.

И тако Немања има четири имена: српско — **Немѣнь**; латинско-хришћанско — Бакин; грчко-православно — Стефан и калуђерско — Симеун. За то су Немање и штитиле и

---

[1] Оделито је српска земља, оделито Дукља, оделито Далматија и оделито Травунија.

[2] Жив. Сим. стр. 2 и 3. у Рат. Шаф.
Рат. Шаф. стр. 58: „**вьȝрастомь си .л. лѣтнь**".

подизале манастир св. Срђа и Вакха, па га и краљица Јелена обновила.

Какви су то били „велики метежи“ у српским земљама око 1113 и 1114 године, кад се родио Немања?

(Рат. III. 2): **Азь Стефан** (краљ I) **рождены** (Немањом) **скажоу вамь своего** (отца) **рождьство .... бывьшоу великоу метежоу кь странѣ сеи срьпьскые ѕемлє и Диоклитиє и Далмацие и Травуние и ѿ ѕемльствованоу сѫщоу родителю єго ѿть братиє .... изьшьдь** (отац Немањин) **ѿть крамоли ихь у Диоклитиѫ, где родь и сего ѿтрока на мѣстѣ рыбница, оу храмоу соущимь вь ѕемли тои и латиньскымь иєреѡмь .. сподоби се и латиньскоє приєти крьщєниє** (по повратку у Рашку) **вьтороє крьщєниє сподоби се приєти ѿть роукы архиєреѫ посредѣ срьпьскые ѕемлє** (у храму св. ап. Петра и Павла).

Између 1081—1085, нападне Роберт Гваскар на византинску царевину. Краљ Бодин није по уговору притекао у помоћ Алексију. Бодин ожењен Јакинтом ћерком потоњег грчког заповедника у Бари̑ Аргира.

Цар Алексије ратује с рашким жупаном Вуканом и узме у таоце његове синовце Уроша и Стевана.

1096 г. почиње се кретање крсташке војске. Она задаје толико посла Алексију, да се он није могао мешати у српске ствари. — Ову прилику употреби Бодин, те освоји Травунију и Хум. Погуби три брата од стрица Родослава, а остали одбегну у Цариград. Бодин нападне на Вукана и примора га да постане specialiter васал Бодина и његовога сина Ђорђа.

1102 г. на место Ђорђа, Зећани избирају за краља Владимира, зета Вукановог.

1107 г. Бојемунд (из Италије) нападне на византинску царевину. Цар Алексије постави адмиралом de Condi-Stephana (D. 58), да спречи искрцавање Бојемунда, но не успе. Рат се продужи читаве 1108 год. Бојемунд и Алексије мире се и Бојемунд се врати натраг, да се спреми и опет удари на Грчку. Да је Владимир имао сношаје с Бојемундом, види се из тога, што цар Алексије шаље Радославиће у Драч. Њима Владимир прашта. Јакинта отрује Вукана, што је прекршио заклетву њеном мужу и сину, а Радославићи отрују Владимира. 1112 г. по смрти Вукана, Урош прогна оца Немањина у Диоклитију.

Год. 1113 Ђорђе заузме Зету и освоји Рашку (1114). Отац Немањин био је у Приморју и у месту Рибници (где се хвата или продаје риба) роди му се син Немћњ, коме латински поп даде име Вакхинос = Бакин од речи Бакх[1]. Ђорђа надбију Грци с Радославићима, и он утекне у Рашку Урошу. Он с Рашанима освоји Диоклитију, и надбије Грубешу.

1126 г. цар византински надбије Уроша и опљачка његову земљу; његове војсковође надбију Ђорђа, заробе и одведу у Цариград. Из тамнице изведу Грубешу и поставе га архонтом дукљанским, као васала византинског, а у Скадру и другим зетским градовима остану грчки гарнизони.

Ово иjесу „велики метежи" у српским земљама.

П. Срећковић.

[1] Као принц, вероватно је крштен у славној цркви дукљанских владара, св. храму Срђа и Вакха, па му латински свештеник и дао такво име.

ЦРНА РЕКА

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ И ЕТНОГРАФИЈУ СРБИЈЕ.

Најновији обилати радови на пољу српске историје за последњи деценијум година, који потичу из пера наших и оностраних историчара, дају изгледа, да ће се многе неправилости у српској историји за кратко време исправити, многе празнине попунити и многа тамна места осветлити.

Можемо рећи, да није далеко време, које нас раздваја, да добијемо у руке критички и на верним подацима написану историју наше отаџбине, као што је имају и други образованији од нас народи, који су били у повољнијим приликама.

Поред осталих других дела, која се односе на познавање српског народа, ми ћемо овде бацити само један поглед на капитално дело г М. Ђ. Милићевића, под насловом „Кнежевина Србија“, које је угледало света 76-те године о трошку министарства просвете.

У том делу налазимо прибран по готову сав колики растурен материјал историјски, који се односи на познавање наше домовине, а штампан је био у „Гласнику српског ученог друштва“, или ти пак у другим повременим листовима и засебним издањима, која се односе на важније догађаје из српске историје и личности знамените махом из новијег доба.

Разгледајући ово дело, ми смо нашли у њему доста нових ствари, али и доста празнина, нарочито у оном делу, где

је реч о Тимочкој Крајини, и о знаменитим личностима и догађајима из тог краја Србије, које празнине треба по нашем мишлењу попунити, а нејасна места, у колико их има, осветлити. У том погледу, као и на прибирању српских народних умотворина, свако оклевање, сваки немар у опште, био би од неоцениме штете за историју; јер би остављање таких радова за доцнија времена постало можда и сувише касно.

Још пре 30 година налазимо у „Гласнику српског ученог друштва“ предлоге, које су чинили „Ученом друштву“ неки чланови у том смислу: да оно настане свима силама, да се од појединих људи из доба првог устанка прибере материјал за новију историју, тако, да ту буду заступљени сви крајеви Србије. Нешто је у том погледу учињено, као што се види, али из Тимочке Крајине, осем јединог хајдук Вељка, ништа се тако рећи о другим личностима, па и о многим догађајима не зна. . . . . . . Да су ови предлози неких чланова српског ученог друштва били примљени онако, као што је требало очекивати, не би били принуђени, да прибирајући ову грађу, сада у ово доба, кад су тако рећи махом сви наши ратници из првог устанка помрли, многе ствари са зебњом усвајамо.

Руковођени дакле мишљу, да попунимо једну празнину у нашој историји, ми смо се потрудили, да изнесемо за сад само нека дата из Црне Реке, која имају свезе са прошлошћу тога краја, и то новијом.

Ова дата, која су верно и критички прибрана и обрађена, нема сумње, користиће као грађа за допуну наше новије историје и за изучавање нашег народа.

Црна Река — то је предео, који припада водопађи тимочкој, а сучељава се на западу с ћупријским и пожаревачким округом; на северу с крајинским; на југу с књажевачким и алексиначким округом, а на истоку с кнежевином Бугарском.

Површина му не износи више од 1439·5 □ к. м., а на том простору живи данас нешто више од 60·000 душа.

Црна Река је и данас задржала исти назив, као и под Турцима; а колико нам је познато, и према административној подели Србије, незнатно одступа од старих својих граница.

У толико је разлика сада, што је под Турцима Видин био централно место за тимочку крајину, где је долазила и сва Црна Река. Према пожаревачком, ћупријском, алексиначком и старом гургусовачком крају, постојала је међа, више или мање скоро онуда, где је и сада. Према Крајини пак, била је граница заравањ копривнички. Прича се, да је ту постојала и стража турска. Који би Турчин путовао за у Крајину (у којој им није било дозвољено стално живети), морао би ту застати, а у повратку, ако је био на потковином коњу, да откује коња, те да не понесе са собом ни земљу крајинску[1]. Толико су Турци поштовали права Крајине, да су у томе поштовању и претеривали. Али, то је била земља Емине, сестре султанове, која је, по причању, једном опасно болујући уснила, да ће наћи лека својој бољци у Крајини, као што се после, веле, то и испунило. Од то доба, Крајина је вазда под Турцима имала веће слободе од других српских области, и једва се разликовала од какве вазалне земље.

Како народна традиција вели, сам назив „Црна Река“, из старијег је доба, после косовске битке, или можда доцније после коначне пропасти српске државе, и везан је уједно са црном прошлошћу тога краја.

У почетку, прича се, тај назив простирао се само на горњи део рготске реке, или боље да определимо, захватао је само простор између села Слатине и Беле Реке, па је до-

---

[1] Нисмо слушали, да су Турци, улазећи у Крајину, морали откивати коње, као што тврди г. Милићевић а са њим и Ранке, већ на против при излазу, или на граници Крајине.

Писац.

цније прешао и на читав округ као и на кривовирски Тимок, који се прозове у позније време Црни, за разлику од књажевачког, или тако названог доцније Белог Тимока. Рготску реку, као што је познато, чине ове реке: слатинска река, која извире више села Бора; кривељска река, која извире у Црном вр'у и белоречка река која извире више села Луке под Столом. Више рготске клисуре, стапају се ове речице, и одатле чине рготску реку која под тим именом утиче у Тимок, испод села Вражогрнца.

Још и сада остало је, да мештани, који одлазе, рецимо из Копривнице, Вражогрнца, Рготине и других села у Слатину и цео тај горњи крај, што се пружа до Беле Реке, веле: „идемо у Црну Реку“. За остале крајеве овога округа — то се не чује. Прича се, да је некада под Турцима, а то је по казивању народном давно морало бити, тај крај тако био опустио, да у њему за седам година није ни петао кукуревнуо, и да је с тога и прозван Црна Река, који назив доцније пређе, као што рекосмо, и на читав округ који није био боље среће. Из тога доба — али кад је то баш било, не знају казати — остало је силество прича, у којима се живо слика мученички живот тога народа под Турцима. Казују, да је из Црне Реке некада махом све било избегло у омољске и друге суседне планине од зулума турског, а ако је који, веле, и заостао, не могавши ни на који начин побећи, он се је крио, као и остала друга животиња, и проводио бедно живот у планини. Од оних, који би тако по нужди остали, здрави и одраслији, највише су налазили заклона у густим планинама црноречким, а жене, деца и понеки од стараца сакривали су се у пећинама. Кад нису имали Турци шта више палити, пленити и робити по селима, по гдекоји од њих, прерушени у женско одело, врљали су по планинама са керовима да виде: да ли није још која жива душа заостала скривена. А да би лакше могли ући у траг збеговима, прикривеним вешто у пећинама,

они би мучки ишли од пећине до пећине и претварајући се у женскиње, дозивали оне, што су у пећини, да се одзову. На тај начин, доста су света поробили, и то махом женскиња, које су одводили даље и продавали. Оно — женскиње — не надајући се турском лукавству, није могло да се уздржи, а да се не одазове, и за то је горе и пролазило.

Према свему томе, сам назив „Црна Река“, одговара савршено приликама, у којима је поникао, и карактерише у једно некадашњи живот читавог једног краја српског у доба турске владавине.

Судећи по остацима од старина, којих има у Црној Реци, смемо закључити, да је овај крај некада био добро насељен, и да је, по свему, као што нам изгледа, у више пута претрпео многе промене. Он је запамтио доста горких дана, а изложен разним најездама непријатељским, у више прилика био опустошаван и расељаван. То се види и по људству, што живи у Црној Реци, а у неколико и по традицијама, које и данас живе у народу. Држи се, да је сав онај предео од Звездана, па до ушћа Тимока, махом насељен у доба кад је владала пустош, и то највише у једно време и оним Србима, који су по свој прилици са патријархом Црнојевићем дошли из Косова, не хтевши многи прећи са њим у Аустрију. Други опет, као што су Звезданци, веле, да су се доселили много пре — на 400 година. Има опет и таквих, који су се сами из разних побуда амо доселили, и то из разних крајева старе Србије. И данас многи знају, да им је старина у Косову, и данас, се још зову они Косовцима. Они су нашли тај предео пуст, и по што су се Турци били већ стишали, остали су; јер им се допала земља за то, што је била родна и шумовита. Многи опет знају, да имају својих срдника и у Банату, који су тамо отишли са патријархом Црнојевићем, а има их и таквих, који су се за времена познијих ратова Аустријанаца са Турцима у Аустрију из Црне Реке одселили.

Не ће, држимо, бити излишно, да изнесемо овде и понеке традиције, из прошлости тога краја, које су се и данес очувале у живој успомени у народу. Оне ће нам бар у неколико припомоћи, да осветлимо прошлост Црне Реке, кад за то немамо других ближих дата.

Код села Вражогрнца, у месту тако званом „Селиште“, постоји једна повећа хумка, у којој се често ископавају кости људске. Испод села опет зове се једно поље, једна питома раван — „Татарин“. Казују, да је ту некада био велики рит, и да се је доцније исушио. По причању, а то је морало бити давно, један Татарин, путујући на коњу, смотри путем у риту девојку, која му се допадне и полети за њом. Бежећи, веле, она испред њега, и прескачући с бусења на бусење, намами га некако на гротло, те пропадне заједно с коњем и ту се удави. Од то доба, прозове се рит „Татарин“, па и данас је пољу остало то исто име[1].

У „Селишту“ пак, не далеко одавде, од прилике по казивању пре 200 година, постојало је велико српско село које се звало Толовац. Једног летњег дана, причају, кад се је народ био искупио код цркве и празновао, изненада од некуд ударе Татари на село, учине јуриш на народ, који се безбрижно веселио, многе исеку, поробе и опљачкају село, па оду за тим на другу страну. Тек незнатан део, по казивању, добије прилику да умакне, дохвати се Дунава и пређе у Аустрију, и тамо насели данашње село Долово, код Панчева. После њих дођу садашњи становници из Косова, који су и данас задржали чист, непокварен српски језик. —

Осем ових Косовљана у Вражогрнцу, Звездану, Рготини и Белој Реци, (велика српска села), има у том крају и та-

[1] Г. Милићевић, на стр. 881 свога дела „Кнежевина Србија“ вели, да се ова раван зове „Татарна“. Колико ми опет знамо, номинатив је „Татарин“, а чује се у говору, ради краткоће, где кажу мештани и „био сам у Татарни“.

Писац.

квих породица, које су се доселиле, по причању, из Славоније. О њиховом досељењу, постоји опет овака традиција у селу Рготини.

Од прилике, по казивању, пре патријарха Црнојевића, дође у Црну Реку из Славоније, (по другима из Хрватске), некакав „Хергот“ са више породица. По што је, веле, најпре прошао и прегледао сав предео у наоколо до Тимока, који је био тада махом пуст, њему се допадне за живљење клисура изнад села Рготине и то поглавито због шуме, и он се ту стани. Другима пак од истих дошљака, које је он довео, више се опет допадне место, где је данашње село Вражогрнац, и они зажеле тамо да се настане, јер је и тај крај као и рготски био пуст. „Па идите — рекао им је Хергот — у оно вражје грне, кад вам се тамо више допада, а ја ћу овде остати“. Отуда се после прозове село „Вражогрнац“, које и данас носи исти назив. Доцније се досели још више породица из Косова, које знају да им је тамо старина и да су отуда дошле. Хергот пак после неког времена спусти се са својима ниже клисуре, и стани се онде, где је данас село Рготина, која од њега носи свој назив[1]. И сада има у истом селу велика породица, што се зове „Ргоћани“, за разлику од других породица, које су познате под другим именима. После Ргоћана дошли су „Станичићи“, из Салаша крајинског, а за овима, од прилике пре 150 година, породица „Драгутинци“, из сеничког краја, у данашњој Старој Србији, или доцније прозвани по Живулу, свом претку „Живуловци“. Они

[1] На стр. 808 свога дела, г. Милићевић, цитира казивање г. Угриновића, проте зајечарског, који доводи назив села Рготине у свезу са некаквим старим грчким градом Аргосом, чије се развалине, вели, и данас виде више села Рготине, на брду Кривој коси. Град није био на Кривој коси, већ сниже, доле, а на самој коси, с једне и друге стране стоје развале од стражара, које су из римског доба. Неколико стрела и парчади од копаља, што је ту ископано, има и у нашем музеју. Налазе се и римски новци.

Писац.

се данас највише тако зову. Међу тим као и остали други Срби у Крајини, ни у чему међу собом не разликујући се, познати су под пределским именом „Косовци“.

Неће бити без интереса, ако наведемо још и ову традицију, која се очувала у породици истих Драгутинаца, из доба, док су живели у сеничком крају, и да кажемо нешто и о узроку њиховог пресељења.

У њиховој задрузи, причају, било је једанаесторо ожењене браће, а за дванаестог најмлађег испрошена девојка. Тада је постојао обичај, да девојка под прстеном махом проведе по годину и више дана, па тек после долази момак са сватовима и води је из куће. Десио се случај, да се други момак загледао у испрошену девојку Драгутинца, а и тај се момак девојци више допадне, па се зареку обоје да ће се узети. Кад је по обичају дошао свећеник кући младожењиној да сврши акт венчања, (јер су се крили при венчању од Турака), увређени Драгутинац, убије из пушке и младу и младожењу. То би узрок, те се старешина породице Драгутинаца из бојазни од Турака, крене одмах са свом својом чељади и стоком, и бежећи, веле, незнано куда преко планина, све странпутицама, дође до под сам Ртањ у село Мужинци. Ту су Драгутинци неко време провели, па одатле крену се многи даље, а неки од њих и остану. За тим дођу у село Мирово, мислећи овде да се стане; али им се не допадне живети под мртвином Ртња, те тако оставе и ово место и дођу у Јабланицу, источно од Мирова. Неки од задругара не хтедну ићи из Мирова; јер су заволели то место највише због паше. У Јабланици су се најдуже, како причају, задржали. Но мислећи, да ће наћи још даље ако пођу на другом месту боље и родније земље, крену се источно, и по казивању њиховом, на неколико година пре Пазванџијине буне, стане се сниже села Рготине од прилике онде, где је данашње сеоско гробље, које се место по њима прозове „Драгуљевац“, па и данас се тако зове.

После кратког времена настане се сви на једном месту у Рготини, ту подигну куће, запате стоку, и по што су били вредни, заимају се брзо. Њихова породица је и данас, као и у оно време, једна од већих и виђенијих у читавој Црној Реци.

Драгутинци су били не само добри земљорадници, но и занатлије као: дунђери и качари. Они су у то време радећи занат често одлазили у Крајину и преко Тимока у видинску нахију, и тамо пробавили по читаво лето а на млађима остављали рад у пољу. Десило се једном, кад су њих петорица из куће били на страни, да некакав трговчић Цинцарин, дође у село, где је продавао, поред остале друге робе, и пауново перје, којим су се у оно доба радо китиле женске. Жена једног од истих Драгутинаца, завара очи Цинцарину и украде му једно перо. Но по што је та роба, по казивању била кужна, то се деси да се разболи и одмах иза тога умре, а за њом и њене четири јетрве. Кад су се браћа вратила с пута, нађу кућу у црно завијену. Један од њих, од жалости, и то најмлађи, остави кућу, пређе преко Тимока, и на једном читлуку турском загледа се у кћер јединицу неког Влаха, који је ту живео, па се са њом венча и остане да живи у кући заједно са својим тастом. По што су тога Драгутинца звали Косовцем, то се по њему прозове и село „Косово“. Оно је на десној обали Тимока, у кнежевини Бугарској, сниже села Трнавца. И данас, и ако се у породици овог Драгутинца говори влашки, слави се породична слава св. Лазар, а знају и то, да су у сродству са оним Драгутинцима у Рготини, Мирову и Мужинцима.

Село „Звездан“ опет прича се, да је добило име по граду Ћамзиграду и то у оно доба кад је град био насељен. С вечера, кад ноћ спусти своје покривало, и кад се осветли град, изгледало је по причању, као да су јасне звезде на граду приковане. Тако се држи, да је село, које је ту близу града постало, добило име „Звездан“. Међу тим ваља знати, да Зве-

зданци, као што смо већ на једном месту казали, држе себе за старије становнике у Црној Реци, и ако немају никаквих ближих података или предања.

Да пређемо сада и на друге крајеве у Црној Реци.

У Великом Извору, Вратарници, нешто у Заграђи и Грљану, живе Бугари (у последњем селу измешани са Власима), који су очували свој језик, своје ношиво и своје обичаје. Но они су се тако прилагодили нашим приликама, да су усвојили и многе обичаје српске, па и славе, а у патриотизму не уступају правим Србима. Колико је нама познато, они немају никаквих традиција, само се држи, да су се доцније доселили, али кад — не памте, нити умеју што причати о својој ранијој прошлости.

Срби Косовљани у Црној Реци, зову оне Србе даље од Звездана, па до Кривог Вира и Честобродице — Торлацима. И заиста има неких разлика међу њима и у језику као и у ношиву, па у неколико и у обичајима, и ако те разлике нису тако осетне. Држи се само то о њима, да су се доселили из Маћедоније, а неки и из Старе Србије; али кад је и у које доба то њихово досељење извршено, немају никаквих традиција. О некима, по њиховом казивању, могло би се узети, да су шта више и староседеоци. Они су задржали и данас старо српско ношиво: доламе, гуњеве и т. д.

Северни, и то по већој чести планински, шумовити крај овог округа, запремају Власи. Њих има и даље нешто у југоисточном крају овог округа а на име у селима: Прљити, сниже Вршке Чуке, Грљану, Шљивару и у самом Зајечару. Они се зову Унгуранима[1], за разлику од оних Влаха, што живе у Крајини, који опет себе зову Царанима. Међу

[1] Г. Милићевић, вели, по ономе, што је он имао прилике дознати, да се ти Власи зову и Огурјанима (?). Нама није познато обо име, нити смо га икад чули.

Писац.

њима постоје и неке разлике у језику, као оно међу Србима, рецимо, у Рготини, и Кривом Виру. Унгуранима се зову за то, што су се по традицији доселили пре 120 година из Угарске и то из Ердеља. Било им је, причају, несносно тамо остати због ратова и силне војске, нарочито турске, која је пролазила кроз њихову земљу или се ту борила са Маџарима, па једно с тога, а друго и од великих даџија, они су прешли преко Дунава, и населили пусте, шумовите крајеве овог округа, које су Срби оставили били. Они су желели, да буду удаљени од сваког саобраћаја, и да проводе махом номадски живот, па и данас су такви остали. Доцније, по што су се намножили, и по што је лична и имовна безбедност била више осигурана, они се почеше спуштати из планина у равнице, и за кратко време поплавише дотле многа чиста у оно време омања српска села као: Слатину у Црној Реци, Луке у Крајини и друга места.

То претапање Срба у Влахе, налазимо свуда, где живе Власи у суседству са Србима, осем крајева, где су у знатној мањини, као што је случај у неким селима у смедеревском округу. И данас има у многим влашким селима у Црној Реци трагова од Срба и српских породица, у којима је свака десета реч српска, само што је изговарају влашким акцентом. Чудновато да се и данас још слаба пажња поклања овом питању[1]!

Царани, Власи у Крајини, зову се с тога, што су се доселили из Влашке, која је била земља султанова или царска. Они су старији досељеници у Србији од својих сународника

---

[1] У пожаревачкој нахији, река Млава, раздваја два села: Ждрело (влашко) и Шетоње (српско). Српчићи, чобани, који преко Млаве пасу стоку у планини заједно са Влашићима, за кратко време приме поширо влашких чобана и науче језик влашки, па после радије говоре влашки него ли српски, што је опет обратно код Влаха. Да није Млаве — веле тамошњи Срби — за којој је отежан прелаз, јер ретко има брода на њој, сви би се Срби за кратко време у оном крају повлашили.

Писац.

у Црној Реци. По њиховом казивању изгледа, да су дошли некако одмах после несрећне битке на Варни. Казују, да су им претци трпели велике неправде и подносили нечувене намете од својих бољара, или као што их они зову бојерима, и толико им нису остављали, да могу исхранити себе и своју породицу. С тога су били принуђени, да оставе Влашку, своју отаџбину, и да се населе у местима преко Дунава, која су била махом пуста, јер се српски живаљ одатле већ био иселио. Они су се, може се рећи, у једно време доселили, кад и они Власи у видинској нахији. Бугари, који живе у суседству са Власима преко Тимока, у видинској нахији, исто као и Срби у Србији, служе се више влашким језиком, и ако су у већини. —

Колико је нама познато, колико смо проучавали догађаје, који су се збијали у Србији од Кочине Крајине на овамо, изгледа, да је Црна Река у Кочином рату и после тога донекле била индиферентна према идеји ослобођења. Тек одважна рука неумрлог Вељка и још néколицине других знатнијих људи из тога краја, о којима ћемо ми на своме месту говорити, могла их је тргнути из летаргије, у којој су се дотле налазили. Кочина Крајина, Кочин рат, непознат је у Црној Реци, а не памти се ни тре тога, да су се Срби кадгод у том крају бунили. Они су пре били склони, да се иселе, да оставе своја огњишта, кад им догрди зло, које су трпели од Турака, него ли да се оружаном руком ставе на супрот непријатељу. Тој њиховој пасивности, том њиховом трпљењу, као да има и више узрока. Као један од важнијих по нашем мишљењу узрока, биће и тај, што идеја о уједињењу и ослобођењу српства, није у том крају у оно време тако избила на површину, као, рецимо, у Шумадији, чему је много допринео и положај земљишта, који је по природи одвојен од осталих других крајева у Србији. Осем тога, зна

се, да је Пазванџијина влада у том крају била куд и камо боља, а стање Срба много повољније но у Шумадији, где је притисак турски дошао био до врхунца тако да се већ више није могао сносити. Међу тим, Видин, који је од вајкада био један од најглавнијих центара турске војске за операције према Румунији и Ердељу, није тако удаљен од Црне Реке, и одатле лако је било Турцима увек угушити сваки покрет, који би се десио, рецимо, међу Србима у Тимочкој Крајини. Власи пак, који се доцније доселише, као и Бугари у том крају, зна се да су вавек лепо хармонисали са Турцима, и ако би се ма шта хтело и започети у том крају, увек су Турци дознавали пре но што се и мислило. Бугари су се заједно са Власима држали познате изреке „покорну главу сабља не сече“.

Кад је порта, после свиштовског мира, који је закључен између ње и Аустрије 1791-ве године, да би умирила српски народ, забранила повратак у Србију јаничарима и другим зулумћарима Турцима, тај њен ферман пи у први мах није био извршен у видинској нахији, као што то видимо у београдском пашалуку. Ови зулумћари, ове крвопије народне, нађу себи одмах јаког заштитника и савезника у Осман паши видинском, или као што је познат под именом Пазванџија (Пазван Оглу). То је био прави јаничар свога доба, прави конзерватор и један од најватренијих а и најмоћнијих противника Селима III и његовим намишљеним реформама. Довести јаничаре бесне, као што је смерао Селим, под стегу европске војничке службе, то је било по све тешко предузеће и од велике политичке важности. Особито кад се узму ту и спољне политичке прилике, у којима се Турска тада налазила, онда можемо разумети тешкоће, с којима се морао борити Селим и последници му.

Пазванџија је, као што знамо, господарио независно у Видину више од десет година. Њега су признавали за правог

господара у Тимочкој Крајини; њему су морали бити одани и давати му све, што би он од њих затражио.

Ми ћемо овде, кад је реч о Пазванцији, донети на првом месту биографију и рад овог познатог царског одметника, и то у онолико само колико се у Црној Реци о њему зна — без икаква коментара.

Пазванција је био, веле, син једног јаничара — Омера Аге, који је био познат у том крају нарочито са свога богатства. Кажу, да се одликовао у ратовима, и за то је добио у награду од султана једно добро не далеко од Видина. Доцније, тргујући, он се знатно обогати, и с тога је био у великом поштовању код паша, а због своје правичности и заузимања на суду како за Турке, тако и за Хришћане, чувен у опште и у народу.

Пореклом био је Омер из Арбаније. Његов син Осман, који се исто тако одликовао у ратовима са Аустријанцима као и отац му, по свршетку рата, видећи, шта смера Султан са јаничарима, почне се спремати да се одупре сваком новачењу и да се уједно одметне и од самог султана. Најпре се — причају — пресели из Видина на своје добро, које је имао у селу тако званом „Грци“, не далеко од ушћа Тимока. Ту је његов отац подигао био раније кулу, коју он оправи сада и унаоколо ошанчи. Испрва су му почели долазити само познатији Турци, који су као и он незадовољни били са султаном, а после тога, почели су му стизати махом бескућници и зулумћари из Босне и Арбаније, као и крџалије, које порта беше распустила, по што је углавила мир са Аустријом. Број његових привржeника из дана у дан све се више множио.

Дознавши порта, шта намерава Пазванција, нареди паши видинском да дигне војску на њега, да му поруши утврђења, а њега ако је могуће ухвати и пошље жива у Цариград, или пак његову главу.

Паша мислећи како ће на лакши и бржи начин приморати Пазванџију да се покори, пошље противу њега његова оца Омера с војском, и овај у први мах кад је стигао, позове сина на предају. Но Пазванџија не хтеде се покорити савету очином, и тако дође најзад и до сукоба. Кад је отпочета била већ борба, његов отац, веле, говорио је једнако војницима, да гледају, да поштеде живот само оном псу у кули, показујући прстом на Пазванџију, свог сина, који је међу тим из куле једнако пуцао. По што је војска његова оца била слабија, — то Пазванџија с мало труда успе, те је потисне и разбије, и у гоњењу заједно са остацима разбијене очине војске, уђе у Видин, који му се преда. Ту је он имао велики број својих присталица. На тај начин, Пазванџија завлада Видином, а у скоро и целом Тимочком Крајином, па онда отпоче борбу са београдским пашалуком, који је био одан султану, а доцније и са нишким Турцима. Али о свему томе, ми ћемо у другој прилици говорити[1].

---

[1] Тако се прича у Црној Реци о Пазванџији. Међу тим г. Јиречек, служећи се Цинкхајзеном, вели, да је Пазванџија био пореклом Бошњак. Његов дед живео је у Тузли. Прича се, да је као мухамеданац подједнако походио и џамију и цркву; да се у потоње време одао био разбојништву, ухваћен био и набијен на колац у Приштини.

Оставио је после себе само једног сина Омера, који се у ратовима са Аустријанцима одликовао и за то добио у награду од султана два села близу Видина.

Поставши барјактаром видинског санџака, сувише се понесе, и то му допринесе мржњу видинског паше Мелека, који га осуди на смрт и погуби.

Његов син Осман рођен по казивању 1758-ме године, добије прилику те побегне у Арбанију, где је пробавио све до рата са Аустријанцима 1789-те године. Те године, он скупи једну чету, с којом се свуда одликовао у бојевима са Аустријанцима и по свршетку војне добије натраг од султана очев спахилук.

Као један од незадовољника султанових, стане прикупљати око себе огорчене јаничаре, и једног дана удари с војском на Видин и заузме га те се тако у једно освети и за смрт свога оца а у исто време одметне се и од султана.... . К. Иречекъ исторія Булгаръ стр. 460—478 св. II, руски превод.

Као и Мустафа у београдском пашалуку, тако и Пазванџија у Видину, гледао је на првом месту да задобије за себе Хришћане[1]. С тога из доба његове владавине и нема прича у народу, којима би се сликала његова влада као насилничка. Што би год он, или когод од његових људи узимао од народа, — то је све плаћао, и ако не баш онолико колико се тражило. А да би још више задобио народ за себе, он је примао у своју војску без разлике сваког био он мухамеданац или православни, пазећи једино на стаситост и јуначко држање оног кога прими у службу. Сваког таквог после је по заслузи подједнако награђивао не правећи никакве разлике. Његови војници, крџалије, били су добро снабдевени свима потребама а у једно и чврсто дисциплинисани; с тога су и могли чинити чуда од јунаштва допирући у први мах, како казују, до Варне и Београда.

Да се не упуштамо у даље појединости из Пазванџијиног ратовања, које су нам више или мање познате из историје,

---

[1] Он је у почетку гледао да задобије и Карађорђа, док је још мислио, да он сам без припомоћи Руса жели да се ослободи од Турске. У први мах дахије су се надале да ће их Пазванџија помоћи. Смедеревски Турци притешњени шиљали су му и посланство с даровима, тражећи од њега помоћи. Но Пазванџија, не само да им није послао помоћ, но шта више одговорио им је, да ће у случају нужде пре помоћи Србе но њих — дахије. (в. Öst. milit. Zeitschrift I део 1821 г. стр. 24 и 25). Чак и у 1806-ој години, кад је устанак у Србији јасно био обележен руски ђенерал Мајендорф, пише овакав извештај о Пазванџији: „Позвантъ-Оглу сильно занятъ въ военныхъ своихъ дѣйствіяхъ противъ Сербовъ и Болгаръ: онъ старается ласками приглашать къ себѣ князей Украини (м. Краини), одѣвая ихъ капотами и собольими, шапками и позволяя убивать всякаго Турка, который бы чинилъ имъ безпокойствіе........

Доцније Родофиникин у писму од 16. септембра исте године јавља: „Въ Виддинѣ и окружныхъ мѣстахъ, публикованъ ферманъ Порты, коимъ объявляется что Сербы прощены, по тому воспрещается дѣлатъ на нихъ нападеніе; я же думаю, что сіе не иное что, какъ обманъ или со стороны Порты или самаго Пасвань-Оглу, да би усыпить Сербовъ буде можно и тогда удобнѣе ихъ поразить.

Разборъ сочиненіа Н. А. Попова стр. 62 - 69.

доста то да споменемо још, да је он успео свакад да завади паше (по некима 7, а по другима 9), које је порта на њега шиљала с големом војском, те тако је вешто користећи се приликама остао најзад победилац и признато му старешинство над Тимочком Крајином, где је долазила и сва видинска нахија.

Међу осталим другим Србима, из Црне Реке, који су служили у крџалијама Пазванџијиним, ми ћемо овде само неке као понајважније из тога краја споменути, а ти су: Поп Радосав, из Планинице, Милисав Ђорђевић, из Ласова и Ивко Н. из Кривог Вира. То су били најпознатији и највиђенији људи у Црној Реци из доба Пазванџијиног, који су се са њим борили противу цареве војске. Њих је Пазванџија, после свршене војне обдарио разним поклонима за јуначко држање и оданост према њему. Првоме т. ј. попу Радосаву поклонио је пар сребрњака кубурлија; другоме је дао шишану, златом извезену; а трећем — Ивку — дугу пушку са сребрним карикама и кићанкама.

Из Црне Реке било је још доста њих у крџалијама Пазванџијиним. Међу њима споменућемо за сада само ове још: Здравка Марковића Живуловца, из Рготине, Петка Н., из Николичева, Јончу Н., из Сумраковца и Дулкана Н., из Бора. Потоњег помињу као великог јунака, који се је у свима борбама одликовао.

У другој прилици, кад будемо прешли на књажевачки округ, ми ћемо се понова дотаћи војне Пазванџијине и у томе крају, а нарочито са Нишким Турцима, који су му велике јаде задавали.

За сад прелазимо даље.

Као што причају, Пазванџија је имао у Црној Реци велика добра. Што је год бољих воденица, ливада и забрана било, све је он то био присвојио. Махом је куповао од народа и то по јевтину цену. Ако би се који и нашао да му

се успротиви, он је сам проценљивао имање, и онај, чије је имање било, морао се задовољити одређеном му вредношћу.

Њему се у заслугу приписује, што је у том крају распрострьо добру расу коња и оваца. Отуда се и данас хвале великоизворски коњи, који су срчани и дурашни. У Слатини и Николичеву, где је пасла његова ергела, може се још наћи по какав коњ помешане арапске расе. Крибовирски сој оваца пак познат је и ван граница Србије. Кажу, да је Пазванција добијао овце из Азије, које су биле свилоруне, па их је онда укрштао са мештанским, и тако је произишла ова раса, која се одликује својом вуном — за сада понајбољом у Србији.

Имао је више хиљада ситне стоке у пределу од Звездана до Ртња. Беле овце, биле су одвојене и имале нарочите чобане, који су носили од белог сукна одело, на глави беле шубаре, па шта више пси и магарци морали су бити бели; на другој страни опет засебно пасле су црне овце, а њихови чобани носили су црно одело; пси и магарци, који су ишли уз стоку, били су такође црни и т. д. Исти аранжман, вредио је и за козе.

Поред ситне стоке, Пазванција је држао више хиљада рогате марве, која је пасла по другим крајевима и имала опет своје нарочите чуваре.

Над свима чобанима, био је старешина или ћаја, познати у оно време у целом тимочком крају Нина, из села „Грци“, у видинској нахији. Од њега има и данас потомака у истом месту као што смо могли сазнати.

Слушали смо, да је код истог Нине служио као чобанин и Хајдук Вељко[1]. Једном га, веле, послао Нина да донесе

[1] Причају, да је Осман бег подгорачки, после предаје Подгорца, испричао кнезу Милисаву црноречком и осталима, који су ту били при освојењу овог места, да је Вељко служио најпре као чобанин код Осман паше, и да га је често виђао, кад год би одлазио на теферич

воду из реке Тополовца. Вељко оде с котлом на воду, но деси му се случај, те испусти котао у вир, па с тога се побоји и не смеде се враћати Нини, јер је био прек човек. Одатле оде у Шумадију. Шта је после са њим било — то нам је познато.

Кад је Вељко доцније дошао у Неготин за војводу, поручи Нини да дође и да се виде. Нина се испрва устезао, бојећи се да се тиме не замери Турцима. Но кад је паша то чуо, одобри му и он дође управо кући Вељковој. Између осталог, причају, да га је питао Вељко: зна ли он коме има да благодари за ово што је сада. Нина му на то одговори „себи, свом јунаштву и господару“. Вељко га прекиде у говору, да то све није ништа, и да он сматра, да је једино њему — Нини — обвезан, што је сада војвода. По што га је добро почастио и испричао му где је био дотле и шта је радио, поклони му на поласку један дугачак шарен кожух влашки, и тако се, веле, растадоше. —

Година 1804-та значајна је у историји српског народа. Те године, Карађорђе са осталим знатнијим људима, дигне народ на Турке у Шумадији, а у исто време, преко Миленка и Добрњца, подигне и један део Србије на десној страни Мораве.

Међу тим на све стране у Србији никну хајдучке чете, које су биле живи протест противу турског насиља задајући велике јаде Турцима.

код паше у село „Турчин“ — не далеко од Видина. Још онда видело се — причао је, — да ће Вељко изићи велики човек. Нико се није могао мерити са њим у рвању, скакању и бацању камена. Осман паша га је био с тога јако заволео и често га даривао бакшишима. Из милости обично звао би га „беј Хајдук Вељко“; али та милост пашина и срчаност Вељкова изазове код других Турака мржњу, те с тога је принуђен био да изађе од паше. Ваљада је одатле после отишао и по свој прилици погодио се код Нине.

Писац.

Исте године, једна одважна чета хајдука од седам друга, са својим арамбашом Петром, из мале Крушевице, у Левчу, послана ваљада од Карађорђа, дође у Црну Реку, у намери да изазове устанак у том крају. Они су били први весници, који су пронели у Црној Реци радосну вест, да је у Шумадији народ устао на Турке.

Пазванџији испаде за руком, да ову смелу чету хајдука савлада и да тако спречи устанак у самом зачетку. Не далеко од Вршке Чуке, по причању, он похвата сву седморицу хајдука и казни их врло сурово. Свима је одсекао ноге и руке, и тако осакаћене и накарађене пустио их на углед народу. „Ноге сам вам одсекао за то, што нисте умели побећи, а руке пак за то, што сте се предали живи“ — рекао им је Пазванџија.

По што је овако похватао и казнио хајдуке, дође у Зајечар и позове к себи све кнезове и одличније људе из Црне Реке. Најпре их је саветовао, да се не поводе за шумадијским хајдуцима, који им добра не мисле, већ да остану као и дотле добра и послушна раја. Од њега им неће бити рђаво, ако остану такви, као што су вазда били. За тим је стао претити у противном случају свима онима, који би се бунили, да ће проћи онако исто као и ови што дођоше из Шумадије. Кад је свршио говор, који је био пун поуке о лојалности према њему и цару, с којим се беше у оно време помирио, изведе пред народ Милисава Ђорђевића, из Ласова, једног од најпознатијих и најразборитијих људи у читавом том крају, који је био пре тога уз њега — Пазванџију — и борио се противу цареве војске — о чему смо већ имали прилике да говоримо — и свечано га заогрну бињишем од мораве чохе. Тада га постави за старешину и кнеза над свом Црном Реком, и препоручи га народу, да га од сада слуша и да се покорава свима наредбама, које би од њега долазиле. После тога нареди својим гавазима, те доведу и једног хата, и по-

клони га са свом опремом Милисаву, у знак своје наклоности према њему.

Народ се за тим разиђе сваки својој кући, а Пазванџија врати се из Зајечара у Видин.

Тако је прошла 1804-та година на миру у Црној Реци.

У Зајечару је био тада ајан или старешина црноречки неки Барјам, Турчин, који је био побратим Милисављев и уједно се лепо са њим пазио. Он буде исте године премештен на другу страну, а на његово место буде послан други — неки Ћор Солиман. Кад је хтео поћи из Зајечара, Барјам позове свога побратима, и на растанку посаветује га, да у будуће без разлике ни једном Турчину не верује, ако је рад да не изгуби главу. Кад год би имао каква посла с турском влашћу, саветовао му је, да место себе шиље свога шурака Павка.

Од то доба Милисав је предвиђао, да се не ће моћи дуго одржати равнодушан према устанку у Шумадији, и да не би по свој прилици дочекао, да помаже Пазванџији противу своје браће, стане се потајно договарати са неким својим пријатељима, како и на који начин да се и они придруже Карађорђу.

Милисав је морао и раније дознавати о свему шта се збива у Шумадији; јер је као трговац путовао по Шумадији, и имао личних веза са многим познатијим људима, а нарочито са Синђелићем у Ресави, с којим се лепо пазио.

Но тежак је био његов положај подићи народ без оружја, без џебане, без икаквих у опште средстава, и шта више борити се на првом кораку са Пазванџијом и његовом добро опремном и дисциплинисаном војском.

Из Шумадије су међу тим из дана у дан стизали повољни гласови о напредовању српског оружја. Овакве вести, тако рећи брзином електрике, пронашане су по свој Црној Реци, и на један мах осети се неко комешање, неко врење у народу.

Милисав, а са њим и остали прваци народни, почну сада озбиљније мислити, како да се придруже устанку у Шумадији. Једног дана, по причању, и то баш о Ускрсу 1805-те године, састану се у грлишком манастиру: Поп Радосав, Ивко и Милисав, о којима смо већ на једном месту говорили, и ту после дужег већања договоре се, о начину како да подигну Црну Реку. Пре него што би учинили — да не би народ узалудно страдао, — они реше да се претходно о томе споразумеју и са војводом Ресавцем, с којим су се сви лично знали, те с тога одреде једног поузданог човека, између себе по имену Павка, са још тројицом из Ласова, да оде у Ресаву кришом преко планина, и да узна шта мисли Ресавац. У исто доба, они су тражили, да им Ресавац пошље џебане и неку помоћ у људству за први мах. После неколико дана врати се Павко, и саопшти поруку Ресавчеву, да би време било да се дигне народ да збаци јарам турски, а у исто доба обећао им, да ће им послати у помоћ неког Лазу Барјактаровића с једном четом људи. Том приликом, Павко је донео и нешто џебане са собом, од које је одвојио уз пут један товар Ивку, из Кривог Вира, а остало пренео у Ласово тако, да Турци о томе нису ништа знали.

Поп Радосав за тим крене ова села: Планиницу, Шарбановац, Сумраковац, Злот, Подгорац и Валакоње; Милисав — Ласово, Врбовац, Леновац, Лесковац, Грлиште, Лубницу, Добро Поље, Добрујевац и Бољевац; Ивко — Криви Вир, Јабланицу, Луково, Изворчић и Мирово. На уречено време, они се сви нађу код села Илйна, у коме је живео субаша неки Бећир, а имао је уза се 32 друга. Устаници позову најпре Бећира на предају; но он се затвори у кулу с људима својим и претпостави часну смрт срамној предаји. Како причају, сви су изгинули у кули, бранећи се јуначки до последњег часа. Том приликом устаници су запленили 4 сандука џебане, 36 коња, одела, новаца и свакојаког ситног оружја.

По што су заузели Илйно, устаници се крену даље на Зајечар. Не далеко од Бољевца, сукобе се с турском коњицом, која је пошла против њих. Ту се заметне жесток бој, који је кратко време трајао. Турци буду најзад одбијени. Том приликом пало је жртава и с једне и с друге стране. Највише је било рањеника међу устаницима, и они су сви били послани у планину више Кривог Вира, да се тамо видају. Са њима је био испраћен и Ивко, из Кривог Вира, који је био тешко рањен у десну ногу, од које јеране после кратког времена и преминуо.

Међу тим стигне и Лаза Барјактаровић с једном четом људи, кога је послао Ресавац, да помогне устанике. Он са неким Костом, бул.укбашом, из Мирова, остане у Рашинцу, а поп Радосав са Милисавом у Трешњевици, под планином Тупижницом, где се утврде и спреме за одбрану, ако би за сваки случај на њих пошла сила турска.

Тек што су се они ту ушанчили, али дође им глас, да је из Видина пошао Пазванџија с големом војском. По што је стигао у Зајечар, он не хтеде ићи за устаницима, већ искупи све сељане из оближњих села, која нису устала, и од њих изабере неке те пошље у логор, да склоне побуњенике на предају, обећавајући им, да ће он све што је било предати забораву, и да ни једнога не ће ни глава заболети, јер зна да су они по туђем наговору устали на цара.

Ово његово посланство имало је успеха. Народ, не добивши оне помоћи из Шумадије, којој се у први мах надао, а знајући силу Пазванџијину поплаши се, и једног јутра остану вође без војске — једва с неколико људи. Барјактаровић видећи то, врати се од куда је и дошао.

Тако је испао први покрет у Црној Реци 1805-те године. —

По што су се устаници умирили, Пазванџија се чинио свему невешт као да ништа није ни било, вратив се с вој-

ском у Видин. Чим је стигао, позове вође устаничке: попа Радосава и Милисава да се и они поврате својим кућама, обећавајући им, да им не ће ништа чинити. Поп Радосав склони се на предају, а Милисав са својом браћом и породицом и још многима другим, који нису могли веровати речима Пазванџијиним оду у Ресаву, где су остали дуже време.

У Црној Реци, било је у први мах после овог устанка све мирно и благодарно Пазванџији, што се показао према њима великодушан. Једини Милисав са још неким људима из Црне Реке, који га нису хтели оставити, наставио је и даље војну с Турцима.

Бавећи се кратко време у Ресави, добије поруку Милисав од Ресавца, који се тада налазио у Сењу, да му одмах предстане. Дошав у Сењ, застане ту са Ресавцем: Петра Добрњца, Илију Стошића, омољског војводу, и Барјактаровића Илију. Ресавац нареди Милисаву од стране Карађорђеве, да узме заставу и да се са 80 људи врати поново у Црну Реку. На поласку одвоји му Добрњац од своје војске 50, а Барјактаровић 100 људи тако, да је са својима што је још имао уза се, одвео преко 300 људи на Поникве, изнад Кривог Вира, где се по наредби Ресавчевој утврди. За кратко време прикупи он из Црне Реке још 200 људи, и по упутствима, која је добивао од Ресавца, настави даљу радњу и то у први мах само на утврђивању обранбених положаја.

Његов долазак на Поникве, имао је у неколико резултата. У Црној Реци, као и у целом тимочком крају, на једаред поникоше на више места чете хајдучке, које су велике неприлике чиниле Турцима. Устанак је, као што се по томе види, тек привидно био угушен у Црној Реци, док нису искрсле биле повољније прилике.

На Поникнама је остао Милисав до Илйна дна, очекујући наредбу куда и на коју страну да се крене. Место да

продире даље у напред, добије доцније налог од Ресавца, да остави нешто људи у шанцу, а он са осталима да сиђе у поље Иванковачко. Том приликом јавио му је и то, како је чуо, да је из Ниша пошао с големом војском Хафис паша, те с тога је, вели, потребно, да се нађу сви на окупу. Милисав остави место себе у шанцу неког Косту, буљугбашу, а он оде и придружи се Ресавчевој војсци.

Прича се, да је Хафис паша по што је стигао у Параћин, послао одатле најпре неког Сали Агу, бањског ајана, да склони народ и војводе на предају. Војводе не хтедоше са њим водити никаквих преговора, већ га упутише самом Карађорђу, који се налазио преко Мораве под Гиљем. Сали Ага, није пристао да прелази Мораву, но запита војводе, да ли би они пристали, да бар пропусте царску војску за Београд. Тада му Ресавац одговори, да не може ни то бити, јер је народ у Ресави тако осиромашио, да нема ни себе исхранити, а камо ли дочекати толику цареву војску. Боље је, вели, свакојако, да идете преко Јагодине у Београд. Сали ага, онда рече љутито на поласку, да ће зло бити за народ и да га сутра дан рано чекају. Ресавац опет онако у шали одговори му: па заповедај на ракију, ако бог да, частиђу вас све лепо.

Даље појединости Иванковачке битке нисмо ради овде износити, јер се то не би слагало са програмом нашег чланка. Ми смо тек нешто мимогред рекли о тој битци, у колико је ту у неколико била заступљена и Црна Река под Милисавом и познатим попом Радосавом.

Карађорђе, после свршене битке, врати опет Милисава на своје пређашње место.

Око Малог Божића, стигне наредба Милисаву да се придружи ресавчевој војсци, која ће предузети напад на Параћин, Ражањ и Алексинац.

Карађорђе је био послао место себе Младена, да с војводом левачким Јаковљевићем и осталима наступа у једно време ка Крушевцу; лицем на св. Јована, нареди им, да нападну Крушевац и да покушају освојити га.[1]

Одмах у почетку још Параћин се предаде без боја. Ту је владао познати у том крају ајан Алибарча, који се не хтеде тући, већ капитулира под условом, да се њему и осталим Турцима дозволи отићи у Ниш. Међу тим ражањски ајан Крнча, не хтеде се предати све до последњег часа. Кад је већ видео, да се не може више бранити, он једног дана отвори капију на шанцу, па са неколико коњаника срећно побегне, а остали Турци и њихове породице остану заробљени. Приповедају, да су наши људи били толико огорчени тада, по што су изгубили велики број мртвих при јуришу, да нису штедели ни једног Турчина, који им је пао шака. Том приликом, они су задобили и силну пљачку. Шта више, поскидали су и одело с була, па их скоро рећи наге голе оправили у Бању Ђурти ајану бањском.

У Ражњу тада остану у посади само неколико њих са Ђорђем скоричким, а остала војска крене се даље и дође под Алексинац. Ту је био неки Арџин, ајан, родом из Карановца. Добрњац посла најпре Стојана Цоду, да Турчина позове на предају. Међу тим Арџин умеде својим лукавством толико да заварава Добрњца, док му у томе из Ниша не стиже помоћ, те се он кришом са осталим Турцима извуче, напустивши без боја Алексинац.

По што је наша војска заузела ове три варошице, и очистила сав крај од Турака, на другој страни предаде

---

[1] Осем Ресавца, био је и Добрњац с војском, Стошић и Барјактаровић. Са Младеном, осем војводе Јаковљевића, били су: Јевта, кнез обрешки, Милоје, кнез из Црнче и др. А имали су наредбу, да дочекају и Главаша са Вулом из Смедеревске нахије, пре него што се крену у два разна правца.

Писац.

се и Крушевац, а после неког времена напустише сами Турци Бању и одселише се у Ниш. Да не причамо даље догађаје, који немају везе са нашом стварју, ми помињемо само толико још, да је Милисав, из Црне Реке, добио после пада Алексинца наредбу, да са Ресавцем брани наступање турске војске од Видина. У Бањи, на предлог Милисављев, који је познавао све одличније људе у том крају, буду постављени за старешине народне: Милојко, из Влендије, познати хајдук у том крају и Иван, из Мужинаца, као трговац и уважена личност. Они су добили задатак, да крстаре на све стране, како не би од куда Турци упали из ненада, као што је бивало прилика доцније.

Та зима још прошла је на миру у Црној Реци. Милисав се био утврдио на Горњој Пољаници, више Кривог Вира, где му је дошао с пролећа у помоћ и Ресавац с војском. Док су они ту седели, не радећи скоро ништа, на један мах стиже глас од Петра Добрњца, који је био командант на линији Ћуприја — Алексинац, да ће на њих ударити скадарски везир Ибрахим, но да се нађу прибрани и спремни да дочекају Турке. Петар је тада становао у манастиру св. Романа, а са њим је био и Миленко Стојковић, војвода, са својом војском. Милисав се крене са Ресавцем пут Делиграда, а место себе остави у шанцу неког Ранчу, буљугбашу. Том приликом буде одређен Милисав са својим људима, да брани пролаз Тркању, на путу Делиград-Бања, да не би им Турци с леђа од Видина и Гургусовца зашли.

Но Ибрахим паша овога пута не удари, те тако се војводе растуре опет на своја пређашња места. После кратког времена, добије извештај Ресавац, који се тада налазио на Пољаници, да се кренуо из Видина Пазванџија са великом силом и да се упутио управо к Бањи. Пазванџија, као што причају, не хтеде мучки ударати, већ посла најпре једног човека, да извести Ресавца о његовом проди-

рању, и да му јави исто тако, да ће се улогорити према Бањи, код Цивцибара. Он је био опијен славом, и толико се уздао у своју коњицу, коју је водио, да није налазио за вредно да вуче са собом топове против раје, јер се извесно надао победи. Ресавац, добивши поруку Пазванџијину, извести о томе Добрњца и Миленка, те тако, по што су се претходно споразумели, он са Милисавом удари с једне, а Добрњац и Миленко с Пауљем, из Пожаревачке нахије с друге стране, и до ноге потуку Пазванџију на Цивцибару, да се једва са остатком своје војске могао вратити у Видин.

Није много прешло, а чуло се, да је Пазванџија преминуо у Видину. Кажу, да је у повратку добио пришт на руци, који му је и смрт проузроковао.[1] Њега заступи Мула паша, његов писар, кога Султан признаде за везира видинског као и Пазванџију.

Не ће бити без интереса, да поменемо овде по причању савременика и знатније личности од Турака у Пазванџијиној војсци, који су учествовали у боју на Цивцибару, а ти су: Пореч Алија, Рушен, ајан пиротски, Јусуф Ага, зликовац берковачки, Ђенц-Ага, из Ловче и Ђор Солиман црноречки. Они су свега 3000 људи имали у овом походу.

У боју на Цивцибару, Срби су задобили велики плен: доста барута, оружја, коња, одела па и новаца. А што је још од већег значаја било, дух у војсци јако се беше подигао од то доба.

После боја на Цивцибару, крене се из Ниша Ибрахим паша с големом силом. Милисав се налазио тада на Тркањи са задатком, да брани клисуру и пролаз Турцима с те стра-

[1] Међу тим, ми смо слушали и то, да се отровао, јер је предвиђао, да се не може од Руса одбранити. Његову жену, узео је Мула паша, који се у свему угледао на свог претходника, и ако није био иста величина. Писац.

не. Добрњац и Ресавац остали су у Делиграду да подижу утврђења и да се спремају за отпор. Миленко са нешто одабраније војске, изиђе у сусрет Турцима према Нишу, а неке његове чете допру, како причају, до близу Беле Паланке. Ну он се тамо није могао на тој страни одржати; јер су Турци били надмоћнији и за то наморан врати се у Делиград.

Српска војска, стајала је у први мах врло критично. Турци се користише приликом, те заузеше Бању, где се утврдише и отуда почеше грозити нападом. Хајдучке чете Срба чак до Грамаде и Пандирала множише се из дана у дан и сузбијаху Турке, башибозуке, који су полазили од Ниша, да пљачкају села у том крају.

У сред највећег очајања, које је наступило било у српској војсци, стиже глас, да Карађорђе с војском долази. Та вест јако одушеви војску. Једно то, што су морали и Турци дознати, а друго што се деси, те им гром запали барутану, Турци и не дочекаше Карађорђа, већ се вратише од куда су дошли.

Око поклада божићних, дође наредба Милисаву, да остави место себе заступника у шанцу, а он са попом Радосавом, да оде Ресавцу, с киме ће на позив Карађорђев отићи у Тополу. Милисав остави Косту буљугбашу, из Илина, и То́му, другог буљугбашу из Мирова, да чувају шанац. Карађорђе је тада славио, и позвао све војводе и знатније људе из целе земље на славу а уједно и на договор о рату, који се има наставити с Турцима.

н После славе би углављено међу војводама, да нападну а Београд, и том приликом начинише и распоред, како ће извршити овај напад. Тада је, причају, Карађорђе обећао, да ће сазидати цркву, ако му испадне за руком да освоји Београд.

Милисав, који је учествовао при освајању Београда заједно са попом Радосавом, буде одређен, да прати Су-

лејман пашу и његове крџалије Турке, којима је било допуштено, да могу кроз Србију проћи и отићи у Ниш. Некако код Пашине чесме, близу Београда, заваде се наши војници с Турцима, и тако дође до боја, којом приликом већи део Турака плати главом, а међу њима и Сулејман Паша. Неки од крџалија пробију се и стигну срећно до Багрдана, где се затворе у једну кућу, и ту сви изгину. Том приликом, Срби, који су гонили Турке, заплене доста ствари, и поклоне Милисаву једне ситне сребрне токе, на којима су висиле кићанке са једном амајлијом, коју је он носио с токама све до пропасти 1813-те године.

Чим је пао Београд, једног дана, пријави се Карађорђу Милисав са попом Радосавом и затражи, да им даде помоћ у људима и џебани, те да оду у Црну Реку, свој завичај и да подигну народ на Турке. Карађорђе прихвати ову мисао, даде барјак Милисаву и четири товара џебане, и нареди му, да се пријави уз пут Ресавцу и Барјактаровићу, војводама, који ће им одвојити нешто војске и потпомоћи их у предузећу. Кажу, да се тада поп Радосав на поласку замолио Карађорђу, да пошље с њима и све оне „Бугарчиће“, које је он, Карађорђе, имао у својој војсци. Тако их је Карађоље прозвао што су заносили бугарски у говору. „Којекуде, попо — рећи ће Карађорђе, то ће добро бити, па окренув се својој свити викну: камо Ћире, Мине, Петка, Папазоглија и Петра Џоде; — и он је Црноречанин.“ Главаш, који се ту десио, предложи Карађорђу, да се придружи овим људима и Вељко, његов буљугбаша, који је такође њихов земљак. Поп Радосав прихвати то одмах и рече Карађорђу: јест, Господару, он је наш земљак и побратим мој и Милисављев. Буде послато по Вељка, и он одмах дође и бог зна како прими се да иде.

У Манастиру Раваници буде одређено место, где ће се искупити чета, која ће да упадне у Црну Реку. Ту је стигла и помоћ од Ресавца и Варјактаровића. Одатле све преко планине Брезовице и стазама планинским, о Младенцима, приспеше они једне ноћи у Подгорац, и сутра дан рано ударише на Османбега, који је имао кулу ограђену у наоколо високим палисадом. Са њим је било још 38 Турака; они се затворише, и отпочеше одмах пуцати. Борба је трајала читав дан и Турцима се не могаше ништа у први мах учинити. Кад би пред вече, Милисав и Вељко наредише, да се палисад секирама сече, и тако продреше до куле. Тада виде Осман бег, да се не ће моћи одржати, и понуди предају. Том приликом, док су се водили преговори о предаји, Осман бег упита ће, између осталог, Милисава и попа Радосава: је ли њих послао у Црну Реку Карађорђе, или су пак сами дошли. Кад му они одговорише, да су по његовој наредби прешли у Црну Реку, онда он запита само то, да ли је когод са њима ту и од његових људи т. ј. старешина. Поп Радосав показа прстом на Вељка, Карађорђевог буљугбашу. Осман бег, као и сви остали други Турци, с тим се задовољише. Би им допуштено, да се могу иселити, и да им се у оружје не дира. Папазоглија и Стеван, Милисављев брат, са 50—60 људи, били су одређени, да спроведу Турке до села Сумраковца, одакле су могли отићи сами до Зајечара без икакве опасности.

Кад је хтео поћи Осман бег, на растанку заповеди свом сејизу, те изведе из штале три хата, од којих једног враног, арапског, поклони Милисаву, другог, кулаша (кушљу), Хајдук Вељку,[1] а једног опет поклони попу Радосаву.

[1] Приповедају, да је Осман бег, поклањајући коња Вељку, рекао му: а бej Хајдук Вељко, (онако, као што причају, да га је и Осман паша из милости звао) алал да ти је ово хатче, што ти га дајем; оно је за таквог јунака, као што си ти, и онда се опростио са њим. По-

Овом приликом устаници задобише доста оружја, цебане, одела, 36 коња па и новаца што се нашло, од којих Хајдук Вељко подели нешто војницима, а остало друго оправи народној благајници.

Из Сумраковца, Осман бег пошље свој ћурак на поклон Милисаву, а из Зајечара опет коња, на коме је дојахао захвалив уједно и на племенитом поступању са њим. Онима пак, који су га допратили до Сумраковца, такође поклони по нешто, и то Стевану обе мале пушке из појаса, што је носио у самом сребру, а Папазоглији једног омаленог вранца.

При јуришу на подгорачку кулу, устаници су изгубили 12 људи, а од Турака пало је само њих тројица.

Неколико дана прошло је на миру у Црној Реци. Устаници су се ограничавали били једино на то, да придруже себи што више села. Петар Ђорђевић-Цода, са неким Ђорђем, бuљугбашом, из Подгорца, послат је био с једном четом људи у планину. Вељко је опет са Милисавом отишао на другу страну према Зајечару. Логор пак устанички смештен је био под планином Тупижницом у Трешњевици. Одатле су поједине омање чете устаника пуштале се и у Гургусовачку и Видинску нахију,[1] и на све стране буниле народ да устане на Турке.

Међу тим Ресавац, преко Косте буљугбаше, из шанца пољаничког, поручи Вељку и Милисаву, да се примичу што

сле боја на Врбовцу, Вељко се и сам стане звати „Хајдук Вељко,“ који придев остаде му доцније сталан.

[1] Као што се види из писма руског посланика Родофиникина кнезу Прозоровском, од 25 августа 1808 године, број пребеглих Бугара у Србију износио је у почетку до 4000 душа, од којих „до 800 способнъі носить оружиіе и желаютъ битъ употребленя“ .... као што вели у том писму Родофиникин.

Разборъ сочиненія Н. А. Попова „Россія и Сербія.“ од Богишића стр. 155.

ближе Зајечару, јавивши им уједно, да ће и он сам после кратког времена с војском доћи у Црну Реку, да потпомогне устанак.

Док су се устаници за ово време спремали за даље ратовање, ставивши се у обранбено стање, Турци под предвођењем Ћор-Солимана, ајана Зајечарског, стану се опет прикупљати у селу Бојници, у видинској нахији, и после неког времена, крену се у маси неколико хиљада њих пут села Врбовца.

Вељко са осталим поглавицама налазио се тада у Ласову, кад му стиже на један мах гласник из Солиманове војске и јави му, како му је поручио Солиман, да га сутра дан чека у Ласову и да му спрема ручак. Тада је по причању скупио био Вељко око себе све главаре, и питао их редом, шта да раде и како даље да се бране.

Једни су били мишљења, да се повуку у Ласовачку планину и да ту дочекају Турке. Други су опет мислили, да ће бити боље да заузму бусију пред Леновцем и да се побију с Турцима. Вељко, после дужег ћутања, изрази се противу обадва мишљења. „Ако се повучемо — вели — у Ласовачку планину, Турци нас могу најлакше опколити, а ми немамо шта јести у планини, и тако ћемо као нико ту страдати. Дочекати пак Турке у заседи, у шумици пред Леновцем, — то би била очевидна пораза за једну шаку људи да се бори с Турцима. Најбоље ће бити, место што би нама Ћор Солиман дошао на ручак, да ми сада идемо њему на вечеру.“ Тако је и било. Вељко нареди одмах, да се војска спреми и крене пут села Врбовца. У исто време закаже јој, да ће истог вечера предузети јуриш на Турке, па шта Бог и срећа јуначка донесе.

Стигао је с војском у неко доба ноћи у Врбовац. Ћор Солиман, сместио се био комотно у кући неког Нешка, из истог села, и безбрижно се предао Морфеју, као и војска му, која је

пошла „да гони шумадијске хајдуке,“ — изражавајући се тако уз пут с презрењем о устаницима.

Вељко одреди најпре, где ће који од главара и на коју страну ударити, па онда заповеди претходно да се село запали са четири стране, и из ненада учини јуриш у Турке. На једној страни, како причају, чуо се из далека глас попа Радосава: давран бре Ћор Солимане, ево на те попа Радосава; на другој страни чула се вриска Вељковог кушље; на трећој страни из центрума Милисављеве војске чуо се глас Папазоглије: дур давран бре Ћор Солиман, Папазоглу ђели ...... Страшно је изгледало те ноћи, како смо слушали од оних, којима су причали учесници ове борбе. Наступила је, веле, само једна дивљачка дрека, дивљачко клање помешано са тужним запомагањем рањеника. Турци су били тако збуњени и поражени, да нису један за другог знали. Они се одаду бегству, куд је који знао и умео. Тек преко Тимока, код Великог Извора, једва су се прибрали и нису после тога скоро покушали, да се упусте у борбу са устаницима, које су они дотле багателисали.

Од то доба, Вељко и његова победа над Турцима, код села Врбовца, би пронесена на све стране у Тимочкој Крајини. И ако Вељко није опеван од народа у свом завичају, као што су опевани други српски јунаци у својим крајевима, ипак ће он остати у народу у светлој успомени, докле траје Србина и српског имена. Он је узор јунаштва, с којим се Црна Река поноси и држи, да му није било равна јунака у првом устанку. Њега присвајају и Кнежевчани за то, што му је мати из тог округа.[1]

О њему има у народу и баснословних прича. Његов живот и његова дела у првом покрету описани су потанко, и ми

[1] Још у детињству слушали смо од старих људи, да је Вељкова мати била из села Мариновца, у округу књажевачком. По добивеном извештају од г. Михаила Лазаревића, учитеља врбичког, то наше слушање потврдило се. Писац.

би смо, говорећи о њему, били принуђени, да многе ствари понављамо, чиме би смо омашили задаћу самога чланка.

Вељко није никада волео, како казују, да има велику војску као друге војводе у Србији. Он је и у најкритичнијим тренуцима, као што је био случај на Бањи а доцније и на Неготину, имао мало али одабране војске, на коју је он могао с поузданошћу рачунати. Највише је из Црне Реке хвалио Врбовчане.

После ове славно добивене победе на Врбовцу, остао је у Црној Реци поп Радосав, а Вељко наставио пут ка Гургусовцу.

Више се није ни враћао у Црну Реку, већ је изабран био за кнеза над Црноречком нахијом познати Милисав Ђорђевић, из Ласова, који је до пропасти био старешина у том крају Србије.

Тежиште радње Вељкове пренаша се за неко време у Бањску и Гургусовачку нахију, откуда је он себи рекрутовао војнике, с којима је побеђивао Турке. По што је доцније био збачен с војводства у Бањи, отишао је у Пореч Миленку, а 1811 године видимо, где га поставља Карађорђе за војводу над Крајином.

Кад будемо прешли на Гургусовац и будемо говорили о догађајима и личностима из првог устанка у том крају,—онда ћемо се у неколико опет дотаћи Вељка и његове радње на тој страни. За сад ограничавамо се само толико да кажемо још о Гургусовцу и нападу на ово утврђено место, да је ту суделовао поред Вељка и Милисав са Црноречанима. Приликом једног јуриша на утврђења Гургусовца, Милисава згоди у прси тане непријатељско, али га не повреди јако, јер је имао на прсима токе, које су га заштитиле.

После боја на Гургусовцу, Милисав доби наредбу да се врати у Црну Реку, а Вељко остаде и даље, ну не могаше за овај мах ништа учинити Турцима. Наскоро је и он оти-

шао у помоћ Миленку, кога су Турци притеснили били на Малајници.

Међу тим, докле се био бој на Гургусовцу 1807-ме године, дошао је био у Црну Реку и Ресавац с војском, с намером да по што по то заузме Зајечар.

Како причају, Зајечар је био са свију страна утврђен. У њему је било смештено и доста војске турске, која се храбро борила.

Ресавац нареди најпре, да се опколи ово место и да се одсече од Видина, надајући се, да ће се Турци морати склонити на предају. Пушкарање је трајало неколико дана; али се Турци држе и не помишљају на предају, при свим коликим губитцима, које су претрпели нарочито од наше артиљерије. На послетку се Ресавцу досади чекање, и заповеди да се предузме јуриш на предњи турски шанац. Једног вечера, ударе наши са свију страна, допру до саме капије на шанцу, и стану је обијати; али буду принуђени вратити се натраг претрпевши велики број губитака.[1]

После неколико дана, Карађорђе нареди Ресавцу, да напусти опсаду Зајечара, и да са својом и црноречком војском похита у помоћ Миленку, кога су Турци били притеснили у Малајници. Један део црноречке војске остане у шанчевима Пољаничким и Трешњевичким под командом Ранче и Косте, буљугбаша, и та је војска имала задатак, да брани села од упада појединих турских чета башибозука. С Црноречанима је отишао био и Милисав.

Битка на Малајници долази у ред најзнатнијих из доба

---

[1] Прича се, да се у овој борби особито одликовао неки *Гмитар*, о коме кажу, да је био родом из Босне. С неколико људи одважи се и провуче се до саме капије на турском шанцу. Кад је већ стао обијати секиром врата од шанца, случајно ђуле из нашег топа погоди га, и он ту на месту погине. Наши га војници изнесу одатле и достојно сахране у звезданском гробљу.

првог устанка.[1] Ту је први пут пружена српском народу братска помоћ Руса, што је народ охрабрило, јер је видео да се за његову слободу интересује једна по крви сродна и моћна словенска држава. И ако је та помоћ била незнатна, она је ојачала морал у српској војсци и допринела, да се српски народ са већом енергијом и пожртвовањем на живот и смрт борио са вековним непријатељем, чија је сила изгледала за њих непостижна.

После битке на Малајници, Миленко настави с војском пут Брзе Паланке и Кладова, а Карађорђе, који је такође био на Малајници, упути се уз Тимок к Зајечару. На путу добије извештај, да су Турци напустили без боја Зајечар и повукли се у Видин.

У Зајечару Карађорђе заведе управу као и у Неготину што је учинио. Пред сакупљеним народом, потврди Милисава Ђорђевића за кнеза над црноречком нахијом, а за доглавнике његове наименује му: попаРадосава, Петра Ђорђевића-Цоду и Папазоглију. Они су сви били њему потчињени.

С преласком руске војске види се, да су Турци јако клонули били духом. Тек што је Карађорђе био посео Зајечар, стигне му глас, да су Турци напустили без боја Гургусовац и Бању, тако да у целом том крају нема више ни једног Турчина. Карађорђе удари на Гургусовац, и ту заведе управу као и у Црној Реци. Кад је дошао у Бању, постави тамо

[1] Између других примера, који говоре у прилог издржљивости наше војске у оно време, бележимо само један, из кога се види, у каквом се очајном стању налазила наша војска на Малајници. Опкољени од свију страна много надмоћнијом непријатељском војском, без хране, без икаквих тако рећи потреба остављени сами себи, пре су волели да изгину, него ли да се предаду Турцима у руке. Последњих дана, трпели су у толикој мери глад, да су се војници са опасношћу живота провлачили ноћу између турских стража, и по мало шенице из поља доносили, којом су се захрањивали. Ако је могао сваки војник по једну шаку ове хране дневно добити, и то је било много.

Хајдук-Вељка за војводу над бањском нахијом и врати се по том натраг у Тополу.

1809-те године, Хајдук Вељко пође да освоји Белиграчик, важно стратегијско место за операције према Видину и Пироту. Са њим је било нешто Кнежевачке, Црноречке и Бањске војске, осем бећара. Ту је био и Милисав, кнез црноречки. Изгледа нам по свему што смо имали прилике чути, да је овај поход, мимо одобрење карађорђево и Сената предузет. Белиграчик био је тако утврђен, да му је тешко било прићи. Требало је више времена, више смотрености и издржљивости да се заузме. Међу тим Вељко држао је, да ће једним јуришем заузети исто место и упусти се несмотрено у борбу. Приповедају, да му је један мештанин, који је добро познавао утврђења ове варошице, дошао и понудио се, да га проведе кришом до једног места, које је било незаштићено, одакле би најлакше могао заузети град. Ну он не хтеде примити понуђену услугу већ нареди јуриш. Наши су војници истина показали изванредну храброст, али су ипак сузбијени били с големим губитцима.[1]

---

[1] Један анонимни писац из тога доба, по свој прилици виши аустријски официр, говорећи о заузећу Белиграчика и Хајдук-Вељку, вели на једном месту, како је посада нишка на један дан пре битке под Нишем испратила своје породице и своју покретност пут Беле Паланке. Хајдук Вељко дознавши то, нападне Турке у једном теснацу код Беле Паланке, исече пратњу, зароби буле и сву колику покретност, па онда и једно и друго подели међу своје војнике. Одатле се појави с 2000 људи пред Нишем, и на путу заплени велики број стоке, што је припадала команданту Емир-Аги паши. Дошав натраг у главни стан српски, који је био у Провалији, сутра дан са 8000 људи преко Ћибрице удари на Белиграчик, у коме је било 400 Турака посаде. Чим је стигао, вели, позове Турке да му се предаду, а кад они то одбише, он јуриша на град, заузме га и поруши, а посаду, која се упорно бранила, сву исече. Oest. milit. Zeitsch. IV св. стр. 144 и 145 од 1821 г.

Г. Мишковић, у „Отаџбини“ за 1875 г., вели на једном месту, да је Хајдук Вељко 1809-ге г., по повратку из логора каменичког, са 500 људи ударио на Турке код Мустај-пашине Паланке (Беле Па-

Међу осталим другим борцима, који су пали при овом јуришу, споменућемо једног и то Петка бимбашу, из села Заграђе, чије кости и данас бораве у Белиграчику. Не сумњамо, да се не ће и данас познавати траг на вратима градским, која је Петко покушавао секиром да пробије, и у том погођен од танета непријатељског, пао на месту мртав.

Од 1807-ме године па све до злокобне битке на Каменици, Црна Река била је на миру. Војска њена имала је једини задатак, да прати покрете видинске војске и да се отуда брани.

Кад су Турци 1809-те године провалили били дубоко у Србију, народ у Црној Реци био је иселио своје породице, а војска, по наредби Младеновој, повлачила се је к Морави. У том повлачењу, добије Кнез Милисав задатак, да се утврди на левој обали Мораве, између села Адибеговца и Марковца, јер је била бојазан да не пређу Турци Мораву. Ту су остали Црноречани, док се год Турци нису повукли из Србије. За тим се врате и заузму опет своје старе положаје у Црној Реци, па после кад је и руска војска стигла, учествовали су при освајању Бање, којом приликом њен војђ Милисав, рани се у ногу.[1]

ланке) и разбио их, па одатле отишао даље и Белиграчик освојио (?). Колико ми опет знамо, Хајдук Вељко, из логора каменичког, отишао је на Белиграчик и ту имао бој са Турцима. Град није могао узети, већ само варошицу и у њој исекао све Турке, који су се ту затекли. Тако причају они, који су били учесници ове борбе. Према Пироту, наша је војска допрла била у првом устанку само до Јаловик Извора и вратила се по причању, кад је у борби код Јаловик Извора једини топ, који је носила, заглављен и онеспособљен био. Поједине хајдучке чете, продирале су чак до Пирота и Витоша.

[1] Више ради куриозитета, доносимо овде писмо руског ђенерала Цукатова, датирано 10 Јуна 1810-ге године, којим јавља Милисаву свој долазак у Црну Реку. Интересно је то писмо по томе, што су Руси држали у оно време, да у Црној Реци живе искључиво Бугари, те с тога ваљда и руски ђенерал пише Милисаву на бугарском језику.

КОМАНДАНТУ ЦРНОРЕЧКОМУ КНЕЗУ МИЛИСАВУ.

Ніе-щемъ да додемъ въ ваша та земля, и щем да влеземъ въ вашето поле и въ вашите Кащи, и лемъ нещемъ нищо да се загуби од

После битке на Бањи, Хајдук Вељко, нешто својим непромишљеним поступцима, а још више интригама појединих властољубаца и удворица војводе Младена и Карађорђа, уз припомоћ руског посланика, који је становао у Београду и на захтев главног коминданта руске војске у Влашкој, буде збачен са управе над Бањском нахијом и позват на суд у Београд. Но он не хтеде ићи на позив, већ оде у Пореч Миленку и тамо је живео без икаква опредељења, радећи на томе, да се истисне уплив Младенов, који је толико зала починио и довео земљу до пропасти.[1]

вашего блага, Защо страшное Повеленіе на сичката воиска от Гулемітъ-Генералъ на Ферт-маршалетъ да се нишо незагуби од вашего блага, и ніещемъ сичко да купимъ за наши пари, илемъ да знаете щемъ да влезимъ во вашата земля.

У Логору 10. Юния 1810 лето.

Генерал-маіоръ и
Кавалеръ

(М. П.) Графъ Цукатовъ.

[1] Руски кнез Прозоровски, писмом своји од 31 Августа 1808-мо године, на основу доставе посланика Родофиникина и валда још неких личних непријатеља Хајдук Вељковиh, пише једном приликом Карађорђу, измеђy осталог и ово: къ безмѣрному однако удивленію моему получилъ я нинѣ донесеніе Константина Константиновича, что воевода Вељко не только не подверженъ какому-либо наказанію, но отпущенъ спокойно къ прежнему его мѣсту, и что онъ не переставалъ дѣелатъ подобные прежнимъ грабежи.
Таковые дерзкіе и непозволительные поступки, долженствующіе навлечъ на Сербовъ неминуемое бѣдствіе, никоимъ образомъ терпимы бытъ не могутъ, тѣемъ болѣе, что естъли Государъ Императоръ соизволитъ усмотрѣетъ, что народъ сербскій и частные началники не будутъ сотвѣтствоватъ обѣщаніямъ данымъ отъ его Императорскаго Величества портѣ оттоманской и не станутъ слѣдоват даваемымъ имъ наставленіямъ, тогда навлекутъ на себя гнѣвъ Всемилостивѣйшаго Государя, щедраго ихъ покровителя . . . . . .
Разбор сочинеія стр. 146 и 147.
У даљем писању, Прозоровски тражи по што по то, да се Вељко збаци са управе и да се преда суду за толике кривице, које је он починио. На његово место захтева, да се други постави за војводу. Карађорђе се донекле устезао да задовољи главног командујућег руске војске у Влашкој и најзад постави на место Вељково кнеза

На његово место буде постављен кнез Милисав за старешину над Бањском, Сврљишком, Црноречком и Пиротском нахијом, под којом су се разумевала два среза у данашњем књажевачком округу: Тимочки и Заглавски.[1]

Милисава из Црне Реке, као што се види из писма, које ми у копији на свом месту прилажемо.

[1] СВИДѢТЕЛСТВО и ПОЛНОМОЩІЕ КНЕЗУ МИЛИСАВУ ЦРНОРЕЧКОМУ. — Кое по заповести нашой да има заповедати и сваку заповестъ народу издавати, на проче Старешине одъ Нахіе Банъске, Сврличке, Црноречке и Пиротске, на кое препоручуемъ свимъ кнезовима Кметовима и Народу малимъ и великимъ и являмъ вама свима. како я есамъ дошао у Нахію Параћинску и тамо по краини да сваку нужду извидимъ, тако я есамъ разумео да е вама велика нужда и тегоба и зулум одъ Велка кое е онъ и Аџія свако безаконѣ и неправду преко наше заповести преступили есу, зато я сада Велка есамъ к' мене призвао у Београдъ и онъ вама выше неће заповедати нити зулумь чинити него ето шалѣмъ садъ опетъ међу васъ за найглавніега Старешину Кнеза Милисава Црноречкога, и проче ваше Старешине кое су и были и оны ће вама све устмено показати сваку заповестъ и вы њи да имате слушати, вы се садъ есте принуждили у турске руке, али вы тамо уређуйте са Турцыма и поданство подайте њима за време, а на пролеће како вы дође заповесть сви будите готовы на Турке с'нама заедно ударити, али помоћи оћемо имати одъ други кралѣвина, немойте сумѣніе имати на летошнѣ щое было кое смо летосъ ми продати и оневерени били, а садъ есмо се научили да насъ нико презирати неможе, а послали смо за войску Московску да дође, кое се надамо сваки данъ да ће доћи како време лепше буде, и то вы препоручуемъ: Злочинца и убилца свако Село да има уватити и Старешини у руке предати, такођеръ и девойку кои отме на силу да га уватите и старешини у руке де предате, и Попъ кои бы се усудіо девойку отету венчати, тай оће се смртномъ кащигомъ кащиговати и свещенства оће лишенъ быти. Само имамъ вама найкраће казати, овe ваше Старешине да слушате що вы заповедаю, а вы с' Турцыма до времена слажите се до пролећа, пакъ оданде ћемо гледати да нась выше немогу смущавати. Сотимъ остаю васъ поздравляюћи и како ово мое писмо примите и ову заповесть послушайте що ће вы овы кнезови казати и таки пошльите ми еднога кмета или два да вама іоштъ за ковеща устмено покажемъ.

У Тополи
Октомбри 28-го 1809 год.

(М. П.) Кара-Ђорђе Петровићъ
В. П. Н. С.

Пошто су Турци оставили Србију, с преласком руске војске преко Дунава, у Црној Реци је било иза тога мирно све до пропасти 1813-те године.

Карађорђе, после злокобне битке на Каменици, предузима реорганизацију Управе земаљске и том приликом поставља у земљи више нових војвода, често и таквих, који нису стекли никакових заслуга за земљу.

У Црној Реци, био је до 1811-те године старешина или кнез од целе нахије, а за неко време и Бањске и Пиротске, **Милисав Ђорђевић**, о коме смо имали досада прилике често да говоримо. Њему су били потчињени сви остали главари на том крају, па и Петар Ђорђевић Цода, донније вражогрначки војвода.[1]

Примѣчаніе:
Атреса овако гласи: „Ово надлежи то свемꙋ народꙋ кметовима кнезовима малимъ и великимъ у нахию Црноречкꙋ и Банскꙋ Пиротскꙋ и Сврличкꙋ испрочитаніе.“

[1] СЕРБСКОМУ ВОЙВОДИ Г. МИЛИСАВУ ЦРНОРЕЧКОМУ.

Труди ваши за отечество поднети и истинная храбрость ваша противъ неприятеля, на различними мѣстами показаная, обратило є наше вниманіє на васъ, знакъ вашего отличія и вознагражденія потверждавамо васъ Комендантомъ Црноречкимъ, и отъ ниже именовати Села, слѣдуюћимъ образомъ.

1. Вамъ власти даємо, съ Кнежиномъ Ценноречкомъ управляти, и ньомъ полно заповѣдати, што вамъ се препише, а общество коє ће быти подъ вашомъ властію, не угнѣтавати.

2. Вы да будете полны исполнитељи вољи Правителствующа Совѣта Народня и вољи моєй,

3. У дѣломъ воєнымъ отъ садъ убудуще, заповѣсти, наставленія и тербованя, примаће те изъ Правителствующа Совѣта, отъ Господина воєнога Попечителя, Г. Младена Миловановића, и у таковимъ што вамъ потребно буде, отъ нѣга ищыте.

4. У дѣломъ внутренымъ ваше Кнежине, што годъ быва и треба да явите у Правителствующы Совѣтъ Господину Попечителю Якову Ненадовићу внутреныхъ дѣл, 'отъ коєго у,таковомъ примаће те Наставленіє

5. В'прочемъ кромѣ нашой, под никога власти неподпадате, касателно кнежине Нахіє Црноречке, слѣдує вамъ знати у будуще кому се имате покоравати.

6. У време воєваня одъ коєго командующаго послушаніє покорност. ваше преписана ће быти святѣйше да заповести, оняго исполнявате, ибо свакій таковый командующы, быће одъ насъ наименованъ избранъ, увѣрены мы, да вы съ нашомъ признаностию, кою вамъ показуємо бы ће те задовольни, усугубите труде ваше у дѣламъ касающым 'ся благополучія, Народа, и за показати себе достойнимъ у будуще сега уваженія при Народнѣмъ собранимъ.

У Београду
11. Януара 1811. год.

Верховный вождъ Народа Сербскогъ
(М. П.) Георгій Петровичъ

(М. П.) Правит. Совѣтъ Србскій.

Назначеніє Села Кнеза Милисава коя су подъ командомъ нѣговомъ. 1. Криви-виръ, 2. Луково, 3. Мирово, 4. Ябланица, 2. Мали-Изворъ, 6. Илена, 7. Дубруєвацъ, 8. Болѣвацъ, 9. Валя-Конѣ, 10. Добро-полѣ, 11. Бачевица, 12. Ласово, 13. Врбовацъ, 14. Планиница, 15. Осниће, 16. Подгорацъ, 17. Сумраковацъ, 18. Лубница, 19. Леновиц, 20. Лесковацъ, 21. Грлиште, 22. Грляни.

Стим ћешъ Селима комендирати и рачуне отъ свашта давати а у договору быћешъ съ Петромъ Джодомъ, и свагда ће вамъ єдне заповести долазити, а по наособо како за воєну тако и за проче. И у договору са свимъ кметовима отъ Нахіє да изберете два кмета за судіє у Магистратъ, Баньи, и наредите две Мевулане, єдна у Валя коньи а друга у Вражогрнцы, у коіой ће те имати, и по 4 коня, и по 3 мезулджіє и момкомъ хайлукъ, и Рана да у єданпутъ уредите што ће имъ за годину требати, како вы заправо съ кметовима нађете' Вы войводе да уредите у свакому Селу Кнеза Сеоскогъ кои ће са Селомъ оградити кошеве и амбаре за десетке и вамъ рачуне давати, вы старешине да се немешате у духовническе и священическе чине комъ имаде Митрополотъ да суди. вы Старешине гди се кои на судъ позовете, да одма оному отидете, а за млађе што кои где учини, похара, илити кога убіє, сваки да га имате уватити, и суду, да га предате, коєму Магистратъ пресудити неможе оны ће онакове предати у Совѣтъ. А особито за свашто да являте како мене тако и Совѣту, како за зло тако и за добро. Зависть и противность међу вами да небуде, ако бы се таково гди нашло да би се кои єданъ другому противіо, да ће морати на отвѣтъ доћи, и за свашто отъ Совѣта наставленіє да ищете, и да познаєте да єо нъ верховна власть.

Заклетве оне, коє су быле у Собору кои преступи хоће быти лишенъ Старешинства. А што се кому опредѣли, да са онимъ буде задоволянъ, у овомъ пункту вамъ описуємъ потребная ствари и наставленія, от коєга ће те шта тражити; то єстъ отъ Совѣта, коє су сада Членови разделени по наособъ у дѣлима.

1. Господинъ Младенъ Миловановићъ Попечителъ воєних дѣл', што

за войску потребуе, джебане, олова, барута; топова, ђулета, фишека, и проче военe муниціе отъ онога да тражите.
2. Господинъ Миленко Стойковичъ Попечитель Иностраних' дѣл'. т. е. ако бы какавъ човекъ, изъ друге землѣ прешао къ намъ. и што тражіо, таки да такова човека пошлѣте къ нѣму.
3. Господинъ Доситей Обрадовичъ Попечитель Просвѣщенія Народнѣга, онѣе знати Просвѣщенія издавати, кои за Просвещеніе есте одъ онога ће тражити.
4. Господинъ Яковъ Ненадовичъ Попечителъ внутрених, дѣлъ, отъ нѣга ћете просити внутреня дѣла, он ће вамъ Наставленія давати,
5. Господинъ Петаръ Теодоровичъ онъ есте велики Судія вилаетски, кое ће те за таково отъ нѣга наставленія искати, кои скриви како ће га каштиговати.
6. Господинъ Кнезъ Сима Марковичъ Попечитель касее Народнѣ, кое Наставленіе отъ Нѣга тражите.
Будући да ће се сви приходи обрнути, у кассу Народню, и онда ће се искати потребная изатобджіе плату, и проч. за садержанѣ. Овы преименованы 6. члена Совѣта быће свы уедноме согласію. Друго отъ Нахіе да пошлѣте 10. тобджія, и 5. тобошара, на науку у Београдъ, сваки отъ свое кнежине главе да препише право и како препишете таки намъ на званѣ да дате; — за муниціе Свака 3. Месеца рачунъ у Совѣтъ шальите, коликосте примили, похарчили и шта іошъ имаде.

У Београду
11. Януара 1811. год.

Верховный вождъ Народа
(М. П.) *Георгій Петровичъ*
(М. П.) Правителств. Совѣтъ Сербскій.

БЛАГОРОДНЫЙ Г. КНЕЖЕ МИЛИСАВЕ ЦЕРНОРЕЧКІЙ,
ЗДРАВСТВУЙТЕ!

Являмо вама, како вамъ шалѣмо писмо и Диплому, потверђено съ печатомъ нашимъ и Совѣтскимъ, кою изволите примити и по истой владати се.
Ми смо у договору са Старешинама и са Совѣтомъ за нуждно нашли, да се никако одержати неможемо, ако што сада непорежемо, тако порезасмо на сву Нахію Црнoречку 4.000 гроша, и то да имате овай порезъ покупити, одъ Старосѣдіонаца, а отъ оны бежана кои су отъ преко Тимока прешли, да отъ ньи ништ' неузимате, тако и за Мезулане имаће те трошакъ конѣ и плата Мезулджіяма, уто исто можете порезати, да се уедно пореже: Тако како ово мое писмо примите и разумете, одъ истога часа саставите се са Петромъ Джодомъ, призовите кметове одъ Нахіе и све спишите сваків отъ свое кнежине, колико ће глава изаћи, и по главама и за мезулане порежите

и порезъ отʼ то што скоріе наивыше до 20 дана да донесете сваки отʼ свое књежевине у Совѣтъ и то ће те явити, да московима и войски ньіовои Рану купуемо.
За тобџіе и тобошаре наредите, и како време лепо буде а вы іи пошльите на науку у Београдъ, и тай нови порезъ како скупите еднакъ у Совѣтъ пошльите, остаемъ васъ поздравляюћи.

У Београду
16. Януара 1811.

Врховнии вождъ Народа Сервскогъ
Георгій Петровичъ.

Отʼ верховнаго вожда и правителствуща совѣта народня.
Благородному Господару комендaнту Кнезу Милисаву Црноречкому.

НАСТАВЛЕНІЕ.

По собранію нашемъ прошлаго года у Януарію Месецу у издатимъ вамъ Дипломама назначено е све оно, што сте вы као Служитељ Народный. у исполненію службе ваше дужни чинити. То исто и садъ вамъ предписуемо и управлямо васъ на исте Дипломе, да се у свему вообще по нѣма владате. Къ тому вамъ назначуемо слѣдующа:

1. Све оно, што вамъ се отъ насъ и Правителствующа Совѣта наложи касателно службе общенароднѣ, како ти порезъ, говеда, и све што се заиште, да имате точно и на време без свакогъ отлаганя послати, иначе ћете одговарати за непослушаніе таково. вое ће се приписати вашой немарности за службу народню, и примићете по обстоятелствамъ пристойну казнъ. —

2. Како и свагда што смо вамъ препоручивали тако и сад вамъ тврдо налажемо съ Магистратомъ вашимъ у добромъ поразумію да будете; познатa су и назначена вамъ дѣла службе ваше, слѣдователно у Судейске послове неймате се мешати, но напротивъ тога надлежи вамъ у свако време Магистрату сваку рукопомоћъ чинити и кривце кое овай заиште предати.

Равно и Магистрату се налаже у военa дѣла да се немешаю нити войдодама у томе сметаю, но по пропису своему да се владаю. Свакому члену Магистратскому одређена е годишня плата по 400. гроша, Писару по 360. ове новце и трошакъ на Мензуланс разрезаће те на вилаетʼ и сʼ прочимъ порезомъ да ће те у кассу Народню, одкуда ће се свакому издавати. Рану пакъ по 500 ока жита и едно говече свакому даће те одъ десетка, и то точно до издате да се нетуже. Момци Магистратскій, да примаю на данъ поедну оку леба одъ десетка, куће ньіове да су слободне одъ кулука и десетка.

3. Десетке ди одвоите у свакомъ Селу по особʼ и одъ тога рачунъ да издате.

4. Све што се у вашой Нахій догађа дужни сте што скоріе обявити.

5. Порезъ на ову годину палажемо на Кнежину вашу 5000. гроша;

к' тому уредите Мензулане као и прошлсте године, и оно што є на Магистратъ одређено разрежите.

6 За воєна преступленія дозволявамо вамъ каштиговати кривца соразмѣрно преступленію с' штаповима, а бегунца изъ войске и онога кои на позиваніє на войску непође. можете каштиговати съ шибомъ но найдалѣ крозъ 300. момака три путъ проћи; капетанъ пакъ може са согласіємъ вашимъ кривца воєногъ каштиговати съ 25. штапа, выше не.

7. От' капетана ваши коєгъ непослушна и неспособна у служби нађете дужни сте га обявити нама и у совѣтъ Народный са описаномъ нѣговомъ кривицомъ на коєгъ место представићете нашему одобреню другогъ, коєгъ ће мо мы и Совѣтъ Народный, ако благорасудимо потвердити.

8. Чебане колико се сада кодъ васъ находи да явите; никому до времена кадъ се на битку поће да недаєте; пушке кои направно мећe, да каштигуєте съ 25. штапа и апсомъ.

9. Закавати имате у вашой Нахій и особито на то мотрити да кои девойку удає неузима выше одъ 12. Гроша за ню, што є уречено, выше кои бы узео изгубы ће све и то ће припасти у кассу Народню, а онаи ће быти кашщигованъ.

10. Проче Налоге кои буду явићемо своимъ временомъ.

11. Ово писмо налажемо вамъ обявити и Магистрату Наіє Црноречке, д̕ члени онога знаду противъ васъ пристоино обходити се.

Заклъучително и повторително вамъ налажемо употребити сво старанѣ ваше за извершити вовложеноє на васъ. — Точно извершиванѣ заповести принеће вамъ одъ насъ честъ и награжденіє, а наиманѣ небреженіє и непослушаніє узроковаће вамъ безчестіє и примиће те по обстоятелствама соразмѣрну казн'. —

У Београду
11. Януара 1812. год.

ВрховныиВаждъ Народныи
(*М. П.*) *Георгіє П тровичъ*

У Правителствующемъ Совѣту
(*М. П.*) *Младенъ Миловановичъ.* с. р.

Вредно ће бити да кажемо што о Милисаву, овом знаменитом човеку, који је у своме крају познат исто толико колико и Хајдук Вељко; који је својим држањем, својим самопрегоревањем, својом разборитошћу и храброшћу потпуно оправдао поверење Карађорђево, поставивши га кнезом или старешином над целом нахијом, а доцније 1811-те

године, као што се види из деловодног протокола Карађорђевог стр. 101 Бр. 1157 и за војводу, добивши задатак, да брани утврђења у Црној Реци и Бањи.

Милисав је рођен у селу Сушици, испод Малог Јастрепца, на Савин дан, од прилике 1762-ге године. Отац му се доселио из вучитрнске нахије, из малог Колашина, а био је од племена неког Николе Маријића, оборкнеза, из села Белог поља. Било му је име Ђорђе, а жени Велика.

Још као мали остао је Милисав без оца. Мати му се после неког времена преуда за другог човека и одсели у Гредетин (село у Моравском срезу округа алексиначког) и тамо и њега са још троје ситне деце одведе.

После неколико година, очух његов од зулума турског побегне с породицом у село Ласово, у Црној Реци. Ту је Милисав неко време служио, и по што је био вредан и бистар, научи више самоучки качарски занат, па се затим ода и стално томе послу. Доцније, кад је стао на снагу, ожени се кћерју једног домаћина из истог места, који је био од најимућнијих људи у томе крају и онда отпоче трговати. За кратко време, Милисав се заима добро и изиђе на глас у Црној Реци.

Трговао је, као што причају, са Видином, Нишем и Београдом пре устанка, и још у то доба био је виђена личност у свом крају.

Био је најпре кнез у селу, а 1805-те године, као што смо имали већ прилике да кажемо, постави га Пазванција и за оборкнеза над целом нахијом.

Међу тим, он је вазда претпостављао опште интересе својим личним, и поред свега одликовања и уважења, које је уживао код Пазванције и Турака, он није ни за тренутак напуштао идеју ослобођења и уједињења Српства. Да није таквих људи било у овоме крају, као што је био Милисав, и његов ратни друг, уважени поп Радосав, из Пла-

нинице, тешко да би се Црна Река могла решити на отворену борбу с Турцима. Пазванџијина влада и данас је остала у доброј успомени у томе крају. Њега народ помиње као мудра и правична човека, који је умео да задобије свакога за себе, и да одстрани свачији уплив са стране. Отуда и видимо млоге Црноречане у борби са царском војском, пристајући радије уз Пазванџију, од кога нису трпели никаквих зулума ни неправда, као што су од других турских паша дотле подносили.

Милисав је учествовао као и поп Радосав у више бојева. Да не помињемо омање бојеве на Пољаници и Лукавици противу бањске војске, коју је предводио познати зулумћар бањски Ђурта, он је суделовао још у боју на Иванковцу противу Хафис паше, при освојењу Параћина, Ражња и Алексинца; затим против Пазванџије на Цивцибару и при освојењу Београда; па онда на Подгорцу, Врбовцу, Зајечару, Гургусовцу, Малајници, Белиграчику и у више прилика на Бањи. Био је у два маха и рањен.

Године 1813-те злокобне, он се је утврдио у Зајечару и бранио храбро ово место. Шанац му је био онде, где је данас смештено Начелство и Суд.[1]

Прошло је већ неколико дана, пошто је пао Неготин и Хајдук Вељко погинуо, а Милисав добије наредбу тек онда, да се повлачи преко Бољевца к Морави. Кад је

[1] Слушали смо, да су Турци, после пада Неготина, ударили били на Вражогрнац и Зајечар. Цода, војвода вражогрначки, одступи одмах преко Кијака пут Жагубице, а Милисав се још држао у Зајечару. незнајући ништа о том, да је Хајдук Вељко погинуо и да је Крајина пала. Кад су Турци заузели били већ и вис Краљевицу, више Зајечара, онда су почели викати озго, да се престане даље с пуцњавом, јер је све пропало, и није вајда више тући се. Међу там, тога дана, пре него што ће Милисав преко ноћ одступити, погине један гаваз турски у пушкарању, и за то су Црноречани морали доцније дати Турцима глобе 500 овнова.

Писац.

стигао на Мораву, било је већ касно мислити на какав отпор и одбрану. Турци су били заузели не само Поморавље но и Београд. Чувши Милисав то на путу, распусти војску и крене се у друштву са Тошом бимбашом књажевачким и Нином бимбашом заграђским у намери, да се за осталим војводама пребаце на аустријску страну. Међу тим на Дунаву, нису се могли нигде превести, јер су турске патроле свуда крстариле. Лутајући по Шумадији, дођу у село Рогачу, и ту разаберу, да се могу још једино превести негде око Обреновца.[1]

У Аустрији су и њему и његовом друштву одузели све што су имали. Кад су му хтели да одузму и сабљу војводску, он је скинуо с ње сребро и сакрио, а сабљу превио и бацио у Саву.

Из Аустрије отишао је Милисав у Русију, и живео у Кишињеву до 1815-те године. Тамо је добијао од руске владе 600 рубаља пензије док се год бавио. Те године, чувши за устанак у Србији, пође натраг из Русије преко Ердеља, и кад је дошао у Белу Цркву, ту га аустријска власт задржи с пута. Идуће — 1816-те — године добије дозволу да може прећи у Србију, и он се превезе негде код Рама.

По повратку свом у Србију, пријави се кнезу Милошу, али не буде примљен онако, као што се надао; с тога науми у почетку да се преда Турцима, и да се врати у Црну Реку. Добио је био већ и дозволу[2] од видинског ве-

[1] Кажу, да су платили њих тројица за превоз на чамцу 50 дуката, па и то једва су га могли наћи.

[2] Доносимо овде у преводу од Г. Алексе Пачића, секретара Министарства Спољних послова, писмо везира Видинског:

Печат. МЕХМЕД РУЖДИ ПАША, да га Бог удостоји својe милости.

— —

Кнезу Милисаву, из села Ласова, у Црноречкој нахији, који је по божијем наређењу свој завичај оставио, нека је знано:

Чуо сам, да би желео вратити се у свој завичај; но да си подлегао неком страху и некој сумњи, па с тога не смеш то да учиниш.

зира Ахмеда Ружди паше; али се после покаје и остане у Свилајинцу, где је наставио свој стари качарски занат. Посао му је ишао тако добро, да се је за кратко време прилично заимао. Године 1821-ве подигао је у Ресави прву стругницу чамових дасака у Врелу а доцније и у Глочаници, и то на онај начин, као што је имао прилике да види то у Ердељу. Та радња подигла га је имовно, а он је до смрти није остављао.

Милисав је био раста високог, широких прсију и плећа, саразмерно пун, црномањаст, очију крупних, бркова и обрва танких, дугообразаст, белог лица и оштрог погледа.

Свагда је био озбиљан, и кад је што говорио — то је било смишљено.

Био је гостопримљив и дарежљиве руке. Није био одан пороцима, нити је био себичан и грабљив као многе војводе из оног времена. Због тота, као и због своје правичности и личне храбрости, задобио је био општу љубав свога народа.

Доживео је дубоку старост и умр'о у Свилајинцу 26 Марта 1832-ге године, где је и сахрањен с десне стране цркве. [1]

Све што је било пре, то је било по божијој наредби. Старе ствари биле су и прошле, и оне су предате забораву.

Ти и теби равни, сви сте ипак добра и послушна раја нашег премилостивог и свемоћног цара и добротвора

И теби, као и свима осталим другим, праштам све што је било. И ти као и остала раја немојте се ни најмање плашити и сумњати, већ спокојно вратите се у своју постојбину, проводите безбрижно дане, радите своју земљу и остале послове и шиљите топле молитве свевишњем за дуг живот султанов.

За то је написата и послата ова бурунтија, која кад буде до вас дошла, ви се по њој владајте.

11 Зилхиџе 1233 године (по нашем 1816-те године).

[1] Биографију војводе Милисава, доносимо по причању седог старине г. Милоша, његовог сина Њему имало да благодаримо и за неке податке, које смо од њега добили и послужили се на свом месту. У своје младо доба, г. Милош имао је прилике да дозна многе ства-

Само је годину дана надживео свог ратног друга попа Радосава, из Планинице, који се је по повратку из Русије, вратио у своје село, где је и умр'о 1831-ве године. Сахрањен је код цркве грљишке, значајне по томе, што се је ту први пут зачела мисао у Црној Реци о устанку на Турке 1805-те године. Ту се је заверио поп Радосав са Милисавом и Ивком, да ће заједнички радити на ослобођењу Црне Реке, као што су то и учинили, не доживевши 1833-ћу годину, када је синула слобода њиховом завичају.

Нека је мир пепелу врсним синовима ове земље, коју су они толико љубили!

Прелазимо да говоримо сада о другом једном војводи у Црној Реци и то о **Петру Ђорђевићу**, тако званом **Доди**.

Као што нам је познато, у прво доба, после одласка Вељковог у Гургусовац и Бању, постао је био у Црној Реци кнез над целом нахијом Милисав.

Доцније 1811-те године Карађорђе подели Црну Реку на две нахије: Зајечарску и Вражогрначку.

Над зајечарском нахијом, постави Карађорђе за војводу Милисава, као што се види и из дипломе, коју смо раније изнели. У њој се побрајају редом сва села у Црној Реци, која долазе у Зајечарску нахију.

Над Вражогрначком нахијом пак поставио је исто тако Карађорђе Доду, који је изнајпре био потчињен Вељку, а доцније Милисаву. Њега, као и још друге неке војводице,

---

ри из доба првог устанка, нешто од свога оца, а нешто из причања савременика у Црној Реци, у којој је он дуже време као трговац пробавио још пре 40 година, када су махом сви ратници из тога доба били живи и задржали у свежој успомени патње и невоље, које су поднели у ратовима. На захтев г. Милоша штампамо и сва документа, за верност чију јамчимо.

које је Карађорђе био испостављао у последњев реме, Вељко крсти именом кокошара.

Испрва Цода је био хајдук, пре него што ће се дићи Шумадија. А кад се закрајини у Шумадији, међу осталим другим добровољцима у Карађорђевој војсци, којих је било у почетку из свију крајева Турске и Аустрије, био је и Цода.

Као борац још из првог краја, учествовао је у више бојева: на Иванковцу, при освојењу Параћина, Ражња, Алексинца, и најзад исто тако зна се, да је био 1807-ме године при заузећу Београда.

Те године, кад је пао Београд, Карађорђе дода попу Радосаву и Милисаву, међу осталима другима, које смо ми већ поменули, и Цоду, да и он пође са њима да дижу Црну Реку, по што је био из тога краја.

Од тог доба, Цода је био донекле заједно са Вељком, а после и са Милисавом као потчињен. Како причају, за све то време храбро се свуда борио. С тога буде постављен од Вељка најпре за бимбашу,[1] заједно са још многима дру-

---

[1] Г. Милићевић на страни 913 свог дела „Кнежевина Србија,“ вели на једном месту, да је Петар Ђорђевић, Цода, био најпре војвода у Ражњу, а после је премештен у Црну Реку, у шанац на Вражогрнцу. Колико ми опет знамо, Цода је био прост војник добровољац, све док није пошао с Вељком у Црну Реку, и ту је тек постао бимбашом. Доцније, после 4 године, Карађорђе га поставља за војводу вражогрначког и команданта утврђења на том крају.
Г. Милићевић, по свој прилици, чуо је, да је био неки Цода, у ражањском крају, и држао је, да је то овај исти Петар Ђорђевић, Цода. Зна се, да је из села Бобовишта, био у прво време неки Стојан Цода, кога је војвода Младен, по освојењу Крушевца, поставио за бимбашу и привременог старешину над једним делом Алексиначког округа онако, као што је поставио у Моравском срезу округа Алексиначког за старешине томе народу: Здравка, из Тешице и Ђорђа Мирошинца, из села Мрсоља. То постављање извршено је у Манастиру св. Роману, где је био са Младеном тада и Петар Добрњац, Илија Барјактаровић и Стеван Ресавац — сви војводе. Тада је постављен за бимбашу у ражањској нахији и Ђорђе Крагић, из

гима из тог краја, међу којима се помињу: Хаџи Никола Бошњак,[1] Дана Павловић, из Звездана и неки Драган Н. о коме нисмо могли дознати из ког је места био; за тим Петко Василијевић, из Заграђе, који је храбро погинуо доцније на Белиграчику, и неки Маринко Петровић, који се је прозвао сам војвода Пиротски. Њега су Турци 1813-те године преваром ухватили у звезданским пивницама, одвели у Видин, и тамо погубили а тело му бацили у Дунав.[2]

Осем овим бимбаша, које је Вељко поставио кад је дошао у Црну Реку први пут, ваља нам споменути још једног бимбашу, који је само кратко време био у Црној Реци, па је одатле отишао у Бугарску, и вративши се отуда после неког времена погинуо у Црној Реци.

То је био Папазоглу, по казивању Бугарин, из Студеног Бучја, у Бугарској.

Пре устанка на Дахије, служио је у Крџалијама, и одатле — ваљда у исто време кад и Конда — пређе Карађорђу и стане у добровољце.

Видели смо, како је између осталих других људи, и Папазоглу отишао са Вељком и Милисавом у Црну Реку 1807-ме године, и тамо је постао бимбашом. Пошто је у неколико био очишћен тај крај од Турака, Папаз-оглу пређе у Бугарску с још некима, дохвати се Балкана и срећно у први мах доспе до под планину Витош. Намера му је била,

---

села Скорице. Само што овај последњи није био кнез над ражањском нахијом, као што то тврди г. Милићевић на стр. 792 свог дела. већ кнез Милић, из Ћићевца (Разборъ сочиненія Н. А. Попова стр. 121). Писац.

[1] То је онај исти Х. Никола, Сарајлија, кога г. Милићевић, по казивању савременика Јокића, помиње у свом делу. Он је био свуда са Вељком не растављајући се нигде од њега, докле није и погинуо 1813-те године на острву Поречу.
Он је чинио и оне зулуме народу, које помиње Карађорђе у писму свом кнезу Милисаву.

[2] Има и данас у Пироту потомака овог Маринка.

да побуни Загорје и да ослободи свој крај од Турака. Познат у народу рачунао је, да ће сав народ листом уза њ'га пристати; али се је у нади преварио.

По причању, он је био син једног свећеника. Отац му је био имућан и увазкен у народу. Кад је стигао у свој завичај, скупио је једну чету људи, снабдео је добрим коњима и оружјем, и одпочео четничку борбу с Турцима.

Али тај устанак за мало је трајао. Устаници буду на једном месту опкољени од Турака тако несрећно, да је једва Папазоглију испало за руком, да се пробије с дванајесторицом људи, и срећно стигне на српско земљиште. Вративши се отуда, он се пријави Џоди с намером, да се и даље бори противу Турака.

Приповедаѓу, кад се је Папаз-оглу повратио из Бугарске, и кад је дошао у Вражогрнац, да су се дивили наши војници њему и људима, које је он довео отуда. Није се знало, шта је лепше на њима погледати. И он и његови људи били су сви у чоху и злато одевени. Јашили су атове, и сваки је носио за појасом сребрњаке пиштоље, а уз то имали пушке и сабље златом везене.

Џода полакоми се па оволики сјај и нареди својим људима, те Папаз-огла једне ноћи на спавању убију.[1] Његови људи видећи како им је прошао вођ, разбегну се куд који.

Кажу, да је Папаз-оглу био један од најхрабријих људи Вељкових. Он се је одликовао свуда у бојевима. Кад год је требало чарку отворити с Турцима, са неким Ћиром, Мином и Хајдук Вељком први је излазио, а исто тако кад би се јуриш у Турке чинио, он није нигде Вељка остављао.

---

[1] По другима, Папаз-оглу био је убијен код „крње Јеле“ у ресавској планини, по наредби Петра Добрњца и Вељка, за то, што се је био прочуо са свога јунаштва.

Писац.

Но ово је само један од многих примера, што смо га изнели да преставимо себичност и грабљивост Ћодину. Ћода је био, како се о њему говори свуда у Црној Реци, у опште посве ниског карактера; тукао је и убијао своје људе често за најмању кривицу, а у бојевима с Турцима сву би пљачку себи присвајао. Међу тим, није се хтео као Хајдук Вељко у последње време нигде излагати опасности, нити се прича што о његовој храбрости од оног доба, по што је добио за војводу.

Има више примера, које би могли навести, што смо слушали још о његовој суровости и немилосрдном поступању са војницима, који су служили под његовом командом. Но доста ће бити и овај један за сада, који га врло рђаво карактерише.

Једном приликом нападне Ћода без икаква стварна разлога свог једног бимбашу Дану Павловића, из Звездана. Дана је био лични пријатељ Вељков, веома храбар и поштован у војсци. Држећи да га је Ћода неправо напао, бранио се речима, како је знао, и најзад дође и до тога, да се они споречкају. На један мах Ћода викне на своје пандуре, те Дану, ни крива ни дужна, тако грозно истуку, да му је што но кажу, свака кост сломијена била. Од тешких удараца, он је тако у грозним мукама лежао у логору, докле није родбина његова дошла и однела га кући. Нису га могли, веле, друкче однети, но у поњавама. Кратко је време прошло иза тога, и он је умро у свом селу, где је и сахрањен.

То је један од многих примера, као што рекосмо, што га ми изнесмо још о суровости Ћодиној.

Због оваких његових грозних поступака, он је био тужен и Карађорђу и Сенату; али му нису хтели ништа чинити, јер је стајао добро код обојице т. ј. и код Младена и код Карађорђа. Види се и по томе, што је он, поред свију тужаба, остао и даље на свом месту — све до пропасти 1813-те године.

У последње време, Цода кад је добио за војводу, страшно је мрзио Вељка а и овај њега. Мржња између двојице војвода, прешла је била у неколико и на војску тако, да су се у потоње време две најближе војске сматрале као завађене, а војници Вељкови с презрењем гледали Цодине војнике. Ако би гдегод обадве војске на једном месту становале, Цода да би изазвао ривалитет у војсци, и да би омаловажио Вељка и његову војску, изабрао би често по каквог Влаха, који би умео, рецимо, бацати се добро камена, и позивао Вељкове војнике свакојаким заједањима да му изиђу на мегдан. Но Вељко и у томе гледао је да надмаши свога противника. Он би увек имао у својој војсци приправне људе, који би доскочили Цоди, и осујетили његове смерове.

Оваких примера има и више; али не сматрамо за вредно износити их.

Доста то да споменомо још на послетку, како је рђаво поступање Цодино са војницима учинило, те су га понајбољи људи и ратници из Црне Реке у последње време почели остављати и прелазити Милисаву или Вељку, који су били омиљене личности. Вељкови војници, били су добро нарањени и одевени, а и кад би се што од Турака запљенило, он би делио свакоме по заслузи. Међу тим, Цодини војници, трпели су оскудицу и све им се одузимало, што би задобили у боју.

Кад је Цода дошао у Црну Реку, био је већ доста у годинама. Родио се је, колико смо извештени с доста поуздане стране, у селу Кучајни, у Црној Реци, близу данашње Брестовачке бање. То село данас не постоји, већ се само место где је било село, зове „Селиште.“ Од прилике, по казивању, за време Кочине крајине, запале Турци исто село, и породица Цодина, пресели се одатле у село Стрмостен, близу манастира Манасије у Ресави. Служио је најпре у свом селу, па се по том ода хајдуковању, и у томе провео је неколико година, док није одпочет устанак на Дахије.

Године 1813-те злокобне, кад се је Вељко налазио у очајном стању, бранећи са шаком људи Неготин, Џода, ма да није имао пред собом велику силу турску, није му хтео као најближи одвојити што од своје војске и послати у помоћ, већ је седио мирно докле није пао Неготин, а после се је кукавички повлачио ка Кијаку пут Омољских планина, напустивши вражогрначка утврђења. Са Кијака одступао је све дубље, док није дошао најзад и до Жагубице, одакле му војска прсне на све стране да тражи своје породице, које су се склониле биле највише по планинама у Пожаревачкој и Ћупријској нахији. Из Жагубице оде у село Стрмостен, а одатле у планину, где се је крио од Турака скоро годину дана. Био је већ остарио, оболео и изнемогао. Турци дознавши за њега, нареде потеру, и како причају, сами Власи из тога краја убили су га у једној пећини.[1] —

Међу осталим другим борцима за ослобођење у првом устанку, било би грешно не казати што и о другим личностима из Црне Реке, који истина нису били од већег положаја у време Карађорђево, али су ипак знатни као борци и познати људи у Црноречкој нахији, а ти су: Богдан Јанцић, из Звездана, Хајдук Павко, из Ласова „особених порученија;“ Атанаско Н., из Кривог Вира, доглавни буљукбаша; Коста Н. из Илйна, Тома Н. из Грљања, Младен Н. из Грлишта, и Лопадат Н. из Подгорца — сви буљукбаше војводе Милисава; за тим Живко Милошевић, из Кривог Вира, писар Милисављев, и од топџија познатих: Живан Голубовић, из Грлишта, Паун Миленковић, из Добру-

---

[1] Од других смо слушали, да га је један његов сестрић убио, јер му се досадило било по мразу ићи у потеру за ујаком и прикривати га. Међу тим и Сулејман паша, издао је био строгу наредбу, да се Џода по што по то мора ухватити.

Писац.

јевца, Трајило Првуловић, из Шљивара, и добошар Ђорђе Гојковић, из Ласова. Доцније, после пропасти 13-те године, истичу се у Црној Реци као виђеније личности до 1833-ће године нарочито ови: Здравко и Станоје браћа Марковићи — Живуловци — из Рготине, Станисав Н. из Планинице, Карабаш Милета, из Кривог Вира оборкнез Сима Николић из Зајечара. —

Здравко је рођен од прилике 1770-те године у Рготини.

Најпре је служио у Пасманџијиним крџалијама, и борио се противу царске војске са осталима другима из тога краја, који су потпомагали Пасманџију.

Доцније 1807-ме године, кад је Вељко са Милисавом дошао у Црну Реку, међу првима из тога краја, који су пристали да се боре с Турцима, видимо и Здравка. Од то доба, па све до пропасти 1813-те године, он је био борац и одликовао се свуда у ратовима. Био је и буљукбаша Вељков.

Кад је у првом устанку све пропало на томе крају, видећи да му Турци грозе смрћу, пребегне у Аустрију са још некима из Црне Реке, а одатле пређе у Влашку, и тек после године дана врати се у Рготину, по што се је све утишало, где је неко време живео на миру од Турака.

У то доба, као што причају, порта нареди, да се искупе сви познатији зулумћари крџалије, које је после свршеног рата била распустила, јер јој нису више требали, и пошље их у Адакале и дуж Дунава да чувају северну границу од аустријске и румунске стране. Тиме је хтела уједно и да се опрости ових зликоваца, који су највише досађивали народу. Неко време чували су они границу и утврђења на Дунаву, па им се досади монотони живот, што су га проводили и крену се натраг у Арнаутлук. Видински Паша дознавши то, нареди муселиму зајечарском, да их врати натраг. Немајући довољно заптија, муселим одреди у потеру за Крџалијама и многе Србе, из Црне Реке, који су познати били из последњег ратовања.

Поред осталих других људи из Црне Реке, који су гонили Арнауте крџалије, ми ћемо споменути ради примера само двојицу: Здравка, о коме је реч, и неког Марка, обојицу из Рготине. Они су за нас понајважнији. Муселиму испаде за руком, те за кратко време савлада Крџалије и врати их на њихову дужност.

И ако је Здравко ишао у потеру по заповести турског старешине, ипак се бојао освете, јер је имао прилике раније да се увери на другима, те за то се не смеде у први мах вратити у село, већ се заједно са својим сељаком Марком одмете у хајдуке. Чувши то муселим, да би их задобио за себе, изради им милост код паше, и овај их позове к себи у Видин да му дођу и то под оружјем. Како су они били стасити, и отресити људи, - то их он заволе и опрости им кривицу. Кад је хтео да их отпусти кућама, нареди владици, те Марка, који је био попов син, запопи,[1] а Здравку поклони калпак и одреди га, да гони и даље хајдуке и неваљале људе.[2] Ту је службу он отправљао неко време, и како причају, под видом хајдука и неваљалих људи, он је поубијао и млоге Србе, на које се подозревало да шурују с Турцима. Пред своју смрт, од прилике на 10 година, повукао се у миран живот, јер је већ био остарео ии знемогао.

[1] Његов је унук г. Станоје Марковић, свећеник у Рготини.

[2] Да је порта за гоњење хајдука, узимала у службу и хришћане, види се и из овог извештаја, што га подноси кнезу Прозоровском 1808 г. посланик Родофиникин. „Въ Ниссѣ находилось нѣсколько Пандуровъ изъ христіанъ, коихъ обязанность была ловить разбойниковъ по лѣсамъ и дорогамъ; въ недавнемъ времени паша приказалъ: удовлетворивъ ихъ жалованьемъ распустить. Пандури, огорчившись симъ, взяли женъ, дѣтей своихъ и скотъ и пустились ночью въ путь къ сербскимъ предѣламъ . . . . . .

Разборъ сочиненія Н. А. Попова стр. 194 и 195.

У Пиротском крају, хришћани су шта више могли бити и крс сердари. Тако је био у том крају познати крс сердар Недељко, из села Шугрина, дед г. М. Пироћанца.

Пре него што ће се дићи Црна Река, он је стајао у свези са кнезом Милошем све до 1833-ће године, а умр'о је на годину дана после тога т. ј. 1834-те године. —

Завршујући биографију Здравкову, рећи ћемо још то о њему, да је био у животу напрасит и да није могао по нарави својој нигда отрпети неправду ма од кога она долазила 1812-те године кад су недела Цодина у том крају превисила сваку меру, Здравко изазове читаву побуну у Црној Реци. Као коловође нереда и побуне помињу се са њим још из тог краја: обор кнез Петко Дулкан, Јован Н. из Брестовца, Стојан, стари кнез, из Новог Села, и Добра Н. из Звездана. На позив Карађорђев, они се после неког времена предаду Петру Јокићу, његовом буљукбаши, који их је стражарно допратио до Тополе, а одатле, по наредби Карађорђевој, били су послати у Београд, и затворени у кули Небојши. Пошто је њина кривица испитана, сви су били ослобођени и пуштени кућама, осим Јове из Брестовца. Ресултат ове истраге био је тај, да је Карађорђе писао у једном свом писму Младену, да премести Цоду код војводе Милисава, и препоручио у исто време Цоди, да се у будуће боље опходи према народу као и да се уздржава од ружних псовака и грдња. Но Младен је нашао за добро да задржи и даље на свом месту Цоду, те је он својим поступцима изазвао 1813-те године и другу побуну у томе крају, на челу које помиње се неки поп Живан из Вражогрнаца. —

Толико о Здравку. —

(В. Дел. прот. Карађорђев стр. 74, 77, 86, 117 и 197.)

Кнез Станоје Марковић, био је млађи брат Здравков. Родио се исто тако у Рготини, и од прилике за 10 година био је од њега млађи.

Пре него што ће се дићи Црна Река, Станојева породица била је избегла од зулума турског у пожаревачку нахију. Ту је он у први мах служио код некак-

ва домаћина у селу Милатовцу, не далеко од варошице Жагубице.

Кад је пожаревачка војска 1807-ме године кренута била у помоћ Крајини, Станоје оде на војску, и од то доба све до пропасти српске државе, био је у редовима бораца под Вељком и Милисавом, а доцније и Додом у свима бојевима, који су се догађали у Тимочкој Крајини.

У првој знаменитој битци на Малајници, Станоје изађе на глас са своје личне храбрости. Био је, како казују, одређен са још неколико другова, да отвори борбу и да заметне кавгу с Турцима. Чим су Турци просули неколико плотуна из шанчева на предводницу српску, Станојеви другови наједаред изгубе се некуд, а он остане сам на чистини. На Малајници био је, као што знамо, и Карађорђе са Русима. Он је шта више сам лично издавао наредбе војсци. Причају, како се један Турчин на коњу залетио да Станоју одсече главу, а Станоје, веле, прилегао к' земљи, узео на око Турчина и пустио га близу себе. Карађорђе, који је то спазио, држећи да се је Станоје препао и из страха пао на земљу, продере се колико је игда могао с једног виса: „удри влаше, посветила ти се," мислећи, да је Станоје влах, јер се је носио као пожаревачки власи. Станојево добро око не промаши Турчина, и овај паде с коња на земљу.[1] После свршене битке, Карађорђе похвали за јунаштво Станоја пред

---

[1] Имали би више таквих примера да наведемо из Малајничке битке, који говоре у прилог јунаштва српске војске за време првог устанка.

Не ће бити с горег, да само још овај пример наведемо о хајдуку Павку, из Црне Реке. При једном јуриш у и испаду српске војске из шанца, деси се некако, те се Павко судари са једним Турчином, који је физички од њега био јачи. Најпре су се, како причају, дохватили за гуше и носећи се тако и претурајући, скобрљају се обоје у реку. Бела их је пена била већ попала од тешког ношења. У томе наиђе један Козак, који у први мах није могао распознати по оделу Србина од Турчина те да помогне једној или другој страни. У почетку по-

војском, те се он прочу у Црној Реци као храбар и одважан бораа.

Причају, да је у битци на Малајници силна пљачка допала Србима. Турци су тако разбијени били, да нису имали времена да спасу ни најобичније војене потребе. Један од војсковођа турских, водио је био са собом и свог малог синчића, који случајно остане у шанцу, а нико се од војника у хитњи не сети да га изнесе. После кратког времена, наши угледају преко поља једног Турчина на белом хату, где се упутио био да избави дете. Наши опале из пушака на њега, но он ипак доби времена те досграби дете и срећно, под кишом од куршума, побегне, тако, да су се сви чудили изванредној његовој срећи. Том приликом, први, који су ушли у шанац турски, нађу и касу с новцима. Грабећи се који ће више новаца узети, дошло је било дотле, да су се кундацима тукли, и у мало се није већа несрећа десила, да није сам Карађорђе најстрожијим мерама томе нереду стао на пут. Интересно је било посматрати, како причају, ону разноликост одела у српској војсци, после свршене битке на Малајници. Што је који од хаљина турских запљенио и заграбио, то је на себе навукао, не пазећи на избор. Неко је имао извезано ћурче арнаутско од чохе златом везено; други потуре, трећи црвене чизме и т. д. и т. д. како је који уграбио.

сматрао је призор као прост гледалац, па после видећи, да ће једна страна савладати другу, упитаће речима: которіи православнии? На то се Павко прекрсти и јави да је Србин, те онда козак пружи копље и пробурази Турчина. Тако се избави Павко од очевидне смрти, и оде к својима, који су држали да је већ погинуо.

Павко је био из Ласова. О њему смо већ имали прилике да говоримо онда, кад смо говорили о првом покрету у Црној Реци, у коме је и он суделовао са осталима другим Црноречанима.

Писац.

На растанку и опроштају Карађорђе благодари војсци на јуначком држању, и онако у шали, видећи ово шаренило на њој причају да им рекао е браћо, а шта ћете радити, кад подерете те дроњке, које сте запленили?.... Било је случајева, како казују, да је по неки и платио главом; јер се није могао распознати по оделу од Турчина.

Турци, разбијени, повуку се у Видин и за неко време нису чинили никаквих испада, јер су гледали да се приберу и опораве после претрпљене поразе. Хајдук Вељко међу тим добио је био наредбу, да пређе Тимок и да гони Турке, а у исто време и да диже народ у том крају. Приповедају, да је тада и Станоје одређен био да иде пред војском, као арамбаша једне хајдучке чете. Кад је дошао у село Раброво (у видинској нахији), јаве му мештани, да се у селу налази некакав Турчин познати зулумћар, који је дошао истог дана и одсео код некаква домаћина, који је женио сина. Станоје дознавши то, оде и затече Турчина на весељу. Чим је ушао у кућу, одмах позове Турчина на предају и обезоружа га, па га затим изведе из села на један ћувик, свуче и нареди, да се донесе женско одело с превезом, као што се носе младе првог дана у том крају. Пошто је најпре Турчина преденуо у женско одело, терао га је да служи вином њега и друштво, па га онда поведе даље са собом. Уз пут јашио га је донекле један од Станојевих људи, да би га што више намучио. Кад је Турчин био посустао под теретом, један ће предложити Станоју, да га више не воде, но да му одсеку главу. Турчин, који није знао другог језика осим турског, и помало нешто натуцао влашки, после дужег ћутања дотле, сети се шта му се спрема, и промуца влашки: поће, поће т. ј. може; пристаје још да носи, само да га не погубе.

Станоје га не хтеде убити, већ га пусти слободна, хтевши му само доказати овом приликом, шта значи то вршити тиранију над другим. И Турчин беобзирце оде право у Видин.

Доцније, по повратку из Малајнице, Станоје дође под команду Додину. Да ли је био са њим све до пропасти српске, или пак са Вељком и Милисавом — није нам то познато.

Кад је Црна Река потпала под Турке, Станоје није хтео бежати никуд, већ се је за неко време крио највише у планини рготској.

Деси се некако, те исти Турчин, кога је Станоје онако једном обесчастио, буде постављен за субашу у Николичеву, једном оближњем селу од прилике на један сат од Рготине. Знајући, да Станоје живи у Рготини, долазио је често у село, не би ли га како ухватио да му се освети. Но то му није могло испасти за руком, пошто је Станоје био увек опрезан, и чим би Турчина угледао на белом хату, узео би пушку и нестало би га у планини. Тако је он проводио дуже време, а живот му већ постаде несносан. Једном, причајући он доцније у кругу својих пријатеља, кад је седио тако скривен у планини, нешто шушне близу њега. Кад се он окрене, а оно има шта видети — курјак упутио се право к њему. „У селу Турци, у шуми вуци," е баш дошло ми је да се убијем, кад сам такве худе среће, да нигде немам мира ни опстанка.

На послетку, Турчину се досади на тај начин вијати Станоја, и он се потужи Муселиму, тражећи, да он нареди потеру за њим.

Муселим, пошто је саслушао Турчина, који из частољубља не хтеде испричати баш све како је било по реду са њим, веле, да му је на то одговорио: Ако ти је Станоје отео гвозденњаке, цар ти је поклонио сребрњаке; ако ти је скинуо сукнено одело, цар ти је поклонио лепше и скупоценије од карпус чохе. Најбоље ће бити, — рећи ће муселим — да се помириш са њим, и да му све опростиш,

јер су таква времена била онда, па да живите у љубави. Турчин, немајући куд, размисли се после ових речи, и поручи Станоју да дође на веру и да се помире. Станоје оде у Николичево, помири се и побратими са Турчином, и од то доба живели су као добри пријатељи. Било је случајева, да му је исти Турчин у више прилика спасао и живот; јер је Станоје имао доста непријатеља међу Турцима, који га нису могли трпети.

После овог помирења, Станоје постаде кнез у селу, и био је дуго у том положају, због чега је и познат у Црној Реци као: кнез Станоје. Трговао је осем тога и са стоком, а бавио се уједно и са земљорадњом, и са свога поштења, уживао вазда народно поверење.

До 1833-ће године, када је Црна Река присаједињена Србији, стајао је непрестано у свези са кнезом Милошем, преко Милете Карабаша, из Кривог Вира и Станисава, из Планинице, и од њих добијао упутства, како му се ваља понашати према Турцима, и спремати народ да устане једног дана на своје господаре.

Када је 1833-ће године порта стала оклевати са предајом земљишта досуђеног Србији, буде изненадно и без озбиљне спреме, изазват покрет у Црној Реци, који је стао народ толиких жртава.

Турци, субашлари, имајући велика добра и дохотке у Црној Реци, чувши да се морају селити и лишити се своје имаовине, стану у последње време повећавати дације нарочито на стоку и натурати разне намете, да би што више исисали народ. Народ је давао све што му се тражило док је имао, а кад већ није имао ни сам шта да даје, онда изашље своје кнезове, с којима пође још читава гомила света да замоле муселима, да им спусти дације. Муселим то прими за побуну и неке од њих растера, а друге баци у затвор.

На један мах осети се комешање у читавом том крају. Станисав, из Планинице, веома популарна личност у Црној Реци, и Милета, из Кривог Вира, јаве кнезу Милошу, да је народ огорчен и да више не може трпети Турке субашларе. Станисав је био по занату ћурчија, а занимао се и трговином, па је као и Милета, имао прилике да одлази често послом у Шумадију. У Крагујевцу добијао је упутства од кнеза Милоша, како да се понаша према Турцима, и на који начин да изазове кад буде затребало побуну у народу. Кнез Милош, добро је знао да су Турци у томе крају још од Пазванџијиног доба самовољни, који не слушају ни Султана, ни његових наредаба, па је још из рана припремао земљиште, да насилно тај крај присаједини Србији. С тога поручи Станисаву и Милети, а преко њих и оборкнезу Сими Николићу, из Зајечара, и осталим првацима, да дижу народ на Турке, а обећа им од своје стране, да ће им послати у помоћ Милутина, Хајдук Вељкова брата својском.

Кнез Станоје са својим синовцем Јеремијом Здравковићем, бавио се у то време послом трговачким у Видину. Са њима се тада десио и Нича, син оборкнеза Симе са Лалом трговцем, из Зајечара. Они нису ништа знали, шта се ради у Црној Реци, јер су по одавно били од кућа.

Станисав крене по заповести Милошевој народ, и једног дана читава гомила људи од прилике до 3000 њих махом не наоружани, слегне се у Зајечар, вичући Турцима да се одмах чисте из вароши.

Међу тим Турци, субашлари, дознавши за овај покрет раније, по што их је било мало, пређу Тимок и утврде се у Великом Извору.[1] Одатле поруче у Видин паши, да им пошље у помоћ војску, која ће их заштитити.

[1] Велики Извор вазда је био и под Турцима важна стратегијска тачка. У Карађорђево доба, некад је био у српским, некад у турским рукама, а највише чинио неутралну зону. Писац.

Из Видина, буде им одмах послан један одред низама са бимбашом у помоћ. Пре него што је пошла војска, дође Станоју и Јеремији неки Мурат, Турчин, који је имао добра у Рготини и лепо се пазио са њима, и јави им о догађају зајечарском, саветујући их, да се одмах уклоне из вароши, јер ће бити затворени. На тај начин, они добију прилику те умакну и срећно стигну у Зајечар, где се придруже осталим побуњеницима. Ничу и Лалу међу тим Турци ухвате и баце у затвор, и држали су их неколико месеци. Тек на енергично заузимање кнеза Милоша они буду пуштени и врате се натраг својим кућама.

Пошто су Турци оставили Зајечар и прешли с оне стране Тимока, Станисав нареди, да се ископа шанац у вароши, и у њему остави све оне људе који су имали по нешто од оружја а управу над шанцем повери Милети Кривовирском на случај, ако би се Турци повратили из Извора, пре него што стигне Милутин из Шумадије. Оборкнез Сима, изаслат је био у пресрет Милутину. Са осталима пак ненаоружанима, дигне се Станисав у правцу к Тимоку, у тој цељи, да заварава Турке преговорима, док нестигне Милутин, кога су тог дана жељно очекивали Пошто су тако неко време провели, преговарајући ћоја о помирењу, најзад буде послан Јеремија Здравковић, као нарочити изасланик, да заварава Турке још који час, и да им обећа, да ће се народ разнћи, ако они пристану на извесне услове.

Не прође млого, а врати се Јеремија, и саопшти народу поруку Турака субашлара. Турци су захтевали безусловно, да се раја покори одмах и разиђе а обећавали су, да неће никога ни глава од њих заболети. У противном случају, ако се неби мирно разишли, претили су, да ће они чинити оно, што су наумили. Огорчена маса народа иза тога место да се разиђе, окрене се на један мах Турцима, и стане гласно викати с ове стране Тимока тако, да су могли све

чути Турци на противној страни: ми смо вам, веле, оружје и коње покуповали; ми смо вам цицваре правили и масла давали; ми смо вас у чоху и злато оденули, а ми смо ишли гладни и боси и голи, па вама не беше све то доста, већ почесте све веће и веће намете ударати и наше људе, који вам се жалише, апсити. Доста је већ било вашега; од сада вам нема ништа, јер од данас Милош нама заповеда. Ту је пало и доста погрдних речи, које не сматрамо овде за потребно износити. Раздражена маса, таласајући се, све се је више примицала Тимоку.

Бимбаша, који је стајао с низамима, да би одклонио сукоб, нареди војсци, те избаци неколико плотуна у вис, и испали два топа онако у ветар, да заплаши само народ. Млоги се поплашише од пуцњаве и нагоше бежати, а Турци, субашлари, окуражени, осмеле се и прегазе Тимок на коњима па стану сећи бежеће Србе. Ту је погинуло с наше стране 117 људи, а било је доста и рањених. Баш код саме данашње гвоздене ћуприје, један Турчин стигне Станисава, одсече му главу, и набије му арбију у гркљан.

Пошто погибе Станисав, свет се услед тога више збуни и поплаши. Кад то виде кнез Станоје, предузе управу над народом и стаде враћати и храбрити људе, те тако поврати ред и успе да сузбије Турке опет преко Тимока.

Било је и с турске стране губитака, али се не зна колико, јер су они своје мртве однели били са собом.

Ова значајна сеча, догодила се 1 Маја 1833-ће године. Тог дана у вече стигао је и Милутин с Пожаревљанима а после њега и кнез Милета Радојковић с Јагодинцима. Видећи Турци, субашлари, колика је војска противу њих, оду сви у Видин. Само остану низами у Великом Извору и ту су се задржали скоро годину дана.

Сутра дан Милутин, у пратњи неколико коњаника, сиђе до Тимока, и прегледавши бојно поље, које је било покри-

вено лешевима, у споразуму с бимбашом нареди, да се сви заједно укопају више гвоздене ћуприје уза саму обалу црног Тимока. Неколико лешева, стојало је неукопано све док није из Букурешта стигао руски комесар, који је о томе поднео својој влади извештај.

Тела изгинулих бораца, лежала су до пре десетак година на истом месту, док није Тимок почео нагло да рони обалу и да односи са земљом и кости њихове. Свесни Зајечарци, из поштовања према остацима погинулих за општу ствар, дођу на мисао, те уз свечани спровод пренесу кости њихове и сахране у варошком гробљу.

Мислило се, да им се подигне и споменик; но то и до данас још није извршено.

Чим се је почела оснивати Управа у Црној Реци, сви прваци и заслужни људи из тога крају буду постављени по избору за старешине народне. Тако, кнез Станоје буде постављен најпре за судију окружног суда у Зајечару, а доцније и за преседника, у ком је положају и преминуо од прилике 1855-те године. До смрти, остао је у великом поштовању са своје правичности и поштења. И данас се помише у Црној Реци правда и суђење кнеза Станоја. На жалост, спомен, где је сахрањен овај заслужни муж, једва да се може данас познати.

Оборкнез Сима Николић, из Зајечара, био је постављен за судију у Зајечару; али је кратко време живео после ослобођења Црне Реке. Од прилике, 1834-те године умр'о је и сахрањен у Зајечару.

Милета Карабаш, из Кривог Вира, добио је био за капетана кривовирског, а доцније буде по молби постављен за судију у Зајечару, јер је био отежао за пољску службу. Умр'о је од прилике 1843-ће год. у Зајечару, и ту је сахрањен.

Јеремија Здравковић, из Рготине, син Здравка, буљукбаше Карађорђевог, који се је одликовао при заузећу За-

јечара, постављен је био за капетана вражогрначког, а доцније за исправника суда у Алексинцу. Кнез Милош пазио га је лепо и шиљао по Србији у разним мисијама. У потоње време, био је окружни начелник у Зајечару. Пред своју смрт, био се повукао у приватан живот и живео мирно у свом селу на имању. Умр'о је од прилике 1865-те године.

За време разних покрета „волненія,“ што их је бивало у Србији све до повратка кнеза Милоша, Црна Река, била је, изузев неколике личности, индиферентна и одсечена сасвим од јавног политичког живота. Народ се после толиких патња и невоља под Турцима, беше збунио својом невољом и једино прионуо, да залечи ране, које није могао лако преболети. Са ујамченом слободом, уживајући благодети мира, за кратко време Црна Река била се опоравила тако, да је до 1876-те године стајала, може се рећи доста добро у економском погледу. Црноречани су предузимљиви и штедљиви, и за кратко време, ако буде каквог још импулса с државне страве, заборавиће све беде, што су их поднели у рату „за ослобођење и независност.“

И по географијски и етнографијски, предео кулски, што га је наша војска у другом рату 1877-ме године била заузела, као и сав онај крај до Загорја и извора реке Искра, мораће се кад тад присајединити Србији. Свет у томе крају и сада, и ако је у бугарској кнежевини, јако је одушевљен за Србију, и жели да буде њој придат. А противу свести народне, свака сметња, која се чини, ништавна је.

Драгољув К. Јовановић.

ИЗВОДИ ИЗ ЗАПИСНИКА
СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА.

ГОДИНА 1883.

А. СКУП.

(На реду су записници скупа од 30 јануара и 27 фебруара ове године. Они ће се саопштити у књизи 55, док их приреди тадашњи привремени секретар, г. Стеван Д. Поповић.)

Б. ОДБОРИ.

I. За науке јестаственичке и математичке.

I састанак, 19 марта 1883.

Бр. 1.

Г. Димитрије Нешић чита свој рад О новим обрасцима из науке о комбинацијама и то са задатим збиром; — и прилаже тај рад за Гласник.

Бр. 2.

Г. Љубомир Клерић чита свој рад О средишту сила у равнини; — и прилаже тај рад за Гласник.

Бр. 3.

Г. Јос Панчић чита О Старој Планини, Рилу и Витошу или о грађи за флору кнежевине Бугарске; — и прилаже тај рад за Гласник.

Примедба. Г. Панчић изјавио је, да му се 100 егземплара од „Грађе за ботанику кнежевине Бугарске“ одвојено отштампају и на његово расположење ставе.

II састанак, 25 маја 1883.

Бр. 1.

Г. Јов. Жујовић, редовни члан ученог друштва, саопштио је одбору садржину ових својих расправа: Грађа за геологију краљевине Србије: I° Прилог за геологију југоисточне Србије, са скицом геолошке карте; II° О неким стакластим стенама; III°. Корсит са Рудника. И Нове петрографске врсте, са две колорисане слике.

Одбор је решио: да се све ове расправе приме за Гласник.

Бр. 2.

Председник саопштава одбору, да је г. Л. Павловић инжињер поднео ученоме друштву своју расправу: „Одредба коефицијената јачине и њихова примена у грађевинској струци.“

Г. Клерић изјављује, да је он претходно проучио ову расправу и налази да би је требало упутити петоме одбору ученога друштва.

Одбор усвајајући ово мишљење решава, да се поменути чланак упути петоме одбору.

Бр. 3.

Председник саопштава, да је управа добила од југословенске академије позив на споразум за установљење повремених конгреса југословенских научника. Одбор увиђа умесност оваких конгреса и прима предлог југословенске академије у начелу.

II. За науке философске и филолошке.

(Тај одбор у првој половини ове године није имао састанка.)

III. За науке историјске и државне.

I састанак, 3 фебруара 1883.

Били су: председник Вл. Јовановић, чланови: Јован Ристић, Ал. Васиљевић, д-р Н. Крстић, арх. Н. Дучић, П. Срећковић, Љ. Ковачевић и М. Зечевић.

Бр. 1.

Прочиташе се протоколи седница од 24 новембра и 21 декембра 1882 године, и са малим исправкама усвојише.

Бр. 2.

Г. Панта Срећковић чита свој реферат о „Српским родословима и летописима с додатком летописних бележака", саставио Љ. Стојановић; и предлаже, да се не може примити овако како је, за то, што није рађено на строго научној основи.

По што је други референат, г. Љ. Ковачевић, био мишљења да се ово дело штампа у II одељењу „Гласника", ако писац учини извесне поправке и изостави летописне белешке, и по што је и г. Срећковић пристао да се може штампати о трошку друштвеном, али само као *зборник* а не „кодификација" родослова и летописа, одлучено би, да се састав г. Стојановића штампа у II одељењу „Гласника", по што се у њему изоставе летописне белешке и учине исправке према реферату г. Ковачевића.

Бр. 3.

Д-р Никола Крстић реферује о збирци писама и рукописа које је послао српском ученом друштву г. Ђ. Мушићски.

Одлучено, да се реферат штампа у Гласнику, поклоњена писма приме са захвалношћу, а о откупу рукописа да се донесе одлука, по што се добије обавештење од г. Витковића, о условима, под којима г. Мушићски нуди поменуте рукописе на откуп.

Бр. 4.

Г. Архимандрит Дучић усмено реферује, да је с другим референтом, г. Ковачевићевим, прегледао примедбе г. П. Срећ-

ковића на извештаје Вић. Макушева, професора у Варшави, о рукописима у народној библиотеци у Београду, и да су обојица мишљења, да се те примедбе могу примити у друштвени орган, и ако се не слажу у свему с писцем.

Бр. 5.

Г. председник саопштава, да је г. Марко Драговић, секретар нар. просвете и црквених послова у Црној Гори, послао за „Гласник" три писма владике Данила Његоша.

Одлучено: да се писма даду на оцену г. Панти Срећковићу и г. архим. Дучићу.

Бр. 6.

Г. председник јавља, да је државни питомац, г. Ив. Павловић, послао за „Гласник" расправу „Жене Ђурђа Бранковића у генеалошком погледу."

Одлучује се, да се састав даде на оцену г. П. Срећковићу и г. М. Зечевићу.

Бр. 7.

Г. Љ. Ковачевић саопштава, да је прикупио приличну збирку разних записа и натписа, а поглавито у библиотекама народној и ученога друштва, и нуди да се штампа у II-гом одељењу »Гласника«, ако друштво за вредно налази.

Одлучено: да се прими понуда а писац награди.

Бр. 8.

Г. председник изјави, да не може остати даље као председник одбора, будући је изабран за председника целога друштва.

Одлучено: да се приступи избору новог председника, и већином гласова изабрат је за председника одбора за науке историјске и државне г. П. Срећковић.

II састанак, 10 марта 1883.

Били су: председник П. Срећковић, чланови: Влад. Јовановић, Ал. Васиљевић, д-р Н. Крстић, арх. Дучић, М. Ђ. Милићевић, Н. Петровић, М. Ракић, Љ. Ковачевић, М. Зечевић.

Бр. 1.

Чита се записник прошле седнице и прима с неким исправкама.

Бр. 2.

Г. председник саопштава предлог јужно-словенске академије за науке и уметности, да се чланови бугарског ученог друштва у Софији, српског у Београду, Српске Матице у Новом Саду и јужно-словенске академије у Загребу скупљају на извесним местима и ту расправљају разна научна питања.

Одлучује се, да се овај предлог прими у начелу.

Бр. 3.

Г. арх. Дучић јавља, да је с г. П. Срећковићем прегледао три писма владике Данила Његоша, која је послао г. Марко Драговић из Црне Горе, и предлаже да се та писма штампају у „Гласнику" II одељка и да му се пошље на поклон она књига у којој та писма буду објављена, по што друге награде не тражи.

Одлучено по предлогу г. Дучића.

Бр. 4.

Прочита се старинско писмо требињског игумана Исаије, које је послао г. Лука Зоре, из Далмације.

Одлучено: да се писмо штампа у другом одељењу „Гласника" и да се г. Зору пошље на поклон књига, у којој се поменуто писмо објави.

Бр 5

Г. председник чита белешку с једне старе чаше.

Одлучено: да се та белешка штампа у II одељењу „Гласника".

Бр 6.

Прочиташе реферат г. Н. Петровић и г. М. Зечевић о саставу г. Јов. Авакумовића „Један или два дома".

По што је први референат предлагао, да се чланак г. Авакумовића не може примити у „Гласник", а други да може, повела се подужа дебата о томе, и најпосле већином гласова би одлучено, да се састав г. Авакумовића не може примити за „Гласник".

Бр. 7.

Г. председник саопштава, да је г. Ив. Павловић, државни питомац у Паризу, послао неколико расправица из српске историје.

Одлучено: да се даду на оцену г. П. Срећковићу и г. арх. Дучићу.

III састанак, 26 марта 1883.

Били су: председник. П. Срећковић, чланови: д-р Н. Крстић, Јов. Ристић, Вл. Јовановић, С. Бошковић, арх. Дучић, М. Милићевић, Наст. Петровић.

Бр. 1.

Чита се протокол прошлог састанка и усваја се са извесним исправкама.

Бр. 2.

Подноси се расправа г. Драгољуба К. Јовановића „Црна Река" и даје се на преглед и оцену г. Дучићу и г. Зечевићу.

Бр. 3.

Г. Срећковић чита своју расправу „Стање и односи српских жупанија у половини XII века према Угрији и према Византији". Одлучено, да се штампа у „Гласнику".

Бр. 4.

Г. Срећковић подноси своју критику на чланак Стојана Обрадовића „Грађа за историју народа у округу подринском," штампан у „Гласнику" књ. XXXVI. Дата критика на преглед г.г. С. Бошковићу и М. Милићевићу.

IV састанак, 3 маја 1883.

Били су: председник г. Срећковић, чланови: гг. Јован Ристић, Никола Крстић, Ал. Васиљевић, Влад. Јовановић, Ст. Бошковић, М. Ђ. Милићевић, Г. Гершић, арх. Дучић, М. Зечевић, секретар друштва Јован Бошковић.

Бр. 1.

Саветовање о понуђеним стварима на откуп, набављених од г. Гаврила Витковића у Угарској.

Одлука: одређује се комисија од гг. арх. Дучића, Јов. Бошковића и Љуб. Ковачевића да поднесу извештај о томе.

Бр. 2.

Читају се реферати о чланку г. Ив. Павловића „Друго крштење Немањино." I-во Срећковићев и II-го Дучићев.

Одлука: одбија се по предлогу оба референта, а реферати да се штампају.

Бр. 3.

Чита се заједнички реферат Дучића и Зечевића о чланку г. Драгољуба К. Јовановића „Црна Река".

Одлука: прима се по предлогу.

Бр. 4.

Милићевић чита свој реферат о чланку Срећковићеву о Подрињу.

Да се причека други реферат.

V састанак, 18 маја 1883.

Били су: председник г. П. Срећковић, чланови: гг. А. Васиљевић, Г. Витковић, Ј. Ристић, М. Ђ. Милићевић, М. Ракић, д-р Н. Крстић Ст. Бошковић, секретар Јован Бошковић.

Бр. 1.

По протоколу седнице од 3 фебруара 1883 број 3, решено, да се од г. Витковића изиште обавештење о откупу рукописа Мушићскога.

Г. Витковић саопшти, да г. д-р Мушићски тражи да се списи, штампани у Гласнику, награде као и обично, а автографи да се посебице откупе.

Одбор, саслушавши оба референта, г. Крстића и г. Витковића, одлучи, да се рукописи откупе, а управа друштва да се са Мушићским споразуме у цели откупа.

Бр. 2.

Секретар г. Јов. Бошковић чита извештај комисије о откупу разних старих књига од г. Витковића. По томе извештају

комисија, која је те старине прегледала (арх. Дучић, Ј. Бошковић, Љ. Ковачевић), нашла је, да су те старине вредне откупа и да се за њих може дати 60 дуката.

Бр. 3.

Председник приказа и отвори автобиографију пок. А. Николића, писану својеручно на 52 табака, 1875 године.

Изабрани бише за референте: гг. Срећковић и Милићевић

Бр. 6.

Г. Стојан Бошковић прочита реферат о чланку г. Срећковића „О ослобођењу Јадра и Рађевине (критика грађе пок. Стојана Обрадовића)“.

Одбор решава, да се чланак прими за Гласник.

VI састанак, 28 јуна 1883.

Били су: председник Срећковић, чланови: М. Милићевић, Љ Ковачевић, М. Зечевић, арх. Дучић, Јов. Ристић, Јев. Грујић, Гав. Витковић, Ст. Бошковић.

Бр 1.

Г. Срећковић прочита свој извештај о автобиографији пок. Атанасија Николића, закључујући, да се тај спис не може штампати о друштвеном трошку. Други референат г. М. Ђ. Милићевић предлаже на против у својем извештају, да се поменута автобиографија штампа.

Одлучено после дужег саветовања: да се спис прими у архиву, а од секретара друштвеног очекује се, да учини спомен у годишњем извештају о животу покојниковy. Коначна одлука о штампању овога списа донеће се доцније, у свези са осталим биографијама упокојених чланова друштвених.

Реферати да се штампају.

Бр. 2.

О „Три потомка Немањина“ од г. Ив. Павловића, г. Дучић реферише и предлаже, да се штампа у Гласнику. Г. Срећковић, разложивши садржину списа, оставља одбору, да према томе донесе своју одлуку.

Одлучено: да се штампа заједно са рефератима.

Бр. 3.

„Порекло кнеза Лазара“, од г. Ив. Павловића. Г. Срећковић прочита свој извештај о томе спису. Тако исто прочита свој извештај о томе спису г. Дучић и предлаже да се штампа.

Прима се, али да се штампају и реферати.

Бр. 4.

Г. Срећковић подноси друштву пасош Томе Вучића од 1842 године. Прима се да се чува у архиви.

Бр. 5.

„Материјали за историју Црне Горе“, од г. Марка Драговића, секретара министарства просвете у Црној Гори.

Изабрани бише за референте гг. Дучић и Ковачевић.

Бр. 6.

Чланак г. Гершића: „Поглед на борбу између централизације и самоуправе.“ Да се прочита идућег састанка.

VII састанак, 1 јула 1883.

Били су: председник г. Срећковић, чланови: гг. Зечевић, М. Милићевић, Витковић, Љ. Ковачевић, арх. Дучић, В. Јовановић, Јев. Грујић, Г. Гершић и секретар Јов. Бошковић.

Бр. 1.

Г. Срећковић прочита своје чланке: „Августија Јелена Српкиња и прва српска царица“, „Царица Јевдокија и деспот Дејан“ и „Царица Марија, подружје деспота Јована Оливерића.“

По дужој дискусији одлучено, да се приме за Гласник.

Бр. 2.

Г. Гершић прочита свој чланак: „Централизација и децентрализација.“

Одлука, да се прими за Гласник.

IV. Одбора за уметност.

I састанак, 4 јуна 1883.

Били су чланови: г.г. Михаило Валтровић, Даворин Јенко, Светозар Ивачковић, Драгутин С. Милутиновић, Јован Бошковић.

Бр. 1.

На предлог председника уметничког одбора, да би и ове године требало изаслати чланове друштвене, да продуже испитивање споменика старе српске уметности

Одбор одлучује једногласно, да чланови Валтровић и Милутиновић и ове године на два месеца (јули и август) путују по Србији ради горњег посла, и да им се, као и до сад, да у име путног трошка по дванаест динара дневно, сваком од њих.

Бр. 2.

Председник одбора подноси одбору на увиђај шездесет цртежа етнографских снимака, које је прошле године друштвени изасланик, г. проф. Влад. Тителбах, цртао по јагодинском и ћупријском округу; па за тим је прочитао писмо изаслаником, у ком јавља, да ће најдаље до 15 јуна ученоме друштву поднети још четрдесет цртежа сличне садржине, са опширним извештајем о свом лањском путовању.

Одбор узима на повољно знање, по што су цртежи веома лепо израђени и у великом броју, те с тога одлучује, да се г. Тителбаху и ове године даде бар онолика помоћ, колика и лане, да би могао наставити овај свој рад.

Бр. 3.

Председник прочита писмо министра просвете, којим се саопштава последња воља пок. Ђуре Даничића, и пита: да ли би друштво било вољно да изврши једну тачку покојниковог тестамента тим, што би спремило и извршило све оно што треба за подизање споменика на гробу Даничићевом.

Уметнички удбор с највећом готовошћу прима се тога посла и постараће се да се сви претходни послови (као план и т. д.) што пре изврше и поднесу управи српског ученог друштва на даљи поступак.

Бр. 4.

Предлог југословенске академије у Загребу, да се поједина књижевна друштва и научници на словенском југу повремено састају на књижевне скупове,

Одбор у начелу прима с тим, кад опширан програм о томе предлогу стигне, да се тада потанко претресе.

Бр. 5.

Председник јавља, да познати етнограф југословенски, г. Никола Арсеновић, нуди српском ученом друштву на откуп две свеске фотографија са његових снимака народног одела, на броју четрдесет слика са прилогом, за *четрдесет форината.*

Одбор поштујући ревност г. Арсеновића око прикупљања народног ношива, и хотећи му ићи на руку да се публикација његових радова распростре међу образованим народима, — одлучује, да се поднесене две свеске фотографија откупе за библиотеку српског ученог друштва.

II састанак, 17 јуна 1883.

Били су: г.г. Мих. Валтровић, Даворин Јенко, Светозар Ивачковић, Ђорђе Миловановић, Јов. Бошковић, Д. Милутиновић.

Бр. 1.

Председник одбора подноси на преглед етнографске цртеже г. Ђорђа Миловановића, који их је цртао као изасланик српског ученог друштва по ваљевском округу.

Одбор је прегледао ствари са задовољством и одлучује замолити управу, да и ове године изашље г. Миловановића, ако је могуће на два месеца, да продужи ово прикупљање етнографске грађе.

Бр. 2.

Председник јавља, да је г. Тигелбах поднео по свом обећању још двадесет и два етнографска цртежа.

Одбор узима на знање.

Бр. 3.

Одбор је дознао, да се музикални списи пок. Корнелија Станковића спремају за литографисање.

Како је српско учено друштво и покренуло ту мисао, да се Станковићеви списи откупе и за штампу приправе, и како част српског народа иште, да се поменути списи *верно и правилно* на свет издаду, за које се иште стручног знања, то је одбор мишљења, да се г. министар просвете умоли, да бригу око штампања повери уметничком одбору српског ученог друштва.

Бр. 4.

Члан Миловановић јавља, да ће етнографске цртеже изложити широј публици.

Узима се на знање са̀ примедбом, да ће одбор идуће јесени приредити општу изложбу свију етнографских цртежа, које су израдила оба друштвена изасланика, г.г Миловановић и Тителбах.

V. За ширење наука и књижевности у народ.

I састанак, 19 фебруара 1883.

Били су: гг. Матић, Спасић, Ј. Бошковић, Туроман, Зечевић, Клерић, Васиљевић, Срећковић, Лозанић.

Бр. 1.

Г. председник управе српског ученог друштва јавља, да је по предлогу 15 чланова — Д. Матића, М. Спасића, Ђ. Малетића, Д. Нешића, К. Црногорца, М. Миловука, К. Алковића, М. Зечевића, Ј. Туромана, Љ. Клерића, Д. Стојановића, Ј. Бошковића, Ј. Ђорђевића, С. Лозанића, А. Васиљевића — управа одлучила, да се конституише пети „одбор за ширење наука и књижевности у народ.“ Овај ће одбор, путем штампе, предавати јавности:

1. Списе, у којима се излажу главна начела и битне истине научне.

2. Прегледе историјског развитка и савременог стања науке, као и прегледе резултата до којих се науком дошло на пољу друштвеног и човечанског развитка и напретка.

3. Извештаје о новом раду и покрету, новим појмовима, предузећима и напрецима на пољу науке.

4. Критичне прегледе и оцене важнијих књижевника и научних производа.

5. Главна дела националне књижевности домаће и стране.

Ови радови штампаће се у Гласнику или у засебним књигама, како одбор нађе за добро, и они ће се прегледати, оцењивати и награђивати онако, као што се прегледају, оцењују и награђују радови других одбора ученога друштва.

У задатак одбора улазе све гране науке. С тога и у његовој средини треба да буду сједињени представници свију наука. Ово ће одбор имати на уму, кад буде предлагао нове чланове своје.

Трошкови око ширења науке у народ подмириваће се:

1. Из сума које управа српског ученог друштва буде нарочито за то одобрила, према чланку 1 и 30 друштвеног уређења.

2. Из доходака од списа и књига, које одбор буде издавао.

3. Из добровољних прилога, завештања и тако даље, који би били посвећени ширењу наука и књижевности у народ.

У осталом, што је уређењем српског ученог друштва прописано за све одборе овога друштва у опште, оно важи и за овај одбор.

Кад се одбор установи, он ће поднети управи на одобрење још неке ближе одредбе о начину свога пословања.

Бр. 2.

За председника овог одбора изабран је г. А. Васиљевић, а за привременог перовођу С. М. Лозанић.

Бр. 3.

Г.г. J. Бошковић и други чланови предлажу:

а) за редовне чланове: г.г. д-ра Лазу Костића, д-ра Војислава Бакића, д-ра Лазу К. Лазаревића, Јосифа Пецића, Милана Андоновића.

б) за почасне чланове: г. архијереја нишког, Виктора, и г. Василија Верешчагина.

в) за дописне чланове: г.г. владику Никанора Грујића, Стевана В. Поповића, д-ра Стевана Павловића, д-ра Илију Огњановића, архимандрита Никодима Милаша.

Одбор прима све предложенике да их предложи главноме скупу на избор.

II састанак, 17 марта 1883.

Били су: председник А. Васиљевић, чланови: Вл. Јовановић, Јован Ђорђевић, д-р В. Бакић, Ј. Бошковић, П. Срећковић, Јов. Авакумовић, д-р Мих. Вујић, Ђ. Малетић, К. Алковић, протосинђел Никанор, Ј. Драгашевић, Дим. Матић, К. Црногорац, Д. Ђурић, М. Андоновић, д-р Л. К. Лазаревић, Јос. Пецић, д-р Јов. Туроман, д-р Лаза Костић, С. Лозанић.

Бр. 1.

По што се г. Лозанић само за време примио да буде перовођа, то се за сталног перовођу бира г. М. Вујић.

Бр. 2.

Прочита се и потписа протокол прошлог састанка.

Бр. 3.

Прочита се писмо г. министра просвете, које управа спроводи овом одбору на мишљење, а у ком се пита: којим средствима мисли радити овај новообразовани пети одбор. По дужем саветовању би одлучено овако.

Према изменама и допунама од године 1878 у уређењу друштва, оно има на два начина да ради на науци (осим IV-ог одбора који је за уметност): у I, II и III одбору да обрађује отворена питања, а у V-том да шири у народ свршена питања. Обе врсте рада долазе у Гласник. А познато је, како се орган друштвени штампа и писцима дају хонорари (чл. 30). Ради бољег прегледа и лакшег налажења друштвених послова, оно може код појединих књига свога органа ставити нарочита обележја, као: књига 52 расправе, књига 53 грађа, књига 54 рад петога одбора: — то је његова унутрашња ствар.

У чланку првом друштвенога уређења стоји, да друштво на ширење наука и књижевности у народ „може потрошити само она средства, која би на тај посао била нарочито набављена *или* одређена.“ То значи, да средства за то морају бити или нарочито набављена или нарочито одређена, а не: наро-

чито набављена *па* одређена. А ко треба та средства нарочито да одреди? — Ми мислимо управа, и то према чланцима уређења: 15 (у последњем зачетку), 30 и 48.

Тога ради управа је наменила и скуп је одобрио и потврдио петоме одбору из овогодишњег буџета пети део на трошкове. Али у самој ствари он ће добити ове године само десети део, јер је са првом половином рачунске године потрошена и половина буџета.

А што се тиче „књига за народ“, које пети одбор мисли издавати поред Гласника, он то не може и не ће чинити дојакошњим средствима. За то ваља *нарочито набавити* нова. Међу тим, док то не буде, одбор не ће трошити на њих никаквих новаца, него ће најпре израдити свој програм у појединостима, постараће се да нађе ваљане писце за поједине предмете и спремиће дела, па кад све то буде готово, онда ће се побринути и за средства (према чл. 48 уређења).

А средства та била би ова:

1° Годишња *претплата* на све списе друштвене, то јест ко плати одређену суму новаца у напред за популарне списе друштвене, добиће уз њих преко друштвених повереника, и све строго научне, који буду изашли за годину дана.

2° Приватни *прилози;* овде ваља разумети и веће суме добротвора издавача.

3° *Завештања, легати и нарочити фондови;* друштво ће се старати, штампом и преко својих повереника, да се то оствари, да би при вршењу свога просветног задатка могло употребити и дарове појединих имућних родољуба, а не сву помоћ да изгледа само од државе.

4° Добитак *од увећане прође књига*, мимо претплату.

Доходи од те веће привреде ишли би у прилог не само петоме одбору, него и осталима; јер је један буџет за цело друштво, који управа спрема а скуп утврђује, те тако рад петога одбора не ће никако бити на штету осталима, а народу може бити од велике користи.

Бр. 4.

Председник јавља, да су се поред 15 чланова оснивача у овај одбор уписали још и ови нови чланови: г.г. Стеван

Здравковић, Јован Драгашевић, Панта Срећковић, Вл. Јовановић, Димитрије Ђурић, а и ови ново-изабрани: д-р. Л. Костић, д-р В. Бакић, протосинђел Никанор, д-р М. Вујић, Милан Андоновић, Јосиф Пецић, Јов. Авакумовић, и д-р Л. К. Лазаревић, и тако се констатује, да у петоме одбору има сад свега 27 чланова (јер је један међу тим умрьо).

Бр. 5.

Прочита се писмо „Јужнословенске академије знаности и умјетности“ у Загребу, које управа шаље овом одбору на мишљење, а у коме се покреће мисао о састанцима јужнословенских научника и књижевника. Одбор је мишљења: да би ову мисао ваљало прихватити у начелу, а са сваким даљим решењем или поступком причекати све дотле, док се од стране јужнословенске академије не добије детаљан пројекат програма о оваким састанцима.

III састанак, 2 априла 1883.

Били су: председник А. Васиљевић, чланови: Д. Матић, Владимир Јовановић, Ј. Авакумовић, Ј. Пецић, Ј. Ђорђевић, Ј. Туроман, протосинђел Никанор Ружичић, С. Лозанић, Јов. Бошковић, М. Зечевић, Љ. Клерић, Ђ. Малетић, Мих. Вујић, М. Андоновић, Ст. Здравковић, д-р В. Бакић, Д. Ђурић, д-р Л. К. Лазаревић.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњег састанка.

Бр. 2.

Господин Васиљевић чита своју расправу за Гласник: „Једно питање из упоредне психологије“, у каквом односу стоје физичне особине расе и спола према душевнима.

После неких омањих примедаба и објашњења, одлучено би: да се расправа усвоји и штампа у Гласнику.

Бр. 3.

На предлог г. Матића о састанцима српских књижевника и научника одлучено би, да се ова мисао саопшти управи.

Бр. 4.

Члан Јован Бошковић предлаже:

1. Да пети одбор најпре приватно а за тим преко управе ученога друштва ступи у преговоре са породицом Вука Стеф. Караџића, ради откупа права на прештампавање свих дела Вукових.

2. Да пети одбор полако критички изда сва дела Доситијева, Вукова и Даничићева, у својим књигама за народ.

3. Да овај одбор изабере поверенство од три члана, који би му предложили, како да се пренесу Вукове кости из Беча у Београд (назначивши уједно за то и шири извршни одбор); јер је томе већ крајње време, по што ће се, као читамо у новинама, септембра месеца ове године раскопати гробље св. Марка у Бечу, па после не бисмо могли никако више учинити тај пренос.

Усваја се предлог у начелу, а за пове已нике бирају се господа: Јован Бошковић, Сава Сретеновић и Светислав Вуловић, који ће да промисле о предлогу под 1 и 3 и да приправе што треба, па да се донесе коначна одлука.

Бр. 5.

Исти члан подноси нацрт за програм рада петога одбора, који гласи:

I.

Српско учено друштво издаваће од сад две врсте књига: Гласник и — библиотеку књига за народ.

Поједине свеске Гласника носиће, испод броја књиге, обележје: расправе, грађа, рад петога одбора.

II.

Од сваке врсте рада могу изаћи годишње по више књига.

Књиге не треба да су кабасте и тешке: 10 до 20 табака; Гласници на великој осмини а остале на малој.

III.

Друштво ће сваке године отворити претплату на сва друштвена издања за једну годину, обвезујући се да да годишње 4 до 6 књига различнога садржаја.

Претплата се у овај мах установљава на 6 динара (или 3 фор. а. вр.) годишње. Дућанска цена биће већа него у претплати.

IV.

Ради скупљања претплате, друштво ће све земље у којима Срби живе поделити на неке књижевне срезове. Оно ће се побринути, да у сваком таковом срезу нађе по једнога поверeника друштвеног. Ти повереници слаће друштву претплату, а ово њима своја издања да их доставе претплатницима. Поштарину плаћаће сваки пут она страна, која шаље какав пошиљак.

О провизији као и о јавноме признању и захвалности поменутим повереницима одлучује управа ученога друштва на предлог петога одбора.

V.

Шта би у први мах ваљало издавати у књигама за народ: Четири периода српске историје, сваки на по се. — Преглед српске књижевности. — Народну економију. — О меницама и трговачком праву. — Права и дужности српскога држављанина. — Пчеларство. — Свиларство. — Воћарство. — Винарство. — О белом смоку и сирењу сира на италијанску и швајцарску направу. — Венац природних наука. — Љуис (Lewes), физиологија свакидашњега живота, с енглескога — Смајлс (Smiles), Помози сам себи, О дужности, О карактеру, О штедњи, с енглескога, да се преведе и преради. — Мисли једне жене о женама. (Collection of British Authors, Tauchnitz edition, vol. 506). — Женски требник. — Кухинска хемија. — Хен (Hehn), Питоме биљке и домаће животиње. — Кастелар, успомене на Италију. — Омир, Иродот, Димостен. — Хораций, Цицерон, Тацит, Салустије Крисп. — Сервантес. — Шекспирове драме. — Мекòлеј, Историја Енглеске. — Избор главних дела руских, пољских и чешких. — Избор писаца дубровачких, далматинских, славонских и босанских, пређашњих векова, ћирилицом. — Књига о занатима. — Рил (Riehl), О породици. — О домаћем васпитању.— О дужностима свештеничкога чина, с рускога. — И тако даље.

Из оваких дела, која буду долазила или их пети одбор сам буде приређивао, бираће се по 3 до 6 комада за једну годину, различнога садржаја.

Одлучено би: да се већање о томе предлогу одгоди за другу седницу.

В. УПРАВА.

1 састанак, 5 фебруара 1883

Били су: председник Владимир Јовановић, чланови: Ст. Здравковић, П. Срећковић, Св. Николајевић. — Привр. секретар, Стев Д. Поповић.

Бр. 1.

Председник друштва саопштава, да је у одбору за науке друштвене и историјске на његово место изабран за председника одбору: члан *Панта Срећковић.*

Бр. 2.

Иза'ран би за заменика председнику друштва члан управе *Стеван Здравковић.*

II састанак, 17 фебруара 1883.

Били су: председник Вл. Јовановић, чланови: Ст. Здравковић, П. Срећковић. — Привр. секретар, Стев. Д. Поповић.

Бр. 1.

Прочита се писмо г. министра просвете и црквених послова од 12 фебруара о. г. ПБр. 946, којим пита друштво: је ли вољно да се прими подизања гвоздене ограде и споменика на гробу пок. д-ра Ђ. Даничића онако, како је желео покојник у своме тестаменту, и ако јест, кад би то могло учинити.

Одлучено, да се претходно упути уметничком одбору на мњење, па према његовом предлогу да се доцније донесе коначна одлука.

Бр. 2.

Председник саопштава писмени предлог г. Димитрија Матића, члана српског ученог друштва, да се састави регистар садржине свега онога, што је до сад изашло у друштвеном органу „Гласнику“.

Одлучено, да се овај предлог достави до знања свима одборима, те да сваки по својој струци изјави, како би се најпрактичније тај регистар могао удесити.

Бр. 3.

Петнаест редовних чланова друштва разних одбора подносе овај предлог за образовање петога одбора који је предвиђен у друштвеним статутима:

„Управи српског ученог друштва.

Према чланку 1 зачетак 2 и чланку 15 број 5 уређења српског ученог друштва од 3 јануара 1869 и његових измена и допуна, потврђених највишом влашћу, од 27 маја 1878, као и према чланку 10 зачетак 2, и чл. 18, потписани редовни чланови друштва моле за одобреље, да могу саставити пети одбор у друштву за ширење наука и књижевности по народу.

Поменути чланци уређења гласе:

„1-и ... Друштво може преко нарочитих одбора старати се и радити о ширењу науке и књижевности у веће кругове, али на то може употребити само она средства, која би на тај посао била нарочито набављена или одређена".

„15-и 5° Одбори за ширење наука и књижевности у народ. Програм овим одборима одређује управа друштва према средствима и потреби."

„10-и Број чланова одређен је у овим границама: Редовних чланова у сваком одбору не мањи од пет . . . ."

Ради тога управа нека изволи наредити:

Саставља се пети одбор у српском ученом друштву, за ширење наука и књижевности у народ.

Задатак је овом одбору да шири у народ науке, које су потребне за друштвени и народни развитак и напредак.

Путем штампе одбор предаје јавности:

1° Списе у којима се излажу главна начела и битне истине научне.

2° Прегледе историјског развитка и савременог стања науке; као и прегледе резултата до којих се науком дошло на пољу друштвеног и човечанског развитка и напретка.

3-е Извештаје о новом раду и покрету, новим појавима, предузецима и напрецима на пољу науке.

4° Критичке прегледе и оцене важнијих књижевних и научних производа.

5° Главна дела националне књижевности домаће и стране.

Ови радови штампаће се у Гласнику или у засебним књигама, како одбор нађе за добро; а они ће се прегледати, оцењивати и награђивати онако, као што се прегледају, оцењују и награђују и радови других одбора ученог друштва.

У задатак одбора улазе све гране науке. С тога и у његовој средини треба да буду сједињени представници свију наука. Ово ће одбор имати на уму, кад буде предлагао нове чланове своје.

Трошкови око ширења наука у народ подмириваће се:

1° Из сума које управа српског ученог друштва буде нарочито за то одредила, према чланку 1 и 30 друштвеног уређења.

2° Из доходака од списа и књига, које одбор буде издавао.

3° Из добровољних прилога, завештања и тако даље, који би били посвећени ширењу наука и књижевности у народ.

У осталом, што је уређењем српског ученог друштва прописано за све одборе овога друштва у опште, оно важи и за овај одбор.

Кад се одбор установи, он ће поднети управи на одобрење још неке ближе одредбе о начину свога пословања.

Молимо да се одлука управина саопшти првопотписаноме.

У Београду на дан св. Симеуна (Стефана Немање) 1883 Редовни чланови друштва: Д. Матић, М. Миловук, Д. Стојановић, М. Спасић, К. Алковић, Јован Бошковић, Ђ. Малетић, М. Зечевић, Јован Ђорђевић, Д. Нешић, Ј. Туроман, С. М. Лозанић, К. Црногорац, Љ. Клерић, А. Васиљевић.«

Привр. секретар примећује, да би овај предлог требало изнети на другом ком састанку, кад би били присутни сви чланови управе, по чем је ствар од већег значаја, а средства друштвена не достижу ни за радове садашњих одбора.

Остали чланови примећују, да ће се на радове овог новог одбора трошити од државне помоћи само тек неки део, по што се подмире захтеви садашњих одбора и да у томе нема никакве сметње за радњу тих одбора. Предлог је веома користан,

јер ће овако друштво моћи доћи у ближи додир с читалачким светом, и продавањем ваљаних популарних дела може своје новчане приходе увећати.

Одлучено, да се на основу чл. 1 и 15 друштвеног уређења, предлагачи позову, да саставе одбор за ширење наука и књижевности у народ. Задржавајући право, да програм овом одбору одређује према средствима и потреби, управа усваја начела која су у овом акту изложена, као прву основу за састављање одбора и почетак његове радње.

Председник се друштва овлашћује, да сазове предлагаче на састанак ради конституисања одбора.

Бр. 4.

Привремени секретар прочита привремени извештај о стању магацина књига (издања) друштвених.

Одлучено: 1°, да се јави г. министру, да се од Гласника и осталих других издања може уступити све, осим по 50 егземплара, који се од свакога дела имају задржати за потребу друштва. — 2°, управа налази за потребно, да се отпочне постушно прештампавање оних Гласника, којих или никако нема или који нису више заступљени но у 50 комада. О томе да се споразуме са г. министром просвете. — 3-е, да се позову књижари, код којих има у комисиону друштвених издања, да поднесу рачуне о томе, шта су продали и колико још непроданога има.

Бр. 5.

Још раније у управи покренуто питање о положају секретара друштвеног, узето је данас у претрес. Поједини чланови управе мисле да би најбоље било, кад би се за то двојица изабрала и међу њима посао овако поделио:

Један:

а) да води записник на састанцима управе и главнога скупа;

б) да извршује с председником све што се одлучи у управи;

в) да новим члановима саопштава избор и доставља дипломе;

г) да води целу преписку са страним друштвима и властима у земљи, према потреби;

д) да води дневник новчаних примања и издавања (где долази: државна помоћ, приходи од издања друштвених, хонорари писцима чији се чланци приме, плата друштвених званичника и послужитеља, издаци на разне потребе: експедиције, књижнице, канцеларије и др.);

ђ) да одређује којим ће се књижарима и под каким условима издавати у комисион друштвена издања, и да води рачуне о тим издањима и примањима;

е) да се брине за штампу друштвеног органа и других дела која друштво издаје, да држи коректуру од свега званичног материјала и да се стара за повез књига.

Други:

а) да води пословни протокол и да је архива свакад у реду;

б) да води инвентар друштвене библиотеке и спискове намештаја и других ствари канцеларијских;

в) да се брине за тачно отправљање „Гласника“ и других друштвених издања свима члановима и друштвима с којима је српско учено друштво у свези;

г) да помаже секретару у вођењу разноврсне преписке и у експедицији; и

д) да води спискове и рачуне о књигама које друштво издаје.

Ну како се по писму г. министра просвете и црквених послова не може очекивати да ће се одобрити, да друштво има два, потпуно равноправна секретара, то не остаје ништа друго но да се на скупу бира један секретар, који ће према друштву једини одговоран бити, а он, по одобрењу управе, да узме себи помоћника, с којим ће делити послове и награду, како сами међу собом за најбоље нађу.

Према томе одлучи се, да се у том смислу учини предлог скупу, а плата секретару да буде 2400 динара на годину. (Коначну одлуку о тој ствари гледај у записнику III састанка управе, под бр 4).

Бр. 6.

Даље је одлучено: да се сазове скуп ученог друштва 27 о. м. у 10 и по часова пре подне. Дневни ред биће:

1. Обзнаниће се промене у управи;
2. Обзнаниће се установљење петог одбора друштвеног;
3. Изабраће се секретар друштва и одредити му награда.

III састанак, 24 фебруара 1883.

Били су: председник. Владимир Јовановић и чланови: Алимпије Васиљевић, Панта Срећковић, Светом Николајевић. — Привр. секретар, Стев. Д. Поповић.

Бр. 1.

Прочита се протокол II састанка. После неких исправака које су учињене у самом записнику, усваја се.

Бр. 2.

Алимпије Васиљевић као председник петога одбора јавља, да је са знањем управе образован пети одбор за ширење науке и књижевности у народ, и да је он изабран за председника томе одбору, а за перовођу Сима Лозанић. Уједно подноси управи програм рада истога одбора, који је изложен био још у предлогу за установљење тога одбора.

Ова изјава узима се на знање, а предложени програм усваја се привремено за први почетак његова рада, задржавајући право, да програм овом одбору одређује управа према средствима и потреби.

Бр. 3.

Алимпије Васиљевић као председник петог одбора саопштава, да пети одбор на основу чланка 9 предлаже за редовне чланове друштва ова лица: г. д-ра Лазу Костића, д-ра Војислава Бакића, д-ра Лазу Лазаревића, Јосифа Пецића, и Милана Андоновића; за дописне: г.г. Никанора Грујића, владику пакрачког, Стевана В. Поповића, у Пешти, д-ра Стевана Павловића, у Новом Саду, д-ра Илију Огњановића, у Новом Саду, и архимандрита Милаша у Задру, а за почасне: г.г. Василија Верешчагина и владику нишког, Виктора.

Ст. Д. Поповић примећује, да он није за то, да се на овом ванредном скупу бирају нови чланови, по чем се тај скуп

поглавито сазива заград избора секретара, а осим тога требало би причекати докле овај одбор отпочне свој рад, те да се према правцу његова рада могне оценити, ко може још доћи у састав тога одбора.

Председник примећује, да се по уређењу друштвеном скуп сазива бар један пут у години. Према томе може се сазвати и више пута. На последњем скупу одлучено је, да се други скуп сазове најдаље за месец дана, а то је наређено да буде 27 ов. м. Ну председник, по овлашћењу самог уређења, има права да позове скуп кад год за потребно нађе. Кад то стоји, онда се на овоме скупу, који се сазива на основу члана 34, 36 и 37, може радити све, што се ради на скупу, па и бирати нови чланови.

Светом. Николајевић пита, да ли се чланови друштва могу бирати и у друго које време, или само на годишњем скупу.

Председник прочита члан уређења, који говори о пословима који се раде на скупу и објасни, да се избор чланова може свршити на сваком скупу који се сазове.

После тога одлучено би, да се од предложених чланова приме сви и предложе скупу на коначни избор. За двојицу решено је већином гласова (са 3 против 2), а за остале једногласно.

Бр. 4.

Поведе се поново реч о друштвеном секретару и његовој награди, и најпосле одлучи се, да се пређашња одлука, донесена на II састанку управе 17 о. м., замени новом

Секретару се придаје у помоћ помоћник. Помоћника бира управа на предлог секретарев, која му и посао распоређује по предлогу секретареву.

Секретар има 1500 динара плате на годину, а његов помоћник до 900 динара на годину.

Бр. 5.

П. Срећковић као председник одбора извештава, да је у одбору за науке историјске и државне примљена његова расправа: „Примедбе на извештај Макушева о неким рукописима народне библиотеке у Београду.“

Одлучено: да се штампа у „Гласнику" и да се писцу изда свега 72 динара у име хонорара.

Бр. 6.

Прочита се писмо јужнословенске, академије за науке и умјетности, којим се позива српско учено друштво да изјави, пристаје ли да се установе редовни скупови, међу јужнословенским научницима, ради претреса разних научних питања.

Одлучено: да се упути свима одборима на мњење.

Бр. 7.

Прочита се писмо управе државне штампарије. бр. 1462. којим се предлаже. да се установи нарочити коректор за оно, што се штампа у „Гласнику" и другим издањима друштвеним, како би се дела брже и уредније издавала.

Имајући на уму, да нарочитог коректора треба плаћати, што друштву није могуће чинити, као и то, да многи писци сами желе да држе коректуру од својих дела и чланака, одлучено: да се одговори управи државне штампарије. да ће се од стране управе друштва пазити, да се коректура не задржава код писца, а и она од своје стране да пази, да се посао код слагача или иначе не задржава, и да се извести како према природи разних послова није могуће одредити једног нарочитог коректора

IV састанак, 7 марта 1883.

Били су: председник Владимир Јовановић, чланови: Ст. Здравковић, А. Васиљевић, П. Срећковић, Св. Николајевић. — Секретар Јован Бошковић.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњега састанка, после неких исправака у записнику.

Бр. 2

Г. министар просвете и црквених послова, актом својим од 2 марта ов. године ПБр. 1563, упутио је овако питање српском ученом друштву:

„Сазнавши да је српско учено друштво образовало нов одбор за ширење науке и књижевности у народ, на основу другог одељка члана 1-ог уређења друштвеног, молим да ми српско учено друштво, ради надзора који сам ја по закону вршити дужан, што пре изволи саопштити: којим средствима и како мисли подмиривати трошкове, који су потребни за вршење радње тога одбора?“

По дужем већању одлучено би: да се најпре саслуша пети одбор, па према његовом мишљењу да се донесе коначна одлука, те пошље г министру као одговор у име ученога друштва.

Бр. 3.

Члан управе Св. Николајевић предлаже, да се у Гласнику настави „Библиографија српске и хрватске књижевности“. О новој години да изађе библиографија за ову годину, а за прошлих шест година (1877 до 82) да излази полако у потоњим књигама Гласника.

Усваја се предлог, а извршење његово поверава се редовноме члану друштва, Јовану Бошковићу.

Бр 4.

Према чланку 1-ом а правилу 2-ом и према чланку 15-ом броју 5-ом а зачетку 2-ом уређења српскога ученог друштва од 3 јануара 1869 и законске прииове од 27 маја 1878, управа друштва, према средствима и потреби, одређује новоустановљеноме петоме одбору за ширење наука и књижевности у народ овај основни програм.

Основни програм.

Правило I.

Саставља се пети одбор у српском ученом друштву, за ширење наука и књижевности у народ.

Правило II.

Задатак је овоме одбору, да шири у народ науке, које су потребне за друштвени и народни развитак и напредак.

Правило III.

Путем штампе одбор предаје јавности

1-во Списе, у којима се излажу главна начела и битне истине научне.

2-го Прегледе историјског развитка и сувременог стања науке; као и прегледе резултата, до којих се науком дошло на пољу друштвенога и човечанског развитка и напретка.

3-ће Извештаје о новоме раду и покрету, новим појавима, предузецима и напрецима на пољу науке.

4-то Критичке прегледе и оцене важнијих књижевних и научних производа.

5-то Главна дела националне књижевности домаће и стране.

Правило IV.

Ови радови штампаће се у Гласнику или у засебним књигама, како одбор нађе за добро; а они ће се преглѐдати, оцењивати и награђивати онако, као што се преглѐдају, оцењују и награђују и радови других одбора ученога друштва.

Правило V.

У задатак одбора улазе све гране. С тога и у његовој средини треба да буду сједињени представници свију наука. Ово ће одбор имати на уму, кад буде предлагао нове чланове.

Правило VI.

Трошкови око ширења наука у народ подмириваће се:

1-во Из сума, које управа српскога ученог друштва буде нарочито за то одредила, према чланку 1 и 30 друштвеног уређења.

2-го Из доходака од списа и књига, које одбор буде издавао.

3-ће Из добровољних прилога, завештања и тако даље, који би били посвећени ширењу наука и књижевности у народ.

Правило VII.

Што је уређењем српскога ученог друштва прописано за све одборе овога друштва у опште, оно важи и за овај одбор.

Овај програм да се прештампа у 100 комада, па да се разда међу чланове петога одбора.

V састанак. 12 марта 1883.

Били су: председник Владимир Јовановић, чланови: А. Васиљевић, Панта Срећковић, Свет. Николајевић. — Секретар Јован Бошковић.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњега састанка, са малим исправкама у самом записнику.

Бр. 2.

Господин министар просвете, актом својим од 7 марта ове год. ПБр. 1396, у одговору на извештај ученога друштва од 24 пр. м. бр. 7, извештава, да је од оног времена, кад је друштво питано: шта може од својих издања уступити, министарство снабдело библиотеке средњих школа скоро свим Гласницима, које му је пређашњи секретар кратким путем достављао. Међу тим потреба је, да се за све средње школе набаве и друга издања друштвена, то јест Гласник другога одељка и друго. Тога ради потребно је министарству од књиге I до XIV другог одељка по 23 до 26 комада. Ако друштво не може уступити ова дела бесплатно, као што је до сад чинило, нека пошље речене књиге у означеном броју у пола цене, ако се на то сагласи.

Одлучено: да се поменуте књиге уступе министарству у пола цене. Ова цена важи и за прађашњи послатак од 431 књиге Гласника првог одељка, који још није наплаћен.

Бр. 3.

Господин министар просвете, актом својим од 23 фебруара ов. год. Пбр. 710, шаље извод буџета ученога друштва за рачунску годину 1883. По томе је „на помоћ српском ученом друштву, на плату персонала и на вршење друштвеног задатка“ намењено свега 15.283 дин. 80 пара.

Узима се на знање.

Бр. 4.

Д-р Ђорђе Мушићски, писмом својим од 21 фебруара ов. год. из Брода у Славонији, тражи да му се врате његове две збирке рукописа, по што их друштво за две године и три месеца није прегледало и оценило, јер их жели сам на свет издати.

Одлучено: писати г. Мушићском и замолити га, да се само још врло кратко време притрпи, јер ће му се после тога саопштити одлука историјскога одбора.

Бр. 5

За „Зборник српских родослова и летописа" који је уредио Љуб. Стојановић, одлучено би: да се штампа као засебна књига Гласника другог одељка, а приредноцу да се да у име хонорара 300 динара и 60 комада књига.

Бр. 6.

Господ. Лазар Павловић, инџињер министарства грађевина, подноси своју расправу „Одредба коефицијената јачине и њихова примена у грађевинској струци."

Упућује се одбору за науке јестаственичке и математичке за преглед и оцену.

Бр. 7.

Одређује се цена овим друштвеним издањима: Гласник II одељка књига 14: 2 дин., књига 15: 1 дин. Српске народне песме. од Хаџи-Ристића — 50 пара.

Бр. 8

На основу члана 18 друштвенога уређења, јавили су се до сад од нових или иначе редовних чланова, за I одбор: Дим. Ђурић, Јос. Пецић, д-р Л. К. Лазаревић, Милан Андоновић, Петар Живковић и Јов. Жујовић; — за II одбор: д-р В. Бакић, д-р Л. Костић, Љ. Ковачевић, д-р Мих. Вујић, протосинђел Никанор, П. Срећковић. Јов. Авакумовић; — за V одбор: д-р Лаза Костић, д-р В. Бакић, протосинђел Никанор, д-р Мих. Вујић Милан Андоновић, Јос. Пецић, Дим. Ђурић, Ст. Здрав-

ковић, Јов. Драгашевић, П. Срећковић, Владимир Јовановић, Јован Аваћумовић, д-р Л. К. Лазаревић.

Узима се на знање, да се саопшти одборима којих се тиче, а у своје време обзнани и на скупу.

VI састанак, 7 априла 1883.

Били су: председник Вл. Јовановић, чланови: А. Васиљевић, П. Срећковић, Ст. Здравковић, Св. Николајевић, М. Валтровић, — Секретар Јован Бошковић.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник прећашње седнице.

Бр. 2.

Председник петога одбора, А. Васиљевић, саопштава одговор поменутога одбора о средствима и начину подмиривања својих трошкова. По претресу управа усваја мишљење одборско и одлучује, да се у томе смислу одговори г. министру од стране ученога друштва.

Бр. 3.

Исти председник извештава, да пети одбор прима предлог јужно-словенске академије о повременим зборовима књижевних друштава и књижевника на словенскоме југу — у начелу, а за остало изјавиће своје мишљење кад му се поднесе програм. Узима се на знање. Уједно да се позову одбори, који још нису исказали своје мишљење, да то учине што скорије.

Бр. 4.

Исти извештава, да је пети одбор решио, да се прими за Гласник „Једно питање из упоредне психологије" и да се та расправа награди. Одлучено, да се награди са 300 динара одсеком.

Бр. 5.

Румунска академија у Букурешту, писмом својим од 8 (20) фебруара ов. год. бр. 1761, јавља да жели ступити у свезу са српским ученим друштвом. Прима се с радошћу, и да јој се пошљу сва издања нашега друштва, којих још има

Бр. 6.

Чита се предлог петог одбора: 1° да друштво ступи у преговоре са породицом Вука Стеф. Караџића, ради откупа права на прештампавање свих Вукових дела; 2° да полако критички изда сва дела Доситијева, Вукова и Даничићева, и 3° да се повери тројици чланова, да предложе начин преноса Вукових костију из Беча у Београд, као и да назначе уједно за то и шири извршни одбор. По претресу предлог се у начелу усваја. У нарочиту комисију бирају се редовни чланови: Јов. Бошковић, С. Сретеновић и Св. Вуловић, која ваља да промисли о начину; да ступи у преговоре с породицом; да се обрати министру просвете с молбом, да изволи порадити да и државна влада, начином којим она нађе за добро, учествује у тој општој народној ствари; да назначи лица за шири извршни одбор, па да о свему извести управу ради коначне одлуке.

Бр. 7.

Управа државне штампарије, писмом својим од 9 марта ове год. бр. 1774, тражи да јој друштво плати по приложеном рачуну 4213 дин. 93 паре, за штампање последњих 6 књига Гласника другог одељка, позивајући се на законодавно решење од 17 јула 1847 а „поводом контролних примедаба." По подужем претресу одлучено би одговорити поменутој управи: како је текла ствар од постања по свима менама; како је друштво 1867 власно било да подели Гласник на два одсека, један за расправе а други за материјале; како и други одсек није ништа друго него опет Гласник, а посебни наслови у другом одсеку само казују садржину; тако је до сад на ту ствар гледала и државна штампарија и главна контрола, те за првих 9 књига нису тражили наплату од овога друштва, а што сад траже за последњих 6 књига? Повода томе могло је дати погрешно завођење наслова у рачунским књигама: завођење садржине место правог наслова „Гласник II одељак". Управа државне штампарије нека изволи порадити, да се тај дуг избрише; у противном случају, друштво ће бити приморано тражити аутентично тумачење законских одредаба.

Бр. 8.

Члан друштва, д-р И. И. Ткалац у Риму, захваљује на посланим му књигама и моли, да му се пошљу и оне којих још нема. Исто тако редовни чланови: М. Андоновић, д-р М. Вујић и д-р Ј. Туроман моле за књиге којих немају. Одлучено би, да им се даду сва издања, којих још има, а њима требају.

Бр. 9.

Г-ђица Марија Кохова у Берлину, тражи допуштење да може превести на немачки народне приповетке, које је скупио Вук Врчевић, а издало учено друштво, и пита: кад ће изаћи II књига? Одобрава јој се радо и са хвалом. Друга књига приповедака изашла је лане код Д Претнера у Дубровнику, а једна, особена, 1881, код браће Јовановића у Панчеву.

Бр. 10.

За чланове петоме одбору пријавише се још ова господа: Стојан Бошковић, Матија Бан и Сава Сретеновић. Узима се на знање и констатује, да је сад у том одбору намирен број чланова 30.

Бр. 11.

Редовни члан Гаврило Витковић жели држати у ученом друштву изложбу историјских, књижевних и уметничких споменика, које је прикупио од 1870 до 82. Прима се са хвалом. Управа ће на другом састанку одредити дане за чланове и образовану публику, а донде да се приправи што треба.

Бр. 12.

За расправу П. Срећковића „Стање и односи српских архонтија према Угрији и према Византији у половини 12 века, одређује се награда одсеком 250 динара.

VII. састанак, 22 априла 1883.

Били су: председник Владимир Јовановић, чланови: Ст. Здравковић, А. Васиљевић, П. Срећковић, М Валтровић, Св. Николајевић. — Секретар Јован Бошковић.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашње седнице.

Бр. 2.

Прочита се и утврди одговор г. министру просвете и црквених послова, који гласи:

Господине министре,

На писмо ваше од 2 марта ове године, број 1563, у ком питате: „којим средствима и како мисли учено друштво подмиривати трошкове који су потребни за вршење радње петога одбора?“ управа овога друштва нашла је, да има разлога у овако замашном питању обратити се најпре петоме одбору, који је ту ствар према статуту и извео, и који данас броји већ 30 чланова (дакле највећу меру), из чега се види, како потреба такве установе тако и ревност и заузимљивост редовних чланова друштва за ширење наука и књижевности у народ, нека тај одбор каже своју замисао и у опште своје мишљење о средствима и начину подмиривања трошкова. Па по што је така изјава поменутог одбора стигла и управа је по претресу у главном усвојила, част нам је саопштити вам овај одговор од стране ученога друштва.

Према изменама и допунама од године 1878 у уређењу друштва, оно има на два начина да ради на науци (осим 4-а одбора, који је за уметност): у 1, 2 и 3 одбору да обрађује отворена питања, а у 5-ом да шири у народ свршена питања. Обе врсте рада долазе у Гласник. А познато је, како се орган друштвени штампа и писцима дају хонорари (чл. 30). Ради бољег прегледа и лакшег налажења друштвених послова, оно може код појединих књига свога органа ставити нарочита обележја, као: књига 52 расправе, књига 53 грађа, књига 54 рад петога одбора; — то је његова унутрашња ствар.

У члану 1 друштвеног уређења стоји, да друштво на ширење наука и књижевности у народ „може употребити само она средства, која би на тај посао била нарочито набављена *или* одређена.“ То значи, да средства за то морају бити или нарочито набављена или нарочито одређена А ко треба та сред-

ства нарочито да одреди? По статуту — управа и то према члановима уређења: 15 (последњем зачетку), 30 и 48.

Тога ради управа је наменила и скуп је одобрио и потврдио петоме одбору из овогодишњег буџета пети део на трошкове. Али у самој ствари он ће добити ове године само десети део, јер је са првом половином рачунске године (од 1 нов. до 30 апр.) потрошена и половина буџета.

А што се тиче „књига за народ,“ које пети одбор мисли издавати поред Гласника, он то не може и не ће чинити дојакошњим средствима. За то ваља *нарочито набавити* нова. Међу тим, док то не буде одбор, не ће трошити на њих никаквих новаца, него ће најпре израдити свој програм у појединостима, постараће се да нађе ваљане писце за поједине предмете и спремиће дела, па кад све то буде готово, онда ће се побринути и за средства (према чл. 48 уређења).

А средства та била би ова: 1-о Годишња *претплата* на све списе друштвене, то јест ко плати одређену суму новаца у напред за популарне списе друштвене, добиће уз њих, преко друштвених повереника, и све строго научне, који буду изашли за годину дана. 2-о Приватни *прилози;* овде ваља разумети и веће суме добротвора-издавача. 3-ће *Завештања: легати и нарочити фондови;* друштво ће се старати, штампом и преко својих повереника, да се то оствари, да би при вршењу свога просветног задатка могло употребити и дарове појединих имућнијих родољуба, а не сву помоћ да изгледа само од државе. 4-то Добитак *од увећане продје књига,* мимо претплату.

Дохоци од те веће привреде ишли би у прилог не само петоме одбору, него и осталима; јер је један буџет за цело друштво, који управа спрема а скуп утврђује. Те тако рад петога одбора не ће никако бити на штету осталима, а народу може бити од велике користи.

Бр. 3.

Прочита се и утврди одговор управи државне штампарије односно Главној Контроли, о дугу за последњих шест књига Гласника, другога одељка Одговор тај гласи овако:

Управи државне штампарије.

На писмо ваше од 19 марта ове год. бр. 1774, са рачуном у 4213 дин. 93 паре, част нам је одговорити као што иде:

Истина је да српско учено друштво, према закону од 17 јула 1847 (Зборник 4. стр. 36), има право да му се само „Гласник“ бесплатно штампа, а за све остале књиге да се наплаћује само хартија и слог, а проценат да се не наплаћује.

Та је одлука тадашњега законодавства донета управо за Друштво српске словесности, којему задатак и „опште користан смер беше да распростире науке у отаџбини и народу нашем, чега ради оно на свет издаје разне корисне списе.“ Али кад поменуто друштво 1864 би обустављено, па обновљено под називом: Српско учено друштво, тада је у 4-ој тачци највиших решења утврђено ово: „Српско учено друштво уживаће од стране правитељства до даљег законодавног рјешења оне потпоре и повластице, које су законом друштву српске словесности подарене.“ (Гласник 18, стр IV.)

Па онда, и старо и обновљено друштво имађаху своју автономију: (§ 17) „Друштво има права своје устројеније како у смотренију засједанија тако и у призрјенију дужности за све чланове своје сочинити, с временом допунити или по потреби преиначавати.“ (Зборник 4, стр. 27). И друго: „Самом друштву је остављено да, с обзиром на ово устројство, опредјели начин и пут, којим ће оно свој задатак постизавати.“ (§ 3 устројства српскога ученог друштва, Гласник 18, стр. V.)

По тој својој самоуправи друштво је 1867 одлучило — управа 22 априла, а главни је скуп одобрио 21 јан. 1868 — (гледај Гласник 21, стр. 512 под бројем 85, и Гласник 23, стр. 316 под бројем 23): „да се и грађа за историју издаје у Гласнику, али да се *Гласник* подели на *два одсека*. Први одсек да се наставља на досадашњи ред, и у тим књигама да се издаје што и до сад, и за *други одсек* да се почне ред, и у тим књигама да се штампа само грађа (материјали) за историју српског живота народног.“ Доцније, за први одељак задржане су само *расправе*, а за други не само *старине* него и *грађа* (материјали) у опште.

На тај начин за последњих 15 година (1868 до 83) изашло је 15 књига различне научне грађе, које све носе име:

Гласник српскога ученог друштва 2-ги одељак, па се онда додаје само садржина: књига прва Протокол шабачког магистрата; књига 2 Споменици о Шћепану Малом; књига 3, 4, 5 и 6 Споменици из будимског и пештанског архива; књига 7 Житија краљ српских; књ. 8 Крмчија морачка; књига 9 Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности; књига 10 Народне пјесме из старијих приморских записа, са расправом о „бугарштицама" и с рјечником; књига 11 Морава, њено садашње стање и могућност пловидбе; књига 12 Дечанске хрисовуље; књига 13 Борба добров. кора ибарске војске и устаничких чета јаворског кора 1876 до 1878, (Грађа за историју српског рата за ослобођење и независност); књига 14 Историјски споменици јужних Словена из италијанских архива и библиотека; књига 15 Правокрилке у Србији.

Кад је дакле *Гласник 2-ог одељка — Гласник ученог друштва*, који државна штампарија бесплатно штампа, и кад учено друштво није ништа платило за штампање књиге 1 до 8 и 11-те, 2-ог одељка Гласника, онда је логично, да није ништа дужно ни за књиге 9, 10, 12, 13, 14 и 15.

Нама се чини, да је управи државне штампарије и Главној Контроли повода дало да учено друштво задужује то, што су наслови књига погрешно завођени. Тако на пр. у садашњем рачуну стоји: књига „Приповетка о Александру", „Народне пјесме", „Дечанске хрисовуље", „Борба доброво. кора", „Споменици из итал. архива", „Ортоптере у Србији", дакле садржина место правог наслова: *Гласник ученог друштва*. књига та и та, другога одељка.

Молимо дакле управу државне штампарије, да изволи овај наш одговор саопштити и Главној Контроли, како би се избрисао поменути дуг од 4213 дин. и 93 паре, којим се српско учено друштво дужи. У противном случају, друштво ће бити приморано да тражи аутентично тумачење законских одредаба, које се тичу ове ствари.

Бр. 4.

Одређују се хонорари. По предлогу председника првога одбора г. Сими Лозанићу за 5 анализа минералних вода у Србији по 100 дин. 500 динара; за 2 органска рада 100 динара.

Свега 600 динара. — А за хонорар г. И. Павловића, да се пише пређашњему секретару у Рим, те да се види колико је до сада примио, у име награде, за своја три чланка у Гласнику 51.

Бр. 5.

За изложбу историјских, књижевних и уметничких споменика српских, које је (од 1870 до 82) прикупио Гаврило Витковић, одређују се дани: недеља, понедељник и уторник, (24 25 и 26 априла), од 10 до 12 и од 4 до 6 часова, и то прва два дана за чланове ученога друштва, а последњи за осталу публику, коју таке ствари занимају.

VIII састанак, 30 априла 1883.

Били су: председник Вл. Јовановић, чланови: Ст. Здравковић, А. Васиљевић, М. Валтровић, П. Срећковић, Св. Николајевић. — Секретар Јован Бошковић.

Бр. 1.

Чита се Витковићев привремени извештај о путовању његову и о уступку књижевних старина српских, које је на томе путу бесплатно добио.

Упућује се одбору за науке историјске и државне, а г. Витковић да поднесе доцније опширан извештај.

Бр. 2.

Исти подноси списак подвозних трошкова за поменуту старине, у 39 дин. и 40 пара, тражећи да му се подмире.

Одобрава се.

Бр. 3.

Исти нуди на откуп условно добивене споменике.

Упућују се историјскоме одбору на преглед и оцену.

Бр. 4.

Председник одбора јестаственичког и математичког предлаже награде писцима, и то: г. Нешићу за његов рад „О новим обрасцима из науке о комбинацијама, са задатим збиром“

— 200 динара; а г. Клерићу за расправе „О средишту сила у равни“ – 300 динара.

Одобравају се обе поменуте суме, по објашњену, да су то интензивни радови од дужег времена.

Бр. 5.

Госп. Валтровић извештава писмено. како му г. Божа Прокић, предавач пиротске гимназије јавља, да у једног његовог познаника у Софији има разних докумената на турском језику, важних за српску историју новијега доба. Он поименце набраја 10 споменика, од 1113 до 1129 по турском бројењу (1696 до 1712 по нашем), а има их још, више од 20 комада.

Замољен је г. Валтровић да пише г. Прокићу, нека гледа да добави за учено друштво поменуте историјске исправе.

Бр. 6.

Госп. Ђ. П. Радовановић поклања библиотеци ученога друштва 13 рукописа покојнога књижевника српског Аћима Вујића, од којих су неки штампани а неки нису као: Чича Вуја, 2-го издање (1-о издање, 1829); Шпањоли у Перувији, трагедија у 5 чинова (у Будиму 1812); Жртва смрти, драма у 3 чина (у Будиму 1812); Књига о Мухамеду; Набрежно право, драма у 1 чину (у Будиму 1812); Сибињска шума, романтична драма у 4 чина (у Београду 1836); Ла Пејруз, драма у 1 чину (у Карловцу 1834); Негри. драма у 3 чина (у Будиму 1821); Паунка Јагодинка, драма у 5 чинова (у Бездину манастиру). Предуверење, драма у 3 чина; Кројачки калфа, шаљива игра с песмама и 2 чина, с маџарскога; Добродетелни дервиш или Звекетуша капа, чаробна игра у 3 чина, с маџарскога; Љубавна завист (управо: сумња, љубомора), шаљива игра у 2 чина (у Будиму 1805).

Прима се с хвалом, а рукописи да се попишу и чувају у библиотеци.

IX састанак, 27 маја 1883.

Били су: председник Владимир Јовановић, чланови: Ст. Здравковић, А. Васиљевић, П. Срећковић, М. Валтровић, Св. Николајевић. — Секретар Јован Бошковић.

Бр 1.

Прочиташе се и потписаше записници VII и VIII састанка.

Бр. 2.

Чита се писмо г. министра просвете и црквених послова од 3 маја ове године ПБр. 3230, којим позива управу српског ученог друштва да своју радњу доведе у склад са уређењем друштвеним, а уједно јавља, да се државна помоћ друштву не ће исплаћивати док се радња друштвена не доведе у потпуну сагласност са уређењем и законском одредбом о помоћи. Писмо то гласи овако:

Управи Српског Ученог Друштва.

На моје питање од 2 марта ове год. ПБр. 1563 којим средствима мисли подмиривати трошкове за радњу новоустановљеног петог одбора, Управа Српског Ученог Друштва писмом бр. 2 из седнице од 22 априла, извештава ме, да је „Управа наменила и да је скуп одобрио и потврдио петоме одбору *пети део из овогодишњег буџета на трошкове*,“ помињући напред да према изменама и допунама уређења друштвеног од године 1878 Учено Друштво „има на два начина да ради на науци: у 1, 2 и 3 одбору да обрађује отворена питања, а у 5 да шири у народ свршена питања. Обе врсте рада — каже се даље у писму долазе у Гласник, и друштво може код појединих књига свога органа ставити нарочита обележја, као књига 52: расправе; књига 53: грађа; књига 54: рад петога одбора.“ По што је рад петога одбора, који би имао задатак да „шири у народ свршена питања,“ уређењем друштвеним везан за нарочито одређена средства, Управа је Српског Ученог друштва нашла да она има право да средства која су државним буџетом одређена на *вршење друштвеног задатка*, одређује на све што би друштво предузело да ради, било то задатак друштвени или не било.

Цело ово схватање друштвеног задатка како га је управа вршити почела, потпуно је несагласно са уређењем Српског Ученог Друштва, услед тога је и располагање с новцем одређеним од стране државе несагласно не само са уређењем него и са текстом буџетског закона, на основу којега се троше кредити буџетом одређени.

Уређење друштвено, по изменама од 1878 првом алинејом члана 1, опредељује *задатак друштвени* овим речима: „Српско Учено Друштво обрађује и унапређује науке и уметности *самосталним истраживањем у наукама природописним, друштвеним, језикословним, историјским и уметничким, у колико се тичу Срба и Словена, а физичким физиолошким, и психолошким у опште.*" То је прави задатак друштвени, што се види и по члану 5, који прописује ко се може изабрати за редовног члана друштвеног, наређујући да „редовни чланови могу бити само они научници, *који су самосталним књижевним или уметничким делима засведочили, да су способни и вољни за рад на друштвеном задатку.*" По што је у овоме с довољном јасноћом казан задатак друштвени, долази друга алинеја члана првог, који говори шта **поред тога** друштво још **може** радити **преко нарочитих одбора.** »Поред тога — чита се у другој алинеји, — друштво *може преко нарочитих одбора старати се и радити* о ширењу науке и књижевности у веће кругове; али на то *може употребити само она средства, која би за тај посао била нарочито набављена или одређена.*" Чиста је ствар, да ово што се у другој алинеји каже, није *саставни део задатка друштвеног*, него да је намера уређења била, да друштво може нарочите изворе за свој посао потражити или легат приватан у томе смислу примити и тим изворима или легатима одбором из својих чланова састављеним управљати, вршећи ширење науке и књижевности у народ као *споредан посао, независно од правога задатка свога.* Због тога што легати или нарочито одређена средства могу бити различите природе и због тога што овај споредни посао није прави задатак друштвени, уређење чланом 15 претпоставља, да одбора за ширење науке и књижевности у народу *може бити више*, и да ће им програм одређивати управа друштвена према средствима и потреби.

Главни извор из кога Српско Учено Друштво сада подмирује своје потребе јесте кредит буџета државног од 15?83 дин. 80 п. који је законом буџетским од 1 јануара ове године стављен „на персонал друштвене канцеларије и на *вршење друштвеног задатка.*"

Задатак друштвени јасно је одређен првом алинејом члана 1-ог и чланом 5-им друштвеног уређења. Управа Српског Уче-

ног Друштва није власна сама мењати статут и давати му смисао који он нема ни по тексту ни по досадашњој петогодишњој пракtици, по којој се свагда помоћ државна трошила само на вршење друштвеног задатка онако, како је он схваћен првом алинејом 1-вог члана и чланом 5-им. Установљење одбора под бр. 5 и у члану 15 именованих везује се за нарочито набављена или одређена средства. Средства та треба да су за вршење задатка једнога од поменутих одбора најпре набављена или одређена (на прилику буџетом од државе или легатом приватнога човека), па онда да друштво према њима програм одређује, по што последња тачка члана 15 уређења друштвенога говори: „Програм овим одборима одређује управа друштва *према средствима* и потреби.“

Управа друштвена није међу тим ни од кога добила каква средства, нити данас има што више него што је имала пређе, нити је законодавно тело одредило Друштву какав нарочити кредит за *ширење наука и књижевности у народ*. Никаквих' дакле, нових нарочито одређених средстава није било, према којима би Управа могла програм „петоме одбору“ прописивати. Буџет државни није намењен радњи „петога одбора“, него *вршењу друштвеног задатка*, нити тај кредит може Управа Српског Ученог Друштва распоређивати мимо прописе свога уређења и мимо буџетски закон, на супрот петогодишњој противној практици.

По што је пак Управа Српског Ученог Друштва с одобрењем скупа узела као задатак друштвени, што задатак друштвени није, и по што је тиме услед тога и кредит који је државним буџетом одређен, распоредила противно друштвеном уређењу и противно наредби закона о буџету од 1 јануара ове године; то сам на основу члана 1 закона о уређењу министарства просвете и црквених послова од 14 јануара 1880 решио позвати Управу Српског Ученог Друштва, да своју радњу доведе у склад са својим уређењем, и да новцем датим Српском Ученом Друштву од стране државе располаже по одредби законској. У исто време јављам Управи, да јој се државна помоћ Српском Ученом Друштву неће исплаћивати пре него што се радња друштвена с уређењем и законском одредбом о помоћи у потпуну сагласност не доведе.

Министар просвете и црквених послова,

Ст. Новаковић с. р.

По подужем већању констатовано је, да по уређењу друштвеном управа није власна мењати одлуке скупа. Али пре но што би се сазвао скуп, одлучено би: покушати да се представком једном г. министар увери, да у раду друштвеном нема ничега, што би било противно друштвеноме уређењу, ни закону о државном буџету за рачунску годину 1883. Госп. министар може, ако нађе за добро, да питање о специјалном размеравању државне помоћи на поједине одборе изнесе и пред законодавну власт, што до сад не беше обичај Али ни по коме закону не може се задржавати помоћ осталим одборима, којима је она до сад редовно давана, и којих су извори и средства изван сваког питања.

Бр. 3.

Председник историјскога одбора саопштава одлуку поменутога одбора од 18 маја (бр. 2.), да се српски споменици, које је г. Витковић условно добавио, откупе са 60 дуката, и другу одлуку (бр. 4). да се чланак г. Срећковића О ослобођењу Јадра и Рађевине прими за Гласник и награди.

Одлучено би, са свима гласовима против једног, да се Витковићева збирка откупи за 720 динара (60 дук. ћес.). а Срећковићев чланак награди са 200 динара.

Члан управе Св. Николајевић одвојио је своје мишљење, да се сада не могу чинити издаци ни на што, но што је надзорна власт обуставила исплаћивање државне помоћи.

Бр. 4.

Господин Богољуб Петрановић, писмом својим из Дрниша од 22 априла ов. год. јавља, да је на рачун својих трију збирака српских народних песама, које је послао ученом друштву, примио само 20 дуката, 9 септембра 1882, молећи да му се час пре пошље прикладни остатак новаца

По што нема записника, из кога би се видело шта је о томе решено, одлучено писати пређашњем секретару да јави, на чем је остала та ствар. А да се упита о том и филолошки одбор.

Бр. 5.

Професор Владислав Тителбах подноси 60 цртежа етнографских снимака из јагодинског и ћупријског округа, које је

цртао лане на своm путовању о друштвеноме трошку, а послаће скорим још 40 ком.

Узима се на повољно знање и упућује се уметничком одбору на преглед.

Бр. 6.

Одбор фундационе српске школе за науку и језике у Србињ код Херцег-Новога моли српско учено друштво, да бесплатно шаље своја издања поменутоме заводу и да му пошље од књига већ изданих које може. То исто моли и реална гимназија у Сарајеву.

Одлучено, да се и једноме и другом заводу учини по молби.

Бр. 7.

Господин Иван Павловић жури за свој хонорар.

Одлучено, да се поново пише г Кујунџићу.

Бр. 8.

И д-р Ђ. Мушићски жури за решење о својим рукописима.

По што је ствар сад решена, одлучено упитати га: колику откупну цену тражи.

Бр. 9.

Господин министар просвете, актом својим од 20 маја ПБр. 4021 враћа неке књиге, тражећи да се на њихово место пошљу друге.

Одлучено, да се пошљу издања ученога друштва која тражи, опет у пола цене, и да се према томе удеси рачун.

Бр. 10.

Карловачки одбор за пренос костију Бранка Радичевића изјављује жељу, да с том општом српском светковином не буде у исто време и пренос костију Вукових. Шаље своје списе: „Српском народу“ и „Где ће бити гроб Бранков.“

Одговорити, да пренос Вукових костију не ће бити у једно време с Бранковим, и захвалити на оба послатка.

Бр. 11.

Министарство просвете, актом својим од 2 маја ПБр. 3355 тражи, да му се врати стари печат друштвени на уништење.

Одговорити, да би тај печат ваљало послати у народни музеј на чување.

Бр. 12.

Професор и ректор градачког университета у Штирској, др. X. J. Бидерман, шаље свој спис Die Serben-Ansiedlungen in Steiermark und im warasdiner Grenz-Generalate. Graz 1883.“

. Одлучено захвалити му на труду и посланом спису, а као уздарје послати му „Споменике из будимског и пештанског архива“ Гласник другог одељка, књ. 3, 4, 5 и 6.

Бр. 13.

На предлог председника одбора за науке јестественичке и математичке, одређује се хонорар члану Јов. Жујовићу за његове радове „Грађа за геологију Србије, I, II, и III“ и „Нове петрографске врсте“ по 96 динара од штампанога табака, а 120 динара за карту.

Господин Николајевић одваја и овде своје мишљење као и код броја 3.

X састанак, 15 јуна 1883.

Били су: председник Владимир Јовановић, чланови: Ст. Здравковић, А. Васиљевић, П. Срећковић, М. Валтровић, Св. Николајевић. — Секретар Јован Бошковић.

Бр. 1.

Прочита се и утврди представка г. министру просвете, на акт његов од 3 маја ове године Пбр. 3230, којим јавља да је обуставио државну помоћ друштву, док се радња друштвена не доведе у потпуну сагласност са уређењем и законском одредбом о помоћи. Представка та гласи овако:

Господине министре,

Управи српског ученог друштва част је да одговори на писмо г. министра просвете од 3 маја ове године Пбр. 3230, у коме се позива учено друштво, „да своју радњу доведе у склад са својим уређењем,“ и уједно се јавља, „да се државна помоћ српском ученом друштву не ће исплаћивати, *пре него што* се радња друштвена с уређењем и законском одредбом о помоћи *у потпуну сагласност* не доведе“.

Што је друштво и његова управа до сад радила, у питању о коме је реч, радили су на основу друштвенога уређења, тако да је њихова радња у потпуној сугласности са законским одредбама.

Тако у оснивању одбора за ширење наука у народ, друштво је вршило просто што је по чл. 1 и 15 свога уређења било дужно и власно да врши. А да се задатак друштвени има појмити као што га је друштвени главни скуп појмио, јасно је и по томе, што и они, који спремаху данашње уређење друштва, тако су га разумели. Чланови комисије за преглед уређења друштвеног, на састанку скупа од 12 јуна 1877, кажу у своме извештају, да је „комисија свршила свој посао и има част *једнодушно* предложити главном скупу, у трима питањима: *о програму* (задатку друштвеном), *одборима* (у свему *равноправним*), *и о редовном чланству*, измене и допуне.“ Од девет чланова поменуте комисије, четворица су данас чланови петог одбора, а један је члан управе друштва, и сви ови поимају задатак друштва као што га је појмио и главни друштвени скуп.

Друга половина члана 1, у питању о потпуном задатку друштвеном, вреди колико и прва; принова та од године 1877-78 није ништа друго, него *допуна* првој половини. Предлог *поред* којим се друга половина почиње, има четири значења (по Даничићевој синтакси), па ни по основном значењу: *у реду с чим*, ни по осталима (покрај, при, са, код) не значи сам по себи, да је ствар покрај њега — „споредна“, од мале вредности. А коме данас није већ познато, да је за *обрађивање наука* од битне вредности: колико да се расправљају отворена научна питања, толико *и да се популаришу решена научна питања*. Зар би природне науке биле данас оно што су, да их Хумболт у своме Космосу није ширим круговима приказао, те тиме припомогао, да оне постану опште добро цивилизованог света? И зар још и пред таким фактом да се доказује и објашњава потреба, по којој данас друштва и академије за науке, поред истраживања у наукама, излажу научне истине и за ширу публику?! Члан 5 друштвеног уређења не само да није противан, него је управо одјек томе. То је бар свакоме знаоцу ствари јасно, да писци који хоће да шире науке у народ, треба да владају наукама као и они, који узимају на се да расправљају отворена научна

питања. Па је са свим природно, што се и у друштвеном уређењу тражи једнака спрема за обе врсте научних радника. Још би се могло рећи, да популарисање науке, ако није теже за цело није лакше од писања научних расправа. Отуда и јест тако мален број ваљаних популаризатора у просветном свету. А да је и по народ боље и корисније, кад се наука и уметност шире у веће кругове, то је изван сваке сумње. Наука и уметност и нису ради себе самих, нити су само за неке сталеже, као што се у средњем веку мислило, него су за народ и све људе, за цело човечанство. С друге стране, пети одбор привлачио би популарнијим списима шире кругове на читање и навикавао их на потребу духовне хране, па ширећи писменост и књижевност, стварао би читалачку публику и за научне производе осталих одбора, те и тиме припомогао напредном обрађивању наука на српском огњишту. Прошла петогодишња противна практика не само да није никакав доказ против петог одбора, него на против сведочи, да се пре установљења тога одбора не може ни мислити на озбиљно остварење друштвеног задатка.

По свима разлозима науке и напретка, па и према јасним одредбама члана 1 друштвеног уређења, учено друштво позвано је да се „стара и ради о ширењу науке и књижевности у веће кругове“. О томе пред позитивним законом, пред правом науком и пред општим интересом не може да буде ни питања. А законске одредбе јасне су и у питању *о добављању средстава* за радњу ученог друштва *и о њиховој употреби.*

Оне врсте у члану 1, по којима друштво, на ширење наука и књижевности, у веће кругове, може употребити само она средства, која би на тај посао била *„нарочито набављена или одређена,“* не могу никако значити: *најпре* нарочито набављена па онда одређена; њихов је прави смисао: *или* нарочито набављена *или* одређена. Ко да набави нарочита средства за ширење науке, ако не буде бар једног одбора за то нарочито састављеног? Ко да поклони или завешта што некоме, кога нема на свету? А већ и сама претплата на популарне списе могла би донети колико би требало, па да пети одбор може да отпочне своју радњу, а да се и не спомиње доходак од увећане прође књига.

Што се тиче располагања са помоћу државном за вршење друштвеног задатка, по одредбама статута, то припада скупу

друштва (члан 36 уређења бр. 6 и 8), нарочито што се тиче распореда послова и средстава на одборе. Држава није никад сама специјално одређивала помоћ појединим одборима, него увек *друштву у цело*, а скуп и управа распоређивали су је на поједине одборе (најпре је цело друштво било један одбор, за тим је имало 3, па 4, а сад има и 5-ти одбор). Тако схватање није противно ни *закону о државном буџету* за рачунску годину 1883, јер у том закону, а по њему и у изводу од 22 фебруара ове године Пбр. 710 стоји изреком: „*На помоћ српском ученом друштву*, на плату персонала и *на вршење друштвеног задатка* 15283·80 динара."

Господину министру стоји, наравно, до воље, да питање о специјалном размеравању државне помоћи на поједине одборе и пред законодавну власт изнесе, ако то за добро нађе. И ако би се г. министар решио да тај корак учини, па би нашао, да се дотле од државне помоћи на пети одбор нема ништа издавати, он нека изволи своју наредбу о томе управи саопштити.

Али, ни по ком закону не може се задржавати помоћ осталим одборима, којима је она и до сад редовно давана, и којих су извори и средства изван сваког питања.

С тога управа српског ученог друштва моли г. министра, да изволи дићи своју забрану са државне помоћи ученоме друштву у интересу вршења друштвеног задатка, тим пре, што баш сад настаје време, кад чланови уметничког одбора ваља да путују по своме археолошком и етнографском послу, а овај ће се моћи наставити и ове године само тако, ако се државна помоћ ученом друштву по закону и даље буде издавала.

Бр. 2.

Дописни члан друштва др. Јован Јовановић, лекар у Бечу, одговара, да ће г-ђа Мина Вукомановићка, кћи Вукова, доћи на скоро у Београд где ће учено друштво моћи с њоме усмено све углавити, што се тиче прекупа и издавања Вукових дела. Уједно ће се друштво моћи с њоме договорити и о преносу Вукових костију, за које има времена и до године, јер је тек прва опомена изашла за оне, који желе кости својих мртвих, из гробља св. Марка у Бечу, да преместе куд на другу страну.

Узима се на знање.

Бр. 3.

Д-р Ђ. Мушићски одговара, да је вољан уступити безусловно ученоме друштву другу збирку рукописа за 50 фор. а прву збирку рукописа за 150 фор. а. вр.

Одобрава се откупна цена од 50 фор. за другу збирку; а за прву збирку, упућује се историјскоме одбору да каже, је ли велика цена од 150 фор. а. вр.

Бр. 4.

Писац „Чешке библиографије" јавља своју садашњу адресу.

Одлучено: питати филолошки одбор, је ли писцу одређен какав хонорар за поменути његов чланак?

Бр. 5.

Г. Министар просвете, актом својим од 7 јула ове године Пбр. 4493 пита, је ли г. Витковић предао друштву извесне старине или не; ако је предао, шта је поименце предао, и хоће ли се дати какав хонорар оној правној личности за то, јер се види из писма, које је г. министар добио да она то иште.

Бр. 6.

Одлучено би у начелу, да учено друштво на светковину Бранка Радичевића у Карловцима, пошље два члана своја, који ће га тамо представљати. Избор лица биће у другој седници.

Бр. 7.

По предлогу уметничког одбора откупљују се фотографски албуми народног одела од г. Н. Арсеновића, за 40 фор. а. вр.

Бр. 8.

На археолошко путовање чланова Милутиновића и Валтровића одређује се, као и прећашњих година, 120 дук., а на етнографско путовање г. Вл. Тителбаха 45 дук. ћес.

У одговору г. министру (под бр. 1) да се нарочито нагласи: да ће се овај рад уметничког одбора моћи наставити и ове године само тако, ако се државна помоћ ученом друштву по закону и даље буде издавала.

XI састанак, 30 јуна 1883.

Били су: председник Владимир Јовановић, чланови Ст. Здравковић, А. Васиљевић, М. Валтровић, П. Срећковић. — Секретар Јован Бошковић.

Бр. 1.

Прочиташе се и потписаше записници седнице IX и X.

Бр. 2.

Чита се писмо г. министра просвете, од 23 јуна ове године ПБр. 4944, које гласи:

„*Управи српског ученог друштва.*

Писмо моје од 3 маја ове године ПБр. 3280 није послано управи српског ученог друштва да би се отворила дискусија, него јој је упућено као акт надзорне државне власти, да би она по њему поступила. С тога се из писмо управе од 15 јуна ов. год. бр. 1 може одговорити само то, да ће се помоћ друштву онда опет почети издавати, кад оно своју радњу доведе у сагласност с онаким разумевањем уређења, какво је у горе поменутом акту показано.

Министар просвете и црквених послова

Ст. Новаковић с. р.“

По што управа није власна оно мењати, што је скуп решио и установио, одлучено: да се на јесен сазове скуп ради те ствари. Али да би се знало шта ће се изнети пред скуп на решење, замолиће се најпре г. министар, да изволи поименце назначити, у чему се одлука друштвена не слаже са уређењем.

Бр. 3.

Дописни члан г. Ђ. Поповић поднео је своје огледе *Речника турских речи* (и оних персијских и арапских, које су преко Турака ушле у наш језик), израђене с помоћу 4 лица министарства спољашњих послова, која добро знају турски.

Упућује се одбору за науке филолошке и философске на преглед и оцену.

Бр. 4.

Како се поменути одбор ове године ни један пут није састао, а има ствари за решавање, то одлучено би, да се тај одбор сазове, према члану 30 броју 5 друштвенога уређења, који гласе: „Управа је власна и *дужна* сазивати одборе на састанке преко председника њихових."

Бр. 5.

Одбор за светковину 70-тогодишњице д-ра Фрање Миклошића у Љутомиру (у Штирској) јавља, да ће та светковина бити 21 августа (2 септембра) ове године, с молбом, да би српско учено друштво изволело учествовати у поменутој прослави.

Одлучено, да учено друштво према данашњим својим скученим средствима учествује само с једним изаслаником, а то да буде један од оних, које и професорски савет велике школе изабере. Путни трошак одредиће се накнадно.

Бр. 6.

Одбор за пренос костију Бранка Радичевића у Карловцима моли и позива учено друштво, да изасланством из своје средине допринесе ка увеличању те свечаности. А другим писмом саопштава своју одлуку, која гласи: На дан после светковине, 11 (23) јула, положиће карловачки и бечки одбор пред изасланицима Ученога Друштва и Матице Српске своје рачуне; тај ће заједнички збор уједно решити, где да се Бранку подигне споменик и какав? С тога поменути одбор моли, да учено друштво избере и пошље у Карловце за тај дан пет својих чланова.

Изабрани бише за изасланике друштвене на тој светковини: Јован Бошковић, Јован Ђорђевић и Михаило Валтровић. Свакоме се одређује у име попутнине 72 динара. Осим њих да се замоле још два члана друштвена, који се на светковини нађу, да изволе суделовати при решавању горе поменуте ствари.

Бр. 7.

За чланак Ивана Павловића: Српска писма у француским архивама — одређује се награда по 60 динара од штампана табака.

Бр. 8.

Одлуке одбора за уметност: да се г. Миловановић и ове године изашље да продужи прикупљање етнографске грађе; да се пише г министру просвете, да бригу око штампања музичних списа Корнелија Станковића повери уметничком одбору српског ученог друштва; и о општој изложби свих етнографских цртежа, коју ће на јесен приредити одбор за уметност — управа узима на знање и усваја их.

XII састанак, 26 августа 1883.

Били су: председник Владимир Јовановић. чланови: Михаило Валтровић и секретар Јован Бошковић.

Бр. 1.

Секретар извештава, да су на светковини Бранковој у Карловцима заступали српско учено друштво: Јован Ђорђевић и Јован Бошковић, а по што г. М. Валтровић није могао ићи, још и умољени чланови: д-р Јован Туроман, Светозар Ивачковић и Милан Кујунџић. На банкету Јован Бошковић оздравио је у име књижевних друштава српских. Сутра дан по свечаном преносу костију решено је на заједничком збору одбора и изасланика, да се Бранку подигне споменик на тргу у Карловцима, а на гробу пирамида од камења из различних српских земаља. Кад нацрти за споменик буду готови, онда ће српско учено друштво бити наново умољено да пошље изасланике ради избора и коначног решења те ствари. — За учено друштво купљена је том приликом колекција од 7 великих фотографских слика о Бранковој светковини за 5 фор. а. вр.

Узима се на знање и одобрава се.

Бр. 2.

Одбор за пренос костију Стевана Љубише из Беча у Будву, обраћа се ученом друштву ради скупљања прилога на тај смер.

Одлучено, да се „проглас на народ и листа за купљење добровољних прилога“ предаду овдашњим новинама, с препоруком од стране друштва.

Бр. 3.

Надзорништво Текелијиног завода у Будим-Пешти моли, да српско учено друштво пошље том заводу сва своја издања, по што ту има 18 питомаца Срба, а и други ђаци Срби из виших школа у угарској престоници долазе на састанке, да се вежбају у српском језику и књижевности. Заводска библиотека броји истина на 3000 дела, али међу њима тешко да има 300 свезака из старије српске књижевности; а новијих производа нема готово никаквих.

Тако исто српска учитељска школа у Горњем Карловцу, (основана за епархију горњокарловачку у пакрачку, које броје на 400,000 православних Срба) моли за друштвена издања.

Одлучено, да се пошље и једном и другом заводу од свих издања, којих још има.

Бр. 4.

Општина Ћупријска шаље 76 динара, у корист фонда за пренос костију оца новије српске књижевности, Вука Стеф. Караџића (то је половина од чистог дохотка једне забаве).

Одлучено, да се новци даду на приплод овдашњој „Задрузи за међусобно помагање и штедњу," док не дође време да се употребе на што су намењени, а општина да се извести о пријму и да се преко ње захвали свима сурадницима на родољубивом дару и заузимању.

Бр. 5.

Писац чланка „Чешка библиографија“ тражи да му се пошље отисак тога списа и хонорар за њ.

Одлучено, да му се с хвалом пошље Гласник 52 и хонорар, према ранијој одлуци друштвеној, (састанак управе од 23 јуна 1878, Гласник 49, стр. 392), по 60 динара за штампани табак, чим друштво буде у стању да исплаћује.

Бр. 6.

По што г. министар просвете није одобрио путни трошак двојици изасланика велике школе на Миклошићеву 70-годишњицу у Љутомиру, то велика школа није могла никога послати на ту светковину, а по томе ни учено друштво. (Гледај бр. 5 пређашње седнице). О тога је председништво овога друштва опшир-

нијим телеграмом поздравило слављеника и светковаче, браћу Словенце.

Одобрава се потпуно.

Бр. 7.

Г-ђица Марија Кохова из Берлина, захваљујући на допуштењу да може превести на немачки 1 књигу српских народних приповедака, које је скупио Вук Врчевић а издало српско учено друштво, моли да јој се јави кад буду изашле и оне народне песме, које је он скупио, а налазе се у нашега друштва.

Имаће се на уму.

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 55

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

СА ЈЕДНОМ ГЕОЛОШКОМ КАРТОМ

У БЕОГРАДУ 1884

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

Преглед.

ПОПРАВКЕ.

ТРАНА	ВРСТА	МЕСТО	ТРЕБА
50	претпоследња	изродио неки вид	изродила нека врста
51	24	до смрти	дуго
78	16	тим	тип

СПОЉАШЊИ ОДНОШАЈИ СРБИЈЕ

I.

СРБИЈА И СРПСКИ ПОКРЕТ У УГАРСКОЈ

1848 до 1849

од

Јов. Ристића.

ПРИСТУП

За време насилних преврата, који су се извршили у Србији од 1839—1842, па и после ових потреса, српска народна мисао била је зачмала, па се тек после вишегодишњега застоја пробудила и снажно у напред покренула. Предузевши, у данима одмора, да побележим политични процес овога покрета, ја сам се, природним начином, морао повратити на ону епоху, која је народну свест почела да буди, па догађаје из далека да спрема. Природно је већ и по себи мислити, да је епоси догађаја̂ морао да претходи какав период спремања и развијања путем мирнога умног процеса. Али и без претпоставака, које нам намећу сами закони логике, ми налазимо за своју поставку нај јачега оправдања у самим догађајима. Силни и јаки, они најречитије за се говоре; они сами сведоче, да први дани препорођења српске народне мисли припадају знаменитој, светско-историјској години 1848. Одатле тек почиње она мало по мало да се јавља у облику догађаја̂, најпре на левој, па после и на десној обали Саве и Дунава.

Ту, на томе извору, морао би да се запоји и повесничар, који би предузео, да схвати и нацрта положаје, из којих се, мало по мало, преображавала млада држава српска све у светлијем облику: од васалне Турцима поседнуте кнежевине, до кнежевине од Турака потпуно слободне, до Србије независне и увећане, до краљевине.

За једва нешто више од четврти столећа претурила је Србија овај период постајања, период мучан и опасан, али не мање и успешан. Под теретом непосредних последица ратних, материјалних и моралних, ми превиђамо велики напредак, који је наша отаџбина извршила на путу свога политичког препорођења, али је напредак неоспоран. Кад се, мало по мало, одмакнемо од беда, које нам је, уз велика блага, рат у наслеђе предао; кад изиђемо из наше данашње трзавице; кад се растури магла, која се над нама савила, — онда ће извршени напредак засинути у свему своме сјају, и показати, да је у толико био живљи организам, а бујнији развитак његов, у колико су болови били јачи.

Писац ове расправе биће срећан, ако буде узмогао својим студијама и успоменама што принети, да историк ову значајну епоху што тачније схвати и што верније представи.

У Београду
29 јуна, 1883.

СРБИЈА И СРПСКИ ПОКРЕТ У УГАРСКОЈ

1848 до 1849

У историји препорођења наше младе државе обележава година 1848-ма ново доба међународнога живота њеног. Обично се узима, да је Париски уговор од 1856 извео Србију из теснога круга оних међународних односаја, у којима се она дотле кретала; ну ово је схватање само у пола основано. Париски уговор раширио је круг званичних, легалних односаја кнежевине, али још осам година пре тога времена Србија је већ прешла била ону крајњу међу, коју су јој ранији уговори били обележили.

Велики покрет од 1848, који је пореметио у западној Европи политички и социјални поредак, допрьо је био и до граница младе кнежевине Српске, а својим животворним идејама он је био претурио и саме границе њене. После Давидовићева устава (1835), који је одмах у своме постању угинуо, 1848-ме године чула се у нас први пут реч о реформама и слободама у смислу западном; први пут тада дошао је у додир млађи нараштај српски из кнежевине са својим српским вршњацима из Угарске. Млада интелингенција кнежевине поврвела је преко Саве у Карловце, где је узела живога учешћа у догађајима, који су се извршили најпре 1-г

и 3-г маја у Сиону обновљенога војводства(¹) српског, а доцније и на бојним пољима њеним. А кад се о Петрову-дну састала у Крагујевцу Народна скупштина, млади Срби понајвише из редова оних, који се нађоше у Карловцима при успостављању војводства и патријаршије, бише тумачи и писци жеља, које народни посланици поднесоше влади српској. Ако су се дотле на Скупштинама слушале понајвише жеље о порезу и локалним питањима, сада већ фигуришу у реду народних захтева стручне школе: учитељска, војничка и економна; систематисање плате учитељима основних школа; периодско повишавање плате професорима виших завода; слобода печатње; слобода научнога предавања и т. д.(²).

Али ово беху већином само пресађене воћке, које не могаху ухватити дубљега корена. Омиљена реч „реформа", која одјекиваше кроз улице париске, беше се, истина, чула и у српској престоници; ну докле она имађаше за Французе, за целу западну Европу, дубокога значења, као плод дуге културне неге и радње, у Србији беше она само реч, којој значење није нико дубље осећао, а мало ју је ко и разумевао. У београдској „Читаоници", тадашњем средишту престоничке интелигенције, беше се заиста састао скуп чланова да већа о „реформама", које би и у Србији требало извести. Председник Скупа питаше озбиљним тоном: „шта ће то да рекне: „реформа"? а тумач идеја новоме реформаторском покрету у „Читаоници" беше секретар београдске полиције (Вукаиловић), један од напреднијих људи свога времена. Председник прими на се, да се договори с владом, и на другом

(¹) За време покрета водили су дуго у „Српским Новинама" неки књижевници препирку о томе, да ли је правилније употребљавати реч војводина, или војводовина, или војводство. У ту препирку ушао је и Даничић и доказао да није правилно ни војводина, ни војводовина, него војводство.

(²) Зборник закона и уредаба у кнеж. Србији. Свес IV. стр. 173.

скупу објасни духовима, који беху жељни реформа, да Србија одавно ужива све оне слободе, за које је сад устала западна Европа: у својој Народној скупштини, и ако она од више година не беше ни сазвана, да Србија има свој парламенат; у слободи да сваки Србин може носити оружје за појасом и у кубурама, да има своју народну гарду а ако ко уме паметно да пише, да ће наћи и слободну печатњу и т. д.

И скуп се разиђе, убеђен и задовољан, хвалећи и преузносећи напредак срећне Србије пред заосталим Западом. Сад влада почне и сама да предњачи у овоме тумачењу. У званичном органу њеном каже се отворено, „да свиони народи, који се данас волнују, тек оно траже да добију, што народ српски у Србији живећи већ одавна дјејствително ужива, имајући своје сопствено внутрење правленије и свој устав“([1]).

И заиста, ово је гледиште у први мах и надвладало. Осећање је било готово опште, да Србија све оно има, за што се народи на Западу беху заталасали. Требало је још дуго и много радити на томе послу, па да се и у нас осети потреба оних идеја, које су тада Запад покретале. Па и после десет година, кад оне, у великоме унутрашњем покрету Србије, нађоше у неколико свога израза, бејаху напрегнуте и ограничене на врло мали круг људи, који су тек у томе периоду времена и саспели.

Ну ако је социјална страна западнога покрета остала скоро без ефекта за Србију, у толико је био јачи његов политички учин. После Ђурђа Бранковића Смедеревца Србија је тада први пут изишла из својих географских граница у шири свет, и, као држава, дошла у додир са другим државама. До 1848 г. није она другачије од себе давала знаке живота, но као саставни део отоманске царевине. „Њене

([1]) „Српске Новине“ за 1848, бр. 49.

побуне, њени ратови, њене победе, установа њене самосталности — све се то догађало у крилу царевине; први пут 1848 она је узела учешћа у спољашњим догађајима, вршила право мира и рата у своје властито име, извршила дело суверенства"(1).

Пре 1848 ограничавала се Србија у својим спољашњим одношајима на отоманску Порту и на Русију. И сâм преврат од 1842 год. извршен је у неколико и потпором портином. Докле је год отпор Обреновићеваца био јак и опасан, дотле су и носиоци нове, врачарске владавине били сложни и непобедни; ну кад се кроз 4—5 година коначно саломио отпор и крвавим рукама угушио сваки даљи покрет, онда се борба противу Обреновићеваца претворила у борбу међусобну и личну; онда се одмах опазило, како новој владавини почиње да слаби живот, а да застаје развитак, јер и једно и друго само начела одржавају и обезбеђују. Заједница победилаца од 1842 малакса толико, да би се она још тада и распала била, да нису наступили двоји спољашњи догађаји, који су на Србију имали толиког утицаја, да су ван земље одвели сву запаљиву струју, која се у средини њеној беше почела гомилати.

Прво је била револуција од 1848 у западној континенталној Европи у опште, а у суседној монархији на но се; а друго је била кримска војна. Ови су догађаји имали по Србију двогуби значај: спољашњи, у колико су избацили Србију из дотадашњега ограниченог колосека њених међународних одношаја на шире али и опасније поље, — и унутрашњи, у колико су принели, да се још за које време не развије клица унутрашњега распада тадашње владавине.

Нарочито је српски покрет у Угарској имао у овим правцима снажнога утицаја на Србију. Он је нашу кнежевину

(1) La Serbie au XIX-e Siècle par Saint René Taillandier. Paris 1875, p. 368.

провео кроз прави процес свакоприсних мéнâ: надањâ и страховањâ, додирâ и одношајâ. Учешће Срба из кнежевине у судбини Срба угарских било је толико, да се сваки успех и сваки пораз на левој обали Саве и Дунава осећао дубоко и у самоме срцу Шумадије.

Велики интереси српски били су у питању. Пре свега, народност српска, у најбитнијим елементима својим, била је у опасности. Докле је латински језик био државни језик у Угарској, народи су се могли и трпети, а да није било верозаконскога гоњења, они би се били и сложили. Али уз верозаконску нетрпљивост католичку, завлада Мађарима обест, да све немађарске становнике помађаре.

Дуго је владао латински језик у јавноме животу Угарске. Још и 1842, и на самоме црквеном Сабору српском, били су и поздрави са кр. комесаром и представке цару на латинском језику. Тежња за помађаривањем почела се развијати од 1832. Тада се први пут узаконило (закон од 183²/₆ чл. III.) да се латински језик има заменити мађарским. Не би се могло ништа замерити мађарским патриотима, што су место латинскога, свој народни језик у живот уводили, да они нису много даље пошли својим путем. 1840-те Сабор угарски реши (члан VI. т. 7.), да се и у немађарским општинама за три године црквени протоколи (крштених) воде на мађарском језику. А 1844 узакони се (чл. II. т. 3.), да је језик на Сабору искључно мађарски; само се хрватским посланицима допушта још за шест година, да могу латински говорити. Метерних, коме је била политика да држи једне народе противу других, налазио је свога рачуна, да Мађарима у томе не стаје на пут. Од онда и почиње прогањање језика српског и хрватског. 1845 ово прогањање изазове крваву борбу по улицама Хрватске престонице, ну ни та опомена не заустави Мађаре на кобноме путу, којим се беху захуктали. 1848 пооштре они на

редбе о употреби мађарскога језика као званичног и за саме црквене протоколе. То преврши меру стрпљења; дирнуло се у најосетљивију жицу свима немађарским народима, а нарочито Србима.

Тако је било стање, кад је 1848 г. планула револуција у Паризу и у Бечу.

Хрвати, који су, у државоправноме погледу, свагда срећнији били од Срба угарских, били су први, који су своју народну ствар могли узети у своје руке. Користећи се приликама и слабошћу, у коју је била запала монархија побуном Беча и бегством кнеза Метерниха, Хрвати оправе депутацију од 400 људи у Беч, која пође пред цара са три заставе и са војном музиком на челу. Бан Хрватски изда значајну прокламацију своме народу. Он у њој говори отворено, да је последњи преврат потресао и уништио старе основе друштвенога живота као и народне и државне односаје, а наиме односаје Хрватске спрам њене старе савезнице Мађарске. Јелачић захтева нове основе у духу слободе, самосталности, јединства, а дело народнога препорођења тражи да се изврши народном скупштином. Он проглашава „јединство народа“, а разлику у вери не сматра више као препреку између браће и чланова једнога истог народа у друштвеном и државном животу; поздравља народ, свештенство једне и друге вере и сву једнокрвну словенску браћу.

Утисак, који су производиле ове изјаве на народе у јужној Угарској, био је неизмеран; чак и овамо преко Саве обузимао је духове неки поетски занос. Србе је на оној страни већ био дубоко захватио покрет по свима крајевима Угарске. Митрополит српски Рајачић, под притиском депутацијâ са свију крајева српских, позове народ да дође на скупштину у Нови Сад, али по што је ту ратно стање међу тим проглашено било, скупштина се састане у Карловцима 1-г маја.

Не може бити задатак ове расправе, да бележи догађаје у појединостима; ми ћемо их додирнути само у главним цртама, у колико су покретали нашу кнежевину, и у колико су износили заједницу Срба са обе стране река, које их деле.

И данас су нам у живој успомени они блажени дани, кад се на Скупштини под усклицима неописане радости успоставља војводство и патријархат српски, и када се бира војвода и патријар. При овоме свечаном акту прати новога патријара српски државни саветник Матија Ненадовић, а млади Срби из кнежевине ваде оружје иза појаса те дају израза општој радости. Докле год је трајало благодарење у црквама, проламао се ваздух, с једне стране, од јеке звона на свима црквама мале вароши, а с друге, од пуцњаве из пиштоља у рукама ђака београдских. Има потпуно право један историк, кад примећује, да се, у овоме тренутку живље но икада, пробудила свест о заједници између Срба угарских и прекосавских.

3-г маја обележе се границе засебне политичке територије успостављеноме војводству српском, које би имало обухватити Срем и његову границу, Барању, Бачку са окрузима бечејским и шајкашким, најпосле Банат са границом и Кикиндским округом. Прогласи се, да је народ српски на северу од Саве и Дунава слободан под владом аустријскога дома, а круном угарском. Одлучи се савез са троједном краљевином на основу узајамне слободе и потпуне равноправности. Изберу се Народни Одбор, у коме је један део чланова био из Србије([1]). Одбор је имао задатак, да управља народним пословима, да тачније одреди границе војводству и да за њега

([1]) Из Србије били су у Одбору: Дим. Матић, К. Бранковић, Срђ Николић, професори лицеја, Илија Захаријевић, директор беогр. гимназије, а било их је изабраних и осим ових, ну они нису учествовали у радњи одборској.

напише устав. Народни фондови ставе се на расположење Патријару и Одбору. Изберу се депутације, које су имале ићи цару, хрватскоме сабору и словенскоме конгресу, који се имао држати у Прагу.

Струја је била тако јака, да се ни старци, који су Србијом управљали, нису могли уздржати, а да и они, са своје стране, не пошљу своје посланике у Праг на Конгрес Словенски, ма да се он тицао само Словена аустријских. Међу њима били су прота Матија Ненадовић, Лазар Арсенијевић (Баталака) и професор Јанко Шафарик.

Ну Мађарска влада предузме мере, да овоме покрету стане на супрот. Она нареди да ф. м. л. Храбовски, заповедник варадински, буде, у исти мах, и комесар за Хрватску; а Палатин пошље прекоре Патријару Рајачићу, што је његова резиденција постала средиштем српскога покрета, и препоручи му да црквени сабор држи у Темишвару. Патријар одговори Палатину српски, да народ већ има своју скупштину, која је заменила Сабор, а овај, по што не одговара захтевима новога времена, да је одложен. Мађари сад позову народну војску против словенског покрета. На измаку маја већ се развија непријатељство Мађара против Срба и војска се шиље на југ. Храбовски одговара српској депутацији, да он на карти монархије нигде не налази српскога народа, но само аустријске и мађарске провинције, ако хоће да буде Србин, треба да иде преко Саве.

Овим мерама и овим изјавама већ је био дат знак за отворена непријатељства. Српски народни Одбор, са своје стране, позове народ на оружје, и докле се свршивао свечани акат побратимства између Хрвата и Срба Храбовски је већ отпочињао непријатељства; докле је православни Патријар заклињао католичкога бана у Загребу, Храбовски је 31 маја ударио с војском на Карловце, седиште управе народне. Напад су одбили понајвише Срби из Србије, ма да

се по свему чини, да је то била више нека опомена, но озбиљан напад(1).

Борба се отпочела на целој линији. „За цара и народност, за цара и слободу“ — била је српска девиза. И по што се међу тим изродила беше нова буна у Бечу, а цар Фердинанд са својим двором беше у Инсбрук побегао, то се на српски покрет, овако задахнут, гледало с благовољењем на највишем месту. Сви аустријски Словени бејаху се тада изразили за целину монархије и за Хабсбуршку династију. Као што су западни Словени у Аустрији, бежећи од понемчавања, тако су и Срби, са осталим јужним Словенима, бежећи од помађаривања, стали на земљиште, на коме су се могли сусрести са интересима царевине и династије аустријске. Ови су интереси искали одржање јединства монархијског, а јединству томе били су противни и Немци и Мађари. Мађари су тежили да одвоје Мађарску од западних провинција аустријске царевине, у страху од словенскога покрета, па су хитали да углаве чврст савез са Германијом, која да се препороди, радио је онда Франкфуртски Сабор. Чеси, у име свију Словена, одговоре, да неће да иду у Франкфурт, јер није могло бити ништа једно другом противније, но што су биле супротне, једна другој, тежње народности мађарске и словенске(2). Нарочито су били Чеси за целину и ојачање аустријске монархије. Палацки пише Председнику привр. Одбора Франкфуртске Скупштине, да Немци иду на то, да Аустрију, као самосталну државу, неизлечиво слабе, али, вели Палацки, „опстанак те државе, целина и ојачање њено било је и мора бити велико и важно питање не само за мој народ,

(1) Die serbische Bewegung in Südungarn. Berlin, 1852. Ово дело и данас служи као најбољи извор за српски покрет од 1848, ма да се с резервом мора примити све, што пише о сукобу Ђ. Стратимировића са Патријаром

(2) Нил Попов, „Србија и Русија“. Београд 1869.

већ и за читаву Европу, рећи ћу више, за човечанство и цивилизацију. И кад не би било аустријске царевине, онда би неопходно било у интересу Европе, шта више, у интересу човечанства, одмах је створити.... Мислите ли ви, да би се аустријски цар могао одржати у облику цара, кад га ви обвежете, да прима од вашега Сабора све најважније законе, чиме би се преокренуо склоп аустријских државних сталежа и све самом природом створене битне провинцијске установе претвориле у опсену, у праву илузију" ([1]).

Сви Словени усвојише програм Палацкога, који је тежио за федерацијом, а за њу готов облик налазио у аустријско-монархији, којој би Беч био политично средиште. Кад се Јелачић сударио са Мађарима, дао је на својој застави извести и ове речи: „Кад Аустрије не би било, ми бисмо је морали створити".

Положај владе српске у кнежевини био је веома тежак у овим приликама. Она је била намерна да остане на миру, па је у томе правцу и неке мере предузимала. Русија и Порта послале су јој, преко нарочитих агената, и своје одобрење за предузете мере с „препоруком", да их још и пооштри, као што тврди сам званични орган владин([2]). Руски ген. консул Даниљевски саопштио је влади српској, да је цар Никола решио, да не само Русија остане неутрална, већ се споразумео са Портом, да остану на миру и све оне земље, које у Турској стоје под њеном заштитом, па да су и потребне мере предузете, да се стане на супрот свакоме покушају, који би се клонио на то, да мир у тим земљама поколеба. И француска влада, која је, као републиканска, мислила, да јој се треба интересовати за Мађаре, савето-

([1]) Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809, von Anton Sprünger, in zwei Theilen. Leipzig, 1863.
([2]) „Српске Новине" за 1848, бр. 49.

вала је, преко свога консула у Београду, уздржљивост и неутралност.

Ну међу тим дође глас, да је стари Милош оставио Беч и допрьо до Загреба, а кн. Михаило дошао у Нови Сад чак из Петрограда. Званичне новине српске криве их, да су се приближили границама Србије у намери, да мир и ред у Кнежевини наруше; шта више, да је Милош намеран да продре у Босну, њу да побуни, одатле оружаном руком у Србију да пређе, па под „покровитељством" Мађара, да се прогласи за самосталног владаоца ових земаља([1]).

Свак може лако разумети узнемиреност, у коју је пала влада српска на такве гласове. Узрујаност је била велика. У авлији министарства Унутрашњих послова састане се (15 маја) нека врста местне скупштине од чиновништва и од грађанства свију еснафа. Ту се нађу главни управници земаљски, министри и саветници државни, сем кнеза, који се још од првих дана западнога покрета у Крагујевцу налазио. На скупштини појаве се у званичном оделу и мухафис београдске тврђаве Мехмед-паша, и руски ген. консул пуковник Даниљевски. Оба представника царска изјаве на скупу, да њихови дворови хоће, да се одржи ред и мир у Србији. Паша дода од своје стране, да су Обреновићи за свагда из Србије искључени, а руски представник, и ако није био тако категоричан, изјави, да многомоћна Русија не би имала потребе да прибегава „посредовању самих Обреновића", кад би хтела, да се влада у Србији промени. Тумачи владе српске беху у овој прилици Министар председник Аврам Петронијевић и председник државнога савета Стојан Симић. Они, ослањајући се на вољу дворова („владајућег и покровитељствујућег") објаве народу, да је влада тврдо решена да мир и ред одржи, да је у томе правцу и потребне мере

([1]) Српске Новине 1848, бр. 52.

по Србији предузела, а одржање мира у Београду да поверава самим грађанима, којима за команданта поставља државног саветника Стефана Стојановића (Ћосу), који ће у договору са једним грађанским одбором одмах наређивати што треба.

Изузетнэ мере биле су строге. Својеручни распис министра унутр. послова разнео је окружним начелницима налог, да Милошу ни главе не поштеде. А међу мерама, које су предузете, била је најважнија та, што је кнез 17-г маја примио врховну команду над војском „регуларном и народном“ и све власти земаљске ставио под своје непосредне налоге.

Међу тим је пуковник Даниљевски, у договору са Мехмед-пашом и аустријским ген. консулом, потпуковником Мајерхофером, послао свога секретара кнезу Михаилу у Нови Сад, да му представи, да мир Србије захтева, да се он из тих крајева уклони. У истоме смислу писао је и Мајерхофер варадинском заповеднику. А и сам народни Одбор у Карловцима, очекујући сву помоћ од Србије, имао је интереса, да склања кн. Михаила да се удаљи. Кнез Михаило изјави, да је он готов уклонити се из Новога Сада, не желећи, да његов долазак буде предметом рђавог тумачења. Писац ових успомена, који се у то време са својом ђачком дружином у оним крајевима налазио, имао је прилику, да лично чује од кн. Михаила, да је он и „сишао доле“ у јединој намери, да своме народу помогне колико може, а да је далеко од њега и сама мисао, да му буде и од какве сметње. Ну није тако просто извршен и повратак кн. Милоша. Он је био заустављен у Загребу, где је, уз бана Јелачића, био господар ситуације Људевит Гај. Да ли је заиста кн. Милош ишао правце на границу Србије, то је још и данас тајна, која ће се расветлити тек онда, кад се што ближе дозна о односајима, које је, као што је тадашња српска влада била извештена, кн. Милош имао са Мађарима; него морамо прибеле-

жити, да је сва прилика, да би он са свим други правац дао догађајима, да је могао на њих утицати. Пре него што се кренуо из Беча, запитан од једнога свог човека[1], шта би радио, да се тада десио на влади у Србији, одговорио је он, да би се одмах помирио са Маџарима, па се окренуо против Турака.

У Загребу је кнез Милош рђаво прошао. Ту га је затворио Гај и изнудио му доста новаца, — поступак недостојан онога великог и племенитог покрета народног!

Оба кнеза упуте се у Праг на словенски конгрес, а влада српска одахне душом. Падало је у очи, што у Београду на ономе Скупу, на коме се беху појавили и представници Русије и Турске, не бејаше, међу осталим поглаварима земаљским, и Томе Вучића Перишића. То је долазило отуда, што се војвода био оцепио од владе, па уз чврсто коло својих пријатеља, стао отворено у опозицију, наслањајући се на сеоски сталеж, у коме је он био јачи од целе владе. Разлози, који су их раздвојили, били су чисто личне природе. Уз Карађорђевића били су Петронијевић, Симић, Гарашанин, Книћанин, Алекса Јанковић и други. Обе се стране сагласе, да апелују на народ, те нареде, да се 1-г јуна позову државни Савет и народна Скупштина у Крагујевац, као средину земље; на сваких 250 пореских глава да народ пошље по једног посланика, а чиновништво и свештенство да буду представљени одвојено, по положају. Званичне новине тврдиле су, да се скупштина сазива услед усколебанога стања већега дêла европских држава и нашега суседства, као и за то, што могу наступити теже и важније прилике, па је потребно, да се употребе ванредне мере ради одржања и обезбеђења нашега унутрашњег мира и поретка. Званични кругови надали су се отуда добром уређењу држав-

(1) Данила Медаковића.

них послова и утврђењу законитости у земљи. Ну има доказа и у самоме „Зборнику закона и уредаба“(1), да је међусобни раздор био главна побуда, која је и једну и другу страну у средину народа водила. Гарашанин је мислио, да ће у Крагујевцу усамити Вучића кад народ на страну кнежеву пређе, а Вучић је био задовољан да се само створи прилика, која ће га довести у додир са народом, па се за успех већ у напред сигуран осећао.

Појава Обреновићâ на граници Србије учини, те се Скупштина одложи до 29 јуна. А кад дође и Петров дан, Скупштина се састане у Крагујевцу. Она се држала под ведрим небом, најпре у авлији окружнога суда, а после у авлији шаренога конака. Одмах се показа да противници Вучићеви нису добро рачунали; скупштинари пређоше знатном већином, да не речемо сви, на Вучићеву страну. Ми смо гледали својим очима, како је стари „трибун“ заклањао своје противнике од навале народне и отворао им пут да могу кроз редове скупштинара безбедно проћи.

Сви већ бејаху клонули духом, само још Гарашанин стајаше непоколебан. „Нека дође господар у народ“ — викаше маса; „ето вам неће доћи“ — одговараше Гарашанин. Илија имађаше наследну ману да пркоси јавно народу и онда, кад већ ни за кога не беше тајна да му је рачун био погрешан. Нема сумње, да је он тада морао и сам увиђати да је надмоћност у рукама Вучићевим. „Народ је скоро сав прешао на Вучићеву страну, но скупи одмах неколико стотина Качераца, па похитај овамо у Крагујевац.“ Тако је писао Илија начелнику среза качерског, кад се нашао усамљен. Ну пре него што су се могли и кренути „Качерци“ (а нису много ни хитали, јер се срески начелник, како је примио тај налог, „случајно“ разболео), Гарашанинови једно-

(1) Види Збор. IV. стр. 181.

мисленици попусте, и странке се измире. Жртве је морала поднети кнежева странка. Книћанин, Алекса Јанковић и Зубан буду принуђени да поднесу оставке на државну службу (¹), а Вучић оде победоносан са Скупштине, која се разиђе без свакога даљег резултата, да се за десет година више не састане, ма да су тада представници скоро свију округа захтевали чешће сазивање Народне Скупштине (²).

Книћанин је сад стајао слободан. Он се реши, без сумње у договору с владом, да пређе Дунав и да се стави на чело српскоме покрету у Угарској. То је било свакоме добро дошло и на једној и на другој страни Дунава, — свакоме осим Мађарима.

Не може се узети за озбиљно, што се говорило, да је Петровска Скупштина прогласила Србију за неутралну. Ако је влада пустила у свет такав глас, то је било са свим по њеној потреби. У самој скупштини једва да је то питање и претресано, ван што се зна, да је Вучић био за политику уздржљивости од свакога учешћа у покрету српском. Појава Обреновића на граници српској могла је не мало принети,

---

(¹) Види Збор. IV стр. 181.

(²) Сви окрузи, осим ужичког, предложили су били да се периодично сазива Народна Скупштина. Окрузи: Београдски, Шабачки, Подрински, Ваљевски, Руднички Чачански, Крагујевачки, Јагодински, Смедеревски, Крајински и Гургусовачки предлажу да се Скупштина сваке године сазива.

Окрузи: Ћупријски, Пожаревачки и Црноречки предлажу да се сваке године мања, а сваке треће године велика скупштина сазива. Алексиначки округ предлаже, да се скупштина држи ако не сваке, а оно бар сваке треће године. Крушевачки округ ослања се па кнеза и владу, да се скупштина сазива кад се потреба покаже. Ужички округ захтева, да сваке године по два човека од округа, које народ изабере, народну касу прегледају.

Влада је одговорила народу, да је решила да га задовољи, а у то име да је одредила комисију, која би спремила пројекат потребног закона. Ну зна се да до 1858 Народна Скупштина није више никако сазивана.

В. Зборник закона и уредаба у Књажевини Србији, свес. IV. стр. 173, највише решење од 26 септем. 1848 В№ 1397.

да се влада одлучи на живље учешће са смером, да покрет узме у своје руке и да му даје правац по својој вољи и потреби. Још 17 маја пише из Крагујевца Илија Гарашанин Стратимировићу, онда врховноме војничком вођу у војводству: „Ви ћете целом роду Српском учинити највећу услугу, ако нам помогнете ослободити се Милоша, оппттег и главног непријатеља рода нашег"; али у исто време, по нарочитом налогу кнеза и у име „свију својих саотечественика," додаје ове значајне речи: „Ми ствар једноплемене браће наше тамошњих Срба, којом ви сад тако похвално управљате, сматрамо као нашу сопствену, и никакве жртве, ни моралне ни материјалне, штедити нећемо, потпомоћи вас чиме год можемо у постижењу опште полезне цели". Ну и пре него што се и помишљало да за тадашњу владавину може наступити каква претња с те стране, били су српски старци олигарси лепо расположени за народну ствар. Струја слободе била је загрејала и њихова стара срца и занела и њихове седе главе. Та још с првих дана покрета видимо их представљене на мајској скупштини у Карловцима при избору војводе и патријара, у лицу Матије Ненадовића; доцније их видимо у честом додиру са Главним Народним Одбором у Карловцима преко државнога саветника Стевана Марковића.

Разуме се, да се и ово учешће развијало по мери прилика и потреба политичких и личних: најпре поетично преко ђака и у опште млађега нараштаја, који је свагда први кад се треба одушевљавати; за тим у облику добровољачких чета, па најпосле у формалној и званичној потпори. Ова последња мена настала је, кад је већ и сама Аустрија преко свога консула тражила помоћи српске, а Русија излазила све отвореније против револуције. —

У то доба био је аустријски генерални консул у Београду потпуковник Мајерхофер. Докле год бечка влада беше

у невољи да попушта Мађарима признаваше она све, што они радише, па и њихове насилне мере противу Срба угарских. По заповести, коју беше добио, Мајерхофер протестоваше, што влада српска допушташе добровољцима да прелазе на ону страну и захтеваше, да се они позову натраг. Влада одреди нарочитога чиновника (Атанасија Николића начелника у минист. унутр. послова), да оде прѣко, те да српским добровољцима прочита наредбу, да се одмах овамо поврате. Имајући од Мајерхофера препоруку на генерала Храбовског, команданта варадинског, изасланик је српске владе ишао и у Варадин, те саопштио генералу мађарском своју мисију, па за тим прошао кроз станове[1] у којима је било српских добровољаца. Ну као што сам изасланик у својој аутобиографији[2] исповеда, мисија је извршена само привидно, а у ствари је остало све, како је и било. По договору учињеном претходно између њега и добровољачких вођа, ови су обећали јавно, да ће се повратити, али се ни један од њих ни покренуо није.

Ну после те мисије Мајерхофер је често ишао у Беч и у Инсбрук, те лично тражио упутства. Кад се једном отуда вратио, он је стао убеђивати владу српску о потреби, да потпомогне Србе, по што се они крећу са свим на законитом земљишту. Он је наваљивао на владу српску, да пружа помоћи Патријару и у новцу и у џебани, а Аустрија да ће све те жртве признати и накнадити. Ну српски управници држали су се још смотрено. Међу тим обећају, да неће сметати појединим људма да прелазе границу, ма да су и иначе у то доба из дана у дан прелазиле чете за Книћанином. Нико није ни био у стању да их спречи.

(1) Карловце и Перлез, а на Јарак није ишао.

(2) „Биографија Атанасија Николића, верно својом руком написана“, 28 авг. 1875, рукопис у архиви »Срп. ученог друштва“

Докле се патријар бавио с депутацијом у Загребу и Инсбруку ([1]), борба се развила на целој прузи између Срба и Мађара. Она је већ била узела озбиљан и крвав правац. На пештанском сабору слушале су се речи огорчења против Срба. Кошут их је назвао разбојницима, са којима не може бити никаквих преговора, но које треба предавати преким судовима ([2]). Још поразније звониле су речи, којима је цар примио (2 јуна) српску депутацију у Инсбруку. Он јој је одговорио, да не може потврдити „изборе и закључке једног незаконитог конвента, извршене у Карловцима противно деклараторији од 1779 под стицајем странаца из Србије“; али да је готов одобрити све законите жеље, које би му се поднеле законитим путем преко угарскога сабора, угарскога министарства и свога законитог црквено-народног конгреса.

Ну народни Одбор у Карловцима није могао следовати царевој вољи, ако не би хтео да преда народ свој мађарској влади, која му, по речма Кошутовим, беше већ наменила преки суд. Једини пут, који су Срби могли изабрати, био је, да се ставе у стање самоодбране. За то Народни Одбор повери Књићанину команду над својом војском.

Борба српска отпочиње се сад са толиким успехом, да је, потпомогнута кобним приликама царевине на другим крајевима, српској ствари дала значења, од кога су почели држати озбиљна рачуна и у Инсбруку и у Пешти. Цар призна јавно српску војску као своју, а мађарски комесар уђе с Кни-

---

([1]) Има писаца, који тврде, да патријар није ни био у Инсбруку, али га је тврдња без сваког основа. Осим других доказа, да је патријар заиста био у Инсбруку, има и тај, што он сам, у своме прогласу од 20 јуна 1849 каже: „кад сам се из Инсбрука повратио“.

([2]) „Ови Срби и Раци зову се народ — једна гомила сакупљеног олоша! Овде не може бити говора ни о каквим преговорима; за разбојнике треба преки суд (Standrecht)“.

Die serbische Bewegung in Südungarn, p. 115.

ћанином у преговоре, којима је био смер да се зближе два тешко завађена народа.

Као што је Книћанин био велика снага за српски покрет, тако је он био дика и понос за Србе у кнежевини. У оно време раздора и ситних, понајвише личних размирица у Београду, он је био светла појава на српскоме небу. Права слика српскога јунака, он беше човек отворен, срдачан, храбар, а уз то још леп, угледан и речит. Вероватно је, да би он, по својој витешкој природи, и ушао у дубље преговоре с Мађарима, да није патријар, који се тада већ беше повратио из Инсбрука и Загреба, био тамо с баном Јелачићем утврдио, да остану верни својој девизи: „за цара и народност, за јединство монархије и хабсбуршку династију“.

На челу своје, поглавито из Србијанаца састављене војске борио се Книћанин на Белој Цркви (7 и 12 авг.), и више пута на Томашевцу. Жестока борба водила се такођер и на Србобрану (Сентомашу), одакле су, под капетаном Бигом, храбро одбијани многобројни напади. Значајнији су били 2 јула и 7 авг. а најзначајнији био је 9 септ. кад је Мађарима командовао сам ратни министар Месарош. Борба је била огорчена са обе стране, пардона није било никоме. Села су паљена, и што их је више пламену предавано било, то је у очима бораца са обе стране, давало борби печат већега тријумфа. Кад се узме у обзир, да оба народа беху и онда, као што су и данас, на равноме ступњу образованости и културеонда би се морало извести закључење, да у томе погледу једна страна не може другој више прекора учинити. Дуго смо испитивали и упоређивали дела пре него што бисмо себи поуздан суд образовали, па ипак најсавесније ценећи, нисмо могли наћи, да су Срби и Мађари у овој крвавој међусобној борби били једнако дивљи, једнако свирепи. Стоји неоспорно да су Мађари надмашали своје српске суграђане у делима, којима су их истребити желели. То стоји, па ма се психолошко об-

јашњење тој појави тражило било у томе, што су Мађари били племе, које је владало (а такво је племе свагда осетљивије), било у томе, што су живље и бујније нарави но Срби. Мађари су неоружане Србе мучки гомилама убијали([1]), они су убијали судске парламентаре (у Сенти); они су ратне заробљенике вешали (Којића и Станимировића). Мађари су отпочели покољ; Срби су се светили, као што је чинио Трифковић у Сенти. Али је све надмашио Перцел, кад је са својим четама почео да жари и пали по плодним крајева српским. Као што ћемо доцније видети, његов вандализам превазилазио је све, што историја, у томе погледу, познаје, докле на против, налазимо, да Патријар у беседи, којом је (27 сеп. 1848) отворио Народну Скупштину, свечано одбија од народа српског сваки прекор за сверепо поступање као потпуно неоснован. „Ма колико да се рат, вели он, од непријатељеве стране с крајним и неописаним свирепством водио, толико се од наше стране, човечно поступало, да нам непријатељи наши никако не могу пребацивати, да смо ма кога од њихових похватаних само злоставили а много мање смртно кастиговали“.

Они, који су ствари из даље гледали, могли су се повести да, на страни српској, бацају одговорност на добровољачки елеменат, док су се, међу тим, сверепства махом догађала иза војничких станова, у **локалним сукобима становника обе народности**. На против, добровољачки елеменат, који се из Србије под командом Книћаниновом

([1]) На Петров дан (1848) оду 4-500 Срба Мохолаца са оружјем у Сентомаш, који се тада беше опшанчио. На тужбу Мађара Мохолаца дођу из Аде неколико стотина гардиста оружаних у Мохол, а под изговором да измире мохолске Србе и Мађаре, позову их да оставе оружје у општинској кући. Срби то учине, а кад су остали без оружја, Мађари мохолски и ађански стану на њих пуцати, те поубијају 69 мирних Срба мохолских. Треба знати, да дотле ни један Мађар у Мохолу није ни убијен, ни злостављен, ма да је тамо српска већина била.

борио, стајао је под гвозденом дисциплином свога врховног вођа, који је, својим силним ауктодитетом, укроћавао бујну природу добровољачку. Барон Хелферт, који је темељито проучио и описао аустријску револуцију од 1848 каже, да је „врховни вођ Книћанин, који је храброст са мирноћом, оштар поглед са истрајношћу сједињавао, био појава, која је поштовање уливала, са свим створена да дивљим синовима природе заповеда. Јер то бејаху дивља момчад, ови Србијанци, у својој народној ношњи и са својим народним оружјем, са источанском дугом пушком, са два пиштоља и страшним јатаганом иза појаса. Они су се тако исто одликовали окретношћу и лукавством, телесном снагом и сигурношћу у употреби свога оружја, као год што су, с друге стране, разузданошћу и пустим, неукроћеним понашањем били страшни и самим граничарима кад се ови њиховој вољи не би хтели безусловно покорити. Ту беше Книћанин, који њихово дивљаштво могаше сломити. Ако је он оком дао знак, ако је само руку подигао, то је било довољно, да их у бојажљиву послушност доведе“(1). Ова у сваком случају престрога оцена аустријскога историописца најмање може пасти на ону помоћну војску, која је доцније, састављена од самих домаћина, под командом својих среских и окружних старешина, границу прелазила и својим уљудним понашањем могла се са сваком и најредовнијом војском упоредити.

Кад је пуковник Шупљикац био изабран за српскога војводу, он се онда налазио на бојноме пољу у Италији. Тек кад прилике постадоше тако озбиљне, да Аустрија српску војску признаде за своју, доби војвода допуштење да се међу Србе врати. Он дође у половини септембра, унапређен, међу тим, за генерала, и узме команду над војском, коју назове

(1) Revolution und Reaction im Spätjahre 1848, von G. A. Freiherrn v. Helfert. Prag 1870.

српско-аустријском. Она имађаше тада 21.084 војника са 104 топа, докле Мађари, који стајаху према Србима, бројаху тада око 40.000 војника са 102 топа([1]).

Међу тим је цар издао прокламацију (21 септ.), којом је распустио мађарски сабор, Мађаре огласио за бунтовнике, па предузео озбиљну борбу против њих, а сву војничку и цивилну власт Угарске пренео на Хрватскога бана. Краљ беше објавио рат мађарскоме парламенту, а Аустрија Мађарској. Тако се тада схваташе положај монархије.

У то доба падају нови покушаји Мађара, да Србе задобију концесијама, ну било је већ доцкан, јер их Аустрија беше предварила, признавши Србима све, за што беху устали.

Јелачић се крене Драви, те пренесе ратно тежиште са обала Тисе у југо-западни део Угарске. Тиме Срби добију мало времена да се прикупе и оснаже. Патријар сазове (25 септ.) народну скупштину, којој објави, да је цар потврдио избор војводе и патријара, и да усваја српску радњу. Прочитала се царева прокламација против мађарске владе; установила народна каса, у коју су ушли, као зајам, сви новци црквени, школски, општински, и еснафски из целога војводства без разлике вере становништва. Војводи је била предата неограничена војничка власт, а патријару управа политичним пословима земље. Патријар је свечано благодарио Србима из кнежевине на помоћи, коју им указују. Главни одбор народни био је преуређен.

Ну у то исто време падају за Аустрију дани најтежега искушења. У Бечу плане (24 септ.) нова револуција. Цар и двор наново побегну из Беча (ноћу између 24 и 25 септ). Јелачић се крене Бечу, али се крену царској престоници и Мађари, у намери да уђу у свезу са побуњеним елементима. Они се сукобе са Јелачићевом војском. Први успеси при-

([1]) Die serbische Bewegung in Südungarn.

падну Мађарима. Они разбију код Озоре генерала Рота, који је предводио Јелачићеву резерву, толико, да је овај морао капитулисати (25 септ.). Тога истога дана Јелачић пређе Лајту, а 19 окт. Беч падне у руке царској војсци. Међу тим Мађари нагрну још јаче на Србе, који су остали сами у борби и једва сузбијали непријатеља. У овоме тешком положају обрати се патријар Рајачић рускоме консулу у Београду значајним писмом од 8 октобра. „Из дана у дан, вели он, гомилају се непријатни гласови, који моју душу бацају у крајње очајање. Град Осек, у коме заповеда барон Јовић, по несрећи Србин, развио је 5 ов. мес. мађарски барјак и тим отворио Мађарима пут за наша леђа. Петроварадински командант барон Благојевић неће да се држи и даље примирја, које је с њиме било уговорено ради виноградске бербе. Генерал Рот капитулисао је са 10.000 војника и 10 топова. Бан Јелачић једва да може спасти што од своје војске код Беча: читав је терет ратовања спао на бедне Србе аустријске. У овоме положају ја не видим спасења за народ српски, за наше благочестије. Шта мисли о нама велика Русија? Да ли ће допустити да нас истребе са лица земље? Од трошица, које падају са њене трпезе, ми бисмо се наситили. Довлѣеть ти рещи единое слово и мы спасени есмы. За што Русија не би нас узела под своју заштиту, кад аустријски цар ту нама дати не може? Боље нам је, налик на кнежевину Србију, под именим покровитељством руским подносити и турски јарам, него ли мацарски“. Патријар моли, да цар заповеди Српској кнежевини, да им она свом својом снагом притече у помоћ, а Русија да им пошље оружја, или бар да посредује примирје са Мађарима на основу старих привилегија (¹).

(¹) За ово писмо имамо да захвалимо Нилу Попову, који га је први на свет изнео. Види његову историју „Србија и Русија“ Београд 1869. свес. 4.

Велики терет пао беше на душу изнемогла, а тешком одговорношћу обремењена старца. У своме очајању он се обраћа Русији и тражи за војводство положај онакав, какав има Србија према Русији и Отоманској Порти. Овде нам пада на ум сличан корак, који је други један првосвештеник српски, један од претходника Рајачићевих, у почетку овога века учинио.

Кад су Срби у кнежевини устали под Карађорђем на оружје, за своје ослобођење, онда је митрополит Стратимировић (у јуну 1804) поднео првом министру цара Александра I. мемоар један, коме је он дао име: „нацрт успостављења нове славено-српске краљевине“. Сам већ наслов показује, на што је смерао српски првосвештеник. Он доказује Русији, како би за њу корисно било, да успостави стару српску државу, па да у њој, као једноверној и једноплеменој, створи себи природнога поузданог савезника каквога она сада нигде нема. Таква држава, најпре макар и трибутна Порти, расла би мало по мало, у оној мери, у којој би Турска изумирала. За владаоца ослобођене Србије Стратимировић предлаже, каквога руског великог кнеза, а ако то не би могуће било, онда би требало Србима дати за владаоца каквога протестанског кнеза, али само тако, да његово потомство прими веру православну. А да се српске земље, ослободивши се од Турака не би предале Аустрији, те њену снагу умножиле, оне би морале бити под руском заштитом. „Овакво мишљење, вели на крају свога нацрта Стратимировић, тако се живо представља моме уму и срцу, тако је корисно рускоме царском дому, тако је славно за сав словенски народ, да за постигнуће ове намере не може бити ништа сувише велико, — ни највећи труд, ни највећи трошкови“(¹).

(¹) Састав овога нацрта налази се у нашој народној библиотеци. Он је најпре печатан у руском архиву за 1808 год. Спомиње га Нил Попов, „Србија и Русија“ свеска I стр. 28.

Калаји, у својој „Историји српскога народа“(¹), помињући овај документ, износи га као доказ, како Срби и у највишим црквеним положајима остају верни својој народности. Стратимировић био је, вели Калаји, кроз цео живот свој обасипан милостима царским, па је опет пре свега био Србин и ако мање српски првосвештеник, а више српски политичар, који је удешавао своје планове, како би се успоставила некадашња српска величина, и у дубини свога срца гајио најживље симпатије за Русију и руско племе.

Имао је право мађарски историописац, кад је своје земљаке овим примером хтео као да подсети на то, да они ни у највишим црквеним круговима српским не могу наћи хладнога срца за српство, да у Срба ни највиши положаји не могу да изгладе српска осећања. Као што је, у почетку овога века, Стратимировић писао рускоме министру као Србин, као Словенин, тако је сад после четрдесет и четири године, сличним осећањима давао израза његов достојни последник Рајачић. У овим тешким данима својим Срби су, истина, имали и своје Јовиће, своје Вуковиће, своје Дамјаниће и своје Благојевиће; они су имали и једнога владику који, притешњен непријатељем, благосиља Мађаре у тренутку, кад они против његовога стада окрећу смртоносно оружје; али су Срби тада имали и читаве војске својих верних синова, храбрих јунака; имали су и свога Рајачића, који с крстом у руци пролеће кроз своје стадо, свој народ и храбри га на борбу за веру и слободу. Докле је год таквих светлих појава у народу српском, он не треба да очајава, а догађаји су их свагда показивали, кад више кад мање.

Корак патријархов код руске владе, и ако није донео никаква плода, остаје значајан историјски спомен. Цар Ни-

---

(¹) Geschichte der Serben von B. v. Kállay, aus dem ungarischen übertragen von Prof. G. Schwicker. Budapest 1878, p. 430.

кола, који је сву своју владавину оснивао на начелу легитимности, није хтео ступати у додир са представницима појединих племена, који су, још уз то, у његовим очима могли стајати на путу револуције. Није вероватно, да је патријар на своје писмо добио одговора, а није му се по свој прилици ни надао.

Рекосмо напред, да се под јесен, сва сила маџарска на југу беше покренула противу Срба. У Бачкој био је отпор српски успешан; али је у Банату срећа оружја била Србима, у први мах, мање наклоњена. Ту су се били крвави бојеви, код Томашевца (најжешћи 23 новем.), код Алибунара (30 нов.) и код Јарковца (3 дек.). Усамљени у борби, морали су Срби своје положаје да напуштају, а од јарковачке битке повлаче се они к Панчеву. И што се, и преко тих недаћа, Банат у првој кампањи могао одржати, заслуга је Книћанинова и његових бораца. Он се борио не само у своме утврђеноме положају у Томашевцу, но га још видимо, како из својих опкопа излази Маџарима на сусрет, зауставља их и разбија; отима им девет топова, и тако притешњава, да морају своју муницију у воду бацати. То је било у октобру. Крајем новембра видимо, како га нападају Маџари са 15.000 војника и 22 топа. Три пут се на њ јуриша, три пут он јуначки одбија нападе. Тек кад Маџари, на захтевање Кошутово, послаше један део војске на север, попусти за неко време њихова навала на Србе.

За време ове борбе водили су српски посланици у Холомуцу преговоре са аустријском владом, која бејаше у потпуној завади не само са Маџарима, но и са немачком странком, па и са Пољацима. Под кнезом Феликсом Шварценбергом склопи се ново министарство, које је потпомагао гроф Стадион, поборник народне равноправности. Улазећи у одсудну борбу са Маџарима, двор и влада приђу ближе словенским тежњама. Хрвате и њихова бана називали су они ослобо-

диоцима престола, а на Словене у опште гледали су као на браниоце монархије.

Како се двор, за своје одржање, са свим наслањаше на Словене, тренутак беше повољан и за српске преговоре. Депутација је српска тражила, да се Србима редовно и формално призна војвода и патријар, да се војводству одреде границе и да му се изда устав. Депутација се позивала на прокламације цара Фердинанда од 20 октобра, 6 и 7 новембра, као и на рескрипат издати Рајачићу 14 новембра.

Међу тим се цар Фердинанд одрече престола (20 нов.) а на владу ступи његов синовац Фрањо Јосиф. Српски пуномоћници налазили су се тада у Кромерижу (Кремзир у Моравији), где се био искупио царевински сабор. Они јаве (1 дек.), да их је гроф Стадион уверио, да су српске жеље, потпуно уважене. И заиста, два дана доцније цар потпише прокламацију, којом признаје Рајачића за патријара српског а генерала Стевана Шупљикца за војводу, „успостављајући ова историјска достојанства“. На послетку цар обећа, да ће се постарати и о унутрашњем уређењу војводства кад се мир поврати ([1]).

Ну ово војводство у изгледу требало је одбранити. Војвода Шупљикац обрати се и сам влади Српској за помоћ, и по што и Русија већ нагињаше да прегне у одбрану Аустрије, то влада Српска нареди да борци прелазе под командом својих старешина среских и окружних. Суделовање Србије добија отворено карактер званичан. Пред новом помоћном војском српском био је државни саветник Милутин Петровић (Ера), брат славнога јунака Хајдук-Вељка, праћен мајором Станојлом Петровићем и среским старешинама, Савом Петровићем, Абдулићем и Стојком. У исти мах пошље се из Србије и не мала сума новаца Главном Одбору у Карловце,

([1]) Die serbische Bewegung in Südungarn.

(20.000 дук. ћес. и 36.000 цванц.) а муниција слала се без прекида.

Србија је била као нека оружница за војводство. Ту су се правили пушчани и топовски фишеци, лили су се куршуми за пушке, а ковали куршуми од босанског гвожђа за картече; градиле се лимене кутије за њих, па како је ко из војничких станова по муницију долазио, тако ју је налазио готову и одмах је и односио. Познати тополивац мајстор Веса стављен је био на расположење Панчевцима, да им лије топове од звона, која су они са својих цркава скидали.

Међу тим је помоћна војска једнако прелазила Дунав и Саву. Војвода је дочекивао ове борце у Панчеву. Браћа су се, с једне и друге стране Дунава, сусретала и грлила. „Добро нам дошли, јунаци и браћо! — говорио је Шупљикац. Нека цео свет види, да смо ми деца од једне мајке, да смо браћа по крви и млеку, нека види, како браћа долазе у помоћ браћи“.... Ту војвода застане, посрне и падне, а после десет минута — издахне од капље!

Судбина је била немилостива према Србима. Она их је у тренутку највеће радости у срце погодила!

Мађари, претпостављајући, да је смрт војводина збунила Србе, ударе на њих новом жестином, ну Срби их, под командом Книћаниновом, поразе на Панчеву (21 дек.). Команду над аустријско-српском војском прими 23 дек. генерал Тодоровић, а Мајерхофер постане начелником штаба његове војске. Навала мађарска на Србе расла је све више и више. Патријар се опет обрати Србији за помоћ. Он изда народу у кнежевини прокламацију, која је, због свога погледа на прошлост српску у Аустрији, врло значајна, а врло карактеристична за тадашњи положај војводства, као и за ондашње односаје између Срба с једне и друге стране Саве и Дунава. „Ако је игда брат брату и свој своме мио и драг, важан и скупоцен, најмилији му је и најдражи у време ну-

жде и невоље његове“. Тако почиње патријар свој проглас, па за тим износи Србима у Србији непоколебљиву верност прекосавских Срба према двору аустријском. Они су бранили престол царски у отаџбини и изван отаџбине, војевали су за њ и војују и данас. Кад се год која провинција, или који народ побунио против законитога поретка, Срби су с највећим пожртвовањем пружали своје услуге миру и престолу „кад кад позвани, а кад кад и незвани“. Кад је мађарски народ пре сто и педесет година под Ракоцијем устао против Јосифа I. па и турскога цара и француског краља себи у помоћ позвао, позвао је Ракоције, у исто време, и патријара српског противу цара и краља „но верни патријар саопштио је овај издајнички позив цару, а народ је свој са̂м собом против бунтовника на оружје позвао“. И Јосиф I. у својој повељи признаје народу српском заслуге и жртве, које је за одржање престола поднео.

Кад се овај исти, наставља патријар, мађарски народ ове године опет противу краља свога узбунтовао, а народност, веру и света права, Србима газити и уништавати почео, Срби су устали на отпор за царев престол, за јединство монархије и за осигурање своје народности и својих права. Борба се отпочела; јаук и плач рањених, слабих и немоћних прешао је преко границе савске и дунавске и као тужан гласоноша поразио срца родољубиве браће у кнежевини Србији „колевци постанка нашег“. И гомилама прешла су јуначка браћа, да срећу и несрећу с браћом деле. „Они за свето име вере и народности под једним и истим барјацима стоје с нама заједно и данас пред непријатељем неуморно и неустрашиво“ — вели патријар, па наставља, како ће историја сачувати у најсјајнијим листовима својим овај спомен за пример свима народима како је Србин, како је брат брату кадар бити у помоћи. „Нека је, узвикује патријар, вечна слава тим родољубивим витезовима нашим, које славећи и преузносећи, позивамо вас, мила браћо наша, да нам сад, ко год

веру и народност љуби, у помоћ притрчи, да нас, вама на очиглед, не тамани један неблагодарни, бунтовни народ, који у гнусној гордости својој јавно виче и доказује, да му краљ не треба, и да му је краљ издајица, и сваког рода неваљалац на свету, а у исто време преузноси се, да је све, што под круном угарском живи, Мађар, и да нема другог имена ни језика. Шта више, говоре и пишу, да су кнежевина Србија, Босна и Бугарска њихове сопствене земље, сигурно чекајући прилику, докле нас поработе, да и вама пошљу књиге, протоколе и заповести мађарске у управу земаљску, у школу и у саму цркву с прекими судовима, вешалима, са убиствима као што с нама поступају. Оваково безакоње и безбожије не може остати некажњено. Праведни наш цар подигао је оружану своју руку против овога бунтовног народа мађарског". Цар похваљује Србе и позива их, да се храбро држе, докле и он с горње стране не победи. Ну царска је помоћ далеко, а силе српске кроз седам месеци боја малаксавају, докле непријатељ прети све да уништи. За то се патријар обраћа Србима у кнежевини речма пуним осећања српских: „Можете ли ви, браћо, с ладним срцем и скрштеним рукама гледати, да у вашем здрављу, тиран роби и пали нас, браћу вашу, жене, децу, и имање наше? У нужди непријатељ свети се и досађује, но у нужди и брат помаже и избавља. Послушајте глас народа српског овостраног, послушајте позив после сто шесет година васкрснувшега војводе српског, прејемника деспота и војводе Ђурђа Бранковића! Послушајте архипастирски глас патријара српског, кога се народ овај више од сто година лишавао, и који је прејемник патријара Арсенија Чарнојевића и прејемник патријара Јоаникија II. кога је велики цар Душан патријаром наименовао! С небесних предела гледа Душан и кнез Лазар, гледају Немањићи сви и св. Сава, да ли Срби грeју у прсима чуства братства и негдашње љубави? Да л' они храбром мишицом одбијају

непријатељске нападе туђина на веру, на језик, имање њихово? Похитајте, дакле, драга браћо, докле још касно није и да о мање штете буде, у помоћ нама, рођеној браћи вашој! Што пре и што у већем броју дођете, то ће непријатељ брже и сигурније одбијен бити, и покрај хасне народне остаје слава народна, да Србин Србину у помоћ притиче, и да му туђин досадити не може. Благослов божиј нека буде на домовима и на родовима вашим сада и до века!"

Аустријски генерал Тодоровић позива такођер српске ратнике, да чувају славу силнога Душана, кнеза Лазара, Милоша Обилића и других српских јунака. И сам Мајерхофер одушевљавао је српске устанике засебном прокламацијом.

Позив патријаров нашао је доброга одзива у Србији. Сада се отуда крене још један државни саветник, стари Милосав Здравковић Ресавац, а са њим Лазо Зубан, такођер државни саветник, са више окружних и среских старешина. Кроз Србију кретаху се многе оружане чете, које се са свију њених крајева беху упутиле Сави и Дунаву. Које раније, које доцније сви су скоро окрузи послали своју помоћ браћи у војводство. Са Мораве кренуо се Богдан Ђорђевић (Татар-Богдан), начелник округа Ћупријског; из округа Јагодинског водио је угледну помоћ неки капетан Илија; из округа Крајинскога капетан Андоновић; из Црноречкога стари Нича; из Гургусовачкога мајор Сава Јовановић, окружни начелник; из Алексиначкога капетан Сима Ђорђевић; из Подринског капетан Козељац; из Ваљевскога капетан Павле Гудовић; из Ужичкога капетан Периша Марковић, праћен судијом Каљевићем и поручником Петром Рајићем (Ђаком); а из Крушевачкога округа водио је знатну помоћ његов начелник, мајор Радован Петровић (Ракица). Најпосле, није изостао ни арачија Таса Ивановић, са два ескадрона коњице своје врсте, праћене

зурлама и таламбасима. Најслабије била је заступљена Шумадија, у којој је претезао лични утицај Вучићев.

Сад већ Книћанин није стајао на челу самих добровољаца. Под његову команду стекло се беше око 12.000 бораца из Кнежевине, а по највише из округâ Крушевачког, Ћупријског и Пожаревачког, не рачунећи ту и оне борце србијанске, који су по другим становима војевали под старешинама из војводства.

Влада српска почела је да ради отворено и званично. Пред њеним очима горело је Панчево, а рат је пламтео по целој Угарској. Ну и српска војска губила је све више свој народни карактер, претварајући се мало по мало у јужну аустријску војску. Она није више зависила од Главнога народног одбора, ни од патријара, но од аустријских генерала, а плату је примала из ратне касе аустријске. До смрти војводе Шупљикца војска се звала народна, официри народни; најстарији заповедник звао се врховни вођ или војвода; а после смрти војводине све је мало по мало постајало царско: војска царска, официри царски, генерали царски. Снага народна није више била у рукама народним, но у рукама бечке владе. Са том изменом изметнуло се и славно војевање српско у поразе и повлачење. Докле су народном снагом заповедали: Книћанин, Стратимировић, мајор Бига, капетан Боснић и други, дотле су се могли одржавати славни мегдани на Томашевцу, на Сентомашу, на Јарку, Алибунару и Панчеву, а како су аустријски официри народну снагу у своје руке узели, настале су ретираде. Једном таквом ретирадом напуштена је Бачка, а другом Банат.

Народни покрет изметне се са свим у рат за цара и Аустрију. Између патријара и Стратимировића изроди се раздор, за који су тада сви разборитији и увиђавни људи бацали одговорност на Стратимировића, кривећи га, да лакоумно расипа и убојну снагу и новац народни. Патријар оде у Бечкерек,

а за собом позове и Гл. Одбор, који је заклањао Стратимировића. За тим се пресели, заједно са Одбором, у Темишвар, где су (28 и 29 јануара 1849) држане одборске седнице у присуству Стојана Симића, председника државнога савета српског. Ту се сагласе, да сва управа пређе у руке Патријару, који стане управљати помоћу чланова, које је сâм наименовао, а међу којима је главни био Јаков Живановић. Нови заповедник у Темишвару, генерал Рукавина([1]), заиште сад да му се Патријар потчини, а ту меру, као привремену, одобри и цар, ма да му се Патријар противу ње жалио.

Кад се овако, мало по мало, са свим уђе у зависност од Аустрије, а српска ствар изгуби свој народни карактер, Книћанин већ више не налажаше поља за себе. Он се врати (16 фебр. 1849) са својом војском у Србију, објавивши народу у војводству, да је свој посао свршио. Под његовом командом имало је из Србије 12.000 бораца, међу којима је било 2000 коњаника([2]). Са њим се вратило 8000, а други су остали у разним становима српским([3]).

Не зна се још поуздано непосредни узрок, са кога је Книћанин оставио бојно поље. Патријар, у своме прогласу (од 20 јула 1849) говори о његовом повратку овако: „Познато је још и то, да су браћа Србијанци још лане панички страх Мађарима задали. Но за то што су они у Вршцу неколико Немаца мађарона, љуте наше и царске непријатеље, и неколико чивута опљачкали, непријатељи наши не могоше мировати, докле их из Баната и из Бачке кући не оправише“. Вероватно је, да је и тај разлог употребљен противу помоћне војске српске, као што се био пронео и тај глас, да Србијанци, који су до Сегедина били допрли, намеравају да задрже Ба-

---

([1]) Die serbische Bewegung in Südungarn.
([2]) Die serbische Bewegung in Südungarn.
([3]) А. Николић држи, у својој биографији, да је помоћне војске српске, заједно са добровољцима, било на 15.000.

нат за себе; ну као што онај први узрок није био довољан, да лиши царевину тако знатне помоћи, тако се овај други глас може уврстити међу просте гатке. Има такођер мишљења, да је српска влада попустила навали западних консула, те Книћанина натраг позвала. Ну највероватније је, да је Србијанце повратила реакциона струја, па било да је иницијативу узела српска влада, или сама Аустрија.

Ну Аустрија је рано била ушла у реакцију против свога словенског правца. Ратна срећа брзо се обрне. Генерал Дембински, уредивши добро мађарску војску, зада аустријској тешке пораже, а Генерал Бем стане рушити и палити по Ердељу и српским крајевима(1). На северу буде Виндишгрец поражен, а на југу Перцел пробије опсадну линију код Н. Сада, да ослободи Варадин од опсаде (15 марта). Мађари отму и сами Сентомаш, (22 марта) који им све дотле беше неприступан; они освоје Јарак (25 марта) и ушавши у Панчево, (28 априла) допру до самих обала дунавских. Ердељ и војводство подлегну. Хиљадама Срба нагрну сад из Бачке и Баната у Срем и Србију, бежећи испред беснога непријатеља, који је све, што је Српско, робио и палио од цркве до колибе(2). 30—40.000 душа беше се кренуло у бегство. У току месеца јула и из самог Срема почео беше свет да бежи у Србију. Земун беше скоро опустео. Архива народна пренесе се у Фрушку Гору, а кад (око 20 јула) заузеше Мађари и сама острва спроћу Београда, Овчу и Борчу, онда се долазило и на ту мисао, да се и из самих Фрушкогорских манастира спасавају српске светиње у Србију. Слика беше црна. Њу цртају српски повереници у Бечу једним меморандумом, који су поднели влади аустриј-

(1) Врло је карактеристично писмо, које је тим поводом писао 22 маја Книћанин мађарском команданту Перцелу, види „Српске Новине“ за 1849, бр. 1848.

(2) Из живота једног ц. аустријског официра. Написао Јован Стеф. в. од Вилова. Земун, 1863.

ској, овако: „њиве су напуштене; села и вароши леже у пепелу; жене у црно замотане, старци и деца тумарају по пустим пољима". Још јаче поражавају речи представке, коју је Патријар (у јулу 1849) поднео бечком министарству унутр. послова. „У боју овом, вели Патријар, Срби су све жртвовали, па и оно, што је једном народу најсветије. Хришћански варвари убијали су им старце, жене и децу; каљали су им и обесвећавали цркве и олтаре; вадили су им мртваце из гробља, кости им бацали у бунаре, а тела њихова раскомадана излагали на храну псима и птицама". Још црњи беху гласови, који се тада проносише од уста до уста, од новина до новина. Тако пише у једном званичном извештају „Загребачких новина" да су места у Шајкашком округу: Чуруг, Жабаљ, Госпођинци, Надаљ, Ђурђево, Сентиван, Каћ, Ковиљ, погубивши најпре заостале становнике своје, од ових вандала (Мађара) попаљена, зидови да су им разрушени, врата и ћерчива поскидана, а особито цркве да су биле прве попаљене, свете иконе, барјаци и крстови блатом намазани или сатрвени. „У ковиљском манастиру нашли смо, пише се, три калуђера у бунару удављена; ту и у Сентомашу повађени су мртваци из гробова, њихове су кости побацане, што је учињено у Ковиљу и са гробом честитог ф. м. л. Станисављевића"(1).

Може се лако разумети, за што је испред овакога варварства силан свет тражио спасења у бегству. Бегунци бише у Србији братски прихваћени. У Београду образова се Одбор да скупља за њих прилоге, и нађе по целој Србији лепога одзива. Помоћ се делила у београдској читаоници и на збеговима; власт је ишла бегунцима на руку отворајући послове, где су они могли што зарадити, или радећи на друму, или секући липу за барут. Нарочито се обраћала пажња свештеницима, који се у великоме броју међу бегунцима виђаху.

(1) В. „Срп. Новине" бр. 63, 30 јуна 1849.

Пред повратак на своја згаришта (у августу исте године) дадоше они свечана израза своје захвалности на гостопримству, неки у црквама са предикаонице, а неки путем штампе. Сви бегунци осећаху, да нису у туђини, но код браће, која њихову судбину од срца дељаху.

Срби што осташе у војводству, напрегну наново своје силе, и ако оне беху скоро већ исцрпене, јер још пре српскога покрета беху послата из војничке границе по два батаљона од сваке регименте у Италију. Што беше на дому остало, то стајаше непрестано под оружјем. Сад се позове и „ландштурм“, да сузбија најплаховитије нападе маџарске.

Аустрија падне на аман Русији. Одмах после пада Луи Филипа мислили су конзервативни кабинети, да ће француска демократија изићи из граница уговора закључених 1815 године, па су, за тај случај, живо водили преговоре за енергичну одбрану. Цар Никола, у својој неодољивој заузетости да одржи европску зграду од 1815, понуди Аустрији један део војске за Галицију, и беше утврдио са њом и основу, на којој би јој и финанцијску помоћ указао. Никакву жртву није цар Никола штедео да одржи назоре, у којима он стајаше готово усамљен, располажући потпуно снагом и средствима једне колосалне, западним потресом ни мало недодирнуте државе. Још 14 марта 1848 издао беше он манифест, у коме је говорио, како су се, после много година мира и благостања, на европском западу изродили нереди, који прете свакоме правном aукторитету и свеколиком законитом стању. Поникнувши у Француској, беснило је захватило државе царевих савезника, Аустрије и Пруске. Ова слепа разуздана сила прети данас Русији, ну овде ће она наћи своју границу. Цар ће бити готов, да своје народе поведе у одбрану части и области руске, а његови народи готови да му следују: Бог је с нама. Чујте то, народи на земљи, па следујте гласу божјем, који је с нама! Тако је говорио цар Никола. Он је, очевидно, претио.

Ну званични орган његов (Journ. de St. Petersbourg) објасни, да се Русија не мисли ни у што мешати, нити кога нападати. Нека народи западни продуже своје покушаје, а Русија ће очекивати напредак од времена и од својих просвећених самодржаца. Она ће без напада, али будно пратити догађаје, имајући у очима државне границе, које је подјемчила, и не трпећи никакву промену равнотеже на своју штету(¹).

У очима цара Николе, који је гледао на цео западни покрет, као на излив пусте анархије, морао је тај тренутак наступити онда, кад Аустрија дође на ивицу своје пропасти. Цар је тада сматрао, да је у опасности не само друштвени поредак, но и она равнотежа, коју је он у своме манифесту предвиђао. Цар Фрањо Јосиф обрати му се за помоћ журним речима и живим уверавањем о благодарности, коју је доцније на састанку у Варшави и усмено понављао(²). Цар Никола прими се да спасе Аустрију и 26 априла (1849) изда он нов манифест. Ту он излагаше, како се и на самом Истоку показала револуциона заблуда; како је ред у Влашкој и Молдавији повраћен и како се одржава руском и турском војском, али у Ердељу и Угарској да Аустрија није могла савладати устанка, но да је он четама пољских „издајица од 1831 и других ускока, прогнаника, бегунаца и измета разних народа опасно нарастао“. „У тако тешком стању цар Аустријски обратио се нама са жељом, да бисмо му ми помогли против нашега општег непријатеља“. Цар је призвао Бога у помоћ, па заповедио својој војсци, да се крене, те да угуши буну и уништи заблуђене грешнике, који се усуђују да напаствују мир и његових области. „Кад је Бог с нама, ко ће противу нас“? — Тако се свршује царев манифест.

(¹) Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage von Christian Friedrich Wurm. Leipzig 1858.

(²) Etude diplomatique sur la guerre de Crimée. Par un ancien diplomate. Paris, 1874.

И овде није изостало објашњење званичнога органа. По њему судећи, цар Никола схватио је, да се борба води између начела моралнога поретка и начела анархије, која раздире крило европских породица. Док је друштвена бура у даљини беснила, Русија је остала мирна и непокретна. Кад се рат распалио, она је гледала, како падаху установе, како се мењаху облици владавински, а није излазила из неутралности, коју је сама себи прописала. 14 марта 1848 Русија је обзнанила, да се неће мешати у унутрашње послове страних земаља, остављајући свакој од њих слободу, да своје унутрашње установе мењају како за добро нађу, ну Русија је и себи задржала слободу радње за случај, ако би учинак револуције у иностранству и њену властиту сигурност у погибао доводио, и ако би трактатима утврђена равнотежа на њеној граници била нарушена или преиначена на њену штету. Оно пак, што бива у Угарској, или што се тамо приуготовљава, прети сигурности Русије. Сваки удар, који би револуција, ако ће бити и само за које време, нанела целокупности и јединству аустријске монархије, био би уједно напад на права, која цар, сагласно са духом трактата, жели да одржи, као потребна за европску равнотежу и за мир његових властитих држава. Званични орган нарочито наглашује формални захтев једнога старог савезника, где Русија има и моралне обавезе према једном кабинету, са којим је вежу уговори старе алијанције, а има и позитивнога права, да се прихвати оружја, те сама себе да брани од покрета, који је у пола пољским постао, да осујети признате планове устаничке, да угаси ватру, која је све народе између Дунава и Висле ускомешала.

Црна коб била је снашла Аустрију. Тако је њен положај схватао цео свет. Званичнога израза овоме схватању дао је лорд Палмерстон, кад је у парламенту врло живо говорио (9 јула 1849) о несрећном значају рата за Аустрију,

„па било да она победи, или да из борбе изађе побеђена“(¹).

Са одлуком Русије да уђе у акцију, променио се и олакшао положај Србије. Одобравања њенога дојакошњег понашања, која су влади српској до сада само испод руке долазила, почну добивати званичнога и свечаног израза. А. Карађорђевић прими од великог везира писмо (од 19 маја), којим му Порта одобрава поступање за све време од како је на владу српску ступио, а нарочито за време ондашњих критичких околности светских. За знак особитога благовољења шиље му она царски берат (од 1 Џемазијел-Ахира 1265) којим се он производи, у највећи чин муширства у царству, и којим му се даје орден Нишан-ифтихара првога реда.

Одликујући на овај начин српскога кнеза, Порта износи на видик знаке свога господарства над Србијом, стављајући њенога владаоца у ред својих чиновника, па ако ће бити и највиших.

По свој прилици по договору суверена јави се за Султаном и сам цар Никола. Одмах 21 маја и он одликује Александра Карађорђевића, пославши му орден белога орла, а у ручноме писму своме он му изјављује задовољство, што је, у сред крвавих грађанских ратова, немира и безвлашћа, што потресоше пределе Србији пограничне, она област, којом он управља, све једнако уживала постојани мир и тишину под окриљем високе Порте и заштитом једноверне и једноплемене народу српском државе. Цар одаје правду активним и благоразумним мерама, којима је одржан поредак и сачувана Србија од немирних умишљаја.

Царево писмо донело је у Србију неочекиване доказе о новим расположењима царевим према тадашњој владавини.

(¹) Wurm, Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage. Leipzig 1858.

Још не беше у њеном памћењу изглађена успомена оне живе радње, коју пре пет шест година беше развио моћни цар, да обори цело стање, које се беше 1842 крвавим рукама засновало на Метином Брду и на Врачару. Још се сећаху управници у Београду, како цар Никола беше захтевао једним енергичним ручним писмом од тога истога Султана (Абдул Меџида), да се уништи избор кнеза у Србији, а сад га, у договору са њим, демонстративно одликује. Времена се беху знатно променила. Догађај се обзнани свима општинама по Србији, и радост и весеље настане у круговима привврженика тадашње владавине. На неким местима власти су свечано пред црквом читале народу султанов берат и ручно писмо цара Николе.

Појмљиво је, да ни Аустрија није изостала иза Порте и Русије. И она похита да одликује и кнеза српског и његове доглавнике својим орденима.

Србија је била очевидно увучена у коло европске реакције. Хтела не хтела, она је сад морала пливати све даље водом, којом је запливала у почетку догађаја. Још кад је Шварценберг ишао у Варшаву да тражи руску помоћ, патријар се поново обраћао српској влади за потпору, а у томе кораку њега је потпомагао руски консул у Београду. Такав захтев није се више могао одбити, и ако се Книћанин са помоћном војском већ поодавно био повратио у Србију. У то доба још не беху, истина, дошли они царски знаци одобравања у Београд, ну по понашању рускога консула у Србији и иначе беше за свакога јасно, да ће се Србија на скоро наћи у друштву са Русијом. Владавина врачарска жељаше да добије нове снаге и признања. С друге стране, Српство у Угарској беше у опасности онако исто као и сама царевина Аустријска. Прваци Србије нису ни крили да своју помоћ указују Србима угарским, под условом, да се одржи

династија и целокупност Аустрије(1). Кад се све ово, и Српство у Угарској, и династија Хабсбургова, и јединство аустријско, нађе у опасности од Мађара, а руски орлови већ се спремаху да им долете у помоћ, влада српска није се могла дуго размишљати, хоће ли се поново одазвати позиву патријара српског и саветима рускога консула. Книћанин опет пређе Дунав (26 марта), али сада са мало војске, са 2000 бораца. Он се укопа у Тителу, варошици, која лежи у шајкашком округу. Ту је он храбро одбијао нападе Мађарске и сметао непријатељу прелаз преко Тисе и Дунава, докле је аустријска војска потпомогнута руском, наново ушла у Мађарску, а хрватски бан кренуо се, да се сједини са аустријском и руском војском. 11 јула био је последњи сукоб између Книћанина и Мађара, које је он храбро одбио, а 20 дана после тога преда се Гергеј, врховни заповедник главне мађарске војске, Русима код Вилагоша. 1-г августа био је Паскјевић у стању, да јави цару Николи „да Мађарска лежи пред ногама Његова Величанства".

Тако је било суђено, да Аустрију поврати у живот оружје руско с једне, а српско с друге стране. Шта је Русија пожела за своје Аустрији указане услуге, то је прорекао кнез Шварценберг, први министар ћесаров, кад је неком приликом у Дрезди рекао, „да ће Аустрија зачудити свет величином своје неблагодарности према Русији". Свака се ова реч буквално испунила. Али је и Аустрија платила скупо своју неблагодарност. Она је наскоро, остављена Русијом, истиснута била из Италије, а доцније и из Немачке. Ну ни према Србима у војводству није се она одликовала већом захвалношћу. У награду за своје жртве, они су добили празно име „војводства". Цар је истина, у повељи од 18 новем. 1849 обећао, да ће се постарати, да се

(1) У архиви „Српскога ученог друштва" налазе се писма Стевана Стевановића Тенке, која ове услове изван сваке сумње постављају.

тачно одреде одношаји војводства према царевини, али су сва та обећања остала неизвршена: војводство није добило ни граница, ни устава, ни војводе. Све се свело на то, што је цар у велики низ својих титула увео и титулу „великог војводе српскога војводства“, а данас нема више ни ње. Још само одјекују, дуж Тисе и Мориша, песме и легенде које славе војводу Шупљикца, и ако добро и невиђеног; славе Книћанина Стеву, капетана Јанчу, славе Бигу, Боснића и друге јунаке ове славне српске борбе. Остале су браћи само заједничке успомене, да прелазе са оца на сина и да причају потоњим нараштајима, како се брат брату у невољи налазио, како је Србин у Србији ствар Срба у Угарској сматрао као своју рођену([1]). 700 удовица оставио је овај покрет Србији; а када се узме у обзир, да су у њему учествовали и њени добровољци, који су већином људи нежењени, онда се може бар од прилике замислити број жртава, које је Србија оставила на бојним пољима Бачке и Баната.

А какве је последице овај покрет имао за Србију?

Хотимице или нехотице и она је, уз Русију, принела своје не мале жртве, да се одржи целина аустријске монархије. Пролила је крв својих синова, да се успостави јединство, које је, обогаћена искуством, после дванаест година, радила, под кнезом Михаилом, (1861) да помогне претворити у двојство, покушавши, да измири и сложи завађене Србе и Мађаре,

([1]) Богдан Ђорђевић, начелник округа Ћупријског (Татар Богдан) беше изгубио сина Вула, храброг коњаника, на сред Беле Цркве. (7 августа 1848). Кад му је јављено за губитак, који га је постигао, он одговори, колико жали свога сина, али се, вели, дичи и поноси, што је тим случајем ушао у број оних срећних родитеља, који су милој народности својој изродили и отхранили синове, да за част њену, за славу рода свог, за веру и закон, на бојном пољу борећи се, погину, „проста му, вели, моја храпа била, кад се достојно сином мојим назвао. Докле тако не буде, не може се до благостања доћи... Еј, да сам сад тамо, умео бих осветити смрт мога сина Вула, но кад нисам, то молим побратима Книћанина, да свога синовца освети“.

те да их тако према другој половини монархије оснажи. Два покушаја, оба, по несрећи, беспл0дна и по Србе у Угарској и по Србе на Истоку, јер и апсолутна централистичка Аустрија, и уставна дуалистичка Аустро-Угарска остадоше непроменљиве у својој традиционој, по народе словенске на Истоку ненаклоној политици.

Нама се, у опште, чини, да наши писци нису догађајима од 1848 и 1849 онолико пажње обраћали, колико они заслужују. Утицај Србије на догађаје у војводству био је меродаван. Без војничкога суделовања Србије покрет би био у првим покушајима угушен. То признаје и сâм тадашњи поглавар српски, достојни патријар Рајачић. Отворајући 27 септ. 1848 Народну Скупштину у Карловцима, он је рекао: „у трудном походу војеном, с благодарношћу ваља признати, да не бисмо могли отићи далеко, а можда ни првога корака учинити, да нам браћа Срби из Српског књажества у помоћ притекли нису“. А доцније, кад се Книћанин први пут у Србију повратио (16 фебр.), Патријар је говорио народу (20 јула): „Од онога часа пође нам све наопако. Није шала кад 8000 Србијанаца отидоше, остаде сва моришка линија гола и непријатељу отворена! Тако исто од Старе Кањиже до Сомбора! Сад, наравно, непријатељу дигоше се рогови, и Перцел сад без свакога труда дође и донесе храну већ паду склономе Варадину; узе без муке Сентомаш, Надаљ, Госпођинце, Кађ, Ковиљ, Чуруг и Жабаљ, и сва села до Вилова и Мошорина; и био би сав Шајкашки батаљон (округ) заузео, да ја нисам опет Книћанина позвао и са својих (његових) 2000 јунака у Тителску позицију бацио“.

Али не само војнички већ и политички давала је правац Србија. Она је упућивала и световала прваке и вође, а кад су ови у заваду долазили, она их је мирила, дајући за право оноіме, на чијој је страни био разлог и опортунитет, а она је налазила, да је он свагда био на страни седога патријара, према

раскошном и самовољном Стратимировићу, који, ваља признати, није био и без некога поетског полета, којим је млађи нараштај лако заносио и за собом повлачио. Ретко је који важнији корак учињен, а да влада српска није о њему претходно саслушана, или бар извештена била. У коме је духу даван политички правац, показује најбоље званични орган кнежевине, „Српске Новине“, које тада беху постале главни лист српски и за Србе на левој обали река̂. Добро уређиване, оне се растуриваху у више хиљада егземплара, а мисао водилица беше им, да ће се аустријски Словени спасти, ако се Аустрија спасе; немачка Аустрија да ће се преобразити у Аустрију словенску(1). Нема сумње да је овај ветар духао од Прага и Загреба, али је он не мање, и на заходноме путу, преко српске престонице, вршио свој силни учинак на Србе у војводству. У свакоме погледу Београд је био постао средсреда Србима и с једне и с друге стране Саве и Дунава.

Али како су Срби, с оружјем у руци, престали да утичу на судбину Аустрије у опште, а судбину војводства на по се, почела је суседна монархија вршити свој повратни учинак на Србију. Прелазак најпре добровољаца српских у помоћ браћи својој, а за тим и званично учешће кнежевине најпре у народноме покрету, а за тим и у самоме рату у заједници са царевом војском доведоше Србију у додир са Аустријом и бацише семе даљим одношајима, који се нису свршивали у корист Србије. И као што Аустрија беше подељена на легитимну и на революциону, тако се доцније и поглавари Србије подвојише у својим симпатијама и одношајима. Кнез се приближи званичној Аустрији, а неки његови доглавници нагињаху Мађарима, са којима уђоше и у одношаје доста интимне. Ако, у почетку покрета, и беше све заузето против Мађара̂ без мере и резерве, сад на измаку догађаја, многи увиђавнији Ср-

(1) „Српске Новине“ бр. 96. год. 1848.

бин беше дошао на друге мисли. Многе будније главе тражише узалуд видљивога резултата овој крвавој борби; многи се брижно питаше, да ли се није учинила погрешка, што се закрвише два народа, који вековима живљаху на миру или као грађани једне исте државе, или као добри суседи у свакидашњем мирном додиру. Ако и доцне, тада наиђоше и на Србе у Кнежевини, па и на неке њене државнике мисли о потреби бољих одношаја са Мађарима. Ну и Мађари беху дошли до боље увиђавности. Кад их руска сила беше притиснула, они се почеше обраћати и патријару, и Книћанину и српској влади, предлажући да се, на основу равноправности, са Србима измире, па заједнички да се Аустрији одупру. Гроф Јулије Андраши беше дошао преко Борче у град београдски, па отуда од пашиних људи доведен у варош, да српској влади, у име Кошутово учини понуде. Кад му предлог о измирењу и заједничком отпору би одбијен, он захтеваше, да се Книћанин позове, како би Мађари могли преко Срема, Славоније и Хрватске продрети до својих савезника Италијанских па се с њима сјединити, ну кад му се и овај предлог не прими предлагаше он, да се бар за будућност уговори веза између Срба и Мађара, за случај да би Мађари ма кад дошли до својих права. Сви ови предлози беху дошли у тренутку победнога наступања руског, које је на њих брзо свој одговор и дало([1]).

После ових покушаја развијају се двогуби поверљиви одношаји: између кнеза и Аустрије с једне, а између првака српских и мађарских с друге стране. Те везе, утврђене тако под утиском догађаја, биле су доцније по будућност наше земље, а и по личну судбину глумаца више мање меродавне.

([1]) Аутобиографија Атанасија Николића (рукопис). Нема основа што auktor нагађа, да је Андраши са Гарашанином тада и неки писмени уговор начинио. Он ту ствар много меша са преговорима које смо ми водили 1861 у Пешти, ну ни тада није ништа писмено уговорено.

Одмах, по што је у Аустрији угушен покрет, почеше се јављати ближи, поверљиви одношаји између српскога кнеза и Бечке владе. Српски кнез почиње да говори аустријском министру о унутрашњој опозицији у својој земљи. Кад је, на име, Аустрија повратила Србији 180·583 фор. ср. што их је влада српска била позајмила властима српскога војводства за време покрета, кнез улучи прилику ову, да изјави (28 маја 1851) кнезу Шварценбергу, „како се осећа срећан, што је ово новчано питање свршено начином, који застиђава пакосне људе“. Том истом приликом он ускори да изрази, колико му јако на срцу лежи, да све учини, што му може помоћи, „да буде угодан влади његовога царског и краљевског величанства, и радује се, што га је Промисао поставио био у стање, да може дати праве доказе о осећањима, којима је спрам ње задахнут“. Први министар Ђесарев, у своме одговору (од $^{10}|_{22}$ јуна) изгледа, као да разуме под „пакосним људима“ некога изван Србије, па као да хоће да охрабри кнеза на путу отпора овим пакосним људма, који траже да врше своје планове како у Србији, тако и у границама монархије аустријске. Кнез српски осећа потребу, да изведе аустријскога министра из овога погрешног схватања, па му ($^{2}|_{14}$ јула) објашњава изреком, да он, говорећи о пакосним људима, нишани једино на неке личности, „које, вели, праве систематичну опозицију мојој влади“, те, користећи се новчаним питањем, растурују по народу гласове, да се тај новац неће више никада у касу народну ни вратити. Кнез не именује те личности, али их тако из близа описује, да је изван сваке сумње нишанио на Вучића и његове једномисленике.

Покрет српски у Угарској довео је Србију у додир са званичном Аустријом, а отуда се изродио неки вид суседне заједнице, у којој, као што обично бива, слабији сусед под-

леже утицају јачега. Преписка са кнезом Шварценбергом увела је први пут званичну Аустрију у унутрашње послове књежевинске, а кад се једном врата таквим утицајима отворе, она се тешко затворају, јер по променљивости својих прилика, слабији сусед често потребује заштите, па је у невољи и онде тражи, где, и ако је тренутно нађе, за будућност може она да му буде само погибаона.

Овај први јачи додир са суседном монархијом донео је А. Карађорђевићу неку врсту аустријске протекције, ну тако сумњиве, да је она доцније, у рукама његових противника, постала смртоносно оружје, а њему судбину није могла ни променити ни олакшати. С друге стране, за његове доглавнике показао се додир са емиграцијом мађарском такође бесплодан. Книћанин, ма да је од цара аустријског био особито одликован, био је ипак према мађарској емиграцији толико предусретљив, да је он у својој кући, у Београду, склонио жену диктатора мађарског Кошута, на њеном бегству у Цариград; ну он умре (1855) пре него што је могао дати и каква следства својим доста развијеним симпатијама за Мађаре. И Гарашанин је ушао у тешње одношаје најпре са представницима мађарске револуције, а за тим и са растуреним по свету првацима пољске емиграције, и макар да од ових веза није било никаквих практичних последица, Гарашанин је ипак због њих до смрти остао сумњив конзервативним кабинетима.

Кнежевини српској остала је од Аустрије у наследство клица, из које се развио утицај аустријски, који је, кроз више година, био одлучан по судбину Србије, и ако, срећом, није у дубину далеко захватио. Ну догађаји су оставили Србији и шире погледе у свет, са којима се вратише борци њени. Остадоше јој мисли и осећања, која се тада зачеше или пробудише у души њиховој, да се на дому развију, да се изоштре и да буду од не малог утицаја на јавни живот срп-

ски. Још онда се ова измена живо осећала. „Дух народа, вели званични орган кнежевине, већ није тако успаван или ограничен само на којекакве убитачне унутрашње покрете. Већ и најпростија класа друкчије мисли, друкчије ради и другим се жељама занима, него да би својим властитим ножем себи самој задавала самртне ране“(¹). Званични орган хтео је, очевидно, да каже, да је тадашња владавина била утврђена. Она се заиста знатно оснажила и у својим спољашњим одношајима, нарочито са Русијом, што је на народ производило огроман утисак; а било је утврђено тадашње политичко стање још и унутрашњим значајем, који задобише некоји његови привржениции на пољу догађаја, нарочито Книћанин, који великим својим aукторитетом као и положајем, који му се даде, постаде главни стуб тадашње владавине. Исто тако имао је званични орган право и кад је пружио прст на шире жеље и погледе, које захватише тадашњи нараштај.

Дотле у додиру само са Истоком и са источним народима, Срби из кнежевине познадоше сада и друге народе, друге обичаје; пред њима се отвори са свим нов свет знања и погледа. Од тада јавни живот у Србији показује се много живљи и окретнији у свима правцима: на пољу политике као и на пољу науке. Новине српске онога времена чиниле би част и нашим данима, а жива радња ондашњега „Друштва Српске Словесности“ могла би стати упоред са радњом „Српскога ученог друштва“. После више година зачмалости чује се тада први пут на Народној Скупштини у Крагујевцу захтев народа, да се изврши султански хатишериф о исељењу Турака настањених у Србији изван градова. У борби са Турцима оличавала се народна мисао српска, па се у мери те борбе и ступањ народне свести откривао. Покушај је, истина, учињен доста боја-

(¹) „Српске Новине“ од 7 јуна 1849, бр. 53.

жљиво; само три округа (Шабачки, Ужички и Руднички) изнесоше тај захтев у својој представци, докле у неким другим захтевима по кад што ни један округ не изостаје (као на прилику да се парнице код судова брже расправљају). Ну и тако усамљена изјава за изласком Турака из Србије била је, после дугога ћутања, неки симптом времена.

У опште, учешће Србије у покрету прекосавском протресло је Србију из дужега сна пуног унутрашњих трзавица. После тридесет и више година мира, беше се још једном заблистао јатаган у десници србијанској, беше је одвео чак до Сегедина и показао да га она још зна држати чврсто и одважно. Србија се обогати новим војничким искуством, стеченим у борби понајвише са редовном војском, ну обогати се и убеђењем, да се приближава дан, кад ће старо, четничко војевање морати да уступи место војничкој вештини и науци.

У опште, борба беше славна, а глас Србије доби значења, и подаље од њених граница. То беше за њу постала права, осетна потреба. Јер борба за њено ослобођење беше већ далеко заостала иза тога времена; нови нараштај европски слабо што знађаше о њој. Вишегодишња унутрашња борба беше прогутала сву њену снагу физичку и моралну. Земља, која, у почетку нашега столећа, беше прва повела коло ослобођења народног на балканском полуострву, па се за тим годинама успавала, клонула, земља која се чињаше равнодушна за даљу судбину своју и свога народа, — та земља сад се јави на широј позорници, те показа, да располаже јачим средствима, а још јачом вољом, да утиче у судбину српскога народа, па најпосле показа и толику меру свога утицаја, од које се није могао не држати рачун при будућим комбинацијама источним. Уз племена, која имађаху будућности, крену се и млада кнежевина српска, те својом живахном руком створи, на левој обали Дунава, другу млађу државицу српску, која и ако беше кратка века, показа не мање, животну снагу српску у опште, а Србије на по се.

Ако за садашњост и пропадоше све уложене жртве, будућност беше свакако добила. За њу остаде још и једна велика историјска поука, истина невидљива, јер природе моралне, али за то не мање значајна. Од како су се преселили Срби из своје старе постојбине у Аустрију, од како су се, под Јосифом II, под принцем Евђенијем, под Лауданом, могли руковати борци с једне и друге стране, нису они више у додир долазили. Делиле су их непреходне препреке сваке врсте. Ну 1848-ма година дође, те отвори широм све капије, диже све преграде између браће с једне и друге стране Саве и Дунава. Између кнежевине и новога војводства српског не беше више ни полиције, ни ђумрука, ни карантина. И сама природа као да је своје чинила да олакша састанак давно раздвојеној браћи, разапевши преко Саве и Дунава свој ледени мост, који је више недеља трајао. Састанак је у толико био дражи, у колико је растанак био дужи, у колико е политика чинила све, да отежа њихов међусобни додир. Али ево где мало час видесмо, како сама политика те пречаге диже и тражи да одржи јединство аустријске монархије снагом и мишицом народа српског, не разбирајући, да ли је он своја огњишта подигао на левој или на десној обали Саве и Дунава. Докле су често Срби аустријски прекоравани, да нагињу Србији, а Срби у кнежевини били у подазрењу да смерају изићи из својих природних граница, — ево где се историја подсмева овим прекорима, ево где сам ћесарев консул наговара Србе у кнежевини, да прелазе с оружаном руком — преко Саве и Дунава! Ко може као Бог, ко као сила догађајâ, ко као логика историје?

ОДНОШАЈ ИЗМЕЂУ ФИЗИЧНИХ И ДУШЕВНИХ ОСОБИНА РАСЕ И СПОЛА.

Психологија је поодавно, још од времена Лока, пошла позитивним путем и на том је путу учинила тако велике успехе, постигла тако сигурне резултате, да сада она, можемо слободно рећи, заузима угледно место у кругу осталих позитивних наука. Не само што су до сад душевни појави обележени и класифицирани, него су још и пронађени узроци како њиховог постанка тако и престанка; на кратко: пронађени су закони, по којима се управљају душевни појави или стања свести.

За све то има се највише благодарити труду енглеских позитивиста, а нарочито труду Лока, Броуна, Бена, Спенсера и Дарвина.

Имена тих великана на пољу науке најбољи је доказ да је било успеха тамо, где су они радили, и да је сигурно оно, што су они потврдили. Лок и Броун поставили су чврст темељ, а Бен, Спенсор и Дарвин зидали су даље на том темељу и дозидали ту величанствену зграду, која се зове: Позитивна Психологија.

Но и при свем тако огромном успеху, који је Психологија учинила у новије доба помоћу првих научних снага, опет је, у пространој сфери њеног испитивања, остало једно поље мало обрађено, а то је поље — упоредна Психологија.

Истина, у новије доба, како поједини антрополози, тако и читава антрополошка друштва живо раде и са великим жртвама на прикупљању типова разних раса и сполова и на поређењу њихових особина; али су се при том раду имале у виду поглавито физичне, а не и душевне особине. Но и тиме се спрема веома богат материјал за будућу упоредну Психологију.

До сад су, колико је нама познато, највише обраћали пажњу на упоредну Психологију, Спенсер и Дарвин. Први је не само констатовао важност упоредне Психологије, него и написао кратак програм по коме би требало радити тај посао([1]). А други је опет поредио код разних раса људских начине спољних израза душевних појава([2]) и тиме спремио веома користан материјал за упоредну Психологију.

На кратко: једни су изучавали физичне, а други душевне особине; али ни једни ни други нису тачно одредили однoшај њихов. Ми налазимо, да је то питање: у каком одношају стоје међу собом физичне и душевне особине расе и спола, веома важно не само за Психологију, него и за све друштвене науке у опште. С тога ћемо се постарати, да на то питање одговоримо, у колико је то могуће, на основу оних података, који су до сада за то прикупљени. Најпре ћемо да обратимо пажњу на особине расе, па онда на особине спола.

I.

Особине расе.

Да појави душевни стоје према појавима физичним у одношају следствености или узрочности, о томе нема сумње.

([1]) Види Спенсер: „Основи Психологије“, 4 књиге; увод прве књиге.

([2]) Види Чарлс Дарвин: „О изразу осећања код човека и животиња“.

У науци позитивној давно је познат и признат тај факт, да су физични појави непосредни узроци оним елементарним душевним појавима, као што су осећаји, па, шта више, да ти физични појави у неколико утичу како на количину, тако и на каквоћу и оних сложених душевних појава, као што су: узбуђења, мисли и жеље. Али је исто тако у науци позитивној познат и признат и тај факт, како душевни појави, од своје стране, утичу на физичне, то изазивајући неке, то угушујући друге. Тако, на пример, опште је познато, каког великог утицаја има на крвоток страх и љутња. Но ми ћемо навести још један, веома занимљив пример. Зна се, да млађи људи, који нису навикли да шмрчу бурмут, одмах стану кихати чим и најмање шмркну бурмута. Дарвин се кладио са 12 таких младића, да ни један неће кихнути при шмркању бурмута. И доиста, кад су ти младићи, у след опкладе шмркали бурмут, ни један није могао да кихне и ако је дражење било тако јако да су им сузе удариле на очи. Опклада је изазвала снажну жељу за кихањем која је угушила тај физични појав. (1)

Према томе, ми не можемо порицати везу, па ни узајамни утицај, између оних физичних и душевних појава, који карактеришу расе људске, то јест, састављају њихове особине. Али узимамо слободу тврдити, да међу тим особинама нема непосредне узрочне везе, као што се обично мисли; јер поредећи међу собом разне расе, ми видимо, да физичне особине не стоје ни у какој сразмери са душевним, то јест, где се једне множе, ту се друге умаљавају.

Наравно, кад се упореди једна раса људска, која стоји на нижем ступњу развитка, са другом која стоји на вишем, онда није тешко спазити међу њима душевне разлике, као,

---

(1) Чарлс Дарвин: „О изразу осећаја". Стр. 31.

и физичне; но те би душевне разлике биле међу њима и да нема физичних, као што то бива између образованих и простих људи једне исте расе. С тога кад се пореде расе људске у тој цели, да се види, у каком односу стоје њихове физичне особине према душевним, онда треба поредити међу собом таке расе, које стоје на једнаком ступњу развитка, било вишем, било нижем. А тако ћемо ми и чинити, но пре тога, треба да споменемо и у кратко обележимо оне физичне особине, које карактеришу расе. Таких особина има много; али ми ћемо обратити пажњу само на оне, о којима се обично мисли, да могу бити узрок душевним, а те су: а) анатомијски строј главе или управо облик лубање; б) пластичност целог тела; в) величина раста; г) брзина кретања; д) језик и е) облик друштва.

а) Облик лубање. Да се по величини и облику лубање може судити о величини и облику њене садржине мозга, о томе нема сумње. Но то и ако има неке вредности за археологију, нема скоро никакве за Психологију; јер величина и облик мозга не зависи од величине и облика лубање, већ на против, лубања зависи од мозга. Истина и ту бива кад што изузетака, неправилних појава, као што су, на пример, кретени, код којих се лубања стврдне пре, него што се мозак развије; али је опште правило, да љуска добива облик према језгри — лубања према мозгу.

б) Пластичност тела. Под овим именом ми разумемо односно већу или мању прилагођеност тела за сарадњу оних сила, које драже нерве. Но и та пластичност зависи поглавито од оних истих узрока, од којих зависи развитак мозга и нерва. Спенсер истина даје велику важност тој особини, али је он узима у смислу лакоће усвајања нових идеја; но то је опет пластичност духа, а не тела и по томе долази у ред особина душевних, а не телесних. Па и као душевна особина, она је последица, а не узрок развитка мозга.

в) Величина раста. Да величина душевног раста стоји у сразмери са величином физичног раста, ми сумњамо и ако је то мишљење освештано тако великим аукторитетом као што је Спенсер. „Познато је, вели он, да расе мањег раста показују и мање душевне снаге" (1). Но тако је исто познато, да људи малог раста показују велику душевну снагу и обрнуто. Ми се опомињемо, да је Дикенс у своме путовању по Америци приметио како су људи једног полудивљег племена били веома високог раста. А познато је и то да физична величина, на пример, Њутона, Кауница, Наполеона, Гамбете и још многих других, није ни уколико одговарала њиховој душевној величини.

г) Брзина кретања. Још мање има утицаја на развитак свести ова физична особина. Може се слободно казати, да је брзина кретања већа код раса мање развитих душевно, него код раса више развитих. Ни Спенсер не даје велику вредност брзини кретања, него само у свези са разноликошћу кретања (2). Но разноликост кретања зависи од разноликости нерва, чему се овде и тражи узрок. „Разноликост кретања, вели даље Спенсер, расте паралелно обиму нервне системе" (3).

У осталом, ми овде узимамо кретање у обичном смислу, а кретање, као радња, јесте, наравно, узрок свему.

д) Језик. Многи увршћују и језик међу физичне особине расе, а Фриман сматра језик за једину особину расе (4). Не споримо да је језик једна веома важна особина расе, али није физична, него душевна; јер ако од воље човека не зависи облик главе и боја косе, зависи од воље његове језик. Расе

(1) Спенсер: „Основи Психологије", увод I. књ. стр. 3.
(2) Спенсер: Основи Псих. увод I. књ. стр. 8.
(3) Тамо: стр. 9.
(4) Фриман: „Језик и раса", стр. 64. (ова је расправа прештампана из „Contemporary Review" у жур. Знаније за март 1877).

могу и мењати језик, као што су многе и мењале. „У историји има много примера, вели исти Фриман, да су читави народи заборављали језик својих предака и усвајали језик других народа“ (1).

е) Облик друштва. Да облик друштва утиче на развитак свести, као што и развитак свести утиче на усавршивање самог друштва, о томе не може бити ни мало сумње. То двоје тако узајамно утичу једно на друго, да је тешко спазити које ту претходи а које следује. Но ако је верно оно начело, Џ. С. Мила, да свакој промени у друштвеном животу, претходи промена у знању, промена у појмовима, онда нећемо погрешити, ако кажемо, да и друштвени облици нису непосредни узроци развитка свести.

Из овога, што смо до сад казали, могло би се извести то, да физичне особине раса нису непосредни узроци оним душевним особинама, којима се једне расе људске поносе пред другима. Но ми ћемо се постарати, да то потврдимо још и фактима, поредећи у том погледу разне расе људске међу собом.

Спенсер пореди развитак појединих народа са развитком појединих људи, па налази да ниже расе стоје према вишима у таком односају, у каком стоје мала деца према зрелим људима. То је поређење, у опште узевши, верно, но за нас није важно то, како стоје деца према зрелим људма, него како стоје деца међу собом, а опет зрели људи међу собом. Да почнемо то са нижих раса.

Тешко је поредити душевне појаве у опште, а још теже код примитивних народа, дивљих племена, којих је душевни живот мало познат. Све што се зна о душевном животу тих нижих по развитку раса, зна се по извештајима појединих путника и мисионара, који су те расе виђали и проматрали. Но ти су извештаји непотпуни, а често и несугласни међу

(1) Тамо: стр. 49.

собом. Обично се у тим извештајима представљају људи тих нижих раса, дивљих племена, као животиње, које су душевно мало у чему налик на људе виших, образованих раса. Њима се приписују жестокости сваке врсте, преваре, крађе, убијства, па, шта више, и то да једу сами себе, једу људе! На кратко: људе нижих раса сликају тако, као да су душевно више налик на зверове, него на људе виших, образованих раса. Доиста, тако се и чини при површном и једностраном проматрању.

Дивљаци се истина тако понашају, као што их неки путници описују, али само према људма других племена, које они не сматрају за равне себи, нити им признају каква човечанска својства, него их сматрају онако као што ми сматрамо стоку. А тако схватање није душевна особина ове или оне расе, него сваке расе без разлике докле она стоји на нижем ступњу развитка. Грци и Римљани сматрали су људе других племена за варваре, према којима нису имали никаквих човечанских обавеза. Кад су се јевропљани настанили у Вандименовој земљи, онда су и најбољи међу њима, ловили тамошње становнике као дивље зверове, у намери да очисте земљу од гада. Немци, Французи и Италијани, за време крстоносних ратова, ловили су малу арапску децу и пекли на ражњу, па јели са благословом самих хришћанских епископа, који нису налазили ништа нечовечно у таком понашању према јеретицима. У осталом, тај канибализам јавља се само у крајњој нужди, кад грози смрт од глади, па и то увек над туђином, а никад над својим. „Лако је вама, рекао је један дивљак са острва јужног океана, енглеском капетану, кад га је овај корио што једе људско месо, ви имате доста стоке, а код нас нема стоке, него има само људи“ (1).

На кратко: међу расама људским нема толико душевне разлике колико има физичне. Па и то што има душевне раз-

(1) Види: „Знаније“ за месец март 1877. стр. 14.

лике своди се више на количину, него на каквоћу. Тако, на пример, појмови о човечанству, као целини, у којој су сви чланови једнаки, добивају се доцкан, на вишем ступњу развитка. С тога ни једна раса људска, док је на нижем ступњу развитка, не зна за човештво, него само за своје племе. Код њих дужности човека не простиру се ван граница свога племена. Али у кругу свога племена људи се понашају један према другом, као и према свакоме, о коме се увере да има човечанска својства, тако човечно, да нема разлике били они на нижем или вишем ступњу развитка. Закони, обичаји и све друге установе примитивних народа, иду на то, да осигурају интересе свога племена не обзирући се ни мало на интересе других. Лаж, превара, крађа, опадање, све се то строго казнило, ако се догоди у кругу свога племена. Убијство код свију примитивних народа сматра се за злочин ако је извршено над чланом свога племена и не сматра се ни за какву кривицу, ако је извршено над чланом туђег племена. Становници острва Фиџи сматрају за почасну титулу назив убијца! Код американских Инђијанаца не може се младић оженити док не убије кога; такав исти обичај постоји и код Дајока на острву Борнеу. Али код свију њих строго се казни убијство члана свога племена.

Ливингстон, који је најбоље проучио оне расе људске што станују у Африци, карактерише њихов душевни живот овако: „Негри централне Африке одликују се великим поштењем. Ту црту приметио сам и код Мањујема; они неће ни странца да преваре, ако се овај ослони на њихово поштење“(¹). То исто сведочи о Негрима и Ди Шали, који је две научне експедиције извршио у Африци: „сматрам за дужност, вели он, да јавно захвалим мојим пратиоцима на њиховој оданости, и одважности, као и њиховом поштењу“.

(¹) Ливингстон: „Становници централне Африке“.

А Валас опет тврди, да су Курубари и Сантали, та два дивља племена, што станују у централној Инђији, тако правдољубиви, да је већ постало у Инђији пословицом: праведан као Курубар, а за Сантале вели мајор Џервис, „ја нисам видео тако правдољубиве људе као што су Сантали“ (¹). Даље Валас упоређујући ниже расе са вишима, каже: „Маса нашег друштва не стоји ни мало више у моралном погледу од дивљака, ако се још није у нечем спустила и ниже“ (²). Спенсер опет овако карактерише душевне особине неких нижих раса људских: „Становници Нове Каледоније имају мек и добродушан темпераменат; Танезијци су веома услужљиви, а Новогвинејци доброћудни. Прелазећи од Негритоса на Малајце — Полинезе, налазимо исте црте карактера. Сандвичани су послушни, Тајићани весели, а Дајоци дружевни“ (³). „Неће бити ништа чудно, вели капетан Ерекин, ако кажем, да ће се с временом досељеници учити поштењу и уљудности код Туземаца, на које су они до сад гледали као на сигурне и непоправљиве дивљаке“ (⁴). „Међу дивљацима јужне Америке, вели Валас, ја сам налазио така племена, код којих није било никаквих закона, а међу тим сваки је поштовао права другога“. Међу разним расама људским, које стоје на нижем ступњу развитка, налазимо велику сличност и у овој црти душевног живота, као што је равнодушност према страдању, па и самој смрти. „Између шест стотина Негра, који су у моме присуству поубијани, вели Маж, само је један показао видљиви знак жалости, а сви остали понашали су се у томе веома равнодушно“ (⁵). Инђијанци вели Вундт са необичним стоицизмом подносе муке, погледајући са пре-

---

(¹) Види „Знаније“ стр. 10.
(²) Тамо.
(³) Спенсер „Основи социологије“.
(⁴) Тамо.
(⁵) Тамо.

зривим осмејком на свога мучиоца. Презирати сваки бол, неустрашиво гледати смрти у очи, то су биле црте јунаштва старих становника севера. Скандинавски војник није знао шта је то страх од смрти. Непрестана борба за опстанак, која грози сваког часа пропашћу племенима неразвитим, произвела је код њих апатију према животу.

Дакле кад упоредимо разне расе људске, које су још у примитивном стању, онда налазимо да су оне међу собом веома сличне у душевном животу, у колико нам је тај њихов живот познат.

Но и ако је код тих нижих раса тешко проматрати њихова унутрашња душевна стања, није тешко проматрати оне спољне изразе тих унутрашњих стања. На те спољне изразе, на које су обраћали пажњу још Лафатер и Гал, обратио је своју просвећену пажњу један од највећих савремених философа — Дарвин. Он је које сам лично, које преко својих учених пријатеља, а по његовом упутству, поредио спољне изразе код разних раса људских, нарочито оних што се налазе на нижем ступњу развитка и тиме је спремио веома драгоцен материјал за упоредну психологију. Ту ћемо наћи и ми за ову нашу цел доста ваљаних и поузданих факта. И доиста, Дарвин наводи многобројна факта, која сугласно тврде, да су начини спољних израза душевних стања код разних раса људских за чудо једнолики, на основу чега он изводи познато начело о јединству постанка рода људског, то јест, да су све ове данас тако разнолике расе имале некада једне исте прародитеље([1]). Наравно, ми овде нећемо узимати у оцену то његово начело, него ћемо само да видимо, у колико та факта, која је он прикупио за своје начело, доказују и ово наше начело.

„Израз лица при веселом стању духа, вели Дарвин, једнак је код свију љ удских раса. Моји кореспонденти из раз-

---

([1]) Ч. Дарвин: О израз. осећ. стр. 306.

них крајева света, како старог тако и новог, дају ми у том погледу позитивне одговоре и представљају неке појединости односно: Инђијца, Малајца и Новозеландеза(¹).

За осећаје радости служио је некада изразом узвик, као што и сада кад што служи. Али по што је неприлично при свакој радости и на сваком месту викати, то су људи, мало по мало, силом воље, обустављали узвике бар при неким радостима и неким приликама. Но траг те бивше навике остао је још на устима. При свакој и најмањој радости, уста се мало развуку и на место звука појави се то, што се зове осмејак. И тај осмејак, као први ступањ смеха, општи је свима расама и оне се у томе не разликују међу собом. „При осећају радости, вели Дарвин, не само што се уста развуку и спреме за звук, него се још и очи засветле, што се такође примећава код свију раса“(²).

И осећаје жалости и болова, људи су некада, што у осталом чине кад што и сада, казивали такође гласно — кукањем. Но доцније силом воље обустављени су већином ти гласни изрази. То, наравно, није могло бити без неког усиљавања, чега се знаци опажају код свију раса људских, као на пример: кривљење уста и мрштење чела(³). Што су год расе мање развите, то се код њих све јаче опажа кривљење уста, при сваком и најмањем страдању. И плач је такође општи израз жалости код свију раса, само што се ниже расе лакше расплачу, него више. Тако, на пример, старешина једног племена новозеландског плакао је као дете само за то, што му је матрос случајно попрскао брашном његову свечану хаљину(⁴).

(¹) Тамо: стр. 176.
(²) Тамо: стр. 174.
(³) Тамо: стр. 153.
(⁴) Тамо: стр. 126.

Незадовољство изражава се код свију раса тиме, што се напрће усне и стисну зуби. „Моји кореспонденти, вели Дарвин, приметили су то код племена шест различних покрајина Аустралије, а то се исто примећава и код Малајаца, Хинеза, Кафра, Абесинаца, па и код дивљих Инђијаца северне Америке, као што сведочи Ротрок, и код Боливијских Ајмара, као што сведочи Форбе“(1).

У осталом прћење усана са подизањем обрва изражава и презирање. Но општи израз презирања, који се до сад приметио код веома многих раса, јесте: прћење носа, чему се још додаје заклапање очију, ако је презирање спојено са љутњом, кад, на пример, девојка показује презирање према своме неверном заручнику, и лаки осмејак на једној страни лица, ако је личност, према којој се презирање изјављује, ништавна(2).

Чуђење и страх такође имају спољне изразе, који су једнаки код разних раса. Тако при чуђењу човек избуљи очи, мало подигне обрве и зине. „Моји кореспонденти, вели Дарвин, са свим сугласно описују да су изрази чуђења и страха једнаки код разних племена. Дванаест проматрача на разним крајевима Аустралије сугласно о томе тврде. То исто тврде и односно јужно-африканских Кафра, Абесинаца, племена острва Цејлона, огњене земље и разних племена Северне Америке и Нове-Зеландије“(3).

Осећање чуђења често прати и звук налик на о! или а! но кадшто и звиждање. И ти су знаци општи код свију раса. „Једна кафрска девојка, прича Манселвил, чувши од трговца за велику цену неке ствари, коју је хтела да купи, подигне обрве и звизне као каква јевропљанка“.

---

(1) Тамо: стр. 92.
(2) Тамо: стр. 216.
(3) Тамо: стр. 336.

Један од најопштијих израза страха јесте дрктање целога тела, а нарочито усана. „Ужас же ми срјете и трепет, вели Јов, и зјело кости моја стрјасе. Устрашишасја ми власи и плоти“ (¹).

Страх има разне ступње развитка, од плашње до ужаса, и сваки тај ступањ има и своје карактеристичке знаке; но наш задатак није да описујемо све те изразе, него само да са више факта потврдимо, да су они код свију раса једнаки.

„Што се тиче спољних знака, вели Дарвин, којима се страх изражава, то сви моји кореспонденти сугласно тврде, да су ти знаци код разних племена онаки исти, какви и код јевропљана. Само што дивљаци, који се и не усиљавају као јевропљани, да угуше страх, дркћу целим телом и од најмањег страха“ (²).

Још ћемо да споменемо само један и то веома карактеристичан знак страха, који се опажа не само код животиња, него и код човека, а то је: да се кожа најежи и коса накостреши. Тим јежењем и кострешењем желели су некада људи, као и животиње, да увеличају обим свога тела и тиме тако рећи поплаше страх. Та навика очувала се путем наследства код свију раса, па и најцивилизованијих. „Гле, како му се коса накострешила“! узвикнуо је кардинал Бофор, при убијству Глочестра (³)

Истина да постепено, са развитком, грубљи изрази замењују се новим, боље приличним. Али и та замена не зависи ни мало од расе, него од ступња образованости. Тако, на пример, поклон главе у знак поштовања, и пољубац у

(¹) Јов: Глав. XIII.
(²) Ч. Дарвин: „О израз. осећаја“ стр. 246.
(³) Тамо: Стр. 250.

знак љубави и симпатије, и ако се не примећава ни код једне ниже расе, за то се опет примећава код свију раса вишег ступња.

Исто тако и црвенило лица, као израз стида, јавља се код свију раса, како највиших, тако и најнижих. „Румен стида, вели Дарвин, примећава се код свију арийских племена, а тако исто и код семитских“. Леди Гордон приметила је, како је један млад Арапин поцрвенео, кад је стао пред њу. — Истина, да се код Хинеза не опажа црвенило стида; али и у њиховом језику има израза: поцрвенети од стида. — Полинези опет лако поцрвене, а Стак уверава да је тај знак општи код Новозеландеза. — Вашингтон Мећус тврди, да је румен стида приметио на лицу младих девојака разних дивљих племена Северне Америке. — А Бриджес то је опазио код дивљака огњене земље. — Многи, веома савесни проматрачи, уверавали су ме, продужава Дарвин, да Негри показују на лицу своме црвенило стида, у колико се то на њиховој црној кожи спазити може, и показивали су баш у оним приликама, у којима би и сваки јевропљанин поцрвенео ([1]).

Ми бисмо могли навести још сијасет факта за потврду те поставке, да душевна разноликост не следује свуда узастопце физичној разноликости раса људских и по томе, да оне не стоје међу собом у непосредној узрочној вези; али мислимо, да је доста и ово што смо навели.

Дарвин, поредећи те спољне изразе душевних стања, код разних раса, налази, да је све већа и душевна и физична сличност, што су год расе мање развите,([2]) што, наравно, одговара његовом начелу о јединству постанка рода људског. Нема сумње, да је већа једноликост код појава простих, него код појава сложених. У гомили, на пример, оваца тешко је распознати

(1) Тамо: стр. 267.
(2) Тамо: стр. 306.

једну од друге; а у гомили игала није ни могуће распознати једну од друге, толико су оне међу собом једнолике. На кратко, да са развитком, расте и душевна и физична разноликост, као што Дарвин тврди, то је у опште узевши верно, али са неком малом оградом. Образовани људи били би више различни међу собом, него прости; али дружењем образовани људи више имају снаге, да разлике међу собом равнају, па и са свим изгладе, него људи необразован. С тога између Француза и Немаца нема веће разноликости, него што је има између Индуса и Кафра.

Развитак у опште зависи од оних узрока, које је Дарвин онако лепо формулисао, ако не и пронашао, а то су: наслеђивање и прилагођивање. Те две силе управљају општим развитком, па оне у главноме и производе све ове разноликости, како физичне тако и душевне. Но опет то двоје: наслеђивање и прилагођивање. — то су закони природни, по којима се управљају не само све расе људске, него и све врсте животиња, па и растења. Нема ни једне расе људске, на коју не би утицали ти природни закони, па опет видимо, да се једне расе развију брже, друге лакше; да су једне душевно јаче, а друге слабије. То су оне душевне особине, на које смо ми обратили пажњу и тражимо шта им је непосредни узрок.

Сви душевни појави или стања свести, јесу продукти мозга и у опште нервне системе. И по томе радња мозга и нерва — то је непосредни узрок развитка свести. Зна се из опита, да се како поједини органи тако и читаве органске системе развијају у тој сразмери, у којој се упражњавкју. Тако, на пример познато је како се упражњавањем може развити мишићна система до невероватности. Тој цели и служи тако названо гимнастичко вежбање.

Исто тако и нервна система само се упражњавањем или радњом развија, којој цели најбоље служи школовање

у опште. Како се нерве развијају упражњавањем, то је најочигледније објаснио Спенсер, упоредивши ток нервне силе са током воде каквог потока. „Кад вода, вели он, потече низ какву површину, на којој нема још за ток воде јасно обележеног пута, онда се вода расплине и ток постане тако слаб, нарочито по крајевима, да успоравају ток и најмање сметње. Но ако поток продужи туда непрекидно тећи, онда ће механички притисак дуж оних централних места, по којима се вода, као јаче прикупљена, брже креће, тежити да у том правцу прокрчи пута току, да у центру тока воде издуби корито. А у след опет тога, што се по среди више издубила земља него по крајевима, вода са крајева све више придолази центру — концентрише се. По мери опет тога, у колико се вода концентрише, расте централна сила потока и прави све веће и чистије корито. И тако се после неког времена таком радњом тачно обележи пут потока, по коме он јури све брже и јаче. Истина у току нервне силе, о којој је овде говор, не креће се једна материја по другој, него се ток молекиларног кретања преноси од једних молекила на друге; али опет наше поређење остаје у потпуној сили“ (¹).

Не само што се нервна система радњом снажи и постаје у обиму већа, него још радњом постаје и по каквоћи савршенија. Мозак састављају два главна елемента: бела и сива материја. Ова последња сива материја и јесте оно земљиште на коме се непосредно врше оне операције у след којих настају душевни појави или стања свести. А што је год та сива материја већа, то је све шире и удесније поље за оне душевне операције. На кратко: радњом нерва множе се њене везе, па у след тога расте и та сива материја од које поглавито и зависе те везе нерва. „Што је

(¹) Спенсер: Основи Психол. књ. II., стр. 246.

год већи број веза, вели Спенсер, у које ступају нерви међу собом, то је све већа и она сива материја мозга, која је потребна за те везе“ (1).

У осталом, ми и не мислимо да је сада потребно доказивати ту опште признату истину, да су они органи тела развитији и савршенији, који су више радили, него они који су мање и да они органи тела, који су ма чиме били спречени у раду, закржљаве, па најпосле и са свим угину. И ми не доказујемо, него само напомињемо, да је упражњавање мозга и нерва непосредни физични узрок развитка свести. „Како је давно постало и широко распрострто то уверење, вели Спенсер, да се упражњавањем долази до савршенства, најбоље показују ове, тако рећи, опште изреке: Упражњавање води ка усавршивању, навика је друга природа“ (2).

Но по што се и ова тековина — развитак мозга и нерва — до које се дошло упражњавањем или радњом, предаје по наследству, као и свака друга тековина: то онда, можда би се могло наследношћу објаснити све, како то, што једна раса има савршенију нервну систему, него друга, тако и то, што је једна душевно развитија, него друга. Истина је то, да се путем наследства може пренети од једнога нараштаја на други све што је стечено, па и савршенство мозга и нерва; али је истина и то, да и тако наследство, као и свако друго, може остати бесплодно. Да објаснимо то примером; двојица су наследила од својих родитеља по сто хиљада динара. Но један је радио са тим капиталом, а други није радио ништа. Разуме се да ће онај што је радио (разумемо правилну радњу) умножити наслеђени капитал и још већи оставити своме наследнику, а онај што

(1) Спенсер: Осн. Псих. књ. I., стр. 33.
(2) „Основ. Псих.“ књ. II., стр. 140.

није радио, не може никако оставити већи своме сину, него још мањи, него што је он наследио. То исто бива и са наследством нервног капитала. Представимо сад две личности, које су наследиле од својих предака једнаке нервне системе, како по количини тако и по каквоћи, па једна је непрестано упражњавала нерве, а друга није. Наравно да ће она личност, што је упражњавала поћи један корак даље и стати један ступањ више својих предака, а она што није упражњавала нерве, још ће заостати од својих предака и стати један ступањ ниже.

Но осим тога, наследност је још и консервативне природе и вуче више прошлости него будућности. Кад се, на пример, један нараштај прилагоди постојећим условима живота, онда он ту своју прилагодност, као навику, предаје млађем нараштају. Но млађи нараштај нема оне исте услове живота, какве је имао старији; они су се у неколико са општим развитком изменили. А међу тим тај млађи нараштај наследио је навику на оне услове, под којима је живео старији нараштај. Та наследна навика сад смета млађем нараштају да се прилагоди оним новим условима, у којима он живи. Отуда и бива та, скоро непрестана борба између природне склоности и савремених потреба, борба између идеализма и реализма.

Признајући велику улогу наследности у општем развитку, ми опет за ове појединости, за ове почесне разлике, које карактеришу душевни развитак разних раса налазимо други непосредни узрок, а то је, као што смо већ споменули, радња мозга и нерва.

Што је која раса људска више упражњавала мозак, то је она душевно развитија, а што је која мање, то је она душевноназаднија. Но сад опет долази питање, за што су једне расе више упражњавале мозак, него друге? Шта је узрок томе? И ако то питање не улази у обим овог

нашег чланка, кога није смер да истражује узроке узрока, него да објасни од чега непосредно зависе оне душевне особине, којима се одликују једне расе од других, — опет ми ћемо на њега обратити пажњу, јер то може у неколико бацити светлости, и на ово питање, којим се ми специјално занимамо.

За што се код једних раса људских раније почела и правилније развила радња мозга и нерва, него код других, за то има доста узрока, но ми ћемо поменути важније, међу које долазе:

а) Храна. Како својом количином тако и каквоћом храна утиче на развитак организма у опште, па наравно и на развитак нерва. Она не само што крепи цео организам, него даје и онај материјал, који обнавља крв, а преко ње и нервну силу, што је неопходно за радњу. „Нема сумње, вели Спенсер, да крв која храни нерве, обилношћу својом много доприноси усиљавању нервне радње“.([1]) Да су оне расе људске раније почеле и сталније продужиле радњу мозга и нерва, које су имале и више и боље хране, то је већ тако позната истина, да се ми нећемо више око ње бавити, него ћемо да обратимо пажњу на други, исто тако важан услов, на који се до сад мање обраћала пажња.

б) Распоређај сила. Правилна и стална радња мозга и нерва зависи поглавито од тога, у какој сразмери стоји потрошња нервне силе према накнади исте. Радњом мозга и нерва троши се нервна снага, као и свака друга, па је треба накнадити, те да се радња може продужити. „Кад се нервна сила непрекидно троши, вели Спенсер, онда треба и да се непрекидно обнавља. Да би се радња продужила, нервна ткања морају се брзо обнављати“ ([2]),

([1]) „Осн. Псих.“ књ. I, стр. 81.
([2]) Тамо: стр. 80.

Но то трошење и обнављање нервне силе треба да је у потпуној сразмери, па да радња нервне системе буде правилна. А та опет сразмера зависи од сразмере других физичних сила, нарочито светлости и топлоте.

Кад би физичне силе биле подједнако распоређене свуда и у свако доба, или као што Спенсер каже: „Кад би услови живота на земљи били тако удешени, да се свеколике радње могу вршити са једнаким угодностима, онда би код сваке органске системе, па наравно и нервне, трошење и обнављање ишло упоредо, корак по корак. Но непрекидна смена дана и ноћи, производи непрестано таке различне периоде, који нису сви подједнако удесни за радњу, па према томе и организам се прилагођава односно трошења и обнављања својих сила" ([2]).

У јужним покрајинама, жарким појасима наше земље, где је светлости много више него таме, где је дан много дужи него ноћ, а тако исто, где је топлота тако велика и стална, ту се у почетку више трошило нервне силе, него што се могло накнадити, док се организам није којекако прилагодио према тако неправилном распоређају природних сила. Али траг те неправилности остао је, па се по наследству преноси од једног нараштаја на други, а то је: изнуреност нерва, а у след тога и апатичност према душевној радњи.

То је један веома важан узрок, за што оне расе људске, које су у борби за опстанак потиснуте у те покрајине, нису могле да правилно развију радњу мозга и нерва, па следствено, нису могле да правилно развију ни своју душевну снагу.

Исто тако нису правилно распоређене силе ни у северним покрајинама, хладним појасима наше земље, где

([2]) Тамо: стр. 92.

је мало светлости и топлоте, где је ноћ много дужа него дан, а хладноћа тако велика и стална. Ту је мало услова за радњу мозга и нерва, па следствено и за трошење нервне силе. Ми немамо довољно факта, на основу којих бисмо могли тврдити, да је тамо, бар у почетку, док се организам није прилагодио, била већа накнада, него потрошња; али имамо основа тврдити, да се тамо упражњавала више мишићна, него нервна система. Па за то код оних раса људских, које су борбом потиснуте на север, има више енергије, него свести, више одважности, него благоразумља.

А на против, у оним покрајинама наше земље, где су те физичне силе — топлота и светлост правилно распорећене, то јест, где дан и ноћ, топлота и хладноћа стоје у сразмери, ту се организам и брже и лакше прилагодио односно трошења и обнављања нервне силе. Па за то оне расе људске, које су у борби успеле да заузму те умерене појасе наше земље, могле су и пре почети и правилно продужити упражњавање нервне системе, а у след тога наравно, пре почети и стално продужити развијање свести.

Тако посматрање слаже се потпуно и са историјским фактима; јер историја сведочи, да су баш ти умерени појаси наше земље били позориште оне велике борбе људских раса за историјски опстанак, као и то, да су баш оне расе, које су те покрајине заузеле, далеко измакле у развитку свести од осталих раса.

в) Облик друштва. Друштво људско, и ако није тако пространо поље, као природа, опет то је најудесније поље за радњу мозга и нерва; јер оно не само што има доста повода за таку радњу, него и доста нових и разноликих повода. И што је год које друштво савршеније, то је оно све више удесније за упражњавање мозга и нерва. Спенсер тврди, да развитак свести иде упоредо са развитком

друштвених облика, који су и узрок и последица развитка свести([1]).

Да је развитак друштва последица развитка свести, то је факт већ доказан историјом, а да је у исто време и узрок и то се не може порицати, само што није непосредни, него посредством усавршивања мозга и нерва. Са развитком друштва умножавају се и средства и начини за радњу мозга. Наравно, ми се овде не можемо пуштати у појединости и набрајати сва она средства, којима друштво располаже или може да располаже за вежбање мозга и нерва, него ћемо само узгред споменути нека, као: брзину саобраћаја, слободу саопштавања и систему школовања. На кратко: савршенство друштвеног облика мери се по оним средствима, којима он располаже за упражњавање нервне системе. Отуда лако се може извести то, колико греше према друштву они, који, ма из каквих узрока, ограничавају та средства. А по што међу та средства долази и слобода кретања и рада, то је онда слобода потреба душевне природе људске, и по томе питање о слободи има научног основа у психологији.

У осталом нама није ни потребно даље тражити и објашњавати узроке развитка нервне системе; јер наша је цел та, да између многих физичних појава, обележимо оне, који су непосредни узроци развитка свести, а то смо већ у опште учинили; општи је узрок: радња нервне системе.

Но та нервна система тако је разграната, да се она не може у свима својим гранама подједнако да упражњава. И то је лако разумети. Ни један човек не може све послове подједнако да врши, него једне ради чешће и дуже, него друге. Па следствено, једне групе нерва упражњава чешће и дуже, него друге; један део мозга ради чешће и дуже, него други. То што бива код појединог човека, бива и код

---

(1) „Осн. Псих." књ. IV. стр. 220–34.

читавог народа и целе расе. У след тога, што се једне групе нерва упражњавају више него друге и следствено постају развитије, него друге, прилагођава се и нервна система, па се то после, као наследна навика, преноси са једног нараштаја на други. „Судећи по способностима различних људских раса, вели Дарвин, имамо неког основа мислити, да се оно стање, што је постало савршеније, предаје по наследству“ (1). И тако мало по мало постале су оне душевне особине, које налазимо код разних племена и раса, које стоје, у опште узевши, на једнаком ступњу развитка. „Доста је само да погледамо, вели Спенсер, на разлику националних карактера, па да одмах опазимо, да су неке душевне особине постале наследне навике. Тако, на пример, ми видимо, да постоје расе ратоборне и миролубиве, трговачке и индустријалне, лениве и радљиве (2).

Што се једне групе нерва више упражњавају, него друге, па следствено и више развијају него друге, тиме се објашњава и то, за што неки имају више склоности за једне послове, него за друге. Наравно, да сваки има више склоности за оне послове, за које је наследио већма развите нерве, него за оне, за које је наследио мање развите нерве. Отуда долази то, што видимо, да су једни више склони за науке, а други за вештине; једни више за трговачке, а други за војничке послове; једни имају више храбрости на мору, а други на суху; једни имају више куражи војничке, а други цивилне.

Да оне групе нерва, што се више упражњавају, постају и савршеније од оних што се мање упражњавају, то потврђују и опити над слепима и глухо-немима. Код слепих, који су принуђени да више упражњавају групу нерва за осећање пипања и чувења, те су нерве много развитије, него код

(1) Ч. Дарвин: О изр. осећ. стр. 288.
(2) Г. Спенсер: „Основи Псих.“ књ. II. стр. 141.

оних који се служе и нервама виђења, па за то мање раде нервама пипања и чувења. Код глухо-немих опет, већма су развите, поред нерва пипања, и нерве виђења. С тога међу слепима јављају се често ваљани музиканти, а међу глухима ваљани живописци.

Код неких се опет више развију оне групе нерва, којих центри добивају импулс поглавито од унутрашњих органских сила, а код других опет оне нерве, којих центри добивају импулс од спољашњих сила, ван организма. Услед тога, код првих у правцу умног развитка превлађује субјективност, а код других објективност.

Ако сад, према томе, упоредимо Немце и Французе, као представнике двеју најразвитијих раса — германске и романске — онда ћемо опазити међу њима, поред осталих душевних разлика, и ове две: субјективност и објективност, то јест, видећемо, да код Немаца превлађује субјективизам, а код Француза објективизам. А Енглези, којих се тип развио укрштањем Келта, Англосакса и Нормана, примили су с једне стране савршенства немачке субјективности, а с друге и савршенства француске објективности, пошли су један корак даље и стали један ступањ више, на коме се субјективност и објективност мире и постају једно — позитивност.

Ми узимамо слободу констатовати, да су баш то оне душевне особине, које, у погледу умног развитка, карактеришу те три нације, као представнике савремене цивилизације. А словенска раса, која у развитку иде за овима и пред собом има тако много примера за углед, развија се свестраније, па за то и спорије. Црта, која превлађује у развитку словенске расе и састављa њену душевну особину, могла би се обележити називом: човечност.

И ако душевне особине разних раса људских и нису непосредне последице њихових физичних особина, опет се оне не могу цивилизацијом лако изгладити, па да се све расе људске

изједначе у развитку свести. И доиста, оне расе људске, које су до сада више упражњавале нервну систему, па следствено и више развиле, не могу се лако сустићи и при једнаким од сада условима за развитак; јер оне та своја стечена савршенства предају путем наследства и своме потомству, као што и оне друге расе, што су заостале предају своја несавршенства. И по томе, докле би оне ниже расе дошле до овог ступња, ове би више измакле у тој мери, да би растојање међу њима било веће, него сада; јер ток развитка и једних и других био би у сразмери са почетном и пратећом снагом. Само кад би ове сада напредније расе биле каквом силом на дуго време спречене у развитку, као што се то у старо доба чешће догађало, и као што се најпосле догодило са Грцима и Римљанима, — само у таком случају могле би назадније расе сустићи напредније, у след чега могло би опет настати нешто налик на средњи век. Но таких се случајева не треба више бојати; нема више могућности, да ће ниже расе у борби са вишима имати каквог успеха и ми са уверењем тврдимо, да је развитак цивилизације људске на свагда осигуран. За потврду тога имамо много факта у новијој историји; но доста ће бити да споменемо један од најновијих, како је шака развитих Енглеза разјурила огромне масе полуразвитих Мисираца.

Но и ако деца не могу сустићи младиће, могу младићи сустићи старце. Век појединих народа, и ако је много дужи од века појединих људи, опет није бесконачан. И поједини народи, као и поједини људи имају своје периоде: младости, зрелости, па и старости. Кад један народ дође у развитку до вршка, постигне своју кулминациону тачку, онда за њ настаје периода старости; он почне опадати и физично и душевно. И тада онај народ, који у развитку за њим иде имајући пред собом више искуства, угледајући се на све успехе и недаће свога претходника, не само што ће га сустићи, него ће још и претећи, и његова ће тачка кулминације бити и виша

и светлија. Но и пре тога има начина за зближавање и изједначавање разних раса, а то је: укрштање раса посредством брака. Истина, то укрштање има своје границе, које се не могу прелазити без казне. Тако, на пример, могу се са успехом укрштати само оне расе, које су блиске међу собом по развитку. А укрштање између оних раса, које су удаљене, било би од веће штете, него користи; јер њихови потомци нити би могли усвојити особине мајчине расе, нити очине, те би с тога изашли неки богаљи и у физичном и у душевном погледу. Ево како о томе мисли Спенсер:

„Ми имамо, вели он, довољно основа, на коме можемо тврдити, да у целоме царству животиња брачна веза између раса, које се веома разликују међу собом, даје до зла Бога рђаве физичне последице, и на против, веза међу расама, које су блиске, даје врло добре физичне последице. Но може ли се то правило, пита он, применити и на душевну природу? Нека факта, као да потврђују то, да укрштање веома различних раса, производи врло рђав тип духа, то јест такав, који нити је способан за начин живота ниже, нити за начин живота више расе. Но ако се представници оних народа, који су једног корена, али су у току времена, према различним условима, почели да се разликују, — ако се велимо, така племена укрсте, онда ће се произвести такав тип духа, који ће имати већа савршенства од својих предака. Смајлс у својој прекрасној књизи „The Huguenots“ наводи много примера како су већином знатни људи Енглеске рађали се баш у оним местима, у којима су се настанили француски и холандски емигранти. А професор Морлеј обратио је опет пажњу на то, како су сви ђенијални људи Енглеске за време првих седам векова енглеске историје, јављали се баш из оних места, у којима су Келти и Англосакси живели заједно“ (1).

(1) „Осн Псих.“ књ. I. стр. 10.

Дакле и та мешавина или као што Дарвин зове укрштање мора се ограничити на расе које су међу собом блиске по развитку, или, што је још боље, на племена једне исте расе. Но то укрштање има велике вредности и кад бива међу разним сталежима једног народа, једног друштва, као што нам о томе сведоче знаменита браћа Граси. И по томе питање о једнакости свију чланова једног друштва има психолошког основа

II.
Особине спола.

То, што смо до сад говорили о разликама расе, може се већином пренети и на разлике спола. С тога ћемо у погледу на разлике или особине спола, бити брже готови.

Ми смо већ видели, да физичне особине расе не претходе свуда непосредно душевним особинама, и да по томе између тих двеју врста особина не постоји непосредна узрочна веза; и ако оне посредно и узајамно и утичу једне на друге, више или мање. То исто можемо казати и са особине спола, само са већим уверењем, а може бити и са већим доказима.

У новије доба многи су већ почели да доказују, како нема никакве душевне разлике између мушкиња и женскиња, а нарочито они, који проповедају равноправност између та два спола. И ако питање о равноправности има научног основа, опет оно се не може расправљати порицањем тако очигледног факта, као што је душевна разлика мушкиња и женскиња. Па шта је узрок тој разлици? Да нису оне физичне разлике, које карактеришу спол? Не споримо, да и те физичне разлике имају доцније неког посредног утицаја; али ми ћемо покушати, на основу позитивних факта, да оборимо то, скоро опште мишљење, да душевне разлике спола зависе од физичних.

Кад би душевне особине спола зависиле од физичних, онда би оне увек безусловно и непосредно следовале једне за

другима. А међу тим то се увек не догађа, као што ћемо се о томе уверити из позитивних факта.

У јужној Америци има неколико племена, код којих је физична разлика између мушкиња и женскиња тако мала и незнатна, да је, на први поглед, тешко разликовати једно од другога. Не само што мушкиње нема браде и бркова, па је у томе слично са женскињем, него је и у многим другим физичним цртама тако слично, да је тешко распознати не само младића од девојке, него и старца од бабе ([1]). Сад кад би душевне особине спола зависиле од физичних, онда би оне код тих племена биле тако исто мале и незнатне, као и физичне, барем би биле мање, него код оних племена, код којих су и физичне разлике много веће. А међу тим то се ни у колико не правда фактима. Мушкиње и код тих племена показује таку душевну надмоћност, какву показује мушкиње и код оних племена, код којих је физична разлика спола много већа. Но то само по себи, не би још било довољан доказ, јер зна се да кад што и мали узроци производе велике последице. Али то у свези са овим, што ћемо сад навести, саставља потпуни доказ.

Има у неким покрајинама Африке, нарочито у Лоанго, а тако исто и у неким планинским пределима Инђије, таких племена, код којих је женскиње душевно много развитије, него мушкиње ([2]). Ту, код тих племена, женскиње, као свесније и енергичније, доминира над мушкињем. Осим тога, има у Инђији једно племе, по имену Хазо, код кога је женскиње не само душевно развитије, него и физично много јаче од мушкиња. „Код инђијског племена Хазо, вели Спенсер, женскиње има тако надмоћство над мушкињем, да тамо свака жена може, кад год хоће, без икаквих разлога, отерати свога мужа, ако јој се само не допада“ ([3]).

([1]) Тамо: стр 11.
([2]) Спенсер: увод I. књ. стр. 13.
([3]) Тамо: стр. 13.

Ми мислимо да нећемо погрешити, ако, на основу таких факта, изведемо закључак: да душевне особине спола, не зависе непосредно од физичних особина спола, него од оних истих узрока од којих зависе и душевне особине расе, а то је: од већег или мањег упражњавања нервне системе.

Као што су разне расе, у борби за опстанак, силом грабиле на земљи удесније за развитак покрајине: тако су исто и та два разна спола, у борби за опстанак, грабили у друштву удесније за развитак положаје. На неким местима Африке и Азије има племена, као што смо видели, код којих је женскиње уграбило боље друштвене положаје од мушкиња и тиме осигурало себи шире поље рада у след чега је оно тамо и постало душевно развитије од мушкиња. Но већином је мушки спол заузео боље положаје и себи отворио шире поље рада потиснувши женски спол на други плэн и нагнавши га, да ради споредне и једнолике послове. Така је судба постигла женскиње у след тога, што је сам брак био основан на отмици. „При комуналном браку, какав је свуда у почетку био, нико није могао, вели Лебок, присвојити искључиво себи девојку, а да тиме не крњи права других чланова племена. Но женска, која је отета од другог племена, није имала заштите; онај који је њу уграбио, могао је поступати с њоме, као и са сваком другом зверком, коју је у шуми уловио; племе његово није имало никаква права да се меша у њихов одношај. (1). С тога је мушкиње и претпостављало тај начин брака и мало по мало свуда се усвоји тај начин брачне везе, у след које жене дођу у бесправан положај. Но ако је које племе било изолирано и није имало у близини других, од којих би отимало женске, ту је опет женскиње узело мах, једно што га је било мало, а друго што је било своје.

(1) »Почетак цивилизације«.

И не само што је мушки спол крчио себи, силом власти, све нове и нове путове за развитак и прикупљао све већа и већа средства, него је још од своје стране спречавао, да тако што може и покушати друга половина рода људског — женски спол. И доиста дуго време, скоро код свију познатијих раса људских, било је забрањено женском сполу школовање, па и данас скоро свуда затворена су пред женскињем врата вишег образовања. Но осим школе, и многа друга средства, којима се мушкиње служи за свој развитак, била су украђена женском сполу. Та неједнакост у раду око свога душевног развитка, коју налазимо код ова два спола, и ако не расте, него опада, опет непрестано траје од постанка човека, па до данас. У след тога, што је мушкиње у опште, са неким малим изузетком, у току свога проживљеног века, више упражњавало мозак него женскиње, и настала је та разлика, те је сад код њега мозак и већи по количини и савршенији по каквоћи.

Да је мозак код мушкиња већи него код женскиња — о томе нема сумње, јер је то већ доказано толиким фактима. Ту само још може бити сумње, да ли је и савршенији. Но кад се узме на ум природа мозга, нарочито оне сиве материје, онда се мора признати, да са количином расте упоредо и каквоћа. И даље, ако узмемо на ум онај општи биолошки закон, да је за виши и савршенији организам потребно више времена за неговање, него за организам нижи, па да и душевни развитак потребује времена према савршенству мозга ([1]), то опет морамо признати, да је код женскиња мозак мањег савршенства него код мушкиња, по што женскиње не само физично, но и душевно пре и сазре и опадне, него мушкиње.

Дакле мозак је код мушкиња и већи и савршенији, него код женскиња, а то опет није за то, што се једно зове

(1) Тамо: стр. 5.

мушкиње, а друго женскиње, то јест, због оних физичних разлика по којима се тако зову, него за то, што је једно више радило мозгом, него друго. Па лепо, рећи ће ко, допустимо, да та душевна разлика и не зависи ни од како друге разлике, осим разлике мозга и нерва, за што ви ту разлику изузимате из реда осталих физичних разлика спола?

Тако питање може се ставити, кад се узме у обзир, да се мозак мушкиња и по количини и по каквоћи разликује од мозга женскиња. Али ми ту разлику не увршћујемо у ред осталих разлика, које карактеришу спол прво за то, што та разлика није основна, него доцније прибављена и накаламљена; друго за то, што није стална него се непрестано колеба, час бива већа, час мања; и поглавито треће, што није општа, јер смо видели да женскиње код неких племена Африке и Инђије, показује већу душевну снагу, него мушкиње, а то значи, да има и већи и савршенији мозак.

Код неких племена женскиње је и сувише оптерећено једностраним физичним радом на штету нерва, а код других опет скоро ништа не ради, него седи беспослено у харему, од чега се опет затупљују нерви. Но и кад ради, оно наравно не може подједнако да ради свима групама нерва, него једнима више, другима мање, као што смо то видели и код мушкиња. Сад, према пословима, који су у део пали женском сполу, он је више или мање прилагодио и своју нервну систему. Познато је, на пример, да женскиње много више троши снаге на производење и више времена на неговање деце, него мушкиње, па је према томе код њих прилагођен и развитак нерва, па осећаја. Тако, на пример, код женскиња превлађују осећаји нежности.

Но и ако душевне особине спола не зависе од тако сталних узрока, као што су физичне особине спола, опет је веома тешко, да не рекнем немогуће, да се та два спола душевно изједначе. Не само што је тешко постићи једнакост односно

употребе средстава за развитак, у чему би се најзад и могло успети, него је тешко постићи једнакост односно саме основе за душевну радњу нервне системе, која је, у след дугог неједнаког упражњавања, постала неједнака. С тога и питање о равноправности женскиња са мушкињем треба да се раздвоји: на питање о равноправности у раду и на питање о равноправности у спреми.

Што се тиче првог, то јест, равноправности у раду, то оно још не може дуго доћи на дневни ред; јер и кад би се прокламовала, остала би илузорном, по што женскиње још не може подједнако са мушкињем да врши све послове, јер још нема за то једнаке ни физичне, ни душевне снаге.

Што се тиче онога другог, то јест, равноправности у спреми, то је оно поодавно на дневном реду. А већ и крајње је време, да је женскиње равноправно са мушкињем што се тиче употребе средстава за душевни развитак, да су им равноправно приступни сви просветни заводи, па и највиши.

Кад би на тај начин женскиње почело да вежба свој мозак у оној мери, у којој и мушкиње, онда би оно, можда у току времена и сустигло мушкиње, а где би се ово одало једностраном занимању, ту и претекло. За пример у том погледу могла би нам служити Северна Америка. Тамо је мушкиње узело, како по спреми тако и по раду, доста једнострани правац. По што им је поглавити задатак тековина, то су им трговачка и индустријска предузећа обична занимања. На то они троше скоро сву своју снагу и физичну и душевну. А, на против, женскињу остављено је тамо шире поље рада и свестранијег развитка. Поље науке и књижевности находи се скоро са свим у рукама женскиња. С тога је тамо женскиње, у погледу умног развитка, сустигло мушкиње, па можда ће га скоро и претећи, ако и даље остану тамо исти друштвени одношаји. Било би не само занимљиво, но и веома важно за науку, кад би се испитало и сазнало, да ли се код амери-

канског женскиња садашњег нараштаја, опажају какве промене у нервној системи, према женскињу ранијег нараштаја, као и према женскињу других нација и покрајина.

Но кад смо обраћали пажњу на душевне особине разних раса људских онда смо приметили, да са укрштањем раса ишчезавају и те особине, па шта више, да се у потомству њиховом добива и савршенији душевни тип. Па за то се и овде може да учини питање: по чему се тако и душевне особине спола не равнају путем спаривања, као што се особине расе равнају путем укрштавања? То је питање важно и ми ћемо на њега да обратимо пажњу.

Да се путем спаривања спола многе особине, како физичне тако и душевне, умањавају, а неке и са свим ишчезавају, о томе нема сумње, по што је то приступно проматрању свакога. И доиста, није тешко приметити, да се још и код мужа и жене, после неког времена заједничког живљења, показује већа сличност у осећању и мишљењу, него што је у почетку била. А код њихове деце још и већа. И не само што су деца у лицу много налик на родитеље, него и у нарави. Шта више, догађа се и то, да женска деца више личе на оца, а мушка на мајку. Но при свем том, неке црте како физичне тако и душевне, постају својина само спола, па се, као такова, преноси путем наследства, са једнога спола на други. Тако, на пример, и ако може отац пренети по наследству на своје женско дете скоро све црте свога лица, не може и браду; та се физична особина спола ограничава само на спол. Исто тако женска наслеђују од својих родитеља мањи обим тела, па наравно и мозга, него мушка деца. „То ограничавање наследности само на свој спол, вели Спенсер, тиче се и апарата мозга(¹).

Да женска деца наслеђују апарате мозга, као и друге апарате организма, у некој мери различне и мање савршене,

(¹) „Основи Псих.“ књ. I, стр. 12.

него мушка деца, то се потврђује и тим фактом, што се женска деца пре однегују, него мушка, јер по оном општем биолошком закону, као што смо видели, што је год организам савршенији, то је све више и потребно времена за одгајивање.

Та разлика, која се тако путем наследства преноси, као својина спола, и служи за основу оног мишљења, да је сада већ тешко изједначити та два спола односно душевног развитка. Но и ако је тешко није немогуће. Кад би се претходно оба спола изједначила у спреми, онда би се, после неког, макар и подужег времена, могла изједначити и односно количине и каквоће мозга и његових апарата. С тога пре свега треба решити питање о равноправности у спреми и женскиње има потпуно права, да то захтева.

После свега тога, што смо до сад казали, можемо се мало обазрети да видимо, како ми Срби данас стојимо у том погледу.

Кад је народ српски имао толико физичне и душевне снаге, да се одржи у овој лепој покрајини, преко које су прејуриле тако многе и тако разнолике расе људске; онда ми ни мало не сумњамо у животну снагу нашег народа и његову историјску мисију. Долазећи у додир са разним расама и имајући мешавине, то са Аварима и Бугарима, то са Грцима и Римљанима, Срби су произвели један веома угледан тип, како у физичном тако и у душевном погледу.

Како би се даље тај тип развио и каку данас улогу играо на пољу светске културе и човечанске цивилизације, може се бар од чести назирати по ономе душевноме полету, који је учињен за оно кратко време независног рада. Али је варварска сила стала томе на пут и за дуго време спречавала душевни развитак српског народа. Једно због тога, што су у тој борби виши сталежи код Срба, које изгинули које емигрирали; а друго због тога, што су Срби после дуго

време свога робовања имали једнолико занимање — били измећари туђину, — тек данас, после косовске пропасти на пет стотина година, српски народ изгледа веома једнолик. И ако сада има разлике у занимању, нема скоро никакве у сталежу. Прилагођивање према овим разликама занимања није још успело да произведе онаку диференцију, међу сталежима каку је више или мање, успело свуда код других народа. Код нас сви чланови друштва, ма каквог занимања били, стоје скоро на једнаком ступњу развитка, служе се скоро једном истом масом знања, једном истом количином идеја.

Ми овим нећемо да кажемо то, да код нас нема никакве интелигенције, па шта више, нећемо да кажемо ни то, да је она слаба, прем да је односно и слаба, него ми хоћемо овим да констатујемо само тај факт, да између наше интелигенције и наше простоте не постоји онака разлика каква на другим местима. А ово поглавито долази отуда: што су сви сталежи данашњег нашег друштва једног порекла, и то не давнашњег него тако рећи јучерашњег; што су сви они не само скоро поникли од једног истог корена, него тако и данас ничу. Па за то се до сад код нас сталежи нису туђили међу собом, и ако су једни били далеко интелигентнији од других, они су се спајали као сродни елементи, дружили као равноправни. И у след тога, они су могли лако да узајамно мењају своје мисли и жеље, своје радости и жалости, па и своје знање и незнање. Сви сталежи код нас живе у такој духовној заједници, да знање једнога постане лако својином другога. Наш сељак не само што је развитији од сељака друге ма које нације, него и влада већом сумом знања и више се руководи сувременим идејама.

Што дакле наш народ изгледа по развитку доста једнолик, није толико на штету наше интелигенције, колико на корист наше простоте, ту се простота више уздигла, него што се интелигенција спустила. Што се код нас образовани људи не либе необразованих, па се тиме олакшава обмена мисли и

распростирање знања: то зависи колико од јединства порекла толико и од демократског строја самог друштва, од равноправних односаја. Странци који су с почетка били врло радознали, да виде како ће изгледати наш парламенат, који састављају већином сељаци, били су не мало изненађени, кад су видели како се наши сељаци у скупштини пристојно понашају и како смишљено говоре.

Као што су код српског народа мале и незнатне душевне разлике између сталежа, тако су скоро исто мале и незнатне између спола. Код нас мушкиње мало је имало више прилика за вежбање мозга, него женскиње. Радња и једног и другог спола била је скоро једнолика; нити је код Срба женскиње и сувише оптерећено, као на неким местима (осим Црне Горе), нити је опет и сувише беспослено као на другим, а што је поглавито, радња је већином била заједничка. Неке кућевне послове вршило је искључиво женскиње, а неке пољске искључиво мушкиње; али већи део послова, вршила су оба спола у друштву, заједнички. Та скоро једнолика и при том заједничка радња, јесте поглавити узрок и тој сличности душевној, какву примећавамо данас, код нашег женскиња и мушкиња, више него код других племена.

Према свему овоме ми налазимо, да су код нас и физични и душевни услови веома повољни за правилни развитак. А међу те услове на прво место стављамо: једнакост. Истина, да разлика у образовању и богатству тежи да поремети ту једнакост, изазивајући и разлику у прилагођивању; али се опет та једнакост може неговати, а и подржавати једном друштвеном мером, као што је: равноправност.

А. Васиљевић.

ПОГЛЕД НА БОРБУ

ИЗМЕЂУ ЦЕНТРАЛИЗАЦИЈЕ И САМОУПРАВЕ (ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈЕ) НА ЗАПАДУ И У НАС.

Велики и живи покрет данашњега политички-друштвенога живота, који се у све већим размерима развија и напредује, унео је у данашњи политички живот множину разних праваца, начела и схватања, која се међу собом косе и укрштају и изазивљу жестоке и дуготрајне борбе међу представницима једнога или другога начела, правца или схватања. И отуда онда има у данашњем јавноме државноме животу толико разних и мучних питања, која још једнако стоје отворена и нерешена, око којих још једнако траје спор, јер се још не зна које ће начело или схватање победу одржати, на коју ће се страну борба најзад преломити. И ма колико да је о некоме јавноме питању већ говорено и расправљано ипак није ни мало залудно и сувишно опет га поново претресати и пречишћавати, јер ућутати о једноме питању, прекинути о њему можда дугу и уморну препирку и оставити га на страну, то још не значи решити то питање а ипак се оно најзад мора решити. А да би се лакше дошло и ближе домакло таквоме решењу свакојако је поновљено претресање питања нужно и корисно. Међу толиким политичким и државним питањима, која су у новије доба јако занимала умове и изазивала жестоке спорове, ми

наилазимо и на питање о централизацији и децентрализацији, које већ доста дуго време стоји на дневноме реду јевропске политичке дискусије. У нашој публицистици посебице није о томе питању баш тако много говорено и писано, оно је само тек по некад на махове и тренутно искакало на површину, додирнуто и у кратко претресано, а за тим се опет „изгубило у жагору" осталих питања, која су више на се обраћала пажњу наше публицистике. Можда је то тако и морало бити, јер је то питање о централизацији и самоуправи више неко секундарно (другога реда) питање, које разуме се мора много више места да уступа важнијим и главнијим питањима наше политичке организације, која стоје у првоме реду, а оно поред њих тек понекад може да се узме у обзир и тек онда може јаче изићи на средину и постати предмет пространијега и живљега претресања, кад та важнија и главнија питања већ једном буду пречишћена и решена. Да ли је збиља тако? Биће доста људи који мисле одиста да питање о томе, хоће ли управа бити централисана или децентралисана, није баш у првоме реду међу питањима, која се тичу политичкога уређења и строја извесне државе, па ипак се они по нашем убеђењу варају, јер један само пажљивији поглед на ток у развићу унутарњега државнога живота данашњих културних народа показаће нам, како питање о централизацији и децентрализацији спада међу најважнија и најглавнија питања политички-друштвене организације и како многи народи нису никако могли да дођу до сталности и утврђености својих унутарњих уставних одношаја само с тога, што поменуто питање у њих није било правилно и корисно решено.

Да бисмо се о томе уверили ваља нам само примера ради загледати у историју државнога стања и развића једнога од најобразованијих и најзапимљивијих данашњих народа, који је много пута доиста корачао на челу јевропскога културнога покрета, а то је народа француског. Извесно се може

казати да ни један народ цивилизованога света није више а може се казати баш и није ни толико пожртвовања, енергије и ентузијазма показао у тешкој и мучној борби за сваку напредну и велику политичку и социјалну мисао и да је народ француски вазда био први кад је ваљало раскидати са неком већ преживелом прошлошћу, са изанђалим политичким и друштвеним облицима и крвљу својом искупити и извојевати остварење новијих политички-друштвених начела, која су обележје данашњега државнога поретка и данашње државне организације. Држимо да нам нико неће оспорити то, што смо казали о томе великоме и племенитоме народу. Па ипак шта видимо на крају свију тих мучних покрета, борба и напора његових? Видимо како тај исти француски народ кроз толике десетине година при свој борби и свему напору ипак још никако не може своју државну организацију да утврди на чврстим и сталним уставним основама, како му се унутарње политичко стање непрестано врти и колеба око толиких неуспешних покушаја, како се један за другим на брзо измењују најразличнији државни и владавински облици и француско друштво немирно скаче и упада из републике у цезаризам, из овога у „легитимну“ монархију, из ове у уставну „грађанску“ монархију, па опет у републику, која свој веома кратки век завршује у брзо опет прелазом у цезаризам и т. д.

Одиста чудна појава, која многим политичким писцима и државним философима даде веома јакога и озбиљнога повода да дубље размисле и да потраже главни узрок томе крајње несталном и колебљивом политичком стању у унутарњости француске државе. Једни су га нагађали и тражили у овоме, други у ономе и није лако било погодити главни узрок тој чудној историјској појави. Да ли у францускоме народу не беше довољно интелектуалне и политичке образованости за посао свога унутарњега консолидовања? То доиста нико не може тврдити. Или можда тај народ није имао довољно енергије,

издржљивости, готовости на жртве и одушевљења за одбрану и одржање својих општих интереса, својих крвљу искупљених уставних слобода и главних услова за стално правилно уређење свога политичкога стања? Је ли он био можда одвише мек, млитав и спор за мушку борбу за своје народно право? Мало час смо на то питање одговорили; у томе погледу француски се народ извесно може мерити са сваким другим народом па га и — надмашити. Најзад за цело ни то не може нико тврдити, да у француском друштву није још довољно теоријски и практички разрађен и објашњен данашњи уставни представнички систем, да његова начела и његови појмови још нису довољно прешли у крв тога народа, да их није још довољно схватио и усвојио. Одвећ би банално било, кад бисмо то још хтели пространије доказивати.

Дакле један народ, који стоји на висини данашњега умнога и политичкога образовања, који је своју пробуђену свест и своју необичну енергију у борби за своје народно право сјајно доказао, у кога је уставност са свима својим начелима и појмовима тако пространо разрађена, претресана и практички примењивана, који у прсте познаје све разне формалне гаранције уставности, који је имао већ толике тачно и прецизно написане уставе и т. д., па ипак такав народ, који је другим јевропским народима био учитељ и проповедник великих начела од г. 1789., не може на своме дому та начела стално да оствари и утврди, не може да одомаћи и учврсти бар ту уставност, ту политичку организацију, коју је он за остале народе јевропскога копна у својој великој револуцији први извојевао. Где је главни узрок томе? Одиста важно и интересно питање. Доста дуго ни сами иначе веома бистри и оштроумни француски политички писци нису могли да га опазе, тек у новије доба они га нађоше, опазише и на среду изнеше. Ево како тај узрок објашњава један од признатих данашњих писаца и зналаца уставне теорије и

практике, проф. Бидерман[1], који о томе вели: „Што највише смета здравоме развићу и трајноме утврђењу представничкога система у Француској то је она огромна, безмерно развита централизација француске државе — тај систем који се не само укоренио у јако разгранатоме и тесно међу собом везаноме реду од установа, него — што је још горе — који је у наравима, у предањима, у целоме духу саме нације дубокога корена ухватио, који се мучно и тешко искорењује. У Инглеској се животна моћ и необориво дејствовање парламентаризма оснива веома великим, можда највећим делом на скоро потпуноме одсуству баш тога бирократски-управнога механизма, који се у Францеској налази преко мере развијен“. Дакле прекомерна централизација је узрок што францески народ не може уставност и представнички систем већ једном стално да извојује и утврди и доиста је то доказана, веома оригинална појава у историји унутрашњега политичкога живота тога народа, да су се као што већ поменусмо и као што је познато разни облици владе, устави и у опште политички стројеви мењали и један за другим долазили у великој брзини и разноликости, али је у свим тим разним и многобројним променама и скоковима из једне форме у другу, у целоме томе колебању и таласању једно остало стално и неизмењено, а то беше баш та поменута централизација, коју је стара монархија републици, република цезаризму стално и верно у наслеђе предавала те је као трајан и сталан елеменат францескога политичкога уређења непромењливо пролазила кроз све те разне промене. Батби говорећи о централизацији о томе добро каже: „Dans notre pays la question se pose dans des conditions qui ne se retrouvent nulle part ailleurs; car, la centralisation y forme une sorte de courant historique,

(1) Biedermann, D. Repräsentativ-Verfassungen mit Volkswahlen, стр. 84—91.

depuis Louis le Gros jusqu' à nos jours, et se confond en quelque sorte avec tout le développement de notre histoire"(1). Па тако исто Ханри Гало вели: „La France est, par droit historique, une nation centralisée. Bons ou mauvais, les régimes se succèdent chez elle; les rois s' en vont, mais la centralisation reste"(2). И баш за то, што је централизација остала непрестани састојак француске државне организације, што је била верни пратилац свију разних система, који су владали, за то она и јесте главни и највећи узрок, што репрезентативни систем није могао чист и здрав на дуже време да се одржи у тој земљи.

Тек у најновије доба почела је у Француској да се образује једна школа политичара и писаца, која је то основно зло француског државнога живота бистрим погледом опазила и познала и која је имала куражи да отпочне одсудну борбу против њега. Глава и један од првих оснивача те школе и уједно један од најбистријих умова француских, Токвиљ, истина не живи више, али они јасни, темељити и убедљиви назори и посматрања, што их је изнео у својим делима од велике и трајне вредности, а то је у познатоме делу „La démocratie en Amerique", и за тим у делу „L'ancien régime et la révolution" (1856) наджившe свога аутора, ухватише корена, добише многе речите и умне заступнике и извесно ће пре или после одржати победу у политичкој организацији француске државе. Међу главнијим следбеницима Токвиљевим и заступницима новијих и правилнијих погледа на државну управу можемо поменути Родоа(3), Бешара(4).

(1) B. Batbie, art. Décentralisation (Dictionnaire géneral de la politique V. livraison) стр. 658.

(2) Henri Galos, Le gouvernement libéral en France (Revue d. deux mondes).

(3) Raudot, La décadence de la France, Paris 1850 и други спис: La grandeur possible de la France, 1851.

(4) Béchard, Administration interieur de la France, а за тим: Introduction au droit municipal moderne, 1869.

Одилона Бароа и др.([1]). Та је дакле школа политичких писаца тражила као први услов за правилно развиће и утврђење представничкога система, да се укине централизација и да се уведе децентрализација т. ј. да се велики број атрибута и функција (послова), што су у централној влади у Паризу усредсређене, пренесе од чести на покрајинске (провинцијалне), кантоналне и месне државне власти, од чести на независне органе покрајинскога, кантоналнога и месног (општинскога) становништва, а ово највећма и пре свега, дакле оно, што се (по примеру Инглеске) зове народном самоуправом (selfgovernment).

Познато је да је француски конституционализам, како га је први теоријски основао и разрадио Монтескије, у главноме био скројен и смишљен по примеру и обрасцу инглескога државнога уређења и онда је збиља чудно, како није од Инглеске позајмљен и њен чувени „selfgovernment“, како се нису и у томе обзиру угледали на њен пример. Узрок је томе веома добро означио Гнајст([2]) казавши: „Већ у 18 веку француско је друштво инглески устав преобразило и прерадило у своме смислу..... Оштроумље, ученост, вредноћа и ревност тадашњих политичара извесно би потпуно довољна била за то, да се темељито проуче и упознају државне установе инглеске, само да се је то озбиљно хтело. Али оснивачима нових уставних учења, као и онима који су та конституциона учења даље развијали, на послетку није баш толико ни стало било до инглеских одношаја, колико до одношаја своје земље, и до својих властитих захтева, потреба, идеала. А за ту цељ беху у пола верно прегледани и наведени, у пола криво тумачени и схваћени инглески определаји много згоднији него истински одношаји самога живота. Први и главни проповедник нових учења,

---

([1]) B. Odillon Barot, De la centralisation et de ses êffets, Paris 1861.
([2]) Rud. Gneist, Verwaltung Justiz Rechtsweg, Staatsverwaltung u. Sebstverwaltung (Berl. 1869), стр. 199.

Монтескије, не имаћаше пред очима сам инглески устав, него Блекстонов коментар (институције), лепо написан учевник за инглеске слушаоце права, у коме је скоро са свим изостављен историјски ток развића целине, selfgovernment (самоуправа), одношај правосуђа према управи, систем правних контрола. А баш то беше оно, што је излагање учинило тако примамљивим за француске очи...“ Дакле у томе је објашњење како су Монтескије и остали могли имати пред очима инглески образац па ипак у њему не видети главни основни елеменат инглеске уставности и парламентаризма, главни и широки камен темељац, на коме цела та инглеска уставна зграда чврсто почива. Они су се угледали на инглески државни живот само у врху, у формама представништва, којима се окружује централна влада. Али основу, базис, они оставише непромењену, онако како се историјски затекла; а та основа беше: зависност покрајина и свију месности од центра, Париза, народ скоро са свим одвикнут од сваке општинске самораднье, безусловно уздање у наредбе многобројне и разгранате бирокрације. А да ли је збиља та тако развита и утврђена самоуправа (децентрализација), главна и чврста основа инглеске уставности, да ли је збиља у томе кључ за разумевање њене непоколебљиве трајности и утврђености? То је данас већ потпуно доказана ствар, о томе ни један познавач историје инглеске уставности не сумња и ту је довољно као на најнадлежније сведоке позвати се само на Гнајста, Џ. Стј. Миља, Телкампфа и др. па да је свако даље доказивање потпуно сувишно. Већ поменути француски писац Бешар позивајући се на Миља каже: „L'Angleterre, comme le remarque M. St. Mill, ne serait libre que de nom si les routes ordinaires, les voies ferrées, les banques, les sociétés d'assurances, les universités et les institutions de bienfaisance étaient dans les mains du gouvernement, si les institutions municipales et les con-

séils locaux avec toutes leurs attributions, se convertissaient en autant de departements de l'administration centrale; si les employés de ces diverses entreprises etaient nommés par le gouvernement et attendaient de lui leur avancement". А сам Мил каже: „Систем под-парламената (sous-parlements) за месне ствари мора се од сада сматрати као једна од основних установа сваке слободне владавине.... Нужно је дакле да осим представништва народнога, постоје још и представништва муниципална и провинцијална"(1). Признати, данас можда најтемељитији познавач инглеске државне организације Гнајст каже: „Selfgoverment сачињава саставни део правнога поретка као и државне управе. Нужно је било свакојако уметнути тај елеменат, да би се инглескоме уставу дао карактер „правне државе", тим елементом (међуметком, Zwischenbau) добише правне и парламентарне контроле државне управе свој ослонац и т. д.". Па на другоме месту(2) тај писац вели: „Тај међуметак (Zwischenbau), тај selfgovernment, то је оно, што је од 500 година на овамо инглески устав основало, развило и до данас одржало". Не вреди у осталом наводити поједине ставове и изразе Гнајстове, јер је он значење те инглеске самоуправе по одржање и утврђење инглескога представничкога система у својим пространим делима о елементима инглескога државнога устројства на широко објаснио и показао и управо је тај инглески „selfgovernment" учинио посебним предметом своје нарочите темељите студије. Најзад Телкампф, који је на лицу места испитивао и студовао инглеске установе, вели такође: „Без самоуправе као основе државни су устави као н. пр. у Француској и у опште код романских народа лако и брзо једно за другим обарани и уништени, докле је инглески устав развијан трајно и снажно

(1) Mill, La gouvern. réprésentatif. стр. 315.
(2) B. Gneist, D. preussische Kreisordnung in ihrer Bedeutg für den inneren Ausbau d. deutschen Verfassungs-staates, 1870. стр. 6.

и живи у целоме народу, јер се он тамо оснива и ослања на самоуправу општина и грофовстава, која од стародавнога времена у мислима и наравима становника живи и влада, и с тога се одбранила од свију нападаја". Па на другоме месту тај исти писац вели: „Сваки устав, који не почива на самоуправи као својој основи, виси тако рећи у ваздуху. Где те основе нема, као до сада у Францеској, ту је државни устав налик на неки лабав кров, који свака олуја лако обори и однесе, докле је инглески уставни живот проникнут самоуправом и основан на њој вазда са упорном снагом одолевао свима олујинама" (¹).

Иза овога, што смо сада тек у кратко навели, мислимо да ће ипак свакоме бити јасно, како смо збиља имали право кад смо горе казали како питање о централизацији и децентрализацији није никако питање другога него првога реда како оно одиста „спада међу најважнија и најглавнија питања политички-друштвене организације" јер нам је пример Францеске показао најеклатантније, како се може устав најтачније и најбоље формулисати и написати, како могу поједина питања уставне теорије бити веома прецизно и логички разрађена, па да ипак цела та уставност стоји на веома слабим и лабавим ногама, да је може сваки вихар одухнути, кад питање о основи, питање о централисаној или децентралисаној управи није како ваља решено и пречишћено.

А да бисмо још боље показали, како то збиља стоји што смо сада казали, ми ћемо међу разним узроцима и момен-

---

(¹) B. Dr. J. L. Tellkampf, Selbstverwaltung u. Reform der Gemeinde u. Kreisordnungen in Preussen u. Selfgovernment in England u. Nordamerika. Berlin 1872 стр. 2 и 32. — Уз наведене писце још ћемо навести и новијега публицисту Х. Мауруса који у својој важној књизи: Der moderne Verfassungsstaat kritisirt v. Dr. H. Maurus (Heidelberg, 1878) на стр. 258 наводи, како одиста инглески парламентаризам почива на народној самоуправи „auf der im Volkscharakter wurzelnden, von Anfang her bestandenen Einrichtung der Selbstthätitgkeit des Volkes für die Executive".

тима, који баш управо сам опстанак уставности и парламентаризма везују за питање о централизацији или децентрализацији, напоменути и одабрати само један који се сваки час може опазити, који стоји на видику свакоме, који гледа и проматра отвореним очима и мало већом пажњом разне појаве у данашњем уставноме животу и механизму; и с тога смо баш тај моменат изабрали, јер се о њему сваки може најпре и најлакше убедити и осведочити. То нам разуме се нико неће оспорити да је народно представништво најглавнији и управо карактеристичан састојак у уставном механизму, оно је централна полуга око које се све остало обрће, а то се народно представништво, које треба да је израз народне воље, оснива опет на општем народноме гласању, на избору. Ако тај избор није слободан и самосталан и ако по томе народно представништво није одиста слободан и непомућен израз свагдашње народне воље, онда се брише главна и најбитнија карактерна црта уставности, онда је та уставност привидна и лажна, корупција се увлачи и овлађује, уставност у брзо постаје пленом некога енергичкога властољупца, те се претвара у отворену диктатуру и цезаризам, или само животари као нека спољна декорација прикривеноме апсолутизму, који је баш због те уставне маске опаснији од голога, отвореног апсолутизма. Свакојако је дакле један од битних основних услова за утврђен опстанак и правилно развиће сваке истинске уставности да избори буду слободни и да буду неисквареии и непомућени израз народне воље. А како се то може ујемчити и обезбедити? Види се како је то једно од најглавнијих и најважнијих практичких питања у уставноме животу. Нема сумње да то није никако споредна и равнодушна, него на против веома значајна и важна ствар, хоће ли устав бити овако или онако састављен и написан, хоће ли у њему бити све тачно и јасно изложено, што сачињава карактер у истини демократскога представничкога система, хоће ли у

њему законодавна и контролна власт народнога представништва бити ујемчена у смислу народне суверености, хоће ли бити гарантована лична безбедност, слобода штампе, збора и удружења и т. д. али ма да је то тако, ипак уза све то шта ће бити од уставности, кад у пресудноме тренутку, у тренутку где се бира народно представништво народ није господар свога гласа и своје воље, кад у тој уставној државној организацији има веома важан, моћан и утицајан елеменат, који слободу и самосталност народнога избора може да спречава и квари и може да учини да тај избор не буде израз народне воље? А тај ће елеменат свакојако гледати, да своју моћ употреби у своме интересу, што му се ни мало не може замерити јер је природна тежња свакога друштвенога елемента, да што боље очува своје интересе у друштвеној организацији; ту се не може апеловати ни на какав платонизам, него ту ваља самом државном организацијом, самим обликом установа побринути се за то, да се један елеменат не може одвише раширити на рачун осталих елемената, у опште на рачун целине. Види се дакле да поред најслободније и најтачније израђенога устава, поред осталих грађанских и политичких слобода мора и треба да буде још нешто, што у пресудним тренутцима карактер уставности одржава и обезбеђује, а то је свакојако већ поменута основа њена, ваљано и правилно организована управа, која у парламентарним изборима игра веома значајну и моћну улогу. Свакојако дакле неопходно мора систем државне управе бити у армонији са захтевима слободне представничке владавине, а то значи да мора бити решено питање о централизацији или децентрализацији.

А да је то збиља тако, да збиља најглавнији захтев сваке уставности, а то је слобода и непомућеност народнога гласања и избора стоји у најтешњој вези са организацијом управе, то ћемо доказати и посведочити речима надлежних писаца, који су ту ствар са научном објективношћу и хлад-

ноћом проматрали и изложили. Ми ћемо пустити те писце да у место нас говоре, да овоме нашем излагању што већма дамо и очувамо карактер научне објективности, која у тих писаца никако не може бити сумњива. Већ навођени француски писац Ханри Гало о томе вели: „Nous n'hésitons pas à dire que le suffrage universel n'acquerra son indépendance que par une reforme radicale de notre organisation administrative. Comment éspérer la liberté des élections, lorsqu'une armée de fonctionnaires, d'agens de toute nature, qui vivent par le gouvernement, qui attendent de lui leur avancement, la récompense de leur zèle, qui espérent et craignent tout du pouvoir central, enserre le payѕ entier? Un mot lancé par ce maitre toutpuissant est du haut en bas de la hiérarchie comme le commandement d'un chef pour les troupes les mieux disciplinées. On ne le controle pas, on ne le discute pas; on l'exécute. Et à son tour quelle influence puissante ce corps des fonctionnares n'exerce-t-il pas sur les populations! Cet état des choses est non seulement la négation de l'indépendance du suffrage universel, mais aussi un obstacle à la formation de nos moeurs publiques. Jamais un peuple libre ne pourra vivre avec une pareille organisation, jamais l'opinion publique ne circulera avec assez de force pour être le véritable moteur des destinées du pays. Liberté et administration laissée à la discretion du pouvoir sont des termes contradictoires. L'histoire ne nous présente l'exemple d'aucun peuple où la liberté ait fleuri sous un tel régime". Па мало даље тај исти писац каже: „Aussi que voit-on au moment d'une élection? Sous la direction imprimée par le gouvernement tous les agens du pouvoir central spéculent sur les convoitises des populations: ici ils promettent un chemin, une église, des subventions pour créer des écoles, des halles, pour construire une bourse, un théatre; là ils s'engangent

à ouvrir une voie de communication, un chemin de fer, un canal. Le trésor public se répand en monnaie électorale sous les formes les plus variées. Aussi le plus souvent n'est-ce pas la question de politique générale qui se pose devent le scrutin. Les électeurs, au lieu de se demander quel est celui des candidats dont le talent et le caractère exerceront l'unfluence la plus salutaire sur la marche du gouvernement, se demandent quel est celui qui, par la nature des ses relations avec le pouvoir, obtiendra la plus large satisfaction de leurs besoins locaux. Les consequences de cet ordre des choses ne sont que trop facile à tirer: action décisive du gouvernement sur le personel électoral, sujetion de l'esprit politique à l'esprit de clocher, corruption systématique des moeurs publiques, annihilation de toute initiative individuelle ou locale au profit de l'autorité centrale. Ici se presente donc dans toute sa gravité le problème de la centralisation"(1).

Да узмемо сад опет Гнајста, као једнога од најнадлежнијих а при томе са свим објективних научника; он вели: „Уставно државно право јевропскога континента, које се сматрало као неки jus gentium (опште међународно право) средње-јевропскога друштва, састоји се у преношењу начина владе самоуправне инглеске џентри (gentry) на континенталну чиновничку државу са потпуним изостављањем оних средњих елемената и међуметака selfgovernment-а, судских контрола и правних контрола тога selfgovernment-а. То изостављање сачињава главну основу тих континенталних уставних учења у супротности према правоме уставноме и управноме праву Инглеске. Но тим се изостављањем помера и квари карактер парламентарних контрола, као и цео основни карактер некога првога и другога дома". Па мало даље Гнајст

(1) H. Galos, Le gouvernement libéral en France, стр. 136—138.

описује последице што их доноси са собом та централисана управа у континенталној „чиновничкој држави“ као што је он зове; он набраја овакве последице: „1). Систематска злоупотреба званичничке власти, а посебице полиције и државнога тужилаштва, у интересу свагдашње већине против мањине, јаче класе против слабије. Најближе је искушење по правилу у полицајној власти — искушење, да се закони, који су донесени против крадљиваца и скитница, употребе на то да се оштети част и имање оним лицима, која друкчије мисле о цркви и држави него „владајућа партија“ и т. д. 2). Систематска злоупотреба права постављања и наименовања чиновника (patronage), које право кад нема самоуправе (selfgovernmet-a) масу звања ставља на расположење партији која влада. 3). Кварење и поремећење целога јавнога права заједничким узајамним упливом оба горња момента. По што се као услов наименовања поставља партизанско учешће чиновника у борби друштвено политичких класа, то је онда у томе уједно и упућивање на партајску употребу свога званичнога права; а по што је управни чиновник у исто доба и судија о законитости свога акта, то отуда излази неправилно развиће (Verbildung) целога јавноправнога поретка. Закони о постављању чиновника, о концесијама за радње, о полицији безбедности, о пасошима, праву настањивања и прогањања и т. д. добивају са свим промењен смисао. Сва права државе постају партајским наградама или средствима за претњу и застрашење противника. Главни пак циљ полицајној власти постаје то, да влада парламентским изборима. Докле друштво мисли, да оно својим апсолутним правом одобравања буџета и новчаних средстава неограничено влада министарском управом, дотле се у самој ствари одношај баш обрће: неограничена полицајна власт влада парламентским изборима као трајно правило и уклања се и узмиче само испред револуционих струја и

супротности. Том смешом и збрком инглескога уставнога система са континенталним управним системима не постаје, као у Инглеској, владајућа партија него партајична влада... Таква влада није у стању, баш и кад би хтела, да једно с другим веже устав и управу, да административно право утврди и огради сталним законима и да оснује у истини уставну владавину. Такви државни устави не могу дакле ни за корак у напред да се помакну у образовању и развићу утврђенога административнога (управнога) права, самоуправе (selfgovernment-а), владавине по законима. Промена система ту само може значити непрестано напредовање у процесу распада и расцепа, који све даље одмиче и одводи од образовања правне државе"(1). Ето тако описује ту ствар тако озбиљан и објективан писац и научник као што је Гнајст, који доиста са теоријске висине хладно и непристрасно гледа и проматра појаве и ток у развићу данашње уставне државе, коме се ни из далека не може пришивати некаква партизанска страсност и тенденциозно навијање на калуп овога или онога политичкога правца.

Још ћемо се позвати на већ напоменутога новијега писца Бидермана, о коме смо већ горе казали како је признат као један од најбољих немачких познавача данашње уставне теорије и практике, који у исто доба са научном савесношћу и непристрасношћу оцењује и претреса разна питања уставне организације. Тај писац у већ наведеном резоновању о францеској уставности и о узроцима за што она није могла никако да се одомаћи и утврди наставља: „Свака влада у Францеској ослањајући се на многобројно и чврсто дисциплинисано чиновништво, које је потпуно за њу везано законодавством а још већма природом самих одношаја, свака дакле влада има на томе основу голему моћ, која слободно развиће и снажно

(1) В. то све у већ наведеној књизи: Verwaltung Justiz Rechtsweg, Staatsverwaltung u. Selbstverwaltung. стр. 199—203.

саделовање уставних фактора поред ње не допушта и по томе се вазда труди да те факторе или силом укине и уклони или корупцијом ослаби. За једно и друго даје јој систем централизације пуно средстава и путева. Где је цела земља прекриљена и обасута огромном множином од владе наименованих и потпуно од ње зависних чиновника, ту је ласно имати пресуднога утицаја на изборе. И где скоро свака поправка јавних завода и установа, чак до најмање општине, где употреба јавних прихода за локалне цели, где давање концесија и осталих разних олакшица и доброчинстава појединима неограничено зависи од владе, ту све то за владу постају веома згодна средства, да утиче на убеђења и савест депутираца. Све су владе у Францеској обилато служиле се тим средствима — силе или лукавства..... И тако у Францеској устав, представнички систем, парламентаризам ни под којом владом не постаде „истином“. А још је најзанимљивије и најчудније што баш они који су највећма викали да „устав треба да постане истином“ (као што је познато то беше лозинка опозиције против Бурбона и програм, којим је јулијско орлеанско краљевство отпочело)(¹) баш ти исти су после тога највише томе допринели, да то постане немогућно, јер су радили на одржању и утврђењу баш оних установа, које сметају потпуноме развићу уставно-парламентарнога живота у Францеској. Како Тјер тако и Гизо, вође двеју главних странака, које су се под Луј Филипом бориле о владу, беху одлучни пристаоци оне државне и владине свемоћности и оне заплетене управе, која се у све и сва меша, која све у својим рукама држи и која је плод система административне централизације, чију су убитачност и штетност по слободу почели увиђати веома доцкан — тек онда кад су већ давно одступили били са позорнице свога практичкога др-

(¹) Луј Филип је свечано казао: »La charte serais désormais une vérité«.

жавничкога рада. Ни Тјер ни Гизо нису се ни мало устезали да се у највећој мери служе средствима централизације и тешко да је било ватренијега хвалиоца тога система него што беше знаменити писац историје консулата и царевине“ ([1]).

Ми бисмо могли ове наводе још умножити и више њих нанизати, али мислимо да је и ово што смо до сада навели и напоменули довољно да се увиди велика, битна важност тога питања о организацији управе. Држимо да ће ово моћи и оне, који важност тога питања нису у пуној мери оценили, да убеди, да је њихова оцена погрешна била, да то питање није никако секундарно, него да оно мора стајати свакојако међу питањима првога реда, кад се поведе реч о томе, како ће се у некоме народу уставност и представнички систем основати на чврстоме и широкоме темељу, а да не мора без ослонца висити у ваздуху или сваки час бити у опасности, да се изметне у лажну привидну уставност. И по томе онда свакојако у данашњим великим и пространим научним и публицистичким дебатама о условима и суштаственим захтевима добре и ваљане уставне организације вазда се јавља и на дневни ред излази и то питање о централизацији и самоуправи, оно се пажљиво и брижљиво претреса и расправља у свима земљама, које хоће да се организују на уставним парламентарним основама. У Француској и у Белгији оно се зове борба међу централизацијом и децентрализацијом, у Немачкој оно је борба међу федерализмом и централизмом или унитаризмом; у Инглеској оно се јавља под именом конфликта између права владе и између локалних слобода; у Италији, у Шпанији оно је опет федерација или јединство; чак у сједињеним државама америчким „демократи“ и „републиканци“ боре се сваки дан на томе терену. И онда одиста стоји оно што је Гало казао да се јавља проблем централи-

([1]) B. Biederman, D. Repräsentativ-Verfassung, стр. 85—87.

зације у свој својој тежини и важности, или што је казао други новији француски писац ([1]) говорећи такође о томе питању: „Cette grave question préoccupe donc à un égal degré l'ancien et le nouveau monde“.

Па зар се то питање не јавља према томе и у нас у свој својој тежини и важности? Извесно је да је у нашој земљи данас општа тежња, да се права и здрава уставност што бољеујемчи и утемељи, па зар онда смемо то важно питање оставити негде у куту, у последњим редовима међу питањима, која ваља претрести и расправити, те се на њега тек само по некад онако припадом и мимогред обазрети, па га онда опет за дуже време заборавити и забацити? Према свему што смо до сада навели мислимо да ће се сваки са нама сложити у томе, да то питање потнуно заслужује да се потанко и темељито проучи и да није довољно од времена на време излазити на среду са предлозима и пројектима, како би посебице и у појединостима ваљало да се организује н. пр. срез и општина на самоуправној основи ([2]), него да треба осим тога и пре тога цело то питање да се претресе и расправи са своје опште начелне стране, у самим својим теоријским и практичким основама, у своме дубљем културно-историјском и политичком току и значењу, а за тим да се прегледа и изложи историја тога питања у осталим културним и напредним земљама, да се прикупе и саопште главни и важнији разлози, са којима су у тим образованим земљама браниоци централизације и децентрализације један према другоме на мегдан излазили и најзад да се види и проучи шта се у

([1]) B. P. Deloynes, La nouvelle loi départamentale française (Revue d. droit intern. et de législation comparée T. 1870) стр. 623.

([2]) Криво би нас разумео ко би мислио, да ми тиме побијамо или мало уважавамо вредност и нужност тих потанко и у појединостима изнесених предлога. То никако! Напротив ти су пројекти и нацрти корисни и савремени, али само пре њих или бар уз њих упоредо треба да дође оно што ми у тексту помињемо. Једно је без другога непотпуно.

томе питању и данас још налази тек у стадији теоријскога захтева, а шта је већ практички уведено и остварено у овој или оној земљи. Кад се то у довољној мери учини онда ће цело то питање у потпуном своме замашају и значењу бити свакоме пред очима и тада ће и онај део јавнога мишљења, који то питање није схватао у његовом начелном пресудноме значењу по саму уставност у опште, добити правилнији поглед на ту ствар. Многи данас гледају на поменуте предлоге и пројекте као на продукте посебнога партијскога становишта и држе да је то особина политичкога радикализма и према томе мисле да неко може бити са свим искрен пријатељ праве и непомућене уставности, да може бити јако заузет за утврђење представничкога парламентарнога система, а да ипак не мора при томе толику важност полагати на питање о организацији управе, о организацији самоуправнога среза и општине, у опште дакле на питање о децентрализацији. Али кад се тим оданим и искреним пријатељима уставности покаже и докаже, како у самоме начелу та уставност не може да се утврди и одржи без промене самих управних основа данашњега државнога строја, без темељите и добро организоване самоуправе, онда ће они свакојако другим очима гледати и на саме те поменуте пројекте, ови ће за њих добити са свим већу важност и увидеће да то питање заслужује много озбиљнију пажњу, но што је то до сада било. Не можемо а да опет не наведемо речи већ поменутога француског публицисте Гало-а ма нас ко и прекорио, да одвише нагомилавамо те стране цитате; али је Гало то према нашем мишљењу тако лепо казао да ми не умемо боље о томе да се изразимо но што је он учинио; он вели: „Tous les partis sont intéressés à l'émancipation locale; car sans elle les plébiscites auront beau succéder aux plébiscites, le suffrage universel, dominé par l'administration, restera une machine qui, à moins d'explosion, obéit invariablement à celui qui la manie. Les hommes qu'un coup de force, qu'une

révolution met au pouvoir sont alors surs de ne trouver nulle part de résistance, parce que nulle part n'existent ces organisations indépendantes capables de servir de point de ralliement aux populations troublées ou menacées dans leurs sentimens et leurs interets. Voilà l'explication de ces bouleversemens. si fréquens depuis un siècle, qui empêchant la France d'asseoir définitivement sa constitution politique; voilà la cause de cette émulation maladive qui anime tous les partis de la criminelle pensée do se renverser mutuellement par la violence, de s'imposer à la nation en vainqueurs et non en représentans sincères de sa volonté. Il est donc indispensable que désormais la commune, le canton, l'arrondissement et le département aient une personalité politique, et ne soient plus une simple expression géographique, un cadre uniquement destiné à rendre l'administration plus facile".

Свакојако дакле држимо да није никако сувишно него на против веома корисно и нужно, да се питање о централизацији и децентрализацији опет поново покрене и свестрано почне претресати у нашој публицистици, да се пречисте појмови, који у то питање улазе, те да се хладним и брижљивим испитивањем и обавештењем дође до правилних погледа на ту важну страну уставнога политичкога преображаја. Наумили смо да у овој расправи нешто од своје стране допринесемо тој јавној цели и да се мало позабавимо тим питањем. Разуме се да ми нити имамо нити можемо имати намеру, да у овакој једној и то сразмерно краткој расправи исцрпемо све што се на то питање односи, да га потпуно претресемо како у његовом оиштем начелном значењу тако и у свима појединостима; за то би свакојако нуждан био цео низ оваквих расправа а нужна би била можда још пространија и дужа студија, но што смо је ми могли до сада томе питању посветити. Ми ћемо се дакле свакојако у овоме своме теоријскоме покушају ограничити на то, да бацимо један објективан на-

учни поглед на ту замашну и значајну борбу између централизације и самоуправе, да обележимо неке важније опште моменте тога питања, да изнесемо и изложимо по неке знатније разлоге за и против једнога и другога система те да тако дођемо до некога сталнога теоријскога резултата и гледишта са кога се може то питање решити корисно и успешно по уставну оргинизацију. Ми ћемо бити задовољни ако овај наш покушај обрати што већу пажњу надлежних људи овоме питању и ако покрене коју спремнију и искуснију снагу, да о њему дубље и потање размисли и своје мишљење на среду изнесе.

Приступајући самоме питању, о коме је реч, ваља нам пре свега констатовати, да се цела борба између система бирократске централизације и самоуправне децентрализације управо састоји у борби против централизације а за децентрализацију; такав је претежни карактер те борбе у великој већини оних земаља, где је она отпочета и где се још једнако води. А то је с тога, што је централизација онај облик и систем управе, који у великој већини јевропских земаља постоји, који се затекао, дакле свакојако систем који влада; према томе нема потребе ни нужде тек борити се за централизацију, наваљивати да се она уведе, доказивати њену преку нужност и корисност, него на против, потреба је борити се против ње, доказивати њене штетне и рђаве стране, у опште дакле ићи за тим да се прекомерна централизација укине и замени правилно и добро смишљеном и уређеном децентрализацијом. Браниоци и заступници централизације имају данас бар фактички далеко згоднији и лакши положај, они се налазе у стању „beati possidentes“, они су још једнако чврсто ушанчени иза бедема тога система, који још једнако тврдо постоји, који се од векова затекао, који има дуговремени опстанак, историјску традицију за се и који је услед тога разуме се и доста јакога корена ухватио у навикама, погледима и предању самога народа. Осим тога та је

централизација онда кад је настала у јевропском државном животу имала у извесној фази историјскога развића јевропскога друштва своју прелазну нужну и релативно корисну улогу и многи се данашњи њени браниоци непрестано још на то позивају а не узимају или можда неће да узму на ум, да је она ту своју улогу већ давно извршила и да је сад већ преживела своје доба, као што је било и са многим другим политички-друштвеним системима, па је сад дошло време, где она треба да се замени другим системом управе, који ће бити у бољој сагласности са основним карактером данашњега државнога устројства и данашњих политички-културних потреба.

А како се то догодило и какав је историјски узрок томе те се централизација скоро на све стране затекла као „владајући“ систем управе на јевропскоме копну? То је занимљиво питање а осим тога нужно је да га овде у кратко додирнемо још и с тога, што ће нам одговор на то питање одмах и то нај јасније показати, да је централизација у данашњи државни организам ушла као један наслеђени страни елеменат из раније већ претурене епохе државнога развића и да по томе она неминовно пре или после мора да испадне из данашње државне организације као неки заостали остатак прошлости, који се некако провукао и утиснуо у данашњи политички строј.

Кад и у след чега је управо настала у јевропском државном животу централизација, која се у главноме још и до данас одржала? Познато је да је у феодалној држави средњег века владала једна врста децентрализације, која се састојала у највећој раздробљености државних функција, које су се на ситно поделиле међу разне безбројне автономне „суверене“ корпорације и та је раздробљеност владала у законодавству, у правосуђу и у администрацији. Држава се управо изгубила и утопила у властеоским и сталешким привилегијама и централна државна власт, која беше представљена у монархији,

беше све већма ограничена и потиснута на веома мали и узан круг и постаде најзад сенком и играчком у рукама силнога и великога властеоства([1]). Најзад монархија наслањајући се на нови грађански ред, који је поникао у градовима и на саму масу народа, која је стењала под притиском феодалних малих и великих господара, отпоче одсудну борбу против те феодалне раздробљености и против властеле, која јој беше израсла над главом; монархији је испало за руком да одржи победу и да сломи властеоску надмоћност и њихове привилегије, које су се шириле на штету државне целине и јединке. Како је и чиме монархија то могла да изврши? Она је то могла да изврши и фактички извршила једино путем централизације (усредсређења) пређе раздробљених државних функција у рукама централне власти, у рукама монарховим, а орган и помоћник у томе послу беше јој једна моћ, која је у течају времена веома ојачала, а то беше плаћено чиновништво или т. н. бирократија, која иде увек упоредо са централизацијом, јер централизација и бирократија једно друго неминовно прате и условљавају. Бирократија је прво постала из приватнога чиновништва монархије и ова је владала преко и средством тога чиновништва. Та је бирократија најглавнији фактор који је монархији дао снагу и способност, да борбу са феодалном аристократијом издржи и са победом доврши, јер је најзад и сама аристрократија почела улазити у тај чиновнички ред. Бирократија је дакле као главни орган монархије ушла као нов елеменат у тадашње поцепано на неслободи масе основано друштво и она је тада представљала неку умну аристокрацију, која је битно допринела к уништењу и

([1]) Béchard, Introduction au droit municipal moderne, на стр. 12 каже о томе: „... on voit la royauté féodale se mouvoir dans d'étroites limites cinconscrites par les libertés de l'Église, par les droits seigneuriaux, par les États généraux et provinciaux, par les franchises communales, par l'autorité judiciaire et administrative des Parlements“.

укидању аристократије по рођењу. То је данас дакле у историји јевропскога државно-политичкога развића већ призната ствар, да је монархија помоћу централизације и бирократије, дакле усредсређењем неограничене законодавне и административне власти у својим рукама, поступно прогутала све негдашње мање и разноврсне феодалне власти, укинула разна сталешка заступништва, потчинила и надвладала све разне средњевечне корпоративно одељене животне кругове, који донде у себи имађаху свој центар и правила свога опстанка и кретања. Монархија се подиже као највиша и најјача политички-друштвена моћ на развалинама аристократско-феодалнога поретка и настаде период апсолутизма.

Ту се дакле сад извршио историјски прелаз из средњевечне државне раздробљености, из феодалне државе у модерну територијално и политички уједињену државу. Тај је прелаз био у то доба нуждан, он је представљао једну даљу стадију у поступном развићу државнога живота и ту је централизација са бирократијом имала свога прелазнога оправдања и своје користи, разуме се кад се ствар посматра са гледишта историјскога поступнога развића, како је он фактички текао, а не са гледишта извесне апстрактне теорије. И по томе се дакле види, како је апсолутна монархија нарочито 17 и 18 века, употребила централизацију са бирократијом као главну полугу да феодални државни поредак из темеља потресе и преокрене(1) и да га претвори у чврсто усредсређену државу, у којој се влада по једноме калупу из свемоћнога центра помоћу разасуте и организоване чиновничке јерархије. И тако дакле бирократска централизација беше уједно и главна основа, на којој је апсолутизам почивао. Она сачињава битну карактерну црту апсолутистичкога пе-

(1) Тако Гнајст за Францеску каже: „Под Лујем XIV довршује се дакле природни факт, да сталеже савлађује и укида организам чиновништва“. В. Verwaltung, Justiz, Rechtsweg etc. стр. 20 и 21.

риода; она беше логички саставни елеменат тога државнога строја. Тај се сада у кратко описани процес извршио пре или после у свима државама јевропскога копна(1).

Занимљиво ће бити да овде мимогред напоменемо како се и у нашој старој држави средњега века јасно опажа тај исти ход и процес у унутарњем државном развићу. Мајков добро напомиње како „други знатан посленик у државном послу бејаше властеоство. Оно је тврдо чувало своје користи и мешало се у најзнатније државне преврате. Душану би суђено сачувати народ ода зла, које могаше изаћи од кавге између Немањића и од силе која бејаше у властеоства". И одиста је Душан моћном руком захватио у дотадашње племенско уређење, у властеоске привилегије и раздробљеност државне власти и његову је мисао опет Мајков добро означио казавши: „У држави како је он разумеваше, већ није могло бити онаке деобе; у управи није могло бити породичних рачуна ни патријархалности: с једне је стране закон и самодржавна воља а с друге целина земље као државе и једна власт". Дакле Душан као што исти историк каже „учини Србију једном државом у данашњем смислу". Свакојако дакле тај прелаз из феодално-аристократскога поретка у уједињену државу у модерном смислу у Србији се већ почео у велико извршивати још у Душаново доба; и ту је опет своју историјску неопходну улогу играла чиновничка централизација. Душан је одиста увео са свим нов ред државних достојанственика и чиновника, који су били једино органи централне монархове воље и о томе каже Мајков: „Појави се ново властеоство, не као дружина нити по рођењу, него изабрано по заслугама, које ко имаше. Око Душана стекоше се људи који служише из разних

(1) В. о томе за Немачку и Францеску: Gneist у већ поменутим делима. — За тим: Petsche, Geschichte u. Geschichtschreibung unserer Zeit. Leipzig 1865. стр. 172—175.

српских земаља и редова и он их дарива достојанствима и дужностима“. То дакле свакојако беше оно исто, што и бирократија у осталој Јевропи; чиновништво је уређено по грчкоме обрасцу([1]) и оно је тада одиста на супрот старој аристократији по рођењу представљало неку умну аристократију заслуге, која се разуме се мерила мерилом апсолутно-монархијских тежња и погледа. „Све је ово ишло на супрот властеоству“ и „властели се стављају под закон“ као што исти наведени историк вели. Па даље још Мајков са истога гледишта схвата и Душаново узимање царске титуле и вели: „Душан виде с високом мишљу својом о власти да пређашње име краљевско није довољно за његове намере и да у њему нема доста места за све што је о власти мислио и за то се назва царем у једнаком смислу са царевима грчким. Тим властела изгубише своје значење и посташе поданици као и сви други“. Најзад вели како Душан не само подиже Србији спољно значење „него је и изнутра преобрази унесавши у њу начела државнога живота. До то доба грађански јој живот стајаше под старом племенском уредбом; али га Душан преобрази тако да се у свему њему показује самодржавна власт, која се почиње и састављена је само у владаоцу“. Мислимо да је довољно ово што смо навели да се види како је одиста Душанова Србија већ била савладала и претурила период феодално-властеоске раздробљености и привилегија те је већ потпуно била пошла путем централисане апсолутне монархије, која је свакојако прелазно нужна била да се оснује и утврди државна мисао, државна целина и једнина([2]).

([1]) „Душан преобразивши двор и управу према грчкоме, поставио је особите управитеље и чиновнике, који се зваху деспоти, севасти или севастократори и кесари и т. д.“ Мајков, Историја срп. народа, стр. 69 и 70.

([2]) Разуме се да су ови податци о нашој старој држ. организацији веома површни, кад смо ограничени на то, да пабирчимо мршаве напомене Мајковљеве, коме и за то морамо бити захвални, кад већ

И после овога лако је увидети откуда се на копну јевропскоме централизација са бирократијом затекла као општи облик и систем управе, који на све стране влада; она просто беше наслеђе апсолутистичкога периода, који је данашњој фази државнога живота непосредно претходио. И отуда излази да смо имали пуно основа кад казасмо, како је централизација збиља стран елеменат једне прошле епохе, који је заостао и неприметно се утиснуо у данашњи уставни државни строј. Прекомерна апсолутистичка централизација 17 и 18 века учинила је своју услугу и извршила своју историјску улогу, она је неразориво утврдила начело државне једнине и целине, и сад је већ у велико настало доба, где је она не само непотребна него и опасна и где треба озбиљно мислити о томе, како ће се она већ једном укинути и савременијим системом управе заменити.

Да је то збиља тако навешћемо још ради боље потврде потпуно компетентно мишљење Гнајстово, који је ту ствар дубље и темељније проучио но ма који други научник јевропски. Говорећи о француском државном уређењу он вели: „Као у апсолутизму остаје дакле сва државна радња монополисана у нарочитоме чиновништву и по томе настаје непосредована супротност између слободоумно

наши домаћи историци налазе за нужно, да се и одвише баве тачним даном рођења или смрти овога или онога владаоца, тачним именима краљица, пореклом овога или онога великаша и т. д. што су свакојако такође занимљиве и важне ствари, али ма колико да о њима дознамо, ипак оне не могу ни мало да буду накнада за велико непознавање и таму, којом је још једнако завијено потање државно уређење, политички и социјални односи, поступни ток у историјскоме развићу разних момената, који су утицали на облик држ. организације, на народно стање у опште и т. д. а та питања чини нам се да су бар толико исто важна ако не важнија од оних горе поменутих. По нашем мишљењу свакојако би нужно било да наши историци обрате пажњу и на та питања, од чијега познавања имаћемо како нам се чини много веће користи но од тога кад тачно знамо да ли се неки „деспот“ звао овако или онако и т. д.

мишљенога устава и апсолутистички организоване управе". За тим говорећи о нужној реформи немачке државне управе наводи како она мора да се преобрази у смислу самоуправе а противно данашњој од апсолутизма наслеђеној централизацији па онда каже како се „непознавање и неувиђање те истине оснива на нејасности назора, који владају, а та нејасност као наслеђе апсолутне државе само се понајлак може савладати. Монополисање сваке непрекидне, знатније политичке радње у чиновништву од заната (berufsmässigen Beamtenthum) оставило је за собом у вишим слојевима немачкога друштва још више него у самим средњим класама такву непоузданост и непотпуност назора баш у тој области" и т. д. Па по што је за тим у општим цртама напоменуо како треба самоуправа да се организује као неопходан елеменат за потпуно армонијско развиће немачке уставне државе он завршује: „Тек тиме ће се већ једном измирити непосредована противречност између устава конституционе државе и између заостале и наслеђене управе апсолутне државе"(¹).

А како је та централизација из апсолутистичкога периода прешла и увукла се и у доцнију уставну епоху, то смо већ горе у кратко додирнули. Ми смо казали како је већ више од сто година стара та мода и навика јевропскога континента, да се диви инглеским установама и да тражи у њима начела, која би се могла пренети и применити и на континенталне државне одношаје. Монтескије је у томе постао пример и образац свима доцнијим слободоумнијим политичким писцима. Његови списи а нарочито његов „Esprit des lois" постаде неком врстом политичкога јеванђеља, које је у безбројним издањима прештампавано и које је од г. 1789 на

(¹) B. Gneist, D. preussische Kreisordnung in ihrer Bedeutg für den inneren Ausbau des deutschen Verfassungsstaates, предговор стр. V и VI.

до данас добило званичну потврду и званични израз у разним писаним „картама“, конституцијама нових уставних држава јевропскога копна. Но то јеванђеље народима континенталним ипак није донело слободу. За неких осамдесет година не могоше изостати многа „разочаравања“ и дезилузије; „па ипак чим је опет једном смишљен и потврђен неки нови „устав“, опет су поново томе веровали“ као што вели један новији немачки безимени писац(¹). И чини се као да згодан пут, што га Монтескије показа, не беше пут, који води циљу. Шта беше последица томе? Последица беше, да је сад опет од једном настала противна мода, да се то подражавање и угледање на инглеске установе проглашује као „непрактично“. А међу тим се слабо ко сећао и домишљао, да можда само слика, што су је начинили и створили о инглескоме уставу, беше непотпуна и неупотребљива. Но ипак привлачна сила инглеске уставности није се могла никако изгубити и са свим угасити; нарочито у последње доба опет се појавише нови списи, од чести из саме Инглеске, од чести у Немачкој, који узеше на се задатак да посредују и потпомогну боље познавање инглескога државног уређења. Опште је признато да на челу тих писаца стоји без сумње већ више пута поменути Гнајст. Онај безимени немачки публициста, кога смо мало час навели и који је очевидно велики поштовалац, ученик и следбеник Гнајстов, каже о томе веома добро: „Он (Гнајст) дао је неспорне доказе, да недаће и неуспеси континенталних устава по инглескоме обрасцу немају свој узрок у манама и недостатцима самога оригинала, него у непотпуном и крајње површном познавању тога оригинала. Што су до сада сматрали као инглески устав, то беше највидљивији сјајни апарат парламента и парламентарне владе, који се апарат као што изгледаше могао ве-

(¹) B. Gneist u. Stuart Mill, Eine politische Parallele. Berliin, 1869. стр. 21.

ома згодно и лако пренети у сваку другу државу. Но при томе је за познавање целога недостајала само једна „маленкост“ а то је целокупно административно право, цело самоуправно (комунално) уређење, на коме се као на основи парламенат подиже само као врх, као завршетак. На континенту дакле хтедоше да отпочну с краја, с врха; то је наравно изгледало као најкраћи пут да се што брже дође до жељене уставне политичке слободе, али се тиме није дошло циљу. Истина и о самоуправи су нешто чули, познавали су је по имену, али њена суштина остаде прилично тамна и непозната“(1).

Мислимо да смо довољно објаснили, како се могло догодити да је на копну јевропскоме из доба апсолутизма наслеђени управни систем провукао се и у уставни период, да је остао „владајући“ облик управе, јер нису опазили, да поред увођења самога устава и парламентарне владе ваља и сам облик управе, какав је постао за време апсолутизма, изменити; на то се нису обазирали и тако су унели у нови уставни поредак континенталних држава једну нелогичност и унутарњу супротност, од које тај поредак још једнако и данас болује и која је најзад неминовно морала довести до велике борбе између централизације и децентрализације. И ту је онда одиста поникао један од најтежих проблема у унутарњем строју данашњих уставних држава; један је немачки писац (2) о томе добро казао: „Парламентаризам је баш управо супротан централизацији. Он је у Инглеској постао из сајуза и везе друштвених сталежа против апсолутне власти монархије и спречио је централизлцију управе у којој је монархија дала израза и маха својој сили да покори и потчини „владајуће“ сталеже. Но на јевропскоме

(1) B. Gneist u. Stuart Mill, стр. 22.

(2) Ernst Petsche, Geschtchte u. Geschichtschreibung unserer Zeit, стр. 175 и 176.

копну влада централизација и ту би се увођењем парламентаризма одиста створио тај проблем да се две супротне и противуречиве појаве друштвене или пусте да једна другу узајамно потру или да се измире и изједначе". А ово последње разуме се није могуће и тај проблем не „да би се створио" него је одиста већ створен на копну јевропском и он ће се по нашем тврдом убеђењу свакојако завршити победом децентрализације, а док то не буде дотле ће једнако континентална уставност мање више бити привидна и почивати на веома лабавом темељу, јер је накаламљена на такав затечени и наслеђени управни организам, који је са свим другој државној мисли служио(¹).

Ми смо мало дуже застали на овоме историјскоме значењу и поницању централизације у апсолутистичком периоду, на њеној логичкој начелној вези са апсолутном монархијом а према томе начелној супротности са уставним парламентарним системом. То смо с тога учинили, што мишљасмо да оваквој строго научној расправи о томе питању и јесте главни задатак, да пре свега објасни опште начелно значење те целе борбе између једнога и другога управнога система, да постави више опште гледиште, са кога ће моћи та борба правилно да се оцени и са кога ће се увидети, како борба против централизације и тежња за што широм самоуправом у крилу данашњих уставних држава није поникла неким случајем или само као продукат некога одвише страснога и пренагљенога тежења за новином, него као логички историјски захтев самога представничкога система, чији теоријски и практички искрени заступници поучени студијом и дугогодишњим искуством најзад пронађоше прави дубљи узрок болешљивости и колебљивости разних континенталних уставних покушаја.

(¹) В о томе још Tellkampf, Selbstverwaltung u. Reform der Gemeinde u. Kreisordnung etc. стр. 32.

Па ипак ово убеђење, које смо покушали да објаснимо и посведочимо самим историјским током у развићу континенталне уставности, још ни до данас није могло потпуно да облада и да се усвоји од стране свију, који теоријски или практички имају посла са питањем, о коме је овде реч. Централизација при свем своме већ објашњеноме карактеру и пореклу има и данас својих заступника но разуме се да све њих баш са најобјективнијега гледишта не можемо уврстити у један ред и једну класу. Међу њима има таквих браналаца централизације, који су очевидно по самоме своме положају, по васпитању, тако рећи по самој атмосфери у којој су одрасли и у којој живе било са знањем било инстинктивно заинтересовани у одржању централисанога система управе. Ту онда разуме се влада мање више пристрасност у оцени тога питања о централизацији и децентрализацији; ту не може бити објективнога претреса ни дискусије. Но тако исто се мора с друге стране признати да има и таквих заступника и присталаца централизације, који су одиста искрено одани и одушевљени за ствар народне слободе и уставности, који збиља хоће праву и истинску уставност, али су убеђени да се уставност и слобода могу ипак сложити са централизацијом и да ова има своје јаке и добре стране, ради којих је ваља одржати. Они пре свега мисле да одузети централној државној власти моћ у интересу и у корист општинама и срезовима, то значи умалити општу снагу народа, значи раскидати везу једнине народне, око које се толико мучно и трудно радило, док је створена, значи разлабавити и раздробити ону спојеност и чврстину, која једној држави даје толику важност и снагу у очима других држава. То су патриотске бриге, о којима свакојако ваља водити рачуна и упустити се у дискусију. Такве објективне, непристрасне дискусије одиста може бити са тим поштеним људима, које збуњује илузија неке угрожене народне величине, који искрено мисле,

да је централизација, која се може сложити са слободом, средство и циљ свеколике цивилизације.

Ти браниоци централизације дакле веле да има извесних народа (као н. пр. француски) који су по самоме историјскоме развићу и по историјскоме праву народи усредсређени, централисани. Код њих се разне владе и облици владе мењају, али централизација свакојако остаје. И ко би хтео ићи против тога историјскога позива народа, тај иде против саме природе ствари. Осим тога сам дух понеких народа још једнако се налази у реакцији и отпору против средњега века, још њиме владају страшне успомене на унутарње ратове, на монстрозне злоупотребе те епохе; он је убеђен да има једино усредсређеној моћи да захвали што су се народи ослободили свију тих зала. Уводити сад опет те локалне суверености, ма по каквом основу и разлогу, то значи враћати се тој прошлости, то значи успостављати једну врсту деспотизма, која је тим несноснија што је ближа онима који је сносе. — За тим браниоци централизације иду даље, улазе више у детаљ и питају: Је ли добро да општина буде суверена у руковању својим добрима и у употреби својих извора? Није добро, ако хоће да се избегне неправда. Какву гаранцију даје један скуп, који не зависи ни од кога до од себе самога и против кога нема никакве апелате? Ред правосуђа знамо да је установљен таквим начином, да парнице међу приватнима подвргава двома степенима испитивања и суђења само да би се избегле заблуде, погрешке и пренагљености, а међу тим кад је реч о томе да се промени административно право онда зар да се изостави и укине та тако паметна и благодетна гаранција и предохрана? За што да се општем колективном интересу закрати и не дâ јемство поновљене дискусије и поновљенога суђења које се иначе даје приватноме интересу? Не може ту у опште бити друге суверености осим суверености народне; иначе се ствара множина малих држава у држави. Централизација тешње уједињује све делове територије и даје

им неко заједничко кретање по коме они једнаким кораком корачају на путу напредовања; приходи свију тих делова, правилно покупљени и прибрани, служе свима и жртве што има сваки од њих да поднесе прорачунане су у сразмери према користима што се свакоме од њих дају у подмирењу његових потреба. То је ред, то је правда и права слобода.

Уз ова посматрања браниоци централизације додају још и друга која су вишега реда и значења. Једнина народна веле они, која се одржава само централизацијом велика је и голема заштита према ривалности и непријатељству суседних држава. У тренутцима опасности ту не може бити помесне слабости, помесне себичности; осећање које одушевљава владу разлије се као електричком струјом у све чланове тела друштвенога; дух који покреће владу шиље и саопштава своју патриотску мисао свима најудаљенијим крајевима земље. Ту нема никаквога отвора, нема пукотине, кроз коју би могао провући се и продрети утицај странски да измени или посмете и запетља једну земљу која је тако организована. Француски народ имао је само таквој организацаји да захвали те је г. 1793 једнодушно одушевљење народно потрчало на границу да брани отачаствену земљу, један само позив, један глас само изазвао је тај јуначки ентузијазам, који за неколико дана подиже и створи дванаест армија и који је спасао и одржао независност француску. Па зар такву уједињеност, коју му је створила централизација да жртвује идејама слободе које и кад се задовоље, не вреде толико, колико величина и независност земље!

Пример Америке, додају браниоци централизације, нема са овом дискусијом никакве везе. Република је американска федеративна држава и по самој својој природи може да трпи децентрализацију. А поврх тога тај је велики народ својим географским положајем заштићен од свију оних опасности, о којима је овде реч. Што се тиче Инглеске, која се такође

као пример наводи, то ваља погледати изближе, и одмах ће се видети да ако је веза између три народа, који су различне расе и разних обичаја, доста велика сметња томе, да они образују једну националну целину, једно народно тело, то се сваки дан о томе размишља да се са енергијом и сталношћу исправи та мана територијалнога склопа. Да би се потпомагао покрет индустрије, земљорадње и у опште популације влада Велике Британије једнако проширује свој утицај, једнако умножава правила и законе о таквим предметима, који до скора беху остављени иницијативи индивидуа или појединих месности. И саме корпорације мало по мало губе своје атрибуције у корист централној влади. Дакле и сама раса англо-саксонска, тако индивидуалистичка, тако склоњена одељености и децентрализацији, ипак не може да се отме општем закону и правилу развића; она чини насиље својим инстинктима и поверава централној влади бригу да изврши поправке и реформе друштвене које изискују потребе и просвета нашега доба.

То су дакле главни разлози што их износе браниоци централизације против реформе управнога система у смислу децентрализације и самоуправе([1]). Кад би ови разлози одиста били основани онда би по мишљењу већ више пута наведенога Ханри Гало-а ваљало за свагда напустити наду да се може у ма којој земљи основати слободна владавина на солидним, чврстим основама. Но срећом то није тако. Пре

([1]) На првоме месту међу тим браниоцима стоји свакојако француски писац Dupont-White у књизи: L'individu et l'état 1856, а за тим у књизи: La centralisation, une suite à l'individu et l'état, 1859. Он хоће да докаже, како сав напредак долази од државе, понекад од виших класа, а никада оздо из масе или из народа. Он вели међу осталим за велике центре, за престонице, како су оне главни ослонци државне јединине, срца из којих струји животна моћ у све жиле целокупнога тела, а на то му Ешер примећује како би се пре могло казати да су оне велики стомаси који најбоље сокове народне економије потроше и прогутају те наступа атрофија крајева.

свега ти писци дају тој реформи управнога система, тој децентрализацији већи и шири замашај и обим но што га она има; они претпостављају да ће она повући за собом резултат да се створи оно што се зове **аутономија** општина и срезова, кантона и т. д. и онда они на основу такве претпоставке са страхом цртају све њене несретне последице. Међу тим најодсуднији и најжешћи партизани те муниципалне слободе и децентрализације ипак ни издалека не помишљају да јој жртвују права државе и државне јединие. Они само пре свега наводе како, према самој природи ствари, ваља да се учини разлика између онога што се дотиче интереса локалних, помесних и онога што се ма с које стране тиче интереса општих. Према томе разликовању може се, као што се заступницима децентрализације чини, са свим прецизним начином утврдити граница за радњу државе и за самоуправну радњу општине, среза или округа. Свакојако дакле ту излази на среду питање корисности, питање о широј или ужој класификацији атрибуција било општинских, било среских, али никако питање о некоме праву суверености, као што хоће да се представи, да би се онда на таквој претпоставци могле градити и изводити оне тако страшне последице. Општински збор, среска скупштина немају других права у помесним питањима до оних што их у опште има већина у једној земљи где влада изборни представнички систем. „Али, вели се, ту има места страху да већина не тиранише и угњетава мањину и да над појединцима чини узурпације у најмању руку толико исто незаконите као што су узурпације државе према општини“. Па добро, онда би можда боље било да мањина паралише и угуши вољу већине? Као свуда тако и у томе кругу, о коме је овде реч, мора најзад решавати воља већине, јер ако то није, онда где смо и како смо? Какво би средство могло да се пронађе кад хоће да се реши неко питање које обухвата више разних интереса, кад хоће неки више или мање мно-

гобројан скуп да дође до некога корисног решења и т. д.? Без тога начела о влади и решавању већине политичка организација није могућна, јер она живи и одржава се само тим покоравањем мањине већини. Истина је да се и то мора признати да у многим случајевима може бити мудро и паметно да се остави отворен пут апелате против одлука извесне већине; па зар није могуће створити ту могућност апелате тиме што ће се то помесно представништво организовати кроз све своје ступњеве, дакле општина, срез и т. д.? Шта је природније него да се изабраноме срескоме представништву или већу подвргну на испитивање и расматрање одлуке једне општине, која се налази у томе срезу, а опет некоме општем окружном представништву одлуке представништва једнога среза који у тај округ спада, ако је у опште земља подељена и у округе? То су све изборна тела која су једно над другим, која једна друго надзиру и контролишу и која ће давати том већу гаранцију непристасности што ће свакојако бити неинтересована у самоме питању, у коме се буде на њих апеловало.

Као што смо видели, наводи се чак и пример Инглеске како она сваким даном увећава уплив и круг радње централне власти и у томе се налази доказ да је таква управо тежња сâме цивилизације. Нема сумње да се и у тој земљи јављају понеке јавне потребе које могу да се подмире само општим мерама, које потичу из центра. Али то су ипак само изузетни случајеви. У главноме и данас чврсто стоји организам инглескога „selfgovernment-а“, као што се историјски до данас развио и ни једној влади, ни једноме парламенту инглескоме неће пасти на ум да дира у битне основе и атрибуте те самоуправе, тога као што смо већ напомињали широкога темеља инглескога парламентаризма. Браниоци централизације много ће боље послужити ствари, коју заступају кад се не позивају на Инглеску у потпору и помоћ своме до-

казивању, јер ће у инглескоме државноме уређењу вазда бити далеко више доказа и примера, који иду у прилог самоуправи и децентрализацији, него континенталној централизацији, која је тамо до данас још са свим непозната биљка.

А сад у кратко да видимо, да ли је истинит и онај навод браниаца централизације, да је она збиља суштаствени елеменат моћи и величине некога народа? Пре свега ми ту морамо напоменути једно веома нужно разликовање, које се не сме никако сметнути с ума ни изоставити, кад год је у данашње доба реч о централизацији и децентрализацији. А то је разликовање у томе, што има две врсте централизације, а то је политичка централизација и административна (управна) централизација. Токвиљ је први на једноме месту у својој „демокрацији у Америци“ учинио ту нужну разлику између те две врсте централизације; иза њега и остали су је писци узели у обзир(¹). Где год се конституише једна надмоћна власт која својим наредбама и прописима безусловно располаже снагом, која је разасута по површини извесне државе, ту је политичка централизација; дакле у главноме она значи централизацију у законодавству у супротности према централизацији у администрацији или управи. У опште пак тај појам политичке централизације може да се узме у ширем и ужем смислу: кад се упореди средњевечна држава са данашњом, онда се пре свега опажа карактеристична разлика, да је данашња држава својим општим државним целима и задатцима много већи обим дала, но што то беше у држави средњега века и према томе онда у данашњој држави много већи круг јавних ствари и послова потпада државноме располагању, уређивању и руковању. Докле је н. пр. у средњем веку старање око наставе и потпомагања сиротиње већином

(¹) В. о томе међу осталима: Batbie, Décentralisation, (Dictionn. politique) стр. 657. — Brater, Centralisation, Decentralisation (Staatswörterbuh 2. Bd.) стр. 398 и 399 и др.

припадало црквама, старање за јавну безбедност и саобраћајна средства општинама, правосуђе у многоме погледу властеоству (патримонијалним господарима), дотле је на против данашња држава све те и друге још ствари узела у своје руке, обухватила искључиво у обим свога делања. Разуме се да ни данас још тај процес није свршен и тај проблем није решен, докле ваља да се простре та централизација јавнога живота у држави. За то и траје још борба око централизације и децентрализације, али толико је тек ипак у главноме признато и утврђено, да политичка централизација треба да остане, а да се против административне или управне централизације ваља борити и њу заменити системом самоуправе. Данас н. пр. нико не тражи децентрализацију у законодавству јер је то баш главна садржина оне нужне политичке централизације или јединие, по што закони треба да су израз опште воље и потребе целога народа и треба да су општи и једнаки за све. За тим све оно, што служи вишим политичким целима државе као целине, дакле одбрана земље, руковођење спољних одношаја и т. д. мора свакојако да се уређује и управља од централне државне власти, разуме се вазда уз нужне уставне гаранције, дакле под контролом народнога представништва. Један веома убеђен поборник децентрализације француски новији публициста Делоан каже нарочито: „L'état doit donner satisfaction à certains besoins collectifs généraux, il doit assurer la sécurité interieur et extérieure de la nation, pourvoir à la justice, donner à tous égalité de droits et uniformité de législation“(¹). Па кад збиља и сами противници централизације ипак не војују против политичке централизације него имају посла само са административном врстом њеном, онда се отуда већ лако може извести одговор на наше горње питање, да ли је истинит онај навод

(¹) P. Deloynes, La nouvelle loi départamentale française (Revue d. droit internat. et de législation comparèe), стр. 622.

да је централизација битни елеменат снаге и величине некога народа? Очевидно тај навод у таквој општој форми исказан не стоји, јер ако је реч о политичкој централизацији, онда то ни заступници децентрализације не поричу, да је она неопходан елеменат моћи и нужне јединине народне и с тога њу и не нападају нити против ње војују и у томе је погледу онај навод са свим сувишан; а ако је пак реч о административној централизацији, онда она никако није не само битан, него баш ни обичан елеменат снаге и величине народне, јер она баш на против као што ћемо одмах навести ломи и сапиње снагу народну, она одвише слаби периферију у корист центру, она очевидно ремети и спречава правилан ток у унутарњем уставном развићу, смета развићу што јаче политичке и грађанске свести, дакле управо квари и разорава оне умне и моралне елементе, који утичу на снагу и величину једнога народа. Занимљиво ће бити да овде наведемо веома основану примедбу већ поменутога француског писца Делоана, која се баш односи на то питање, у колико је збиља административна централизација елеменат и неопходни услов снаге и јединине народне. Тај писац помиње и пита: Како је Француска могла кроз толике године трпети тај централистички систем? Па онда на то одговара, како је то с тога што је она у тој ствари као и у многим другима живела од извесних илузија и обмана; улише јој у главу, да јој остали народи управо завиде за ту њену централисану управу, да та централизација даје већу и јачу везу живим силама земаљским и да она беше баш управо услов јединине народне. По што је то навео тај писац наставља: „Ce n'était, hélas! qu'une trompeuse apparence. Il a fallu la terrible invasion dont nous avons été les victimes, pour faire sentir et comprendre l'affreuse réalité. Au premier souffle de la tempête, les representants de l'autorité centrale ont disparu dans la plupart des départements envahis; en face de l'ennemi, les con-

seils généraux et les municipalités sont seuls restés debout pour défendre leurs concitoyens et, malgré leur isolement, ils se sont noblement acquittés de cette dificile mission. On comprend sans peine la popularité dont jouissent ces conseils dans certains départements"(1). Дакле поред политичке централизације управна децентрализација не само да не слаби снагу народну, него је још подржава и ојачава и у самим тренутцима опасности, као што показује тај писац на основу практичкога искуства. А осим тога ми имамо пред очима оне јевропске земље као Инглеску, Белгију, Швајцарску у којима је највећма развита и уведена административна децентрализација, које уживају велику и широку локалну слободу, па ипак нико не може да опази у њима ма и најмању тежњу за цепањем и партикуларистичким одвајањем, нико не може тврдити да је та самоуправа ма у којој од тих земаља олабавила и расклиматала чврсту везу опште народне јединине и снаге; на против баш се може казати да је она тамо још већма ојачала народни дух и јавну свест, јер она одиста развија способности човекове а међу осталима нарочито и патриотизам. —

Далеко би нас одвело кад бисмо хтели у овој расправи да исцрпемо и потанко побројимо и поређамо баш с в е разне погледе, доказе и разлоге, који се у дуготрајној борби и препирци између присталаца једнога и другога система износе на среду за централизацију или против ње а у корист децентрализацији. Горе смо већ казали да нам то није намера за сада, него ми ћемо се ограничити само на то, да наведемо још по неке важније и главније моменте у томе питању, и то моменте који показују штетност централизације а корисност и нужност самоуправе.

Пре свега ми ћемо у кратко додирнути један веома значајан моменат, који много пресуђује и претеже на вази реша-

(1) Deloynes, La nouvelle loi départementale française, стр 635.

вања о централизацији и де централизацији, а то је утицај што га има самоуправа на развиће политичке и грађанске свести у народу, у опште на политичко образовање и васпитање његово. Сваки који је дубље изучавао услове за развиће и одржање уставности не може ни часа о томе посумњати, да поред најразвитије форме уставности ваља још да дође и дух уставности, уставна свест, која је развијена у маси народа и по којој он може да разуме и да схвати цео тај заплетени уставни механизам, да уме са свешћу и енергијом да врши своја уставна права и дужности, да зна ценити вредност уставних гаранција и слобода и да се не да ничим помести ни збунити у одбрани свога уставнога права и у свесноме вршењу свега онога, што уставност одржава и унапређује. Народ дакле мора свакојако проћи кроз извесну политичку школу, он мора стећи нужно политичко образовање, иначе ће све уставне гаранције и установе остати мртво слово на хартији, остаће празне форме, које ће вешти и умешни властољупци моћи да навијају на свој калуп и у своју посебну корист. И у томе је погледу данас већ историјским искуством доказано, да народ ту развиту уставну свест, то политичко васпитање не може стећи, док не прође кроз школу самоуправе у општини, срезу и т. д. Признати народу право, да у скупштини сâм решава и одлучује о највишим државним питањима и задатцима, слати га дакле непосредно из колибе и са биралишта у највише представничко тело, у скупштину, а не дати му да пре тога прође кроз школу општинске, среске, окружне самоуправе, то по нашем тврдом убеђењу значи од прилике то исто, као кад би се дете узело из очинскога дома па одмах непосредно послало у највиши просветни завод, у велику школу, а не би му се дало времена да се за највишу наставу спреми у основној и средњој школи. Ми ту мисао у осталом налазимо потврђену у писцима, који су далеко над-

лежнији у овоме питању, но што смо ми. Први је опет Токвиљ ту мисао изрекао казавши: „У општини лежи снага слободних народа. Општинске су установе за слободу оно, што су основне школе за науку. Оне чине да народ схвати и разуме вредност слободе, он тиме добије вољу и навикне се на мирно уживање те слободе и научи да се њоме служи. Без таквих општинских установа може један народ себи установити слободну владавину, али он неће имати дух слободе. Пролазне страсти, тренутни интереси, случајне околности могу му прибавити спољну форму независности и слободе, али деспотизам, који је потиснут у дубљину и унутарњост друштвенога тела, појављује се пре или после опет на површини". Такво исто мишљење изразили су и већ наведени писци Ханри Гало(¹), Бидерман и др. Овај последњи н. пр. говорећи о Белгији, како је она основала свој уставни живот и како се он у брзо утврдио и процветао вели: „И одиста је чисто чудно видети, са каквом је мером и обазривошћу, каквом мирноћом без икакве страсности и каквом једнодушношћу то тешко дело, усред спољних заплета, за сразмерно кратко време довршено и утврђено, како се за све разне гране јавних послова — за парламентарне, дипломатске, административне — нађу увек згодни и спремни људи, и како се уз стару фалангу (старо коло) већ опробаних вођа такође и млад нов нараштај, од части донде са свим непознати људи, адвокати, кметови и т. д. из провинцијалних места (из паланке), са пуном поузданошћу и умешношћу крећу на вишој и широј политичкој позорници, а то све имају да захвале ваљаној претходној школи општинске и провинцијалне

(¹) Le gouvernement libéral en France, стр. 137: „Les institutions communales sont à la liberté ce que les écoles primaires sont à la science: elles la mettent à la portée du peuple et l'habituent à s'en servir".

самоуправе! (Dank der trefflichen Vorschule communaler und provincialer Selbstverwaltung!)"(1). Па тако исто познати немачки публициста Братер веома умесно и лепо каже: „Као и свака друга заједница тако и држава постизава своје цели тим потпуније и поузданије, што су више чланови њени проникнути добрим схватањем и разумевањем тих цели и снагом и добром вољом да их испуњавају. То политичко народно образовање (politische Volksbildung), које је римску државу у староме веку, Инглеску у данашње време великом учинило, а чији је недостатак Немачку маленом учинио, то се политичко образовање задобија само учешћем што више њих у јавноме животу.... Како смисао за целину, тако је и способност да јој се служи условљена оним политичким васпитањем, које се у пословима општине, асоцијације, среза, у почасним звањима самоуправе задобија и примењује. А најмање може да буде без ње уставна држава; установа, која народ преко његових представника позива на учешће у највишим задатцима и питањима законодавства, може често више штетно него корисно да делује, ако ти представници не излазе из политички образованих и обучених изборних тела. Самоуправа у деловима је неопходан услов за учешће народа у функцијама централне власти — у опште за напредовање и корисно развиће уставнога система"(2). Дакле и овај темељити познавач уставне организације и њених неопходних услова ту са свим јасно и пресудно налази, да је самоуправа одиста неопходна и најглавнија школа за политичко и грађанско образовање на-

(1) B. Biedermann у већ нав. делу: D. Repräsentativ-Verfassung etc. стр. 144; а за тим и у његовоме чланку: D. Frage der Decentralisation in ihrem Zusammenhange mit der ganzen heutigen Culturentwickelung („Unsere Zeit" IV. Jahrg. 1868.) стр. 887.

(2) Brater, Centralisation, Decentralisation, стр. 401 и 407.

рода. Па најзад и већ једном наведени новији писац Х. Маурус(¹) са својом обичном прецизношћу и краткоћом каже како је самоуправа „у опште нужна, да се народу даде оно живо учешће у државноме животу, при коме се он једино може развијати и јавно добро како ваља унапређивати“.

И доиста се то лако може увидети, да при свакоме образовању и васпитању људи ваља имати пред очима ону особину људскога ума, по којој он у своме развићу мора да полази од онога што му је ближе, што му је на домаку и догледу, ка ономе што је удаљеније, од онога што је простије, што он боље и пре може разумети и схватити ка ономе, што је сложеније, што је више и теже његовоме схватању и разумевању. По тој истој методи мора се поступати и при политичкоме образовању народа. Нема сумње да народ у маси пре свега ће лакше разумети и заинтересовати се за своје општинске ствари, које су му пред очима; ту ће се прво навикнути, да разбира и да се брине о неким заједничким питањима и пословима, који га свакојако већ извлаче из ускога круга његових чисто приватних и домаћих послова и интереса. За тим ће људи из народа прећи у срез и среске заједничке послове, који су већ ширега значења и обима, ту ће им се оризонат свакојако већма проширити, они ће ући даље у јавни живот и у непосредно учешће у томе животу, и кад онда дођу у највише представничко тело, у скупштину, они свакојако долазе већ спремни и школовани у старању око јавних послова, у разбирању и решавању о неким јавним општим питањима. То је јасно и логички основано. Још ћемо то све потврдити ауторитетом Џ. Стј. Мила, којим ћемо свакојако достојно завршити ред оних писаца што смо их мало час навели у потврду нашега разлагања о нарочитоме поли-

(¹) Der mod. Verfassungsstaat als Rechtsstaat etc. стр. 289.

тички васпитноме карактеру самоуправе; Мил у нарочитој глави своје књиге „о представничкој влади“ претреса питање о „локалним представничким телима“ дакле о административној самоуправи и ту одмах у почетку те главе он каже: „Dans un des chapitres précédants, je me suis appesanti dans des termes très énergiques, — il n'y en a guère d'assez énergiques pour exprimer l'énergie de ma conviction, — sur l'importance de cet effet particulier des institutions libres, qu'on peut appeler l'éducation politique des citoyens. — Or, cet effet s'opère principalement au moyen des institutions administratives locales“.

Па најзад при овоме проматрању и проучавању учинка и уплива самоуправе на политичко васпитање народа намеће се свакоме мислиоцу и ово питање: зар је логички заузимати се за уставност и парламентаризам, признавати и ујемчавати народу право и моћ, да преко својих представника решава највиша државна питања, да сам себи законе кроји и доноси, а не признавати му уз то право и моћ, да учествује у управи, да решава о мањим мање више локалним питањима општинске и среске управе — дакле давати и признавати му оно што је више а не признавати му оно што је мање? Збиља ако се признаје да је народ зрео и способан да преко својих представника врши највиши посао у држави, а то је посао законодавства и решавања о великим најопштијим државним питањима, онда како се може уз то одмах с друге стране казати да он није још зрео и способан за општинску и среску администрацију, за вршење тих мањих локалних послова, за решавање о тим њему много ближим и схватљивијим заједничким интересима и пословима, него да он ту свакојако мора бити и остати под искључивим туторством централисане бирократије? Одиста ту по нашем схватању нема ни најмање логике. Ако је народ зрео и способан за оно прво, онда ће

свакојако морати бити тако исто зрео и способан и за ово друго. А ако би неко тврдио, да се за народ не тражи уставност и законодавна власт у скупштини за то, што је он баш са свим већ способан и сазрео, него да тиме хоће да му се створи прилика и могућност, да се развија, да се научи сам бринути се о себи и својим потребама, да се политички образује и т. д. онда је свакојако толико исто нелогички давати му прилике да иде у вишу политичку школу, у скупштину, а не давати му основну и средњу политичку наставу у самоуправној општини и срезу. као што смо горе већ напоменули. Свакојако дакле то по непобитној логици мора ићи паралелно једно уз друго([1]).

Но можда ће нам неко учинити примедбу, да су за политичко образовање народа и за развиће његове свести потпуно довољни начини и средства: чешћи скупштински избори и изборно кретање, а за тим слободна штампа и јавни зборови. Да су штампа и зборови одиста веома корисна и неопходна средства за политичко образовање народа и за развиће његове свести о томе нема сумње, а најмање ми можемо о томе сумњати, кад смо се до сада непрестано борили за слободу штампе и слободу збора и договора као за неопходне гаранције и установе правилнога уставнога развића. Штампа и зборови не смеју нигде недостајати, где хоће да се уведе и утврди права и здрава уставна слобода. Но ма да смо потпуно заузети и одушевљени за те две драгоцене јавне слободе, за те две моћне и неопходне полуге сваковрснога умнога и политичкога покрета и напредовања, ипак ми не смемо њихов уплив одвише прецењивати, не смемо поред њих превиђати важност још и других установа, које су тако исто нужне и

([1]) У томе је погледу међу осталима Батби веома умесно казао: „... La liberté politique dont la décentralisation n'est qu'une conséquence". B. art. Décentralisation. стр. 664.

корисне и које толико исто ако не и више још доприносе политичкоме васпитању и напредовању саме масе народне. Да саслушамо и о томе мишљење извесних надлежних писаца, који су све то пажљиво проучавали. Већ навођени безимени писац, који је повукао паралелу између Гнајста и Стј. Мила, уплео је у тој својој књижици на по неким местима добре опаске и напомене о томе, да ли је довољно за један народ да има штампу, зборове и скупштинске изборе па да задобије нужно политичко образовање, а да не мора за то бити самоуправе; он н. пр. вели: „Још никада нису у течају векова сами избори произвели и развили смисао и способност за јавни рад у држави. А кад се тај смисао и та способност изгубе и нестану или ако их у опште још није ни било, онда се са нужношћу за вршење вакантних јавних дужности утискује чиновништво, које из центра добија награде, части и упуте. Бирократија је нужна последица уношења деобе рада у државу“. Па мало даље каже: „Можда ће сад већ у Немачкој обладати уверење, да само просто гледање и зборење, резоновање о држави и о државним пословима(1) никада није у стању само собом да даде реалан уплив на државу. Тиме истина може да се створи неко јавво мишљење, али оно само за се, било на правом или погрешном путу, ипак не може истински ход државних послова да определи. Веома јаку поуку у томе даде пруска политика у годинама 1862—1866 а нарочито у години 1866(2) и т. д.“. Па најзад вели тај писац: „Слобода мора муком, радом да се задобије и извојује. Оно тако названо политичко образовање што се добија једино читањем новина, удружењима и избо-

---

(1) Као што то бива у штампи и зборовима.

(2) То беше при оном знаменитом „уставном конфликту“ између владе и парламента, који је толико пута једно за другим распуштан, али од стране народа у истоме саставу и правцу непрестано поново изабран.

рима односи се према правоме политичкоме васпитању као спиритуозна (алкохолна) пића према правој храни; што је гора и мршавија та храна, тим је већа потреба тражења накнаде у ракији и пиву, кад већ снага мора неким начином и до извесне мере да се надражује и подржава..."(¹). Мил је такође казао своје мишљење о томе како је за целокупну масу народа самоуправа прва и најглавнија школа политичкога образовања, па онда тек уз њу као нужна допуна и припомоћ долазе новине, зборови и т. д. Он вели веома умесно: „Lire les journaux et peut-être y écrire, tenir des assemblées publiques et adresser des sollicitations des différentes sortes aux autorités politiques, voilà toute la part que peuvent prendre les citoyens privés à la politique générale, pendant l'intervalle qui s'écoule entre une élection parlementaire et l'autre. Quoiqu'il soit impossible d'exagérer l'importance des ces divers priviléges, et comme garantie de liberté et comme moyen de culture générale, ils enseignent plutot à penser qu'à agir, et à penser sans les responsabilités de l'action, ce qui, chez bien des gens, n'est pas autre chose que recevoir passivement les idées d'autrui. Mais pour les assemblées locales, outre la fonction d'élire, beaucoup des citoyens ont chacun à leur tour la chance d'être élus, et beaucoup, soit par choix, soit à tour de rôle remplissent quelques-uns des nombreux emplois exécutif locaux. Dans des pareilles positions ils ont à agir pour l'intérêt public aussi bien qu'à penser et à parler, et ils ne peuvent pas toujours penser par procuration. On pourrait ajouter que ces fonctions locales n'étant pas recherchées par les classes élevées, apportent à une classe beaucoup plus humble de la société cette importante éducation politique qu'on reçoit en les remplissant. Cette éducation est le grand avantage à

(¹) B. Gneist u. J. St. Mill, стр. 33 и 34.

attendre des administrations locales...“([1]). Из свега овога што је наведено види се довољно јасно како самоуправне установе не могу што се тиче свога политички васпитнога карактера да се замене штампом ни зборовима и како оне у томе погледу имају своје нарочито особено значење по државно образовање баш саме масе народа, оне масе до које можда штампа и зборови не могу ни да допру. Оне уводе народ непосредно у само вршење јавних послова и по што он при томе вршењу и старању око тих јавних цели и задатака мора непрестано да се обазире на устав и законе, онда тиме ти закони све већма хватају корена и живе у свести и духу самога народа.

У овоме реду мисли свакојако долазимо и на питање о општим учинцима (дејствима) централизације на сам карактер народа, на његов јавни дух и друштвену свест. Но то је темат, о коме би се доста могло говорити и који је већ и био предмет читавих засебних књига и расправа од стране појединих аутора који су се за то питање нарочито заинтересовали и потанко га разрађивали ([2]). Одиста у то питање о општим учинцима централизације на дух и карактер народа уплетена су и уткана међу осталим и веома интересна психолошка испитивања. На жалост ми не можемо овде ни помишљати на то, да то питање потанко и простравно како ваља претресемо и расправимо, но се морамо ограничити само на неке кратке и површне напомене, које ипак, како мислимо, неће бити на одмет ако ни са чега другога оно већ и с тога што

([1]) J. St. Mill, Gouvernement réprésentatif, стр. 316 и 317. Навешћемо још и Телкампфа, који у своме већ поменутоме делу: Sebstverwaltung u. Reform der Gemeinde — u. Kreisordnungen, стр. 1 и 2 каже: „Самоуправа развија у јавноме раду карактере оних људи, који се покажу достојни поверења својих сграђана: она је д кле припремна школа за парламенат и т. д.“.

([2]) Као н. пр. она већ горе наведена књига: Odillon Barrot, De la centralisation et de ses effets, Paris 1861.

могу дати повода и постицаја дубљем и брижљивијем размишљању о томе темату. Ми ћемо и ту позвати се на саопштена искуства и посматрања озбиљних и непристрасних испитача, код којих не може бити ни помена о некоме можда одвише партизанскоме схватању или о некоме претераноме правцу њиховога политичкога мишљења. Тако н. пр. већ наведени Телкампф, који је професор университета и члан пруског господскога (горњега) дома, каже, како централизација нарочито по францеском обрасцу „нагони свакога појединога да у своме изолисаном положају постане себичан и саможив и да се ода просто материјалним уживањима“ (1). То што је немачки публициста само тек у неколико речи напоменуо то је знаменити францески политички писац Одиљон Баро у нарочитој глави своје већ наведене књиге потање разрадио и разложио (2); он ту међу осталим вели: „Comme cependant il faut à l'âme une sphère d'activité quelconque, si vous lui retranchez les préoccupations de la chose publique, vous la rejetez forcément dans la poursuite exclusive de la fortune et dans la recherche désordonnée des jouissances matérielles ou des plus puériles vanités; elle s'y plongera, comme pour s'étourdir et mieux oublier son abaissement“ (3). Оба ова писца нису неки политички и теоријски полетарци, који се лако заносе и поводе за неким још добро не проученим политичким системима и идеалима, него то су људи који су остарели у политичкој теорији и пракси, који су дуго време

(1) Tellkampf, Sebstverwaltung etc. стр. 1.

(2) В. већ наведену књигу De la centralisation etc. глава III: De l'influence de la centralisation sur les moeurs, стр. 67—85

(3) То исто потврђује и Гнајст казујући: »Једностраност апсолутне монархије беше нарочито у томе, што је сву државну радњу монополисала (централисала) у чиновништву од заната. Тиме је друштво отуђено од државе и остављено саможивости и кратковидости својих интереса. Општа свест нације занемарена је од стране чиновничке државе (Beamtenstaat)“. Gneist, D. preussische Kreis-Ordnung etc. стр. 213.

изучавали и испитивали (а то нарочито важи о Одиљону Бароу) и према томе њихове наведене речи нису тек нека од ока бачена фраза него то је резултат дубље студије, о коме ваља добро размислити. И ми одиста мислимо, да је психолошки основано то, што ти писци казују и да је то један од најтежих прекора што се може учинити систему централизације.

За свакога озбиљнога мислиоца то не може бити лака и мала ствар, кад се о некоме политичкоме или управноме систему каже да он учи и гони људе себичности и саможивости и да их баца у наручја разблудној тежњи само за материјалним уживањима и „детињастим таштинама“, јер то онда значи да тај систем квари карактер народа и друштва, по што у њему потхрањује и гаји својства и особине, које ни мало не иду у корист државној и друштвеној заједници и солидарности, које су баш потпуна супротност оној општој свести, ономе јавноме духу, који разуме и схвата велике опште интересе, који је готов да им принесе жртве и способан да се за њих одушеви, у опште дакле ономе правцу мишљења и осећања, који се обично обухвата именом патриотизма, који свакојако представља неопходну и најглавнију психичку основу свакој државној и друштвеној заједници, ако ће она да почива на здравоме моралноме темељу и да потребе свога живота и развића правилно подмирује. И ту нам се сада чини, да ће бити на месту да ма и онако узгред приметимо, како има не само у нас него и у другим земљама доста писаца и публициста, који искрено мисле о јавноме добру своје земље и свога народа и збиљски желе сваковрсни напредак, па видећи, како у друштву овлађује себична грамзивост за личном тековином, саможиво старање само о својим посебним приватним интересима, овлађују они сићушни филистарски погледи, који не могу да се уздигну изнад ускога обзира дневних приватних потреба и врте се око ситних лич-

них задевица, видећи све то ти писци јадикују над таквим моралним опадањем, над тим штетним правцем јавнога расположења и мишљења, над (дсуством и оскудицом виших погледа, патриотскога одушевљења и схватања и т. д. Таквоме јадању, тим изливима патриотски забринутога срца без сумње има основа и места, али је само штета, што се таквим голим јадиковањем слабо помаже самој ствари, што се тиме непрестано само поново констатује један незгодан факт, али се никако не изналазе и не казују дубљи узроци томе факту, не тражи се објашњење његово, те да се према томе може потражити и наћи лек томе болесноме стању.

Свакојако дакле сви они, који се баве претресањем моралних особина и мана извеснога друштва, не треба да се зауставе на голоме јадиковању и прекорима него да пођу и даље, те да проуче тако да кажемо анатомски и физиолошки тај друштвени организам, да проуче историју развића његова те да нађу узроке разним појавама, које избијају на површину; можда би се таквим проучавањем наишло и на постепни и дугогодишњи утицај, што су га извесне установе и системи имали на психолошко развиће тога друштва, на правац његовога мишљења и осећања, јер то нам нико, који се и најмање бавио социолсшким студијама, неће порећи, да устагове имају известан и то понекад веома моћан васпитни уплив на друштво; већ наведени Одиљон Баро и о томе је веома умесно казао: „Mais les institutions sont pour les peuples ce que l'éducation est pour les individus; elles sont faites pour corriger leurs défauts naturels etc.'. И ко се год буде бавио тим корисним и нужним проучавањем и испитивањем свакојако неће моћи да обиђе и поменуто питање о упливу централизације на карактер и нарави друштвене, он ће морати о њему озбиљније и дубље да размисли и ако буде непристрасно и објективно судио, он ће недостатку државне свести, слабоме патриотизму и сличним појавама наћи ако

не искључиви, а оно свакојако веома јак узрок у већ поменутоме утицају прекомерне централизације.

Докле према томе по осведоченоме искуству и испитивању непристрасних и озбиљних посматрача усредсређеност управе одиста има такав штетан утицај на карактер народа и на нарави друштвене, дотле на против паметно организована самоуправа или децентрализација делује веома корисно на јавни дух и грађанску свест. Занимљиво је да се овде напомене како је пре више од сто година један француски знаменит државник и министар, а то је Некер, у једноме мемоару што га је као министар поднео краљу са великом државничком увиђавношћу и бистрином нацртао и описао с једне стране мане и недостатке управне централизације, која је тада у највећем јеку владала у Француској, а с друге стране опет користи и вредност општинске и провинцијалне самоуправе; то није говорио неки човек са улице или неки теоричар, који нема практичкога погледа ни искуства, него је то говорио један од најувиђавнијих и најумнијих практичких државника, што их је Француска имала на крми својих државних послова. Да нам простор допушта ми бисмо овде веома радо саопштили цело то разборито и занимљиво резоновање Некерово, јер је оно још и данас потпуно савремено и умесно, као што и један новији француски писац наводећи многа места из тога министарскога мемоара о њему са свим добро примећује: „Ces lignes ont été tracées il y aura bientôt un siècle; on pourrait les croire écrites d'hier, et l'on ne saurait mieux signaler les inconvénients et les remèdes de la bureaucratie et de la centralisation administrative“ (1). На жалост није нам могуће овде саопштавати пространије изводе из Некерова списа, само ћемо узгред навести како он међу осталим казује

(1) В. M. A. Hesse, L'administration provinciale et communale en France et en Europe (Amiens, 1870) стр. 14.

корист самоуправе и по само буђење малаксалога патриотизма: „Cette petite part à l'administration relèverait le patriotisme abattu et porterait vers le bien de l'Etat une reunion de lumièrs et d'activité dont on éprouverait le plus grand effet“. Сви новији већ наведени писци, који су се опширно бавили питањем о коме је овде реч, слажу се у томе да самоуправно уређење локалне администрације пре свега образује грађане у правоме смислу([1]), који знају да чувају своја грађанска права али тако исто умеју да схвате и савесно да врше своје грађанске дужности на према државној целини и њеним потребама, да даље та самоуправа навикава грађане на индивидуалну иницијативу и саморадњу, да у опште развија јавну општу свест у народа, а то је и са свим лако појмљиво и природно, јер се та свест у већине народа не може развити само писањем и теоријским обавештавањем, које и онако тешко и споро продире у пространије слојеве народне масе, него се она свакојако много јаче развија самим практичким радом на задатцима државне управе ма то били и задатци ситније више месне природе. Одвише би нас далеко одвело и ми бисмо морали прећи одмерени простор овакве једне расправе кад бисмо хтели на широко и потанко да расправимо и мотивујемо питање о учинцима самоуправе на карактер народа и на нарави друштвене. Морамо се ограничити на кратке напомене, што их мало час о томе учинисмо и само ћемо још додати понеке изреке надлежних писаца, које су потекле из дубокога убеђења и те-

([1]) Међу осталима је познати данашњи државник и бивши министар француски Вадингтон казао у франц. скупштини при дебати о новоме департаменталном закону како он припада оној школи која хоће децентрализацију, јер људи те школе хоће земљу да подигну... „Qui veulent le pays élever, l'ennoblir par la pratique de la liberté, et qui ont pour but principal de former des citoyens“. Наведено у P. Deloynes, La nouvelle loi départem. etc. III. art. стр. 12.

мељите студије, те свакојако имају теоријску и практичку вредност.

Нема сумње да је тешки и најглавнији проблем данашње државне мудрости у томе, да се споје два елемента, који су подједнако нужни за обезбеђен опстанак и непрекидно развиће државнога друштва, а то је да се споје слобода и ред, те да се слобода не изметне у неред, разузданост и безвлашће, а нужни државни ред да се опет не изметне у неслободу, у притисак и деспотизам. Људи, који су много мислили о томе важноме проблему и о начинима како би се он могао решити, најзад су иза дугога теоријскога и практичкога проучавања дошли до тога убеђења, да је управна децентрализација моћно средство да се слобода са редом споји, те да се избегну обе поменуте крајности. Ради уверења навешћемо њихове речи; ту су на првоме месту опет они исти писци што смо их толико пута у овој расправи наводили и на чије се студије и искуства ми вазда са поуздањем и поново позивамо. Већ именовани француски публициста, кога смо мало час споменули при навођењу Некеровога мемоара, каже како је француско друштво све више увиђало и сазнавало, колико су мудре и истините оне речи чувенога Токвиља „que dans les libertés communales, et, dans ce mot, sont comprises les libertés départementales, se trouve la garantie la plus solide de l'orde aussi bien que de la liberté: qu'elles offrent tout à la fois un point d'appui à la propriété, la digue la plus sure contre l'anarchie, et la meilleure préparation à la liberté politique“(¹). Већ толико пута навођени Телкампф каже такође са свим пресудно: „Тешки проблем, да се слобода са редом споји у државноме животу, једино се може решити самоуправом“(²).

(¹) M. A. Hesse, L'administration provinciale et communale etc. стр. 24 и 25.

(²) Tellkampf, Selbstverwaltung etc. стр. 1.

А да Гнајст и Одиљон Баро тако исто мисле о томе не може бити сумње према свему што смо до сада о њима и из њихових списа наводили([1]). Па да ли збиља самоуправа има ту велику „чаробну“ моћ да тај тешки проблем реши? По нашем дубоком убеђењу поменути писци одиста имају право, да она ту моћ има; све што смо већ до сада у течају ове расправе о њој казали и навели може да послужи као доказ томе, а осим тога ми ћемо у место опширнога доказивања баш те посебне тезе само напоменути кратки и прецизни доказ томе, који је у овоме, што је Гнајст казао: „Дубоко је значење тих (самоуправних) установа у органскоме спајању друштва са државом — у решењу проблема, да се разнолики интереси обухвате у уједињену државну вољу“. Ту додирујемо велико питање о односу између друштва и државе, које заузима веома важно место у данашњој философији о држави.

Цело значење тога питања па по томе и потпуни смисао наведених Гнајстових речи ми за сада на овоме месту не можемо у целоме пространству објашњавати, јер се то не да у кратко, у неколико речи учинити, а за шире разлагање немамо места. Само ћемо нешто напоменути. Сваки поглед на новије друштвено и политичко развиће увериће нас, да је проналазак машине у нашем веку изменио не само привредни, него и умни рад и да је негдашњој философији о држави учинио крај. Данашња је наука о држави морала доћи до тога увиђења, да оно апстрактно „ја“, из кога је негдашње природно право државу саградило, не постоји у истинскоме свету, него да се у истини сваки „народ“ унутарње групише и распоређује према привреди и државини оних спољних и умних добара, која човечанство присваја и ужива, дакле да сваки народ сачињава неки привредни организам, који се у це-

([1]) В. Od. Barrot, De la centralisation etc. стр. 150—154. — Gneist, D. preussische Kreis-Ordnung, стр. 5.

локупности својој зове „друштво“ и чији се разни узајамни односи укупно обухватају под именом „друштвених или социјалних одношаја“. Тај друштвени или социјални организам, то „друштво“ стоји као нешто засебно на према држави као политичкоме организму, шта више међу њима постоји извесна супротност, која у многим културним земљама још ни до данас није савладана. Главни је принцип свакога друштва интерес и по томе се у животу свакога народа јавља у социјалном погледу цела мрежа, цео систем супротних друштвених интереса, који се разноврсно укрштају и косе и који се сами собом и сами из себе не могу измирити, јер је на жалост она толико помињана „армонија интереса“ увек остала лепа и добра жеља, која се до сада није могла остварити. Свака друштвена група природно иде за тим да своје интересе подмири, међу њима као таквима не може да буде једнине ни чвршће заједнице нити друштво у непрестаној борби својих укрштених интереса може да дође до неке више и сталне везе, док се та вечита супротност и укрштеност социјалних интереса не савлада организмом државе. Свакојако дакле, као што смо горе казали, међу друштвом и државом, међу једним и другим организмом, постоји супротност, која уноси непрекидни покрет у живот на́ро̄да̂. На супрот систему друштвених интереса држава као политички организам доноси са собом систем јавних дужности, и тако се онда боре и сукобљавају интерес и дужност, друштво и држава. Свака друштвена група хоће државну силу да употреби за своје ближе засебне интересе, она претендује на власт, на владање и решавање, а никада не жели да прими на се неки терет, неки лични рад и одговорност, а без тога се опет не може задобити државна, политичка слобода. Дакле свако чисто друштвено схватање тежи за тим, да државне установе метне у службу својих најближих интереса. И тако дакле историја мора у дугој и мучној борби

да тражи и изналази извесан облик државне организације, која ће друштвеним интересима овладати, која ће им меру и границу поставити и основати неку вишу државно-политичку јединину и везу усред те бескрајне социјалне поцепаности и борбе. Па како ће то држава да изврши? Кад друштво образује засебан чврсто везан организам, онда је свакојако нуждан на према њему државни „против-организам“ (Gegenorganismus), који овлађује друштвеним интересима и људе у непрестаноме вршењу и практици приморава и навикава на испуњавање државних дужности.

Апсолутна држава мислила је и могла је тај задатак да реши само обухватањем и концентрисањем све државне радње у чиновништву од позива и заната укидајући слободан покрет друштвених интереса у целини и у појединостима. Разуме се да то није могло бити право решење задатка, јер кад се сва државна радња једнострано монополише само у чиновништву, онда је друштво отуђено и одвојено од државе у место да се са њоме споји и у везу доведе и тако отуђено и одвојено оно је остављено једино „кратковидости и себичности својих интереса“ као што Гнајст у већ горе наведеноме цитату каже. Ту се губи и угине заједничка државна свест, општи дух нације, и као што државна радња тако се и та општа државна свест учини монополом само чиновничкога реда ([1]). Свакојако дакле апсолутна држава и у својој најбољој и најблажој форми не може да утврди правилан и користан одношај међу друштвом и државом.

Но данашње развиће привреднога друштва неопходно са собом доноси неизбежну потребу слободнога кретања и та је потреба на копну јевропскоме увела и образовала уставну државу по обрасцу инглескоме. У разлици и супротности према апсолутној држави, која је установила само

([1]) R. Gneist, Verwaltung, Justiz, Rechtsweg etc. стр. 46.

неки силом одржавани ред без слободе и на рачун слободе, уставна је држава имала да реши већ поменути проблем: да споји и установи слободу и ред, дакле да споји слободу покрета друштвенога са нужним редом државе. Па је ли она то решила и установила? Је ли за то довољно само кад се уведе парламенат или народно представништво као законодавна власт? Да ли је тиме све учињено и постигнуто што је нужно за правилан одношај између државе и друштва, за њихово органско спајање и узајамно утицање у законски одређеним формама? У самоме парламенту појављује се и представљено је друштво у својим појединим друштвеним групама са својим разноврсним интересима; и ту се онда показује она појава, коју смо већ горе напоменули, а то је да ће свака друштвена група природно ићи за тим, да закључцима скупштинским подмирује своје интересе и да им даде израза у законима. Друштво тражи једино подмирење интереса, а интерес је увек један исти а то је унапређење, утврђење и проширење свога добра и своје моћи и то на рачун других; непокретна својина и капитал, индустријска својина и рад истичу начело „сваки је себи најближи“ као највиши принцип живота у друштву и држави, а кад је интерес одиста највиши руководни принцип живота, онда се људи тешко убеђују о потреби некога самоограничења ради општега државнога поретка. Друштвене класе дакле траже само слободу друштвенога покрета, да могу у слободној утакмици да овладају народним представништвом и државом, те да с помоћу државне власти остваре своје друштвене интересе најкраћим практичким путем. А где онда остаје држава са својим нужним општим редом, који ће разнолике друштвене интересе ујединити у неку општу вољу, који ће им обележити границу и меру, који ће социјално одвојене и раједињене групе политички спојити и ујединити у служби и одржавању заједнички установљенога правнога поретка? Ту дакле још

iеднако стоје друштво и држава у непосредованој супротности једно уз друго и једно према другоме, ту још није нађена тачка која ће их довести у неку органску везу, ту још слобода и ред нису спојени међу собом, него се друштвено-политичка организација врзе између једнога и другога, ломи час на једну час на другу страну, као што се то најбоље могло видети и проучавати у историји францускога друштвено-политичкога развића, где народ француски као да беше осуђен „à passer toujours de l'anarchie au despotisme et du despotisme à l'anarchie, sans pouvoir jamais s'arrêter à un gouvernement sagemant pondéré“, као што каже Од. Баро.

Друштво дакле са својим укрштеним и супротним интересима, које добија израза у парламентарном представништву и држава са својим неопходним захтевима реда и дужности, која је представљена у влади и управи, стоје једно према другоме и међу њима влада борба која се јављала у свима уставним државама и која је нашла свој правилан завршетак само онде, где је у самоуправи нађена веза за органско спајање друштва и државе; то је међу новијим писцима осим Гнајста нарочито још и Лор. Стајн опазио и на среду изнео. Познато је да је Стајн управо творац и оснивач новије науке о државној управи и по томе је са свим умесно да се на њега као на признати ауторитет у тим питањима управе позовемо. Он је поменуту супротност и борбу међу законодавним представништвом као изразом друштвених група и њиховога слободнога кретања и међу владом као представницом државне јединине и државнога поретка прецизно карактерисао казавши међу осталим: „Ваља нам напоменути, да је тек са идејом слободне управе (самоуправе) могућно правилно схватање појма и садржине владе и у непознавању и оскудици те идеје мора се тражити главни узрок, што се досадашња философија скоро ни мало није бавила тим појмом и том садржином владе. Јер збиља, докле се не

дође до појма слободне управе (самоуправе), дотле законодавство и влада стоје једно на према другоме као две скоро непосредоване потенце, чија армонија изгледа да се не може наћи због неразрешене супротности њихових начела. Оно прво (законодавство) ваља да се оснива на слободноме учешћу народа, ова друга (влада) треба да буде искључиво оличена воља државе; можемо ли се чудити, кад се то обоје, што је тако битно различно и различно значи, сматра као противност при чијем је додиру само до тога стало, да се један од тих елемената другоме потчини? Можемо ли се чудити, што су законодавну и извршну власт сматрали као две стране државе, које су ако не више нешто а оно бар поделиле државу и њен живот међу собом и од којих би свака са своје половине хтела да се баци на ону другу, те да је освоји и својој служби потчини? А како ће збиља и да се постигне армонија, кад најзад не могоше порећи, да у законодавству слобода, у влади и управи послушност влада и владати мора? Зар није онда природно, што се баш услед тога дошло до назора, да је слободоумно развиће сваке државе тек онда обезбеђено, кад се законима заштити слобода грађана од власти владине? И зар не стојимо збиља и данас још теоријски на томе становишту? — Па ипак се и ту сусретамо са појавом, која се ретко довољно узима у обзир, а то је појава, да је сâм истински живот даље отишао него његово схватање, које се налази у државним и правним наукама. Једино решење горњега питања, а то је слободна управа (самоуправа), постоји, и као што ћемо видети она је већ велика, знатна моћ, која се развила у таквој мери, која далеко надмашује обично мишљење о њеном значењу. Што нам не достаје, то није дакле сама ствар, него њено разумевање....“([1]). Ту нам је дакле Стајн довољно јасно казао оно

([1]) B. Lor. Stein, D. vollziehende Gewalt II. Thl. D. Selbstverwaltung u. ihr Rechtssystem. стр. 10.

исто што и Гнајст, а то је да је мудро и правилно уређена самоуправа средство и пут, да се органски споји друштво са државом, друштвена слобода са државним редом.

Разуме се да нам није ни издалека могуђно овде у овако искинутим и појединим наводима исцрпсти све оно, што су Гнајст и Стајн, најглавнији теоријски заступници данашње науке о управи, темељито и подробно извели и разложили о значењу самоуправе по спајање друштва и државе, дакле, као што смо већ горе казали, по решење проблема о утврђењу слободе са редом. Ми хтедосмо само тек онако у кратко да изнесемо главну мисао, што је ти знаменити писци заступају а не може нико ни тражити од нас да ми на овоме месту у веома краткоме изводу представимо у потпуној слици све оно, што су ти научници у пространим књигама у систематској вези излагали и доказивали. Ми ћемо сматрати већ и то као велики успех и корист ових наших мршавих и кратких напомена, ако оне буду дале повода и постицаја људима, који се за ово питање о централизацији и самоуправи интересују, да загледају у сâме списе поменутих научника и да их што брижљивије проуче.

Свакојако дакле у новијој науци о државној управи то је већ призната и доказана ствар, да данас тако свестрано истакнуто и претресано питање о децентрализацији или самоуправи није као што смо већ једном и горе напоменули излив и особина некога крајњега растројнога политичкога мишљења, није пород некога тренутнога заноса политичкога радикализма, него је оно на против са свим природни резултат целокупнога данашњега политички-економнога развића и његових неминовних уставних и управних захтева и потреба; дакле је самоуправа свакојако данас већ од стране са свим надлежних, темељитих и објективних писаца, који мирно и хладно проучавају анатомију и физиологију данашњега државнога и друштвенога организма, схваћена и призната као

неопходан органски састојак данашње уставне државе и њене администрације, без кога та уставна држава болује од унутарње противречности, као што смо то горе већ додирнули, а као што то и Стајн изречно напомиње казујући: „Била би одвише велика противречност, свакоме државноме грађанину путем слободнога избора дати пуно учешће у законодавству, а уз то управу метнути и поставити као потенцу, која је од свакога грађанскога учешћа искључена" (1). А за тим у другој својој књизи о истоме предмету исти писац каже: „С тога је дакле та самоуправа оно, што се зове органски дакле у самоме бићу државе основани појам. Ни једна држава не може без ње да буде; она је мора не само признати, него је створити, ако је и где је нема. Она мора њену функцију у свој живот примити и у њему прерадити; она мора умети да је оцени и потпомогне и свака ће мудра влада увек радо бити на руци томе увођењу самоуправе" (2).

А за што Стајн напомиње, како влада има интереса при увођењу и организовању самоуправе? Има ли збиља у самоуправи и тога конзервативнога елемента, који служи и доприноси стабилности владе и олакшању владинога задатка? Нема сумње да га има и сви су најозбиљнији писци о тој ствари и ту страну и корист самоуправе нарочито напомињали. Жао нам је што не можемо на тој тачци мало дуже застати, него је морамо само тек летимично додирнути. Одилон Баро је нарочиту главу своје већ више пута наведене књиге посветио питању „de l'influence de la centralisation sur la stabilité des gouvernements" (3) и доказао

---

(1) Stein, D. vollzieh. Gewalt стр. 169. — То исто каже и Гнајст, D. preuss. Kreis-Ordnung, предговор стр. IV.: „Тиме настаје противречност између устава и управе која не може да дође до реда у слободи".

(2) Stein, Handbuch der Verwaltungslehre I. Heft (Stuttgart, 1876) стр. 34.

(3) Od. Barrot, De la centralisation etc. Chap. VI. стр. 113—181.

је темељито како је несталности и веома честим променама владе у Француској одиста најглавнији узрок прекомерна централизација, јер пре свега та централизација усредсређујући сву управну власт у исто доба концентрише и сву одговорност на влади, јер, као што Баро основано примећује, уза сваку власт иде уједно и одговорност која је прати; и по томе онда кад се преко мере увећавају и нагомилавају атрибуције централне власти, онда то уједно значи преко мере увећавати и ту одговорност. И отуда онда у прекомерно централисаним земљама та појава, да грађани не имајући учешћа у практичком вршењу државних задатака за све и сва чине владу одговорном. А на против кад грађани путем самоуправе учествују у практичком вршењу месних државних задатака, онда они и на се примају известан део одговорности и добивају са свим други поглед на вршење управних задатака и послова као што је то наведени француски публициста добро означио казавши: „Ils (les citoyens) y apprennent une chose bien essentielle pour la durée et la conservation des Etats; ils'y apprennent à tenir compte, par leurs propre expérience, de difficultés que rencontrent tous ceux qui ont à manier les intérets ou les passions des hommes; ils y apprennent que les faits ont aussi leur despotisme, qu'ils ne vont pas toujours le même train que la pensée ou le désir; ils y apprennent la tolérance et la patience, que les peuples trop gouvernés ne connaissent pas. Lorsqu'une nation en est arrivée à ne tenir compte à son gouvernement d'aucune des difficultés inhérentes à toute administration, et à lui imputer jusqu'aux intempéries des saisons, le divorce entre l'une et l'autre est, dans un moment plus ou moins éloigné, a peu près inévitable“. Са свим у истоме смислу говоре и већ помињани писци Делоан, Гало, Телкампф, Братер и др. чија разлагања ми не можемо овде наводити јер бисмо већ и одвише простора заузели.

На крају овога нашега разлагања ми ћемо у кратко додирнути још само једну примедбу, која се обично износи против децентрализације од стране многих људи, који иначе нису начелни противници самоуправе. Та се примедба састоји у томе што се каже: истина самоуправа је добра и корисна ствар, али она је штетна и опасна, кад се уведе у таквоме народу, у кога нема опште свести и који је упао и утопио се у неговању индивидуалних интереса, за такав народ још није самоуправа. На ту су примедбу Братер и Одиљон Баро одговорили. Братер каже: „Та би примедба имала потпуно места, кад не би само елементи искључиве чиновничке администрације, који се на супрот стављају самоуправи, поницали из истога народа, кад би они произлазили од некога политички много спремнијега и већма обдаренога племена. Држава узима своје органе и слуге из средине истога народа и по томе са истим манама. Што они науче у спремању за службу и у вршењу свога званичнога посла, то је научна спрема и умешност у формама а никако се не уче развитој општој свести (Gemeingeist). То највише својство свакојако недостаје чиновничкоме реду, ако оно није као наследна урођена особина на њега прешло и ако се не одржава и даље не развија у утакмици и надметању са општом свешћу самога народа, која се у наоколо буди и покреће. Јер за грађанина је звање, што га он као почасну дужност без награде на се прима, школа политичке врлине, непрестанога самопрегорења; за плаћенога државнога чиновника оно је извор живљења и издржања, средство за подмирење потреба. По томе он самим звањем не може добити достојније и више схватање, него он то мора усисати и добити од духа целине и околине. То нам доказује и историја: што који народ политички ниже стоји и више опада, тим се већма његов чиновнички ред измеће у бирократију. Где се дакле јавни послови рђаво отправљају у рукама народа, ту ће обично тако исто бити и у рукама чи-

новништва; да би се дакле та виша општа свест развила у чиновништва, ваља да је пре тога оживела и пробуђена већ и у самоме народу. И тако излази, да самоуправа, дајући народу политичко васпитање и образовање, уједно је услов и за ваљано чиновништво. Истина при том политичкоме васпитању треба да прође извесно време мучнога школовања и оно се откупљује само тешким жртвама; али су те жртве ипак мале на према вредности самога плода који се развија и сазрева"(1). Па тако исто Од. Баро вели: „Et puis ces fonctionnaires, ne sortent-ils pas de cette population que vous declarez radicalement incapable? Par quelle merveilleuse métamorphose arrive-t-il donc que cet homme qui, la veille, était confondu dans cette race d'incapables, devient tout à coup un être supérieur, doué de toutes les qualites gouvernementales, par cela seul qu'il reçoit un brevet etc."(2).

Ми смо до сада колико су нам допустиле одмерене границе овакве једне расправе у летимичном и доста фрагментарноме прегледу изложили главне моменте те велике теоријске и практичке борбе око централизације и самоуправе, која заузима веома важно место међу политички-друштвеним питањима данашњега доба. И ако би још много што шта имало да се каже, ипак морамо овде прекинути даље разлагање.

Сад би било на реду да још нешто потање проговоримо о томе питању о централизацији и децентрализацији баш посебице у нас, према нашим државним односима и приликама, спреми и карактеру нашега народа. Но то би нас одвише далеко одвело и захватило би много више простора, но што је у опште овој расправи намењено; то дакле свакојако морамо оставити за другу прилику, те наставити и допунити у посебној расправи, као што тако исто не можемо овде ула-

(1) B. Brater, Centralisation, Decentralisation, стр. 407.
(2) De la centralisation etc. стр. 78 и 79.

зити ни у сва она детаљна, поједина питања, која се тичу организације самоуправе и њенога практичкога извођења у општини, срезу и т. д. Та детаљна питања свакојако леже ван граница ове расправе, како смо их у самоме почетку обележили. За претрес тих појединих питања већ не би ни довољна била оваква једна кратка расправа, него ту би морао да се напише цео низ расправа, управо читава књига. Само ћемо овом приликом толико још напоменути, како је међу већ наведеним најпризнатијим представницима данашње науке о држави и њеној управи то већ потпуно решена ствар, да систем управне децентрализације, кад се већ у некој држави уводи, не може да се устави само на општини и њеној самоуправи, него он мора уједно обухватити у исто доба и срез, округ, у опште све управне групе, сва управна тела у која је држава административно подељена; значи дакле да самоуправни систем мора да се проведе кроз све ступњеве управне поделе почев од најмањега па до најширега, јер ако се тако не учини, ако се само општини даде извесна самоуправа, а непосредно над њом остане стари централисани управни апарат, онда се у државну администрацију уноси унутарња противречност и несугласица, у њој једно уз друго владају два супротна система, који се косе и тару у место да се узајамно допуњују и потпомажу, ту онда у управи нема једнине и армоније и тада настају све оне незгоде, које су са свима половним мерама и непотпуно изведеним установама скопчане. Међу осталима Бидерман о томе каже: „Но слобода и самоуправа општина сама за се није довољна. Докле се у ширим круговима државнога живота управља чисто бирократски, по начелу искључивога владања (des Allregierens) озго или са зеленога стола, дотле ће се још једнако осећати незгоде и штетности централизације а користи противнога система (самоуправе) већином ће се опет изгубити. Шта више и сâм ће општински живот у своме слободноме развијању бити много

спречаван или ће бар страшивом суревњивошћу свемоћне централисане управе често бити у опасности и у свакоме ће случају већином опет увенути и угинути плодови, што би их иначе тај општински живот као школа опште народне слободе (по Токвиљевом веома згодноме изразу) могао са собом донети. Свакојако ће суревњива бирокрација имати још довољно оружја и средстава, да под њеним рукама закржљави општинска самоуправа и да буде сметена у своме слободноме кретању. Нужна је дакле допуна општинске самоуправе, свакојако самоуправа среза или округа, таква дакле организација, по којој ће како управа заједничких послова и потреба целога среза или округа тако и надзор над општинама, у колико је нуждан, да се врши не само искључиво од стране бирократских, из центра наименованих власти, које само по заповестима и упутима озго поступају, него ће да се врши уз учешће и саделовање таквих елемената, који су по своме постанку и своме целокупноме положају слободни и живи израз погледа, интереса, жеља и потреба самога становништва. У многим немачким државама већ има такве организације, мање или више консеквентно изведене, мање или више од утицаја у своме практичкоме делању и т. д.“ (1). Овако као Бидерман мисле о томе и сви остали научни ауторитети, што смо их у течају ове расправе наводили; није нужно да и даље још о томе нагомилавамо цитате из Гнајста, Стајна, Телкампфа, Делоана и других поменутих писаца.

А сад на завршетку да још једном у кратко ресумирамо теоријски резултат до кога смо целим овим разлагањем дошли: ми смо још у почетку ове расправе јасно обележили намеру, која нас је руководила при овоме погледу на борбу међу централизацијом и самоуправом, казавши, како хоћемо

(1) B. K. Biedermann, Die Frage der Decentralisation in ihrem Zusammenhange mit der ganzen heut. Culturentwickelung, („Unsere Zeit“ 1868 стр. 808).

да означимо начелно значење тога питања, његово место међу питањима, која се тичу уставне организације данашњих држава, историјски основ, за што је то питање данас тако свестрано истакнуто и претресано у новијој државној и политичкој литератури и резултат што га је тај публицистички претрес у томе погледу на среду изнео; држасмо, да је нужно и корисно, да се и наша публицистика на ту борбу у данашњим културним земљама обазре и њоме позабави, јер о томе нема сумње да и наша државна организација у главноме почива на истим основама, на којима и у осталим културним земљама, да ће наш државни и друштвени живот ићи истим током и проћи кроз исте фазе и да према томе иста велика политички-друштвена питања, за која се остали културни свет интересује, око којих се бори и препире, морају пре или после и у нас доћи на дневни ред и постати предметом озбиљне дискусије, па је свакојако веома поучно и корисно, да се за времена упознамо са литературом извеснога важнога питања, да сазнамо руководна гледишта која су у пространоме претресу тога питања на видик изнесена, теоријске и практичке погледе, који су при томе владали и резултате до којих се у таквоме претресању дошло. Налазили смо да је то до сада била осетна празнина у нашој политичкој литератури, што питање о централизацији и самоуправи, које је и у нас већ на дневни ред излазило, није расправљено пре свега у своме дубљем начелноме замашају, у својој унутарњој вези са целокупним данашњим уставним развићем и покретом и што се није потражила поука о битним елементима тога питања у студији његовога теоријскога и практичкога стања у главним далеко развитијим културним земљама јевропскога света.

Ово је дакле покушај да се почне попуњавати та празнина; проучавајући пространу литературу тога питања ми смо дошли до тога убеђења, да је питање о самоуправи у нај-

тешњој узрочној вези са целокупном данашњом тежњом за увођењем уставности на солидним чврстим основама, да је оно логички захтев представничке владавине и да према томе оно није случајни проналазак и искључива својина једне или друге политичке групе или партије, а да је то тако, то смо се трудили да посведочимо и објаснимо не својим властитим умовањем него темељитим и дубоким радовима надлежних писаца и зналаца те с тога смо и што чешће наводили њихове властите речи и у ову расправу уметнули толике простране цитате из разних аутора имајући поглавито пред очима ту цел, да тиме што јасније и савесније представимо стање и схватање тога питања у напреднијим и старијим културним земљама и да свакоме, који се интересује, дамо упутство за оријентовање у пространој литератури тога предмета. И ако ову расправу сматрамо као скроман и веома непотпун покушај, ипак држимо да смо њоме бар дали колико толико материјала за размишљање и да смо ако ништа више а оно бар то доказали да питање о организацији управе мора ићи упоредо са питањем о самоме уставу и да при уставноме преображају ове или оне земље мора свакојако да се има на уму и тај циљ „да се укине противречност која постоји између устава и управе и да се тако испуни празан простор, који је постао уметањем представничкога устава у управни апарат апсолутне државе“ као што каже Гнајст.

Свакојако дакле држимо да о самоме принципу, о самоме начелноме значењу самоуправе у данашњем уставном државном строју не може бити спора, но само може бити спора о границама, докле ваља да иде централна управа а где да отпочне самоуправа локалних управних група. Ту има још довољно широкога и плоднога поља за публицистички претрес и дискусију. Из свега што смо у овој расправи наводили види се и то, како се самоуправа као битан елеменат репрезентативне владавине ипак не може мапити у ову об-

ласт, која припада државној једнини и потпуно једнообразноме уређењу и како по томе има извесна мера централизације, која је корисна и неопходна, а само оно што прелази ту меру, дакле прекомерна управна централизација ваља да уступи место самоуправи као што је и Одиљон Баро казао: „Nous ne rèjètons de la centralisation que son excès". И тако можемо овај наш општи поглед на питање, о коме беше реч, завршити речима већ више пута наведенога Братера који каже: „Права политичка централизација нема ништа заједничко са појмовима апсолутизма, државне свемоћности, бирократије.... Али тако исто права и правилно организована децентрализација није истоветна са претераним мишљењем, са државном немоћу и анархијом.... Она и у оквиру државне једнине даје свакоме делу његову индивидуалну важност и значење, свакоме звању достојан круг радње, свакој снази свој простор за развиће и делање. Тек она даје деловима слободу, да у целини одиста живе, а целини даје ону моћ и чврстину, која је здравим развићем делова условљена".

Г. Гершић.

ГРАЂА ЗА ГЕОЛОГИЈУ
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ.

ОД

Ј. М. ЖУЈОВИЋА.

ПРИЛОГ ЗА ГЕОЛОГИЈУ ЈУГО-ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ.

У годинама 1880, 1881 и 1882-ој имао сам прилике, да обиђем ново-присаједињене крајеве наше отаџбине. У екскурзијама по тим пределима чинио сам геолошка проматрања и сакупио неки материјал, на основу чега сам израдио ову расправу.

Ова се расправа састоји из два дела. У првом су изложена проматрања на земљишту.

Сва та проматрања имају карактер прибележака уз-пут. Детаљи нити су проучавани, нити су овде могли бити прибележени.

У другоме делу ове расправе описате су еруптивне стене, које сам по југо-источној Србији сакупио. Брижљивим проучавањем по најновијој методи петрографских испитивања, све су ове стене могле бити тачно детерминисане и доста детаљно описате.

Расправи је приложена и „скица геолошке карте југоисточне Србије“, израђена по географској карти нашега генерал-штаба: „слив јужне Мораве“. Њу ваља сматрати као први и провизорни покушај, коме је цељ да представи, само у главноме, распоред разноликих формација. Према садањем нашем познавању геолошких прилика у тим крајевима, главне фор-

мације још се не могу поделити на поједине своје чланове, нити се може повући тачна граница међ разним формацијама. Систематско испитивање имаће тек приложену карту да поправи и попуни; надам се да јој главне црте неће променути.

Кроз извесна места југо-источне Србије пропутовала су, у разна времена, три изврсна геолога: Ами-Буе, Хохштетер и Тула. Из њиових расправа[1]) вадио сам неке податке да попуним моја проматрања.

ДЕО ПРВИ.

I.

Околина Ниша.

Да почнемо од главног места југо-источне Србије, од Ниша. У Ниш сам долазио са разних страна: од Катуна, од Озрена, од Грамаде, од Ак-Паланке и од Лесковца; а чинио сам и неколико екскурзија по његовој околини.

Варош лежи већином на нишавскоме алувиуму. Исти се пружа далеко дуж Нишаве и даље дуж Мораве. У долини ових река, испод алувијалних наноса наоди се један представник из терцијерне формације. То је једна неогенска етажа, која се овде састоји из више слојева песка, различних по боји, по величини зрна и по количини петрефаката. Леп пример

---

[1]) Ami-Boué Mineralogisch-geognostisches Detail üeber einige meiner Reiserouten in der europäiscl en Türkei. — Sitzungs-Berichte d. k. Akademie d. Wissenschaft. Jahrgang 1870 стр. 203—294.

— Hochstetter v. Die geologische Verhältnisse d. östlichen Theiles d. europ. Turkei. — Jahrbuch d. k. k. geol. Reichs-Anstalt. 1872.

— F. Toula. Geologische Untersuchungen im westlichen Theile d. Balkan und in d. angrenzenden Gebieten. IX. — Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wissenschaften I Abth. Jahrg. 1880. 22 April.

— F. Toula. Grundlienien der Geologie des Westlichen Balkan. Denkschriften d. k Akademie d. Wissenschaften. XLIV Band.

ове етаже види се испод Ниша, на 1 километар, где је Нишава издубила своје корито за 15 мет. Ту се међ слојевима песка налази и један 2—3 см. дебео слојић од лигнита. Петрефаката има доста знатан број, али мало разних радова; примерци су већином трошни, тако да се феле не могу поуздано определити. Нађени родови јесу:

Congeria, Melanopsis, Melania, Limneus, Helix (Zonites).

Ово ће бити најмлађа етажа неогена, образована у некадањем нишкоме језеру.

Овакав пресек неогена са сличним шкољкама налази се на још једноме месту изнад Ниша и код села Крупца на левој обали Мораве. И овде се међ слојевима са конгеријама налази један слојић лигната. Млађи терцијерни слојеви налазе се на тераси, југо-западно од вароши Ниша. Ти су слојеви од пешчара и песка. Слој песка местимице је веома лискуновит и тврд. У њему има комадића од кременоликог опала. Песак је при дну зелен, а озго смеђ и глиновит. У њему се налазе комади од распадутог вапнаца. У овим се слојевима до сад нису нашли никакви органски остаци, али је ласно могуће да их има. Та терцијерна етажа покривена је слојем дилувијалне глине.

На 5 килом. југо-источно од Ниша, измеђ Денске и Барбатове, налази се нека серија млађих слојева са лигнитом. Најнижи, готово хоризонтални, 2—3' дебели слој јесте од зеленкастог по мало песковитог лапорца; изнад њега лежи смеђи лиснати лапорац са ципридинама и са врцама лигнита. Повлата је од шљунка и песка. По мишљењу стручњака нема изгледа да ће се овај камени угљен са коришћу вадити, ма да му је положај у близини велике вароши и комуникационих средстава.

У околини Ниша знаменита је Бања са топлим купатилима. Она лежи на источном крају нишавске долине, на тераси

испод кречног брда што се зове Црни Брег. У њој се налазе два топла извора; један од 38°C. а други од 19°C. Вода је ових извора бистра, без мириса и укуса. По анализи г. Лозанића никаквих минералних соли не налази се у овој води; она је дакле проста, индиферентна терма. — Брдо изнад Бање састоји се из кретацејског кречњака; али и источно ка јелашничкој и западно ка кутинској реци појављују се у близини ове стене црвени пешчари. Г. Хофман вели да је нашао и трахита јужно од Бање идући ка Кутини. — Испред купатила спрам друма налазе се складови од вапненог туфа, који се још и данас умножава и у коме се налазе пужићи: Helix, Pupa, Clausilia и делићи од биљака.

Недалеко од Бање, идући друмом пиротским, завршује се нишавска долина. Са овога места ишао сам у три разна правца:

1) уз јелашничку реку до изнад мајдана каменог угљена;

2) пиротским друмом и

3) уз Нишаву до села Островице.

Да побројим шта се у тим правцима видети може. Улазећи у теснац јелашничке реке види се да је она овде ископала себи корито у црвеном пешчару; даље на више, у селу Јелашници, пешчар се спустио, а корито је река у вапнацу од кога су и околне стране састављене. Изнад села налази се једна маса брега као независна и у петрографском обзиру са свим различна од осталих околних варовника. Иста се маса састоји из врло много слојева вапнаца и лапорца, који падају к југу под углом од 30°. Вапнац је овај слатководне фармације; бео, мек, и испуњен врло ситним шкољкама из рода Cyclas и Bithynia. Између ових стена налази се више слојева лигнита, од којих се само два дају корисно експлоатисати. Местимице се налази само један слој фосилног угља од $2\frac{1}{2}$ мет. дебљине.

Цео тај систем слојева изгледа као да лежи између црвеног пешчара и кретацејског кречњака; по томе би било вероватно да спада у формацију јуре. Али како карактеристичних петрефаката овде нема и како онај стратиграфски однос може бити само привидан, то је могуће да се јелашнички лигнит образовао у којој млађој геолошкој периоди.

Лигнит се појављује још на више места изнад садањег поткопа у самоме кориту реке. А појављује се и у селу Ћукленику, које је одавде за 1 сат удаљено.

Пиротским друмом идући гази се готово једино преко црвеног пешчара све док се не изиђе на вис изнад Моралије.

Код прве некадање карауле до Бање, на тим пешчарима леже лапорац и вапнац који по мишљењу Туле спадају у формацију тријаса. Ова је формација врло мало распрострањена; на карти је нисам ни означио. Изнад ње се шире и ка Сувој Планини пружају старији кретацејски вапнаци. — Код саме карауле Моралије види се додир црвеног пешчара са кречњаком, а на граници те две различне етаже извиру многи јаки извори, чије се воде сливају у јелашничку реку.

Кад се пође уз Нишаву, улази се одма испред села Просека у кланац. По целој околини распрострањен је црвени, лискуновити, шкрљасти пешчар. Местимице се наоди и крупнозрни пешчар са конгломератом. Корито је реке у црвеном пешчару; али је на неколико места усечено у слојевима лапоровитог аргилошиста, који лежи између црвеног пешчара и вапнаца и који ће спадати у етажу лијаса. Овај се последњи камен наоди по височима. Спрам сићевског манастира Свете Богородице, на десној обали, вапнац се спустио чак до реке, а на левој је обали црвени пешчар. Овде се он наоди тек на височима: Кусача и Вис. Брдо Градац је од црвеног пешчара. — Одма изнад манастира Нишава се провлачи кроз непроходни теснац, чије су стране од кретацејског вапнаца. Теснац овај не траје дуго, већ се код Островице предео мало

отвара, па онда одма код старог црквишта Свете Петке настаје други непроходни теснац чији су дувари такође од кретацејског вапнаца. — Око Островице распрострањени су вапнаци са екинодермама, по којима је Тула закључио да су из неокомске епохе. Спрам Островице, на десној обали Нишаве, испод црквишта Свете Петке, баш до реке наоди се, јединствени у Србији, стуб базалта. Ова је стена пробила кроз пешчар и вапнац. На томе се месту пешчар појављује у кориту реке. Стуб базалта има десетину метара дебљине. Распрострањење његово није велико. Ближи опис истог наоди се у другоме делу ове расправе.

Изнад ове масе базалта, у половини брда постоји јако врело око кога се образује кречни бигар. У овој околини бигра има још код манастира Св. Богородице и код Кулине.

Сва околина села Сићева јесте од кретацејског вапнаца, који се такође може рачунати у неокомску етажу. У тој су стени многе пећине, које се овде „дупке“ зову. Знаменита је, веле, пећина Светог Глигорија код Кулине. Али нема сумње да су у овој околини најзнаменитије преконошке пећине у књажевачком округу. Сићево је растављено од Преконога, гди су ове пећине, само једним кречним кршом што се Вишеград зове.

У селу Сићеву, изнад цркве, пробила је кроз кретацејски кречњак једна риолитична стена.

Из овога села долази се преко једне кретацејске косе, у долину речице што се са Грамаде спушта. Грамада и просторија од ње до Малче заузета је сва кретацејским кречњаком.

Од Врежине до Ниша пут иде преко дилувијалних наноса. Висови десно на којима су Матејевци, Каменица и т. д. састоје се од секундарних кречњака испод којих се црвени пешчар наоди. Онај брдски повијарац што се од Ниша на север пружа и на коме је Попова Главица, састоји се од азоичких шкриљаца. Тај ланац пресеца топоничка река. Идући

дуж ње пресецају се прво азоички филити па онда палеозички шкриљци. Око манастира Миљковца свуд су филити. Када се од овог места преко Вељег Поља пође старој нашој граници онде се изнад Врела наилази на зону црвеног пешчара, а изнад ове, код Рсавца, на кретацејски вапнац. У долини трнавске реке, око Вељег Поља, има песковитих слојева који ће по свој прилици бити из терцијерне периоде. Моравски залив из терцијерне периоде пуштао је своје гране готово у све притоке Моравине.

II.

Од Ниша до Врање.

Ово је линија Моравиног тока.

Почев од Карпине, на новој српско-турској граници, па до села Калиманаца, река ова тече плодном равницом; она затим улази у врлетни и романтични кланац, што се зове Момина клисура или турски Дервен, па се најзад од села Грделице опет пружа широком плодном долином која траје све до Ђуниса, само што је мало Добричом притеснута.

Геолошки односи дуж јужне Мораве у опште су доста прости. У долинама, рецентни и кватернерни алувијум покрива терцијерне производе, из којих се и по неки нижи околни брежуљци састоје. А у клисури превлађују исконоски шкриљци.

Алувијум се пружа равницом од Ниша, дуж Нишаве и Мораве, до Грделице а улази до некле и у долину Јабланице и Ветернице. Около и изнад њега издижу се дилувијалне терасе, од којих се сада само одломци наоде, а испод тих формација леже новији чланови терцијерне периоде, међ којима су слојеви са конгеријама канда најлепше развијени.

Код Курвин-града, где се долина Мораве сужава, промаља се светлуцави тамно зелени шкриљац, који је са гнајсом најважнији члан Селичевца, Бабичке горе и Крушевице, које

планине леже између Мораве, Власине и Кутинске реке. Слојеви исте стене падају ка западу (65°) а пружају се, као што је још Ами-Бує приметио, правцем С. J. Филитичка, шкриљаста стена ова јесте зеленкаста и светлуцава, а под руком се осећа блага. Она се састоји из кварца и талка. Кварц је зрнаст као у кварцитима. Талк је у врло дугуљастим приткама и лискама, које су јако исавијене и тиме врло јасно означују шистозност. Магнетит се налази у виду покрупних, виђених ромб-додека-едарских кристала.

Код Чечине се у филиту наоде слојеви неког кварцитног флинта.

Од тога места па до Брестовца исконски се шкриљци врло често испољавају, јер их млађи чланови нису покрили.

Гребен Селичевац састоји се из гнајса, а стране му из филита.

Бабичка је гора састављена, по свој прилици, као и Селичевац. У седлу, које раставља ова два ланца, наоди се неки конглометар и пешчар, чија се старост не може ласно да определи.

О Крушевици, која се пружа до Власине, говорићемо доцније.

За прилике на левој обали Мораве имамо ово да прибележимо.

Кроз Печењевце, село испред Лесковца, протиче Јабланица, која је на левој обали својој оголила гнајс са другим шкриљцима, из којих се стена састоји цео онај ниски гребен између Пусте реке и Јабланице.

Ова река иде готово упоредно са Ветерницом, која кроз Лесковац протиче, а из огранака Кукавице прима Вучањску и Накривањску реку. Она носи комаде од лепог гранита, који је код манастира Светог Николе избио на површину.

Изнад Лесковца, код Рудара и код Мале Грабовнице, кроз коју протиче Туловска река, развијени су риолити и

Слика 1.

ПРОФИЛ ДУПЉАНСКЕ КАМЕНАРИЦЕ.

(МИКРОГРАНУЛИТ).

трахитски туф. Одавде па до Грделице, где почиње Момина клисура, са обе стране Мораве наоди се микашист.

У Моминој клисури Морава се провлачи међ огранцима Кукавице и Големе Планине[1]). Маса ових брегова састоји се од разних археичких шкриљаца, чији су моћни слојеви изломљени и од сваке руке испресавијани. Најобичније су стене гнајс, микашист и филит; стене првога рода има најмање. Корито је реке издубљено у овим стенама, а стране су брегова врло стрме. Местимице се, као код Просеченице, велике партије брда сурвавају и тако притешњују пролаз реци. Код Грделице превлађују филити; код Бојишта, Предеана и Сушевја — микашист.

Код Репишта, на левој обали реке, развијен је врло јако конгломерат и крупнозрни пешчар. Тај се пешчар пружа и ка Мртвици. Идући уз поток што се Ћелија зове, а који се сјед̂ињује са сеоским потоком, види се па једноме месту, поред пешчара, серија лапораца разних варијетета, а изнад исте наоде се слојеви каменога угља, који имају до пола метра дебљине. Мало даље, пењући се уз брдо, постоји овај ред слојева почев оздо на више:

1) пешчар

2) листати плави лапорац, 2—3 м.

3) врце[2]) од угљена, до 8 см. дебљине.

Таквих танких слојева има четири и они су растављени дебљим слојевима лапорца.

4) слој лапорца, који се такође листа као и онај први изнад пешчара.

---

[1]) На неким картама ова је планина означена као Ширена; међутим, околни становници не знају за овај назив. Изнад Маркове пољане има на овоме гребену једна лиса зараван, која се зове Ширина; па је могуће да је Ами-Буе, који је канда први горњи назив изнео, применио име ове месности на целу планину.

[2]) Танке слојеве сељани тамо називљу врце; при оскудици наше геолошке терминологије држао сам да ће добро бити да се овај назив прибележи.

У овим слојевима нисам нашао никаквих петрефаката. Али сам туна налазио велике комаде лискуновитог и лапоравитог пешчара са **неринеама**, чија стажа мора негде у околини развијена бити, и изнад ове формације лежати.

Слика 2.

ДЕВОЈАЧКИ КАМЕН КОД ЦЕПЕ.

Врло је вероватно да су сви ови слојеви са камениш угљеном и неринеама из формације јуре. — Из Мртвице иде

се у Цепу преко финог пешчара па онда преко микашиста, који прелази у гнајс. Изнад цепскога хана наднели су се дупљански висови, који се Каменарица зову и који су од еруптивних формација састављени. Висови су ови стрми повисоки и голи.

Гребен им је оштар и шиљат, а по странама су комади од одваљених стена. Из опште масе брега стрче поједини дугуљасти шиљци. Један од таквих камених стубова, за који народ везује спомен турскога насиља зове се „девојачки камен“. Еруптивна стена на Каменарици продрла је кроз шкриљац, који се у додирној зони нешто метаморфисао.

Код хана слојеви шкриљца падају к југу и то доста стрмо. Као што ћемо из петрографског дела ове расправе видети еруптивна стена из Цепе спада у тип микрогранулита. Брегови на левој обали Мораве састоје се из истих стена. Они су само нижи, питомији, више су дрвећем обрасли и на више места има зиратне земље.

На једноме месту види се одронци стена измешани са земљом, како леже поврх једног слоја чистог песка, који је или стари алувијум Мораве или је можда постао распадањем околних брдских маса.

Кад се из клисуре изиђе, моравска се долина шири а са обе је стране окружују ниски брежуљци. Почев од Владичиног хана па до Стубоја и нешто даље ти се брежуљци састоје из трахитоидних стена, од којих ће неке доцније бити описати.

Код Прибоја се издиже један голи крш састављен од сивих, модрих и црвених стена. То су риолити. А ту смо већ код Врање.

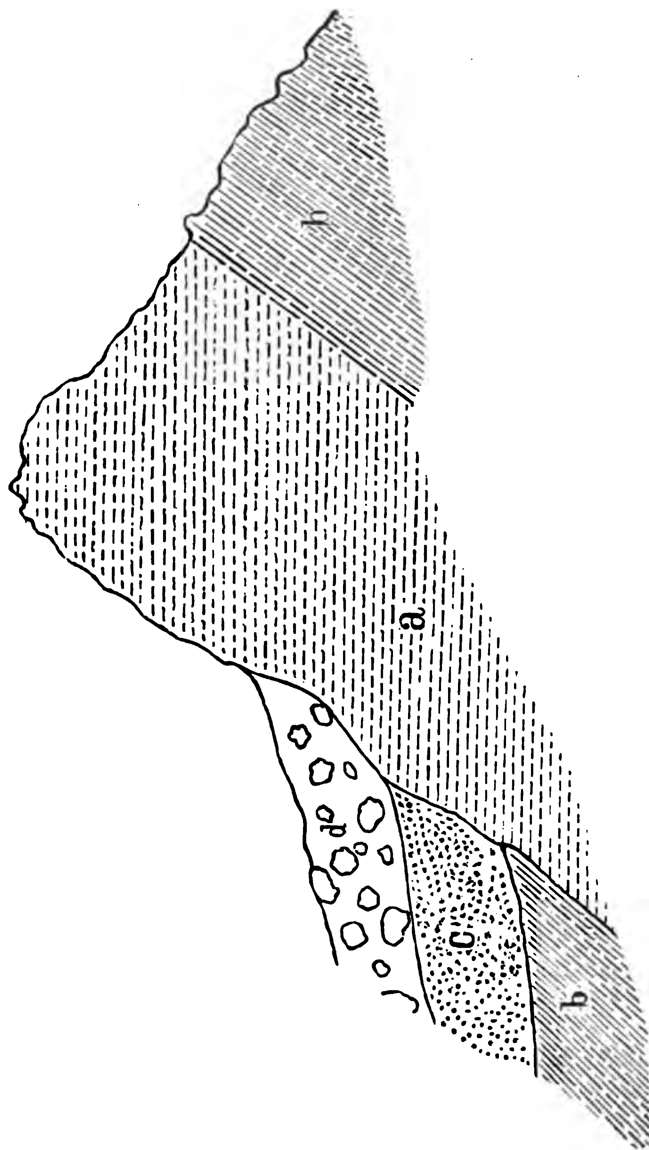

Слика 3.

ВИС СПРАМ ДЕПЕ, НА ЛЕВОЈ ОБАЛИ МОРАВЕ.

a — микрогранулит, b — шкриљац, c — песак, d — осулине.

III.

Из Ниша преко Кутине у Власотинце, па преко Власине у Врању.

Кутинска река тече долином, која се у главноме пружа са југа на север. Ту долину граничи, са истока Сува Планина, са запада Селичевац и Бабичка Гора, а на југу је затварају огранци од Крушевице. Она је интересна у геолошком погледу што се у њој наоди прелаз примарних формација у секундарне. Западни њен бедем, то јест Селичевац и Бабичка Гора, састоји се, као што смо већ видели, из исконских шкриљаца, а Сува је планина од кретацејског кречњака.

Прво село при улазу у долину јесте Еминова Кутина. Ту, спрам ханова, наоде се брдашца Вршник и Кокошињак, која су као продужење бањскога Крста (Црног брега).

Ова се брда састоје из црних, јако цепљивих, светлих филита, што су из дугуљастих влакана састављени. У тим се стенама наоде и танки слојеви од зеленог талкшиста. Сви су ови шкриљци импрегнирати зеленом бакарном материјом. Пред улазом у село пут је усечен у црвеном пешчару на коме лежи вапнац, што је на бањскоме вису развијен. Црвени пешчар је јако оголићен на брду Вршнику.

Од Еминове Кутине па до испред Драшковца на 2—3 километра прелази се све преко филита различнога петрографскога изгледа. Већином су ови филити зелени и сјајни као свила. Слојеви су им јако испресавијани, често испретурани и исправљени. Међу њима се врло често наоде жице од млечнога кварца, које имају кадшто више од 1 стопе дебљине.

Испред и иза села Драшковца развијена је зона црвеног пешчара. До овога места кутинска је река дубила корито у исконским шкриљцима, а овде га дуби у пешчару; довде је ишла доста паралелно са граничном линијом исконске формације, а одавде је пресеца, јер се зона шкриљаца пружа

више јужно. — Пешчари су обични, црвени. У њиховој зони има један слој од црвеног крупнозрног конгломерата, који је састављен од комада кварца и филита.

Код Драшковачких анова и воденице изнад села појављује се, измеђ црвеног пешчара и кретацејског вапнаца, чија се зона шири к западу, једна серија особених слојева од:

1) чврстог, сивог, силиковитог пешчара

2) песка

3) песковитог лапорца.

У овим слојевима нисам нашао никаквих петрефаката, с тога их не могу на сигурно ни у коју етажу уврстити. По своме стратиграфском положају они имају сличности са слојевима лапоровитог шкриљца што их је Тула нашао код оближњих села Јеглича и Студене и у формацију јуре уврстио. На приложеној скици геолошке карте југо-источне Србије, ја сам исте слојеве такође као јурске означио.

Од Драшковца до Прокопове Кутине, где је Гацин Хан, долина се шири, и на западу се види велики преслап, који одваја Селичевац од Бабичке горе.

Од Гациног Хана до испред Дуге Пољане пут иде све преко црвеног пешчара и конгломерата.

Она јурска етажа што смо је код Драшковца нашли појављује се овде у виду жутог и модрог песка и пешчара исте боје. Та се формација пружа од Дуге Пољане до Душника. Из ње се издиже местимице црвени пешчар, као на пример испред Миљковца. Око Доњег Душника, који је на реци кутинској, раширен је јурски песак, а идући ка Горњем Душнику, који је под Сувом Планином, улази се у зону кретацејског кречњака. Велики део овога села лежи на бигру што се од вајкада ту образовао и у коме сам нашао пужеве Helix, Pupa и Clausilia elegans. — Изнад села, пењући се на Суву Планину, наоди се врло живо врело, из кога се образује велика сеоска река.

Сува Планина састоји се од секундарног, кретацејског кречњака. Доцнија, ближа проматрања имаће да покажу да ли се ова цела маса састоји из само једне етаже или ту има представника разних геолошких епоха. За сада се само може рећи да кречњак Суве Планине садржи корале и неринее, по којима се може закључити, да је то доњи члан из формације креде.

Када се од Доњег Душника пође ка Крушевици, онда се види, да иза села црвени пешчар заузима ниже земљиште, до реке, и висове на левој обали њеној. На тој формацији леже села Доње и Горње Драговље, а тако исто и село Личје. На лево од пута наоди се песак, песковити глинац и пешчар сиви, што леже испод кретацејског кречњака. Села Вртоп и Семча леже на коси, која је од тих стена састављена.

Личје лежи на црвеном пешчару, који је местимице своју боју услед испирања белом заменио. Ту, на по сата далеко од села завршује се зона црвеног пешчара и настаје зона исконских шкриљаца. На првој коси изнад села наоди се филит и грдна количина белога кварца. Са те косе силази се у доњачу којом тече вода ка Комарици. Пењући се из ове јаруге на Крушевицу иде се дуго преко сивог, једрог кварцита, у коме има и ситних љуспица од лискуна. Више кварцита долази филит; а више овога на самоме вису где је село Липовица појављује се гнајс, који је толико лискуновит да чини прелаз у микашист. Овде нам се губи из вида Заплање преко кога смо прешли и спуштамо се у област реке Власине, ка Власотинцима. Спуштајући се низ Крушевицу иде се прво преко гнајса врло лискуновитог, који код Шишаве прелази са свим у микашист, па преко филита и кварцита, док се не сиђемо у долину.

Пре него што уђемо у Власотинце, да обиђемо село Конопницу, које је само ½ сата далеко од Шишаве. У овоме селу значајни су брежуљци од еруптивних стена, од риолита

и трахитичног туфа. Туф се наоди у моћним слојевима лепо стратификованим; светле је отворене боје, трошаст; садржи шљунак од белутка и сфероидалне конкреције разне величине; кроз њега се провлаче жице од разних риолита, које ћу описати у другоме делу ове расправе. Око Власотинаца развијени су исконски шкриљци разних варијетета.

Изнад вароши идући ка Јастрепцу превлађује микашист. Код Манастиришта отворени су мајдани камена од филитичких стена. Ту имамо више варијетета.

Најпростији варијетет састоји се поглавито из кварца гранулитичког, међ чијим се неједнаким зрнима наоди и по неки примерак од лиснатих минерала. Голим се оком види много више од ових фела но у танким плочицама. То су талк и хлорит. Микроскопом се открива и биотит, али овог има сразмерно врло мало. Филитична ова стена упрскана је црвенкастим зрнима, која доста лако падају у очи поред беличастих сјајних љуспица од талка и зелених партија од хлорита.

Други се варијетет макроскопски не разлије од првог, али се у танким плочицама примећује, да су му зрна кварца врло разнолика по величини, да има крупних зрна од овог минерала са интерпозицијама других супстанција, да у овој стени има више талка но у првој и да садржи епидота и магнетита.

Трећи је варијетет агрегат доста подједнаких зрнаца кварца, са хлоритом, епидотом и фелдспатом. Епидот је у виду ситних зрнаца; има га веома много. Фелдспата има врло мало. Стена личи на неке варијетете гнајса.

Четврти варијетет пада у очи својом црвенкастом бојом. Од предходних се шкриљаца разликује поглавито великом садржином хематита и магнетита.

Из Власотинаца ја сам се попео на Јастребац, па продужио ићи вододелницом Власине и Мораве до власинског језера, одакле сам се преко Чемерника спустио у врањско

Поморавље. Ами Буе је ишао из Власотинаца у Трн клисуром Власине. Тула је прошао истом клисуром, попео се до Руја, па се спустио на Љубераждy. Пре но што довршим моја проматрања у овоме крају, забележићу главније чињенице, што су их изнела ова два путника.

Одма изнад Власотинаца наоде се, по тврђењу Ами Буа, на левој обали Власине, три брежуљка од белог и тамносивог „бимштајн-конгломерата“. Тула вели да се трахитски туф наоди и на десној обали реке.

Изнад истог места река дуби свој пролаз у зеленкастом убраном филиту.

Пут за Пирот иде серпентипама преко стрмог гребена од гнајса и убраних филита. Код хана у селу Свође наоди се моћна серија слојева од филита, кварцита, талкишиста и хлоритошиста; слојеви филита најдебљи су и понављају се више пута у серији; слојеви других стена много су тањи.

У овоме селу наоди се и туф трахитски од кога се граде крстаче за гробове.

Ту се река Љубераждa састаје са Власином. Ова последња тече од југо-истока тесном клисуром, чији су дувари од самих филита; али источна граница ове формације није далеко, јер потоци што се са истока у ову реку сливају, ваљају комаде од секундарних вапнаца и пешчара.

Гребен измеђ Власине и Тегоштице састоји се из зеленог шкриљца.

Изнад села Јабукове појављују се кварцевити шкриљци са лимонитом. Слични се шкриљци пружају и путем ка Руjу. На њима леже неки танколисти шкриљци, разне боје, који су зацело много млађи; а над овима се местимице појављује конгломерат са лидитом.

Карактер формације сасвим се мења испред карауле на западном подножају Руја.

Над млађим палеозоичким шкриљцима развијен је шкриљасти глиновити лапорац, који је може бити такође палеозоичан. Над њима дискордантно леже моћни слојеви лапорастог шкриљца, пешчара и конгломерата, који спадају, без сумње у много млађе формације. Пешчари личе са свим на „бечки“ или „карпатски“ пешчар, те га Тула с тога сматра да припада кретацејском флишу.

Код карауле Дашчани Кладенац распрострањене су млађе еруптивне стене међ којима је Niedzviedzki упознао: липарит, трахит и туф. Само брдо Руј састоји се из трахита и трахитског туфа, затим из лапорца, конгломерата и пешчара (формација креде?) и најзад из амфиболита или амфибол-гнајса, који је опкољен мезозоичким слојевима. Јужно од Руја је брдо Рани-лу, које се такође састоји из трахита и липарита. Поред ових еруптивних стена у састав ранилушке планине улази: кретацејски пешчар, конгломерат и вапнац, који дискордантно на лидиту леже.

Силазећи од карауле Дашчани Кладенац ка селу Црвена Јабука гази се прво преко липарита, па се на скоро ступа у зону пешчара, који има особине бечког или карпатског пешчара. Мало сниже, река Тегоштица тече готово све границом између палеозоичких и мезозоичких формација. Северо-источно су вапнаци, а југо-западно је шкриљац. У тамошњем вапнацу има неких корала, по којима би се могао уврстити у формацију неокома. Око Црвене Јабуке појављује се пешчар, који лежи на лидиту и конгломерату. Овај конгломерат јесте граница палеозичких и мезозоичких производа.

Испод овог села настаје клисура у палеозоичком аргилошисту, кроз који је пробио и дијабаз[1]). Од ове еруптивне стене састоје се два тамошња купаста брда. Слична се маса наоди и на десној обали реке. То је једино до сада познато место у Србији где се наоди прави дијабаз.

[1]) Ову је стену нашао Тула, а одредио Niedzwiedzki.

Теготиштица тече у главноме граничном линијом старијих и млађих формација. На Љубераждм је додир ових формација код Модро-Стења.

На карти „Слив јужне Мораве“ означене су две Теготиштице: источна и западна; прва утиче у Љубержду пошто се саставила са Мурговницом, а друга (она коју смо до сада помињали) утиче у Власину. Терен између те две реке састоји се из кретацејских стена. Вапнени и лапоровити шкриљци и пешчари, који по свој прилици спадају у формацију флиша, састављају висове изнад Раковдола и Бердуја.

Приближујући се овоме месту кретацејски кречњаци почињу превлађивати. У тим кречњацима има слојева са врло много петрефаката; но о њима ћемо говорити доцније кад пођемо из Власотинаца у Пирот.

А сада да видимо на шта се наилази када се из Власотинаца иде вододелницом до власинског језера и одавде до Врање. Извештај о овоме путу биће врло кратак, јер су са свим једнолике формације на које сам наилазио.

Из Власотинаца пење се врло стрмом и тешком путањом на брдо на коме је село Јастребац. То је брдо састављено из микашиста разних варијетета, који је оголићен по стрмим литицама. Иначе га покрива једна црвена, врло гвожђевита глина и шумски елувијум. Предео је шумом обрастао. Идући дёлом изнад села Дадинци, Градиште, Самоков и Ново Село примећава се на више места оголићени микашист. Од исте је стене вис Морич спрам Новог Села. У Самокову се израђивала руда гвожђа за време турске владе.

Од Морича се иде кроз шуму Лопушњу, која носи име једног села на Власини, до добропољске меане испод Острозуба, све преко микашиста и филита; у овим последњим има врло много жица од кварца.

Испод Острозуба наилазимо на једну еруптивну стену, који нас на први поглед опомиње на стену из које су састав-

љени дупљански висови изнад цепске меане. Голим оком види се да су кварц, биотит и фелдспат њени главни састојци; на микроскопским плочицама откривају се још кристали амфибола, апатита и магнетита. Основна је магма микрогранулитична, али није проста, већ смешана са микролитима фелдспата и магнетита. Микроскопским путем дознаје се још, да међ примерцима што сам их сакупио око Острозуба има два варијетета микрогранулита, чије ће разлике бити изложене у петрографском делу ове расправе.

Сам вис Острозуб није еруптивне природе, већ је састављен од шкриљаца. Близу до Доброг Поља налази се село Дарковац, где се прави воденично камење од црвеног конгломерата са комадима микашиста, као што је то и Ами Буе приметио.

Од Острозуба на даље предео није више шумовит. Прича се да је по целом гребену од Доброг Поља до Црне Траве била некада шума борова и јелове, па је исечена за потребу топионица гвожђа. За њом је никла шума букова, која је сада такође сатарена из истог разлога. Некада је овуда била жива рударска радња. Слојеви шкриљаца импрегнирати су магнетном рудом гвожђа, која се вадила у многим селима око Власине. Главне топионице гвожђа биле су у Масурици. Оловне руде има у Рупију недалеко од Маркове Пољане. Само име овог села долази канда од многих рупа (Pingen), где су се од вајкада руде вадиле и које се данас у врло великој множини виђају по бйлу измеђ Рупја и Црне Траве. У овом последњем месту руда је до скоро времена много ваћена, што сведоче оголићени и испрани камени откоси, ваде и пи-ови. Овде је још формација исконског шкриљца. Али чим се из Црне Траве пође источно преко брда наилази се на пешчар, конглометар и вапнену бречију, коју формацију Тула сматра за мезозоичку, а Ами Буе је увршћује у палеозоичке терене.

У црнотравском делу реке Власине изнад утоке Чемернице, наоде се комади од разноврсног камења: филита, амфибо-

лита, кварцита, аугит-андезита. Моју је пажњу привукла једна лепа шкриљаста стена, врло ситнозрне структуре, састављена од беличастих и зелених зрнаца и светлих ситних лишчица од биотита. Микроструктура јој је шкриљаста. Састојака минералних има различних. Највише има амфибола, лискуна, кварца и фелдспата. Споредни су састојци: магнетит, илменит, епидот и актинот. Сви ти састојци показују своје обичне особине. За магнетит само вреди приметити, да се у овој стени наоди у савршеним, ни мало не исквареним кристалним облицима да и су ивице његових пресека у танким плочицама са свим оштре. Фелдспата има моноклиничног и трикличног. Сви су састојци у свежем стању. Стена ова јесте амфиболит.

Из Црне Траве изишао сам на власинско језеро бйлом, а не клисуром реке. Језеро је свуд опкољено бреговима од исконских шкриљаца, са којих прима омање поточиће.

Стање је воде у њему променљиво.

Велики део језера заузет је тресетом.

Исконски шкриљци чине и основу брда Чемерника.

Но главна маса овога интересног виса јесте еруптивне природе. Стена је слична са оном у Цепу. То је такође микрогранулитични порфир. На први поглед чини се да стена има зрнасту структуру, јер су елементи прве консолидације изобилни и доста подједнаки. Ти елементи јесу кварц, фелдспат и лискун. У танким плочицама види се тек јасно порфироидна структура стене. Основна јој је маса микрогранулитична. — Ова еруптивна стена чини готово целу масу брега измеђ Власине и Сурдулице, јер се шкриљац само местимице и у мањим партијама појављује.

Изнад Сурдулице, на Кијевском брду, развијен је такође микрогранулит, али другчији но онај са Чемерника. Главне разлике ове две стене биће пробројане на другоме месту. За сада да споменемо само, да је сурдулички микрогранулит јако распаднут, трошан и бео.

Преко такве исте стене гази се кад се из Сурдулице иде у Масурицу; само је овдашњи микрогранулит још трошнији, тако да се од њега нису могле наградити танке плочице за микроскопско проматрање.

Романовска и Врла река које се састају код Сурдулице и Масуричка река ваљају понајвише комаде од гранита. Доцније сам приметио да исту стену ваљају Јелашничка и Корбовачка река. Зато сам у изворном пределу ових река, тамо где је Биљаница, Вртник, Крива Феја, означио на карти формацију гранита.

Када се из Масурице иде ка Врању преко Севојнице, па поред села на десној обали Мораве, онда се примећава да реке из далека доносе гранит и шкриљце, а из близа трахитоидне стене. Са висова се такође спуштају комади микашиста и трахитоидних стена. На карти је означено да се ове последње пружају до Топлаца спрам Врање.

Неке од њих споменућемо мало доцније и описаћемо их у другоме делу ове расправе. Овде ћемо да споменемо само интересантни риолит из Севојнице, чија је основа маса већином аморфна. Девитрификација магме заустављена је у самоме почетку; у њен састав улазе кристалићи тридимита. Елементи из прве периоде у консолидацији стене јесу: биотит фелдспат и кварц; споредни су састојци магнетит и апатит, а канда и амфибол. Од фелдспата наоде се две феле: санидин и лабрадор. Стена је ова чврста и љубичаста.

IV.

Околина Врање.

Врањско Поморавље, које се пружа доста јако у дужину, представља нам у геолошком погледу један планински котао ограничен шкриљцима, а испуњен најмлађим формацијама. Оно је, по свој прилици, за време терцијерне и кватернерне пери-

оде било испуњено језерском водом, која се доцније оцедила. Равница, која се сада непосредно поред реке пружа јесте рецентни алувијум; али мало изнад њега наоде се остаци старога алувијума.

Одма при улазу у Врању види се серија слојева од песка средњег зрна.

У тим слојевима наоде се и плочице од микашиста и гнајса, које су такође лепо стратификоване. Исти такав песак прорила је речица што кроз варош протиче. Изнад вароши, пењући се на Пљачкавицу, виде се моћни слојеви од крупнијег песка, који је местимице цементиран. Ови су слојеви поремећени из хоризонталног положаја; на њима лежи један део вароши и винограда.

На вису Два Брата, у половини висине разголићен је један банак од конгломерата, који дискордантно лежи спрам старих шкриљаца. Исти се састоји из комадића исконоских стена и облутака од кварца. Овај конгломерат покривен је са елувијалним слојем глине и брдских осулина.

Они ниски висови на десној обали Мораве око места Доње Требешице састоје се из слојева глиновитог лапорца.

Све су ово остаци геогностичких производа што су се у врањскоме језеру за време терцијерне или кватернерне периоде образовали.

Басен је овај ограничен, као што већ рекох, исконским шкриљцима, а кроз ове продрле су неке старије и млађе еруптивне стене. На левој обали Мораве ограничавају га брда Карпина, Крстиловица и Пљачкавица. —

Карпина се састоји из микашиста, кроз који је пробио крупнозрни гранит, у коме нема много лискуна. То је брдо на садашњој српско-турској граници.

Пљачкавица је оно високо брдо што се изнад Врање издиже. Оно је све од исконских стена састављено. Маса брега састоји се из микашиста и гнајса, кроз које је пробио гранит.

Слојеви микашиста имају неколико стотина метара моћности, а гнајс је много мање распрострањен. Распадањем ових стена постаје „златан песак“ од лискуна, што га носе речице које се са овога брда сливају. Пљачкавица је гола. Са њенога врха сурвавају се стене. Поједини оголићени комади стрче у импозантним висинама. Готово свақи већи комад има своје име што су му га козари дали.

Између Големога Кама на Пљачкавици и Крстиловице наоди се интересно Марково Кале, развалине града Краљевића Марка. Град је тај основан на микашисту. Овај је шкриљац значајан покрупним, 2—3 см. дугачким, избразданим, црним и сјајним призмама од турмалина. Гранита има мало и то испод града; овај гранит пада у очи својом врло крупнозрном текстуром; од његовог се лискуна могу повелики листови добити. Гранит са Пљачкавице јесте обичног средњег зрна; местимице је само ситнозрн.

На десној обали Мораве чинио сам излете према Светом Илији и Бањи.

Бања лежи источно од Врање; значајна је са своје вреле воде (71° топлоте) и по геолошким односима. Околина овога места спада у трахитску формацију; висови Каталенца, Кумарева и Бујковца заузети су већином трахитима који ће доцније бити описати.

Трахит је прошао кроз лискуновите шкриљце и ону метаморфисану гнајсолику стену из које врела вода избија. На месту где су терме стена је пожутела, трошна и сумпорастом материјом испуњена. Даље, где није искварена, могу на њој да се проматрају ове особине. Она је гранитоидне структуре, и састоји се поглавито из кварца фелдспата и лискуна. Кварца има у њој од три сорте: гранитоидног, гранулитичног и корозивног (секундарног). Гранулитична зрна кварца изгледају да су млађа од гранитоидних. — Кристали фелдспата нешто су ређи од кварца; највише њих припадају плагиокласу;

ортоклас је споредан. Први је свежији и садржи мање интерпозиција но други, чија је супстанција у опште нехомо-

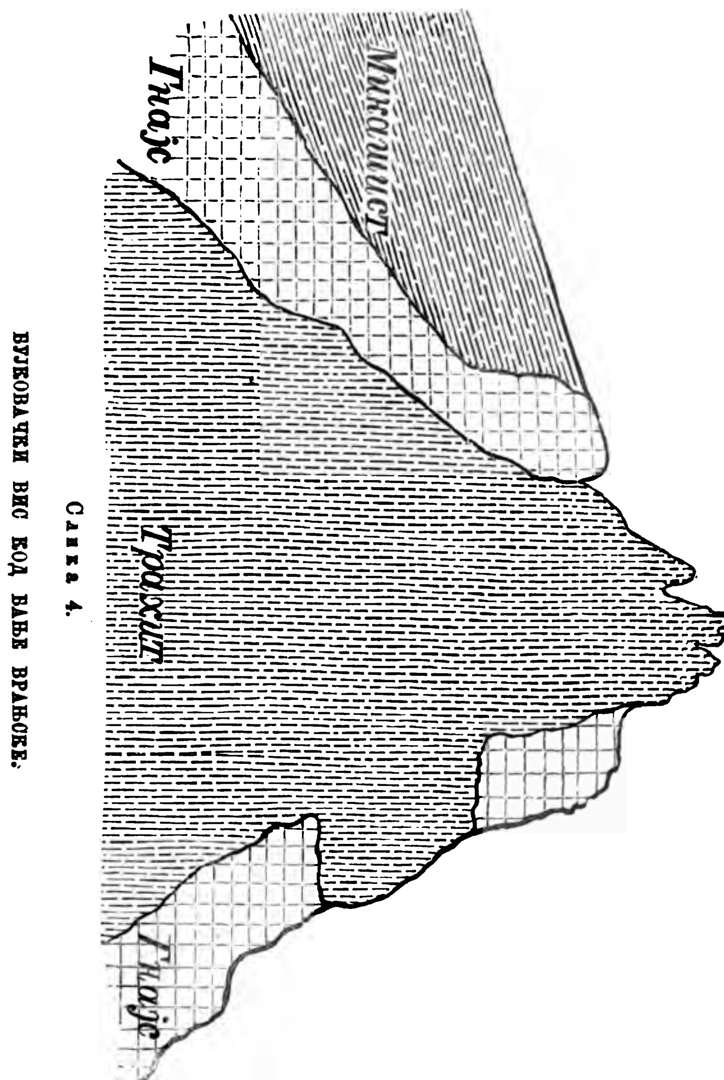

Слика 4.

Вујковачки вис код Бање Врањске.

гена. — Биотит је врло искомадан, тамне је боје и изгледа као биотит у гнајсима. Поред њега има и белог лискуна, који

се често тешко разликује од талка, кога минерала има доста у овој стени. Лишчице од овог секундарног минерала наоде се врло много у виду интерпозиција у фелдспату. — У ретке минерале спада магнетит, а у још ређе хематит и епидот; ова су два сигурно секундарног порекла. Стена је у опште метаморфне природе и личи понајвише на гнајс.

Идући уз врањску реку, источно, наилази се на прави микашист, који садржава кристале до 5 мм. у пречнику од црвеног гранита.

И трахити у околини Бање врањске подлегли су јако метаморфишућим процесима.

Спрам Врање лежи село Топлац где је развијен један зеленкасти трахитски туф, који је за неке грађевине у вароши употребљен. Истоветна се стена наоди на Страшилову, југозападно од врањске Бање.

На брдо Светог Илије попео сам се прошав кроз села Златокоп, Тибужде, Луково и Барбарушицу. Златокоп лежи на староме алувијуму. Десно се виде по странама глиновити лапорци из терцијерне формације. Изнад села улази се у теснац луковске реке. Одма при улазу у тај теснац види се с леве стране микашист, а с десне нека стена која на први поглед изгледа као какав гранит. И одиста макроструктура ове стене јесте зрнаста, гранитоидна. Голим оком у њој се лепо разликују зрна од фелдспата, биотита и кварца. Сва су та зрна средње величине. Али се у танким плочицама ове стене јасно види да је микроструктура гнајсна. Лискунове индивидуе показују се као обично што су у гнајсу. Фелдспатова је супстанција већином искварена. И од магнетита наоди се нека извесна количина у овој стени. Идући даље уз реку и по странама свуда се види микашист.

Код Лукова се појављују жућкасти и бели кварцити, у којима поред кварца има нешто и плагиокласа; зрнца од кварца неједнаке су величине.

Изнад Барбарушице, поред микашиста наоде се слојеви компактних филита. У микашисту се наоде уметнути дебели слојеви од кварца, међ којима има и хијалиних варијетета. —

Близу испред ханова Св. Илије појављује се на ново кварцит. У овога су сва зрна кварца подједнака, ситна. Стена је испуњена зрнима епидота, од којих ће долазити и њена зелена боја. Кристали магнетита доста су чести у овој стени; они се лепо виде и голим оком. Јужно од ханова Св. Илије наша граница прелази преко виса Мотине, који надмашује Кључ и који се састоји од микашиста. Иста се стена распростире све до Марганца. Овде сам прелазио нашу границу и силазио у турско село Марганце, да обиђем слојеве у којима има каменог угља. Серија ових слојева лежи дискордантно на старим шкриљцима и састоји се, почев оздо на више, из ових чланова:

1. Модри шкриљац глине.
2. Сиви, трошни пешчар и песак.
3. Глинац.
4. Угљен лигнит, 0,5 м. дебљине.
5. Глинац.
6. Лапоровити кречњак.
7. Песковита лумакела од неринеа.

Ових Nerinea има две-три феле. Немајући потребног материјала при руци нисам их могао одредити, као ни друге фосиле, које сам до сада нашао.

Судећи по аналогији са другим местима ова серија слојева спада у формацију јуре. Лапоровити вапнац пружа се нешто́ и у Србију; ту заузима једну косу изнад села Лепчинца. Измеђ Марганца, Ђурковца и Лепчинца до Сурдуља распрострањена је једна стена шкриљасте структуре, која се врло ласно цепа у танке плоче и која се састоји из разних минерала. Макроскопски преглед казује нам само да су једни

минерали љуспасти, светлуцави, зелени а други су зрнасти и сиви. Цела је стена боје смеђе, прљаве.

Микроскопским проматрањем дознаје се да су јој главни састојци талк и хлорит. Талка има највише. Споредни су састојци кварц, епидот и магнетит. Изгледа да је у овој стени било или да још по мало има и амфибола, ма да се овај минерал није могао поуздано констатовати.

Хлорит изгледа као да цементира зрна осталих састојака.

По свему се види да је стена ова из рода талкшиста.

Од Сурдуља, спуштајући се низ реку, пролази се све преко микашиста разних варијетета. Местимице се појављују и лискуновити кварцити. При излазу из теснаца престају шкриљци, и отвара се питома моравска долина.

V.

Из Лесковца у Пирот.

Пут из Лесковца за Пирот иде прво уз Власину, затим уз Љубераћу, па преко Лужнице долази у пиротски басен.

Морава се прелази близу код ушћа Власине; ту је она себи ископала корито, до 9 м. дубоко, у алувијалним слојевима песка, шљунка и глине. При улазу у долину Власине, на северној њеној обали завршују се органци од Крушевице. Ту су и брежуљци Конопнице, који се, као што смо напред споменули, састоје из риолита. И остале геогностичке прилике око Власотинаца већ су напред поменуте. Зона филита настаје чим се из овог места изиђе; филити су најбоље развијени код Бољара. На брегу изнад овога села промаља се мало гнајс, затим опет настају филити па кварцит, талкшист и хлоритошист. Слојеви ових стена понављају се наизменце неколико пута. Филитичка формација завршује се код Модро-стења слојевима аргилошиста, међ којима има и банака од кварцита.

Над овим старим формацијама наоде се производи мезозоичких периода.

Одма код Модро-стена лежи, на палеозоичком аргилошисту, вапнена бречија са овим фосилима:

Apiocrinus. — Pentacrinus. — Eugeniacrinus. — Cidaris. — Acrocidaris.

Овај је слој сличан са коралском етажом из формације јуре. Ја сам га уврстио у ту периоду, и на карти сам га саставио са зоном јуре из запљанског краја.

Изнад ове бречије наоди се систем слојева од пешчара лапорца и вапнаца, који се пружа до иза Грнчара и који на неколико места садржи доста кретацејских фосила. Највише петрефаката има у слојевима близу испод ушћа бердујског потока у Љуберажду. Ту је Тула нашао ових четрдесет и четири фела:

1). Belemnites cf. bipartitus. Blainv. —
2). Belemnites spec. —
3). Amonites. (Schloenbachia) spec. —
4). Phylloceras spec налик на Ph. Calypso. d'Orb. —
5). Hoplites cf. interruptus. Brug. —
6). Perisphinctes. spec.
7). Aptichus. —
8). Turitella spec. —
9). Cardium cf. bimarginatum. d'Orb. —
10). Lucina deltoidea nov. spec. —
11). Lima spec. (можда L. simplex d'Orb.) —
12). Pecten (или Spondylus) (?) spec.
13). Ostrea rectangularis Roemer.
14). Ostrea spec. —
15). Ostrea cf. Boussingaulti d'Orb. —
16). Caprotina (Monopleura ?) minima nov. spec. —
17). Terebratula spec. —
18). Terebratula (?) spec. —

19). Terebrirostra retusa nov. spec. —
20). Terebratulina (?) plana nov. spec. —
21). Terebratulina gracilis d'Orb. —
22). Terebratulina nitida nov. spec. —
23). Rhynchonella spec. ind. —
24). Argiope (Megathyrus) (?) spec. (налик на A. cuneiformis. d'Orb.). —
25). Terebratula (Argiope) decemcostata. —
26). Thecidea tetragona Roemer. —
27). Chrisaora (Neuropora) elegantissina nov. spec.
28). Chrisaora spec. —
29). Reptomulticava micropora Roem. —
30). Heteropora cf. diversipunctata Quernst. spec. —
31). Cidaris spec.
32). Goniopygus? spec. —
33). Microsolena gracilis nov. spec. —
34). Microsolena (?) spec. —
35). Leptophyllia (Trochoseris) pocolus. d. Trom.
36). Leptophyllia cf. sinuosa. Trom. —
37). Rhabdophyllia breviraniosa nov. spec.
38). Trochosmilia cripsa nov. spec. —
39). Trochosmilia granifera d. Haime. —
40). Lophosmilia налик на L. Cenomana. M. ch.
41). Astrocoenia (?) spec.
42). Trochocyathus cf. conulus. —
43). Cycloseris (?) spec.
44). Orbitolina (Patellina) lenticularis. Blum.

Судећи по већини ових петрефаката може се рећи да слојеви око Бердуја спадају у неокомску етажу.

Доста се фосила наоди и код Грнчара; овде највише има теребратула. Код овога места пробија кроз кретацејске слојеве еруптивна стена, коју Тула помиње као трахит, а коју сам ја као микрогранулит определио.

Изнад Бердуја наступа романтични теснац у кречном камену.

У томе кречњаку има такође доста фосила: остреа, брахиопода, нееринеа, криноида, цидарида, бриозоа и корала.

У целој маси вапнаца има без сумње разних геолошких хоризоната, који ће се тек детаљним испитивањем моћи добро рашчланити.

Из клисуре се излази на кречни гребен, који се пружа од Суве Планине и одваја Лужницу, која се слива у Љубераждy, од Коритњичке реке, која утиче у Нишаву. Ту се отвара повелика питома равница ограничена са свих страна висовима од вапнаца из формације креде.

На северу је поменути огранак од Суве Планине; на југу високо голо брдо Стол, а на западу је тераса што одваја ову раван од пиротског басена. У томе равноме терену развијена је маса некога пешчара, чија се старост не може течно одредити; тек како је без сумње млађи од околних кретацејских слојева то је на карти означен као терцијеран. Овај пешчар траје до Крњана. Код тог му се места придружује и неки млађи конгломерат.

Одавде се пут опет пење на косу, која чини југо-западни бедем пиротског котла. Та се коса састоји из кретацејског вапнаца, у коме је Тула разликовао шест хоризанта. На врху косе је зараван. Ту су лапорци у којима има тако много шкољака рода Caprotina amonia Math. да се ова маса може као капротинска бречија сматрати.

Са косе се силази у село Блато које лежи у равници западно од Пирота.

VI.

Са Балкана на Нишаву.

Онај део балканских огранака, што се наоди на североисточноме крају пиротскога округа, састоји се из различних формација. Сама нова граница повучена је до испод Мидора

преко старих шкриљаца, а даље, на Високу, преко пешчара из форма.ије дијаса или тријаса.

У овоме пределу Тула је прешао линију Свети Никола-Ак-Паланка, линију Пирот-Три Чуке, и линију Пирот-Ржана; а ја сам из Књажевца уз Трговишки Тимок дошао у Пирот, и из овог места ишао преко Басаре до Ржане, и после из Пирота у Ак-Паланку.

Гребен Светог Николе састоји се поглавито из диоритичних и гранитоидних стена. Местимице, као код Равног Бучја, пробио је риолит. Те еруптивне стене биће описане у петрографскоме делу ове расправе.

Код Јање се ступа у зону кристалиничних стена, филита и аргилошиста, који се пружају ка Црноме Врху. За овом зоном, код Бериловца, појављује се серија палеозаичких аргилошиста и пешчара. А када се из Бериловца изиђе наступају црвени пешчари и конгломерат из формације дијаса или тријаса, од којих се, по уверавању Туле и оближњи Бабин Зуб састоји. Ова формација траје до Инова, а овде се појављује кретацејски вапнац, са неким теребратулама. Изнад овог вапнаца лежи слој лапорца са орбитолинама, коралима и сунђерима[1]).

Судећи по овим петрефактима, а по аналогији са другим местима, Тула сматра Иновски лапорац са орбитолинама као члана голтске етаже.

Изнад тог слоја стоји смеђи пешчар, налик на карпатски.

Исти се простире до Извора, где се наново појављује лапорац са орбитолинама. Плато изнад овог места састоји се од кречњака са коралима и веринеама, у коме се многе вр-

---

[1]) У овоме слоју Тула је нашао следеће фосиле: Orbitolina lenticularis, bulgarica u concava. — Spongia vola Mich. — Scyphia bulgarica nov. sp. Holocystis similis nov. sp. — Trochosmilia. sp. — Actinarea sp. – Lobophyllia cfr. spongioides. d'Orb. — Radiopora bulbosa d'Orb. — Ostrea cfr. diluviana Lin. — Terebratulina sp. – Terebrirostra sp. Natica sp.

таче наоде. Слојеви са доста фосила наоде се на јужој падини овога виса.

Код Мирановца се појављује опет пешчар што смо га испред Извора нашли. —

Бабина се Глава састоји из кретацејског кречњака. Друм је исечен час у томе кречњаку час у поменутоме пешчару. Близу испред Ак-Паланке изведен је исти преко слојева капротинског кречњака. Овај се камен наоди у великим масама испод и око вароши. Њега пресеца мокрањска или коритњачка река што кроз варош протиче. Идући уз ту реку налази се и на неокомски кречњак са коралима.

У Нишавској долини кретацејски су слојеви обложени дилувијалном терасом, у којој има грубог шљунка и ситног песка и која достиже дебљину до 90 метара. Долина се пружа до села Тополнице. Одавде Нишава тече кланцем који траје све до Просека, испред Ниша. У томе кланцу наоде се кретацејски кречњаци, из којих се већином и околни висови састоје.

На вису где је караула Плоча између Равног дола и Вете, наоди се серија слојева, које Тула сматра за јурске. Између Црвене реке и Плоче има вапнаца са хипуритима.

Када се са ћипровачког Балкана спустимо на Нишаву код Пирота наићићемо на ове формације. На самој граници, код Три Чуке, развијена је зона црвеног пешчара, која се пружа северно до Бериловца, а јужно заузима пограничне висове у Височу.

Спуштајући се са Три Чуке ступа се брзо у област вапнаца, који има карактер карста и који се пружа све до Лукање. Тај вапнац има и петрефакте и петрографске особине Wellenkalka из формације тријаса. Тула је на карти означио да овај вапнац улази у Србију код Росомаче, да заузимље Турлу планину и да допире до испод Бабиног Зуба Ја сам ове податке позајмио из Тулине карте. Код Лукање

Темска је издубила корито у црвеноме пешчару, који лежи испод тријадичног вапнаца. А код села Копривштице, изнад овог вапнаца појављује се изданак формације лијаса са овим петрефактима:

Terebratula cf. nummismalis Lam.

T. cf. ovulum. Ouenst.

Rhynchonella cf. tetraedra Quenst.

Pecten priscus; P. textorius.

Acrosolenia.

Одавде па до Градешнице, близу Пирота иде се све преко кретацејске формације. У почетку се налазе слојеви карпатског пешчара, затим кречњак са капротинама, па лапорац са бриозоама. Даље се прелази преко вапнаца са коралима, док се испод Нишора не ступи опет у зону карпатског пешчара.

Кад се из Књажевца Трговишким Тимоком иде у Пирот стара се граница наша прелази на брду што се зове Коренатац. То је брдо састављено из кретацејског вапнаца, који лежи на слоју лапорца са орбитолинама. Ове форамипефере местимице су тако многобројне, да се готово из њих самих састоји сва маса слоја. Иста се формација пружа све до Калне. Овде поред орбитолина има и више фела спонгија а наоде се и: Ostrea cf. diluviana, Terebratulina Terebrirosfra u Natica.

Даље путем ка Пироту, преко Стањанца, Шугрина и Церева до Темске виђа се један исти систем слојева. При дну брегова, око реке, оголићен је пешчар, а по висовима наоди се вапнац са коралима. Поједине партије пешчара заступљене су местимице са песковитим глинцем. Код Стањанца наоди се велики склад кречног бигра са врло лепим утисцима од садањих биљака. То је на по часа даљине од иновске карауле.

Код Церове је вододелница између Тимока и Мораве. Та је коса састављена од кретацејског вапнаца. Испред Темске испољени су слојеви глиновитог и песковитог лапорца са врло

много петрефаката. За кратко време задржавања на овом месту накупио сам више примерка од ових организама:

Orbitolina concava.

Orbitolina bulgarica.

Amonites spec.

Trigónia spec.

Corbis spec.

Strombus spec.

Ostrea spec.

На први поглед ова фауна изгледа ми сродна са неокомском фауном што се налази на брду Жљебине, на граници књажевачког округа. Близу до ушћа реке Темске налази се интересантни кречњак, који се готово, сав састоји из ваљкастих петрефаката, које су стручњаци поставили као нову групу спонгија и именовали Boueina Hochstetteri.

Између села Темске и Сопота налази се једна коса, која је сва заузета трахитоидном стеном, од које постоји неколико варијетета. Ове сам стене ја одредио као порфирите. Слична се стена види и на десној обали реке Темске. То ће бити иста еруптивна формација што ју је Ами-Буе нашао, код оближњег села Станичења и долеритом назвао. Тула ове стене увршћује у андезите.

Село Сопот интересно је са лигнита што се у њему налази. Тај се угљен налази у малој количини. Распрострањење му се није могло на далеко проматрати. Старост му је мала, али се не да ближе одредити, јер је терен испресецан, а у околним слојевима нема карактеристичних петрофаката. Око лигнита је глина са слатковидним шкољкама.

И у Сопоту се појављује лапорац са орбитолинама и коралима. Ови су слојеви потчињени кречњаку. Овде је негди место где је Тула нашао орбитолите и корале међ којим ове нове феле поставио:

Macandrina Pirotensis.

Astrocoenia bulgarica.

Pleurocoenga irregularis.

У околини Пирота интересанта су брда Белова и Басара, која са северо-источне стране ограничавају пиротски басен. На подножју тих брегова наоде се терасе — остатак од некадашњег језера — од шљунка. Терасе су испрекидане доцнијим дејством текуће воде. Петрографски материјал шљунка доста је разнолик. Природно је да највише има кретацејског вапнаца. Међ шљунком се наоде и комади од агрегованих кристала калцита; ти су комади често преко пола метра велики, кристали имају форме скаленоедарске; многи су бистри и провидни. Леп пример ових тераса наоди се на брду Прчевцу и у селу Бериловцу.

Белова се састоји из ових слојева:

1) На дну лежи пешчар, на који смо досада више пута наилазили. У њему се наоде партије од песковитог глинца. Петрефаката нема. Виђа се на виша места измеђ села Гњилана и Суводола.

2) Изнад пешчара лежи лапорац са овим фосилама:

Terebratula spec.

Terebratula spec.

Rhunchonella spec.

Rhynchonella spec.

Trochus spec.

Ostrea spec.

Ова је етажа најбоље развијена измеђ села Великог и Малог Суводола.

3. Главна маса Белаве састоји се из светлог кречњака са траговима од корала. Крајни чот Белаве, до Пирота, што се Сарлак зове заузет је белим, кристалисаним мермерастим кречњаком, у коме нисам видео ни трага од петрефаката. Кроз ове кретацејске слојеве прошла је, у терцијерној периоди једна трахитоидна стена. Иста се у знатној количини

наоди на вису код гњиланских корита, изнад села Гњилана. То је неки андезит са хорнблендом. Од њега има неколико варијетета. —

Басара се састоји већином из кречњака са рожнацом и коралима. На њеноме југо-западноме подножју промаља се на више места познати кретацејски пешчар; а на северо-источноме подножју развијен је песковити и лискуновити, шкриљасти лапорац, који такође спада у формацију креде.

Кречњак је подељен у танке слојеве, различне по тврдоћи. По елом кречњаку на Басари, образовале су се многобројне вртаче.

На овом брегу пробили су слојеви из етаже лијаса. То су пешчари и шкриљасти лапорци са: амонитима, белемнитима, пектенима и другим бивалвама. Јурски слојеви наоде се и код Ржане, на граници. По неким петрефактима судећи ова је етажа јуре млађа од лијаса на Басари. Распрострањене јурских слојева нигде није велико.

Пиротски се басен затвара на југу испред Цариброда. Ту га ограничава модрикасти једри вапнац, у коме има доста индивидуа од неке феле Rhynchonela. Судећи по једном петрефакту, који је сасвим сличан са Ostrea columba, могли би рећи да царибродски кречњак спада у супернеокомску етажу. Међутим, ту се наоде и кречњаци са орбитолитима и криноидама неки од њих јесу оолотичне структуре.

VII.

Из Врање преко Лебана у Куршумлију.

Из Врање се долази у Пољаницу стрмом стазом преко Марковог Калета. Напред смо већ говорили о овом месту и поменули, да су овде свуда микашисти са жицама гранита. Изнад микашиста развијен је моћни слој кварцита. Тај се помаља на месту што се зове Велика Ливада.

Пењући се на вододелницу између врањске реке и Ветернице, и спуштајући се у долину ове последње прелази се преко серије слојева од аргилошиста и сурог пешчара. Моћност ових слојева врло је велика. Нигде се не примећује, да би они са слојевима микашиста дискордантно стратификовани били. Та ће серија стена спадати, по свој прилици, у палеозоички терен.

На вису изнад села Девотина у поменутој палеозоичкој серији налази се један слој црне псамитичне стене, састављене од врло ситних зрнаца кварца. У селу Дреновцу појављује се друга серија пешчара и аргилошиста, чији су слојеви готово хоризонтални, дакле дискордантно стратификовани са серијом исконских шкриљаца. Пешчари су лискуновити, псамитични; они граде више слојева од незнатне моћности. Аргилошист је мек и плавичаст, распада се у ситне дугуљасте комадиће, а не у плоче. Он јако превлађује масом својом над пешчарима. Серија ова почиње једним, неколико метара дебелим слојем конглометара.

Очевидно је да овде имамо пред собом представнике неког секундарног терена. Никаквих петрефаката нисам у њима нашао; с тога се и не може прецизирати стратиграфски ниво ових слојева.

Највероватније је да су то производи из јурске периоде. Такви се слојеви пружају на далеко у Пољаници. Виђају се са обе стране Ветернице. Где се клисура са свим сузила, ту се кроз њих промаља по ново микашист. А где је предео отворенији ту су јурски слојеви распрострањени. Тако је на пример, око села Ушевца, па даље око Власа и Големог Села. Да поменемо овде да Ветерница, већ у највишем току своме, у селу Дреновцу, ваља комаде од биотит-трахитиодне стене, која се, дакле, мора наодити негда источно одавде.

Изглед брда што се Облик зове, (а и по уверавању становника) показује, да је он од такве стене састављен. И ре-

чица што се од села Градње у Ветерницу слива носи комаде од трахита. У кориту те речице виде се комади једног секундарног вапнаца. За то сам, трагајући за овим каменом, обишао села, Градњу, Стрешак, и Крушеву Главу, што леже источно од Ветернице.

У Градњи, на брегу изнад цркве наоди се трахитски туф, са облуцима трахита. Даље уз брдо иде се преко аргилошиста и пешчара. Тамо амо растурени су комади од светлог вапнаца, по чему се може закључити да изданак његових слојева неће бити далеко.

И одиста на слојеве секундарног вапнаца наишао сам код првог села што се Стрешак зове.

Стрешак је интересантан са лепо оголићеног вертикалног пресека слојева, на коме се може ласно видети конструкција терена у Пољаници.

Главни чланови у томе пресеку јесу, почев оздо па на више:

1) Црвени пешчар. У једноме дубокоме потоку, код првих сеоских кућа наоди се вертикални откос од црвеног пешчара, који је, од прилике, 20 метара висок. Стратификација је са свим правилна; слој је још у хоризонталном положају. Пешчар је овај састављен од зрна средње величине, са појединим већим облуцима. Местимице се у њему наоде обуваћени повећи комади микашиста и гранита.

2) Бели пешчар. Слој овог камена доста је моћан, али испрекидан. Доња му партија прелази у конгломерат. На местима где овај млађи, бели пешчар фали, ту на црвеноме пешчару леже непосредно следећи слојеви:

3) Шкриљац лапорца и глине и пешчар. — Слојеви ових стена појављују се наизменце више пута. Моћност им је знатна. Шкриљци су жућкасти, а пешчари сиви.

Изнад тих слојева лежи:

4) Кречњак једри, зрна финог као литографски камен; налази се у дебелим карпама (слојевима) и распрострањен је по површини висова где су села Стрешак и Крушева Глава.

Шкриљац и пешчар распрострањени су по дну висова, по странама до речне долине.

Црвени пешчар је само проривен. На површини га нигде нема. Он спада без сумње у формацију дијаса или доњег тријаса. За њега се веже бели пешчар што изнад њега лежи. Слојеви под 3) и 4), по стратиграфском положају своме, могу је уврстити у формацију тријаса или јуре; ја сам их ставио у ову последњу, ма да палеонтолошки докази за то оскудевају.

По свему досадањем, геолошку конституцију Пољанице ваља овако замислити:

По висовима Гури-Бабе, Црног-Камена, Пљачкавице и Кукавице стоје представници најстаријег терена, међу којима су микашист и гранит најглавнији чланови. По странама споменутих висова налазе се остаци од палеозоичних шкриљаца. Ти висови ограничавају пољанички басен, у коме се прво сталожио црвени пешчар, а после, у сложној стратификацији, слојеви јуре. Јурска фармација у овом терену јесте у виду терасе, која се простире низ Ветерницу до испод Големог Села.

Излазећи из овог села, ступа се одма у клисуру у којој владају све сами филити, истина различнога изгледа, али који сви припадају једноме терену.

Клисура траје до села Вине испред Мирошевца. Филити су распрострањени до Барја, а одатле настаје микашист. Приточице што се са огранака Кукавице спуштају у Ветерницу ваљају комаде од гранита, што доказује да га има па Кукавици.

Изданци ове еруптивне стене налазе се, на левој обали Ветернице, код Гагинаца и Барја. Ту је крупнозрни гранит са мусковитом.

Када се изиђе из клисуре испред Мирошеваца онда се отвара широка лесковачка равница. Пут за Лебане иде преко

брежуљака на коме су села Славујевци, Игриште и Шумани. Ту су сви брежуљци од исконских шкриљаца, а поименце од микашиста.

Између Шумана и Лебана налази се једно брдо, десно од пута, које је сво крупнозрним гранитом заузето. Гранит се налази и по висовима јужно и западно од Лебана.

Из овога места учинио сам излет на Мркоњ, интересантно брдо на граници, за које сам био чуо да је од базалта састављено.

Ишао сам вододелницом Медвеђе и шуманске реке, преко Бувца, до Топле Бање; одавде низ бањску, па онда уз туларску реку на Мркоњ.

Одма изнад Лебана промаља се гранит, крупнозрни, са доста белог лискуна. По целоме гребену распрострањен је микашист. Код Ђулекара налази се амфиболит, који ће са осталим амфиболитима из топличког округа бити описат. Спуштајући се са сјерићског виса у Топлу Бању наилази се на трахитоидну стену од које су састављене и све чуке десно од пута, где су села Тупал и Дукат. Око бање свуд је таква стена, која као што ћемо доцније видити спада у микрогранулите. Са овом еруптивном стеном стоји у свези термоминерална вода, што туна у великој количини извире. Вода је сумпоровита, веома врела. Око ње се образује сига. Сумпор водоник осећа се и на даље од извора. —

Има један извор у коме је вода топла и кисела. Како ми се чини ни у једној српској бањи не излази овако велика количина воде као овде.

Стране око бањске и туларске реке све су од микашиста. Од ове је стене састављено, у главноме, и брдо Мркоњ. Само је горња трећина брда састављена из еруптивне стене. Стена је ова трахиотидна. Голим оком распознају се у њој кристали плагиокласа и аугита. У основној маси главни су састојци микролити лабрадора. Оливина нема. По томе ова

стена спада у лабрадорите. Изгледа да су од ње састављени и околни висови дуж туларске реке.

Са Мркоња се вратих у Лебане долином Медвеђе. Свуда је микашист. На више места у овај шкриљац уметути су слојеви од црног амфиболита; као на пример код Петриља, Маћедонца и т. д.

Код села Дедића, спрам ушћа Лепоштице у Медвеђу, висови су заузети трахитоидном масом која ће бити продужење оне ерупције код Бање, Сјерине и Тупала.

Из Лебана сам у Куршумлију дошао преко Бојника, Житног Потока, Статоваца, Товрљана и Дединаца. Она ниска коса, што лежи између Лебана и Бојника и која се **Кремен** зове, састоји се из микашиста и кварцита. Испред Бојника се наоди једна дилувијална тераса, а одатле се низ Пусту реку пружа широка равница. Терцијерних слојева овде нисам приметио. Равницом се иде уз реку до Коњувца. Одавде па до Злате и даље око Житног Потока и Статоваца свуда микашист и кварцит. Код Житног Потока кварцити су више заступљени но микашист.

Статовци леже на еруптивној формацији. Ту су распрострањени риолит и трахит-туф. Ову меку стену тамошњи сељани називљу **сига**. — Еруптивни производи шире се око Широкоњева, и Товрљана. Петрографски је тип један исти свуда; само има локалних варијетета.

Испред села Дединаца наступају аргилошисти, шкриљасти пешчари, конгломерати и прости пешчари. Геолошка старост ових стена не може се за сада одредити, за то их на карти нисам хтео одвајати од филита. Горњи су пешчари црвенкасти, а у конгломерату има сличних облутака као у конгломерату из дијаса.

Шкриљасти пешчари и глинац трају до Грабовнице, испод кога места наступа одма долина Топлице.

VIII.

Топлица.

Поред реке Топлице ишао сам од Прокупља до Копаоника. Сем геолошких односа што сам их дуж ове реке запазио, у овој ће глави бити прибележена и проматрања у излетима из Куршумлије на Преполац и на Јанкову Клисуру.

Да пођемо од Прокупља.

Око ове вароши свуда су исконски шкриљци.

Међ њима је микашист најраспрострањенији.

У слојевима ове стене има и банака од врло крупнозрног белог мермера, који се код Прокупља употребљава за печење креча. Код две чесме, на путу, промаља се врло лепи црни амфиболит, налик на амфиболите из околине Медвеђе. Спрам Ђуковца почиње стена која има гранитоидни изглед, али која се мора уврстити у гнајсе, ма да јој је макроструктура више зрнаста, но шистозна.

И голим се оком у њој врло лако распознају зрна од кварцита и филдспата и љуспице од лискуна. Гнајсна се природа обелодањује у танким плочицама од ове стене. Њу означују листе од мусковита. Биотита има у стени много мање но белог лискуна. Кварца има од три сорте: гранитоидног, гранулитичног и корозивног. Фелдспата има двојаког: моноклиничног и триклиничног; овај последњи јесте олигоклас.

Кристали су фелдспата већином нагрижени; у многима се наоди талк. — Споредни састојци наоде се у великој количини; то су магнетит и апатит. Овакав гранитиодни гнајс пружа се до Крње Џамије. Правог гранита ја нисам овде нашао. Али ослањајући се на казивања г. Хофмана означио сам ову еруптивну стену на карти око Прокупља и даље код Добричева.

Испред Крње Џамије, на првоме брежуљку виде се рупе у песковитоме и лапоровитоме трошноме камену, који је или

производ распадања других стена или је какав терцијерни производ. Терцијерне се стене овде нигде не примећују ма да ова таласта просторија, између Јастребца и брегова на десној обали Топлице, изгледа као какав модерни котао. Велики део те просторије, тамо где су села Бресничић, Кончић, Драгуше, Свирча и т. д. заузет је еруптивном микрогранулитичном масом.

Остала партија заузета је палеозоичким шкриљцима и пешчарима.

Преко ове сам формације прелазио од Шуљемана до Јанкове клисуре и од ове до Баца. У Јанковој се клисури види како палеозички глинци леже на микашисту и филитима.

Топлички се котао пружа од Крње Џамије до села Плоче. Овде пут за Куршумлију, улази у теснац. У целоме теснацу до Куршумлије траје палеозоички аргилошст и пешчари.

Серија ових слојева има веома велику моћност; пешчар и аргилошист ређају се више пута наизменце. Обе су стене сиве боје; шкриљац је нешто тавнији од пешчара. И пешчар се врло лако цепа у табле.

Пружање ових слојева подудара се са правцем слојева микашиста, који су се местимице испољили.

На неколико места око Топлице у теснацу виде се терасе, које означују некадањи њен виши ниво. Оне су од ситнозрне глине налик са свим на лес; шљунка у њима нема много.

У отвореној просторији нисам приметио овакве терасе око реке.

Код Лозне се појављује конгломерат од крупних облутака кварца и микашиста, који личи на неке конгломерате из формације дијаса. Овде је корито Топлице у такоме конгломерату. Крш код села сав је од ове кластичне стене. Да ли овај конгломерат неће са горе поменутим конгломератом и црвенкастим пешчарем из Дединца спадати у једну формацију? Да ли то нису представници најмлађе палеозоичке

периоде, пермске периоде? То је могуће. Али за то још немамо довољно доказа.

Код Куршумлије наиђем на серпентин, кога до сада нигде у Новој Србији не нађосмо. Ту је он по околини вароши јако распрострањен. Најближе место нахођења јесте Самоков. Са њиме је у друштву и туф серпентина. Детаљни опис разних варијетета од ових стена одлажемо за другу прилику. Сем серпентина, Самоков се још састоји из конгломерата кварца и микашиста, лискуновитог пешчара са црним утисцима, кварцита, амфиболита и микашиста.

Микашист и амфиболит јесу обични; нема их много. Кварцити из околине Куршумлије учинили су ми се довољно интересни, да заслужују да их и микроскопским путем испитам. Они су највише развијени на вису између Топлице и бањске реке.

Има их два главна варијетета. Једни су бели, шистозни, а други жућкасти и једри. У првима се и голим оком разликују неки састојци. Шистозност означују жичице зеленкастог минерала, који се под микроскопом показује као талк. Зрна кварца средње су величине и доста подједнака; она сачињавају масу стене. Та зрна обуватају доста крупне кристале фелдспата. Фелдспат је већином моноклиничан; трикличног има мало. Кристали су му наједени и импренирани корозивним кварцом. У другом варијетету ологокласа има више но ортокласа. Кристали првог минерала састављени су из врло танких хемитропских ламела; дугачки су и изгледају мало савијени; супстанција им није нагрижена. Зрна од кварца нису подједнаке величине. У маси кварца наоде се врло ситна зрнца од епидота, који је сигурно постао епигенијом кристалића фелдспата. У фелдспату се наоде лишчице од талка. Калцедон је у виду жилица прошао кроз стену.

Са овим је кварцитима идентична стена што се на Самокову наоди; само је овде кварцит много мање распрострањен но на вису између Топлице и Бањске реке.

Пут за Преполац пресеца само донекле микашист, па после иде преко палеозоичких слојева. Интересантан је микашист, што се наоди између прве и друге карауле у преполачкој клисури[1]). Он се не шкриља тако лако као обично и изгледа више зрнаст. Под лупом се тек види да му је структура шистозна. Главни су му састојци биотит и кварц; они су ситног зрна, и у доста подједнаким количинама. Кварц је гранулитичан. Индивидуе лискуна су округласте. Фелдспат се у њима наоди у малој количини, али га има од три феле: ортокласа микроклина и олигокласа; међ свима има највише ортокласа. По овоме споредноме састојку стена се приближује гнајсу. Други споредни састојци у њој јесу циркон, сфен, апатит и епидот. Пада у очи доста знатна количина циркона.

Микашист се промаља по негде још до Преполца, али на маленоме пространству. Њега свуда надвлађују млађе стене. —

Између Бање и треће карауле простире се аргилошист и једна мека, трошна, глиновита стена, затворено смеђе боје и местимице шупљикава; личи на неке варијетете сиваче (грауваке). У тој маси наоде се местимице комади од вапнаца. Маса вапнаца наоди се између треће и четврте карауле. У западноме делу Нове Србије ово ће бити јединствено место где се једри вапнац наоди као важан члан седиментарних формација. Могуће је да је тај вапнац такође палеозоичан. Чврст је и једар, кристалиничан, боје је плавичасте, а испресецан је ситним жилицама од калцита. На истој се просторији наоди и једна зелена стена испресецана жилицама од

[1]) Од Куршумлије до Преполца има 4 сата. На томе путу нема ни једног села. На по пута наоди се топла Бања. Како ми нису познати навиви за поједине месности, то сам се морао овде послужити бројем караула, што се још, због не сигурног пута, одржавају. Прва је караула на по пута од Куршумлије до Бање. Пета је на врху Преполца, који почиње већ од Бање. Трећа је караула од прилике на $1/3$ а четврта на $2/3$ Преполца.

калцита. То ће бити неки глиновити серпентински туф. Између четврте и пете карауле превлађује једри, ситнозрни пешчар. Доминирајући вис на Преполцу заузет је сивачом.

Силазећи са њега краћим путем ка трећој караули, наилази се опет на поменути вапнац, па на сивачу

Толико о излету на Преполац.

Да завршимо наша проматрања уз Топлицу почев од Куршумлије. Серпетин што га нађосмо око ове вароши продужује се и даље у клисуру реке све до Селове. Обе стране клисуре од самог су серпентина. Зона шкриљаца помакнута је подалеко десно и лево.

У Селови настаје аргилошист који траје све до Судимља. У Селови има нешто и кречног бигра. Од Судимља до Ђерекара свуд је серпетин[1]). Овде се појављује једна трахитоидна стена, која је јако распрострањена по целој околини десно и лево, по огранцима Копаоника, а највише око села Равништа. Из овог се села испех на највиши део Копаоника, на Суво Рудиште.

О овој у сваком погледу знаменитој маси земље не сме ни једне речи да проговори онај, који је преко ње само прешао!

ДЕО ДРУГИ.

I.

Гранити.

1. Пљачкавица.

Први варијетет: крупнозрни гранит. — То је груба смеша белог и црног лискуна, кварца и фелдспата. Највише има лискуна и кварца, а фелдспат је у незнатној количини. —

Мусковит је први састојак што пада у очи како по својој количини тако и по величини комада. То су доста де-

[1]) Серпентин се у овим крајевима зове борјаш „јер, веле сељани, по томе камену овде највише расте борје, јеле и руј“.

беле плочице, неправилно а обилато растурене по маси, које се врло ласно цепају у све тање и тање листе; пречник њихов износи кадшто по 6—7 см. По неки стубићи од мусковита представљају правилне шестостране призме, приличне висине. Лискун је овај добро очуван од распадања; исто се врло ретко гди примећава.

Биотита има у много мањој количини и примерци су му много мање величине но комади од мусковита. Он је угасите зелено-црне боје и свежег изгледа; примерци му немају никада правилне форме.

Фелдспат се налази у малим количинама а местимице га никако и нема. Примерци од овог минерала показују, да му је супстанција сва промењена; он се налази у процесу распадања. Боја му је беличасто-жућкаста, а форме спољне неправилне. Којој фели припада фелдспат из овог гранита, то се не може одредити, јер с једне стране супстанција му се распада, а с друге, цела је стена такве текстуре да је тешко било од ње направити танке плочице, на којима би се, помоћу микроскопа, могли одредити поједини њени минерални састојци.

Други варијетет. — Овај црвенкасти варијетет гранита састоји се из врло ситних зрнаца кварца, фелдспата и лискуна, који се готово у подједнаким количинама налазе. Зрна су тако ситна да се голим оком фелдспат од кварца тешко разликује. Лискун се појављује у виду ситних црних и сивих пегица. Помоћу микроскопа види се да над свима састојцима овог варијетета гранита, превлађују фелдспати. То су ортоклас и олигоклас. Ортокласа има највише. Он се налази у виду неправилних зрнаца; супстанција му је готово сва распаднута; производ распадања је талк.

По кадшто се виђа, да су микролити талка распоређени у неколико правилно, према цртама цепљивости ортокласа. —

Плагиоклас се појављује у обичним полисинтетичким индивидуама, које су много мање и много слабије распаднуте но индивидуе ортокласа. — Лискун се налази у врло ситним дугуљастим делићима, са искрзаним ивицама; то је црни лискун или биотит. Мусковита има мање и тај је, канда, постао из црног лискуна, јер се на неким примерцима види епигенија мусковита по биотиту, при чему се из овог издваја час магнетит, час нека неодређена гвожђевита материја. Биотит се иначе на више места претвара у овакy материју а епигенише га кадшто и епидот. Пада у очи да у овом граниту нема примордијалног магнетита. Обични му сапутник, апатит, налази се у врло малој количини и то у виду врло ситних кристалића.

Кварца, као што смо већ рекли, има у много мањој количини но фелдспада. То су гранитоидна зрна, са обичним инклузијама, која испуњавају простор међ зрнима фелдспата. — Сем кварца и један се део фелдспата образовао у другој периоди консолидације стене; то су она зрна ортокласа која су свежа и обуватају друге састојке.

По неке минералне индивидуе садрже у себи кварца корозивног.

Елементи прве консолидације морали су бити изложени врло живоме трењу и покрету у још течној маси, јер су и најситније притке од лискуна врло јако испресавијане.

Трећи варијетет. — То је доста подједнака смеша мусковита, кварца и фелдспата. Голим оком види се и по која лишчица од биотита. — Велики део кварца гранулитичне је природе; неке су индивидуе прилично правилно ограничене, а многе изгледају да су постале у првој периоди консолидације стене, јер их обуваћају кристали од фелдспата. — Фелдспати су сви, а нарочито плагиокласи, добро очувани; распадати су се почели само по неки ортози. Кристали плагиокласа састоје се обично из два система паралелних близанаца,

који један спрам другог чине угао близак правоме углу. Фелдспат се образовао у два маха. Кристали ортокласа састоје се кадшто из карлсбадских близанаца. Многи кристали фелдспата обуваћају зрна од кварца. — Кристали лискуна мање су искомадани и нису онако испресавијани као у горњем варијетету, што доказује да у овој маси гранита није било тако великих покрета за време њене консолидације. И микроскопом се у овом граниту не проналази више биотита но што се голим оком види; примерци су овог минерала више искрзани, но од мусковита. — Апатита има врло, мало а примећава се и по неко оситно зрно магнетита. — Секундарне минерале представљају овде микроскопска зрнца од епидота, која су растурена по целој маси стене.

2. Манастир Св. Николе, изнад Лесковца.

Стена је ова фине текстуре и доста лепог изгледа. Зрна од лискуна, фелдспата и кварца врло су ситна, али још довољно велика да се голим оком распознати могу. Лискун је затворено-зелене боје, а фелдспат беличаст и помало ружичаст, те тако и гранит има слабу ружичасту боју. Помоћу микроскопа види се да је ортоклас понајраспрострањенији минерал у стени. Њега има од две сорте. Једно су доста правилни кристали, а друго су неправилна кристална зрна. Кристали су или прости или близни; индивидуе ортокласа близне се по примеру карлсбадских близанаца. Кристална зрна обично су мање бистра но кристали, јер се њиова супстанција квари и претвара у талк. — Поред овог моноклиничког фелдспата има у граниту са Ветернице и плагиокласа, али у много мањој мери но првога. Исти се састоји из полисинтетичких кристала, чије су појединe индивидуе врло танке, тако да цео кристал изгледа веома финим цртицама избраздан. Сви близанци образују два система паралелних индивидуа, који се међ собом укрштају. — Карактеристични лискун у овој стени

јесте биотит; белог лискуна има врло мало, и тај је можда секундарне природе. Кристали биотита искомадани су и искрзани, неки се од њих претварају у епидот и хлорит. — Од кристала прве консолидације има у овом граниту још апатита и магнетита.

Апатит је доста редак; његови хексагонални кристалићи губе се у маси осталих састојака стене. Магнетита има у приличној количини; кристали његови имају правилне коцкасте форме. Сви кристали магнетита дају се поделити по својој величини на две групе: једни ситнији чешћи, а други крупнији, ређи и неправилнији.

Кварц — елемент образован у другој периоди консолидације — наоди се у овој стени у облику обичних гранитоидних зрна, са течним инклузијама. Количина његова уступа знатно количини фелдспата. Силиција се кристалисала не само у виду зрнаца (слободних) већ је местимице продирала и у унутрашњост фелдспата и ту кристалисала на прилику вермикуларног кварца. —

Не само кварц него и један део ортокласа образовао се у другој периоди консолидације. То су оне повеће партије од ове супстанције, које обухватају у себи минерале прве консолидације, н. пр. лискун, магнетит и фелдспат, што се на танким плочицама овога гранита чешће видети може.

3. Балкан Свети-Никола.

Примерак гранита, што га је г. Панчић са Ћупренског балкана донео[1]) подпада под тип обичног гранита. Текстура му је доста крупнозрна, када се сравни са другим гранитима, а нарочито са гранитом од Ветернице и биотит-гранитом са Плачевнице. Први минерални састојак, који пада у очи, јесте

[1]) Стене са Светог Николе донео је г. Панчић, а оне са Ветернице послао ми је на проучавање г. Јев. Гудовић министар грађевина. Остале сам све сâм на месту видео и отуд их донео.

биотит. То су црно-мрке светле листасте плочице до неколико (3—4) милиметара у пречнику, које су доста неправилно распрострте по маси гранита.

Около њих је бела и пепељаста маса од фелдспата и кварца. Ортоклас се наоди у процесу распадања, те су с тога његова зрна мутна, докле су, међутим, зрна кварца бистра и провидна. Први се минерал наоди у многој већој количини но други.

II.
Диорити.

То су старе еруптивне стене, зрнасте структуре, које се у главноме састоје из плагиокласа и амфибола. Од тих стена г. Панчић је донео један комад са Светог Николе, а г. Хофман један испод Суве Планине.

1. Свети Никола.

Диоритична стена са Светог Николе јесте хомогена смеша амфибола и фелдспата. Већ се и голим оком може видети, да су у њој кристали амфибола обухваћени кристалима фелдспата. Први су зелене боје, средње величине, светлуцави, искрзани, и познају се по својим обичним особинама. Поред њих има нешто и актинота. — Кристали фелдспата беличасти су, без сјајности, а величине од прилике као и кристали амфибола. Неки од њих показују светлуцаве преломе, на којима се виде цртице карактеристичне за фелдспате из триклиничне системе. Тај фелдспат јесте олигоклас. Један део овог минерала образовао се, по свој прилици, у исти мах кад и амфибол; дакле цела маса овог састојка није постала у једно исто време. Супстанција фелдспата већином се метаморфисала; производ овог претварања јесу ситна збивена зрнца од епидота. Мало има кристала фелдспата, који су сачували са свим своју свежину.

2. Велеђа.

Између Тополнице и Козмовца, у околини Суве Планине, налази се једна крупнозрна диоритична стена, која се састоји поглавито из амфибола и фелдспата.

Амфибол је прљаво-зелене боје, и сјајности слабије но обично; он се налази у много већој количини но други главни састојак, фелдспат.

Фелдспат се показује највише у виду кристалних зрнаца. По изгледу близних индивидуа и понашању њиовом на поларисаној светлости види се, да највећи део фелдспата припада олигокласу. Ортокласа има много мање но овог плагиокласа. Материја ових састојака распада се и претвара у талк, чије листићe утичу живо на поларисану светлост. —

Трећи састојак овог диорита јесте магнетит, који се јавља час у крупнијим, час у врло ситним кристалима и зрнима.

Структура је стене у главном зрнаста, али местимице прелази у шкриљасту тако да диорит прелази у амфиболит.

III.

Амфиболити[1]).

1. Маћедонци.

Амфиболитична стена што се у овоме месту налази може се сматрати за тип амфиболита. Она се састоји готово једино из амфибола. Споредни су састојци у њој сфен и апатит. Макроструктура је само у великим масама шкриљаста; у мањим партијама структура је зрнаста. Зрнаста се структура појављује у танким микроскопским препаратима од стене.

---

[1]) После диорита стављамо опис неколико лепих амфиболита, који се у петрографском погледу приближују диоритима, ма да смо у приступу рекли, да ћемо у овоме делу расправе само еруптивне стене описивати.

Голим оком у њој се види само сплет од затворено зелених светлуцавих кристала амфибола. Помоћу микроскопа дознаје се, да ти кристали немају, ни у којем случају, правилне кристалне контуре; то су све зрна више или мање издуљена. Зрна те хорнбленде немају у овоме агрегату готово никакве заједничке оријентације. Оптичке и кристалографске особине ових зрна јесу са свим обичне, карактеристичне особине за дану фелу. Само је полихроизам овде слабији но обично. Кристали су испуњени мноштвом микролита од некогa анизотропског минерала, који се помрачују врло косо спрам главних пресека николових. Ти су микролити у кристалима амфибола распоређени већином дуж правaца његове цепљивости, тако да су сви јако осветљени у положају, када је кристал у коме се они наоде потамнио међ укрштеним николима.

Сфенa има доста у овоме амфиболиту. Он се наоди у облику зрнаца без геометарских контура, а са јаким рељефом, у танким плочицама од стене. Боје је затворено жуте; слабо полихроичан. Зрна овог минерала образују поворке у стени; често изгледа као да испуњавају празнине међ кристалима хорнбленде.

Апатит је ситнозрн; наоди се као инклузија у кристалима хорнбленде. Ван тих кристала има га мало, али су то обично много крупније индивидуе.

2. Ђулекаре.

Код Ђулекара се, међ слојевима микашиста, наоди хомогени ситнозрни агрaгат од хорнбленде и фелдспата. Зрнца од прво-поменутог минерала јесу затворено зелене боје, а од другог су беличаста и светлуцава. Микроскопским проматрањем дознаје се да у стени овој има још и кварца.

Амфиболове призме, кад дуже, кад краће, немају правилних контура. Полихроизам им је слабији но обично.

Од фелдспатових кристала једни су моноклинични, а други триклинични. Први су нешто ређи од других. Триклинички су кристали сви полисинтетични; једни су од олигокласа, а други изгледају као да су од лабрадора, јер се помрачују косо спрам равнина близнења. Тих лабрадорских кристала има мање но олигокласових. Супстанција им је свима бистра и свежа.

3. Медвеђа.

Амфиболит из Медвеђе личи по своме минералошком саставу и по структури на амфиболит из Ђулекара. И он се дакле састоји из хорнбленде, фелдспата и кварца. Величина зрна у обе стене подједнака је. Ова из Медвеђе мало је загаситије боје и теже се цепа у плоче но она из Ђулекара.

Главна разлика измеђ ове две стене јесте што је амфиболит из Медвеђе пегав, а онај други није. Пеге су беле и округле; оне произлазе од куглица које имају до 2 мм. у пречнику. Исте су по стени доста подједнако распрострањене, а састоје се из неке изотропске бистре материје, која је сва испуњена микролитима актинота и ситним зрнцима кварца. У танким плочицама види се још да ивице куглица нису оштре, већ да оне постепено прелазе у осталу масу стене.

4. Самоков.

На Самокову, код Куршумлије, налази се амфиболитна стена од неколико варијетета.

Код првог варијетета структура је шкриљаста само у великим масама; иначе је са свим као у диоритима. Главни су састојци амфибол и фелдспат, чији су кристали подједнаке величине. Амфибола има много више но фелдспата. На његовим се индивидуама опажају све особине карактеристичне за хорнбленду. Кристали су фелдспата са свим нагрижени; местимице су претворени у епидот.

Споредни су састојци магнетит, апатит и сфен. Сви се они налазе у доста знатној количини, а нарочито прва два. За апатит ваља приметити, да су му по неки кристали много крупнији, но што су обично у оваквим стенама.

Код другог варијетета самоковских амфиболита и макро — и микроструктура јесу шкриљасте. Сви су састојци по највише у једном истом правцу оријентисани. По величини се могу разликовати на макроскопске и микроскопске, тако да имитирају структуру порфироидних стена. Макроскопски су само кристали хорнблендe. Међ микроскопским главни су: амфибол, кварц и фелдспат, а споредни: магнетит и апатит.

У трећем варијетету састојци су тако ситни и збивени, а кварца има тако много, да ова стена чини прелаз ка кварцитима. Ваља још приметити, да се ова маса амфиболита налази у процесу распадања.

5. Прокупље.

И овде се налази тип амфиболита. Структура, која у великим масама изгледа шкриљаста, у танким се плочицама показује више као диоритична, јер састојци нису баш подједнако оријентисани. Амфибол је главни састојак стене. Кристали су његови у свежем стању. Фелдспата има много мање но прва два састојка. Кристали се истога налазе у процесу распадања.

Споредни састојци у овом амфиболиту јесу: магнетит, сфен и апатит. О њима нема ништа да се каже.

IV.

Дијабазе.

Црвена Јабука.

Под именом дијабаза ваља разумети старе еруптивне стене, зрнасте структуре, које се у главноме састоје из плагиокласа и аугита. У Србији су ове стене, у опште, доста ретке. У југо-источној Србији ја их нисам нигде видео, а

Тула их је нашао код Црвене Јабуке, на Тегоштици. Ево шта о тим стенама пише Dr. Fr. Berwerth, који их је проучио:

Три комада стене, што су при излазу из села Црвена Јабука узети спадају у старе еруптивне стене, и то у групу дијабаза. И при површном проматрању сва три комада познаје се, да је стена јако распаднута; по пукотињицама се издвојио жути, окрасти хематит. У два примерка са крупнозрном текстуром главна је маса од зеленкасто-сивог плагиокласа, а микроскопом се лепо виде и кристали аугита, који су по неколико милиметара велики. Често се наоде и стубићи од апатита; кад-што су исти из препарата поиспадала и тада се виде шупљине са формом њихових кристала. Местимице се виде и метални минерали, који већином илмениту припадају. Епидот се наоди у виду јасно зелених зрнаца.

Микроскопским проматрањем дознаје се, да су готово сви састојци претрпели знатне промене. Плагиоклас је готово сав замењен мутном, зеленом (хлоритичном) супстанцијом. По где-где се још једва примећују бразде, што означују близне индивидуе.

Аугита има доста; оне његове партије, које нису искварене, по мало су ружичасте и дихроитичне. Он се претвара у уралит; уралитизација почела је у исти мах и од ивица и из средине; са тога су поједини кристали аугита подељени већином на више пољца. На једном је примерку уралитизација много потпунија но на другом. Поред тог процеса примећава се и образовање епидота; али зелене масе од овог минерала леже већином у кристалима фелдспата. Стубићи апатита наоде се у великој количини и растурени су по целој маси стене. Титанит се претвара у титаноморфит. Нека ситна, непровидна и непромењена зрнаца изгледају, као да су од магнетита. Киселином преливена два примерка ове стене показују, да садрже доста калцита.

О трећем примерку има се приметити, да по својој прилици представља прелаз од дијабаза ка њиовим туфовима. Он се може сматрати као промењени дијабаз. Пада у очи, да је плагиоклас још доста свеж, ма да је стена у опште јако метаморфисана.

Аугита има врло мало. Нови производи јесу хлорит и хорнбленда (?); првога минерала има доста, а другога мало.

Има још и неких лисчица, које се из ситних влакана састоје, а које се ближе одредити не могу.

Калцита има доста и то баш у виду повеликих зрнаца. Илменит се са свим претворио у титаноморфит.

Апатита има нешто мање но у прва два примерка.

V.

Микрогранулити.

У петрографској науци још је са свим ново име микрогранулита, те се у њој још није ни одомаћило. Њега је измислио Мишел-Леви, вице-управитељ геолошке лобораторије у Coll'ege de France, да њиме означи извесну врсту структуре код неких порфироидних стена.

У својим значајним штудијама о структури старих еруптивних стена, овај је аутор дошао до закључка, да порфири имају врло разнолику структуру и да та разноликост структуре стоји у свези са разним епохама, у којима су се образовали и на површину земље изишли разни типови из овог племена. Овај закључак о интимној свези структуре са временом ерупције јесте понајинтересантнији проналазак модерне петрологије.

Варијације у структури највише се опажају на саставу основне масе у стени. Ова је у толико више кристалисана у колико је давнашња ерупција стене. Тако су стари порфири више кристалисани но млађи.

Порфири из карбониферске периоде имају своју основну магму потпуно кристалисану. На крају периоде каменог угља јављају се порфири у чијој магми има већ по мало аморфне материје. Најзад, ова аморфна маса превлађује у порфирима из периоде дијаса и тријаса. Први порфири, који су најбоље кристалисани, зову се микрогранулити, а последњи: еуритични порфири. Између њих стоје порфири са кугличастим варијететом кварца, који представља први почетак кристализације силиције из друге периоде консолидације порфира.

Види се, дакле, да микрогранулити нису ништа друго до порфири, чија је магма потпуно кристалисана; с тога мислим, да би се они могли задржати у фамилији порфира и звати се микрогранулитички порфири. Али у класичноме делу мојих учитеља Фукеа и Левија[1]), чије се терминологије радо придржавам, микрогранулити су одвојени од порфира и стављени у једну засебну групу, на основу особина њихове структуре.

Проматрање особина структуре јесте основица целе њихове класификације стена. Они деле стене прво на једне што имају гранитоидну структуру и на друге са трихитоидном структуром. Група стена, што имају прву врсту структуре „јесте већином састављена из кристалних елемената, који су постали у другој периоди консолидације; у магми ових стена не може бити аморфне материје, нити микролита, нити кристалита и томе подобно“[2]).

Друга група стена „карактерисана је тиме што се кристали прве и друге консолидације јаче разликују, што у основној магми има основне масе и што је флујдална структура редовно развијена“[3]). Према овим одредбама, Фуке и

---

[1]) Introduction à l'etude des roches éruptives francaises. Minéralogie micrographique, par F. Fouqué, et Michel-Levy. 1880.

[2]) Loc. cit. стр. 158.

[3]) Loc. cit. стр. 154.

Мишел-Леви мислили су, да морају ставити микрогранулите у серију стена са гранитоидном структуром, те су их тако одвојили од порфира. Али, мени се чини, да баш по њиовим сопственим одредбама излази, да њиови закључци о месту које треба да заузимају микрогранулити у класификацији стена нису тачни. Јер у стенама којима дају то име, две разне фазе у консолидацији врло су оштро одвојене. Велики кристали примордијалног ортокласа и кратки микролити овог минерала, исто се тако добро разликују у микрогранулитима, по изгледу и по старости, као што се у тим односима, разликују слични варијетети ортокласа у трахитима. Друго; разлика између дихексаедричног кварца из прве консолидације и микрогранулитичког кварца друге периоде исто је тако јасно означена, као и у риолитима које аутори, с разлогом, стављају у трахитоидне стене. Треће, кристали прве консолидације обично су јако развијени, а ако кадгод и фале, то не бива чешће но што се дешава код риолита и трахита. Најпосле, ове се стене не могу одвојити од стена са трахитичном структуром из разлога, што немају аморфне масе, издужених микролита фелдспата, кристалита и других сличних производа, јер све те минерале формације фале и у порфирима са кугличастим кварцем, па су аутори опет зато задржали ове порфире у групи стена са трахитоидном структуром.

При свем томе ја ћу се служити изразом: микрогранулити место: микрогранулитични порфири, јер је онај краћи.

Микрогранулити се деле на неколико фела, према томе да ли је у њима главни феромагнезиски састојак биотит или амфибол или пироксен. А свака од ових фела може да се нађе међ старим ерупцијама, као и међ новим. Многи геолози сумњају, да има скорашњих терцијерних микрогранулита. Томе се не треба чудити, јер је тај проналазак још нов, а проматрања на терену још врло ретка. Да споменемо, међутим, да је Шарл

Велен нашао на афричкоме острву Grande Galite, један микрогранулит, који продире кроз слојеве јуре, а можда и креде; а и неки српски микрогранулити, које сам до сада доспео да проучим и који — као што ћу другом приликом доказати — обухватају знатан део наших „трахита“ изгледају ми такође да су терцијерни. Али не треба о њима још ништа тврдити, докле се њиови стратиграфски односи на земљишту добро не размотре. Од ово неколико микрогранулита што сам их у југо-источној Србији нашао и овде описао, за онај из Грнчара могу са поуздањем рећи да је из терцијерне периоде, јер сам се на самом месту уверио, да пробија кроз слојеве кретацејског вапнаца. Остали продиру кроз исконске шкриљце.

У Новој Србији микрогранулита има у Цепи, Грнчарима, Добром Пољу, на Чемернику, око Сурдулице и Масурице, код Топле бање у срезу јабланичком, и код Бресничића и Кончића у близини Прокупља.

1. Цепа.

Стене што састављају дупљанске висове, изнад цепске меане у Моминој клисури имају трахитоидну структуру и спадају у микрогранулите. Минерали који се голим оком у њима распознају јесу кварц, биотит и фелдспат, а виде се и ситни затворено-зелени кристали од неког минерала, што нам се помоћу микроскопа представља као амфибол. Најкрупнији су кристили од кварца, затим од биотита; а најчешћи су кристали фелдспата. Стена је чврста, тешка и зеленкасто-пепељаве боје.

Основна је маса сва кристалисана и састоји се из ситног гранулитичног кварца. Елементи овог микрогранулитичног кварца једне су величине у разним примерцима дупљанске стене, и увек су заокругљени. Са њима су измешана зрна пегматоидног кварца, али врло ретко.

Фелдспат је такође саставни део основне магме, јер се у истој налази знатна количина микролита ортокласа. Ти су

кристалићи четвртасти, кратки, прости и бистри, и понашају се као обични микролити ортокласа у трахитима. Ма да их има доста, опет њихова количина уступа знатно количини микроскопског кварца, и с тога се ова стена мора рачунати у микрогрануллите, а не у трахите. Сем ортокласа, у стени се налази и незнатна количина микролита од плагиокласа.

Макроскопски су састојци врло обични. Кварц прве консолидације представљен је дихексаедарским кристалима, чије су ивице и рогљи зарубљени и затупљени услед механичког трења. Из истог узрока кристали су ти искомадани, а и нагрижени тако да је магма продрла у њих образујући разнолике затоке.

Кристали кварца садржавају течне инклузије са гасним меурићем, а од других минерала обухватају делиће амфибола и биотита и кристалите апатита. Око већине кварцних кристала наоди се круна од микроскопског зрневитог кварца, чији су сви елементи оријентисани као и њима обухваћени велики кристал истог минерала, јер се сви помрачују у исти мах кад и тај кристал.

Моноклинични фелдспат или је стакласт (санидин), или је полунагрижен. Многи примерци овог минерала показују близнење двеју индивидуа по примеру карлсбадских близанаца. — Плагиоклас је у близанцима по албиту, а често и по периклину; оба се система налазе комбинисана један с другим.

На неким се индивидуама виђају врло лепи примери растења кристала наслагањем зона. Оба се фелдспата налазе и у виду микролита, што је доста значајно, јер је до сада врло мало случајева познато у којима би се и микролити плагиокласа наодили као саставни део основне масе.

2. Грнчари.

Изнад села Грнчара, крај пиротског пута, пробија кроз кретацејски кречњак једна стена пепељасте боје са црвеним

пегама, чија је маса доста мека, и по изгледу афанитичка. Под микроскопом се та маса раствара у агрегат микролитичних производа, међ којима највећи део припада кварцу гранулитичном. Зрнца од овог кварца крупнија су од оних у дупљанским микрогранулитима. Многа од њих имају полигоналне форме; најчешће међ тим формама јесу четвороугалници, налик на пресек ортокласних кристалића, али се ови пресеци не помрачују паралелно својим ивицама. Знатан део тих зрнаца обухвата по неку тамну пегицу. — Са њима су измешани микролити фелдспата и магнетита, али се ови минерали наоде у много мањој мери но кварц.

У тој маси микрогранулитичног кварца налазе се ови минерали, који су постали у првој фази консолидације стене: кварц, циркон, магнетит, фелдспат и биотит.

Међ свима тим састојцима фелдспат се одликује својом количином, јер других има у много мањој мери. — Кристали циркона врло су мали и ретки. Још су ређи кристали кварца. Исти се минерал јавља у зрнима изведеним из бипирамидалних кристала и има обичне особине ове феле. Око тих зрна наоди се обично круна ситнијих зрнаца, чији су молекили оријентисани на исти начин као у главноме зрну. — Биотит се голим оком познаје по својој сјајности, тврдоћи и цепљивости, али су му тако разговетни кристали одвећ ретки. Обично се он виђа у танким плочицама у виду искрзаних комадића, чија се супстанција сва претворила у талк или црвену гвожђевиту масу. — Исто се тако и маса фелдспата налази сва у распадању, чији је производ пола каолин, а пола калцит. Па и око кристала овог минерала налази се хематитска материја.

3. Добро-Поље.

Стена што пробија кроз шкриљце измеђ Острозуба и Доброг-Поља, по изгледу своме највише личи на микрогранулит са дупљанских висова. Она је чврста и боје сиве. Структуре

је јасно порфиричне. Из основне масе издвајају се безбојна зрна од кварца и црни хексагонални стубићи од биотита. Индивидуе од ова два минерала врло су крупне; поједини кристали могу да се и изолују. Мање падају у очи бели кристали од фелдспата.

У танким микроскопским плочицама виде се, сем поменутих минерала, још и кристали од амфибола, магнетита и апатита. — Амфибол је врло редак, дакле са свим случајни састојак ове стене. Одломци његових индивидуа показују, да су кристали близни; супстанција им је чиста и свежа. — Апатит се наоди већином обуваћен у кристалима биотита.

У таквоме се стању појављује и магнетит; али се од овог минерала врло велика количина наоди расута по стени, како у виду производа из прве периоде консолидације тако и у виду микролита. — Од фелдспата има две феле, ортоклас и плагиоклас, које су у подједнакој мери заступљене. Плагиоклас је овде лабрадор; бар тако се може мислити по изгледу његових близанаца и косим помраченима истих. Али се тачна одредба не може учинити јер нема лепих карактеристичних примерака. Кристали су фелдспата прилично искомадани и распаднути. Кристали биотита окружени су обично микролитима магнетита; неки од њих претворени су у рипидолит. — О диплоедрима кварца нема шта да се примети.

Основна маса ове стене јесте микрогранулит, којега су елементи средње величине. Ти су елементи измешани са микролитима ортокласа и плагиокласа, којих има у великој множини, даље са микролитима магнетита, које смо већ поменули и са микроскопским иглицама неког секундарног минерала, који поларише као епидот или као талк.

Испод Острозуба налази се још један варијетет микрогранулита, који се од првог разликује:

a) угаситијом магмом,

b) већом чврстоћом,

c) ситнијим кристалима биотита,

d) мањом количином магнетита, а знатном количином хематита,

e) већим ступњем распадања фелдспата и

f) крупнијим зрнима микрогранулитичне основне магме.

4. Чемерник.

Цела она висока страна између Власине и Сурдулице састоји се из еруптивних стена, које су продрле кроз исконске шкриљце. Од те целе масе описаћемо овде два примерка, са Чемерника и од Сурдулице, који нам могу послужити за представнике целе формације.

Стена из које је састављено брдо Чемерник има по изгледу зрнасту структуру. Она се састоји из доста подједнаких сивих, белих и црних зрнаца. Прво падају у очи зрна од кварца, која величином надмашују у неколико остале састојке. Бела су зрна од фелдспата, а црна од лискуна.

Под микроскопом се тек види да је структура ове стене порфирична, а зрнасти изглед има за то, што се елементи прве периоде њене консолидације наоде у тако великој количини, да се основна маса, што је међ њима заостала, само тек у виду зрнаца представља. Та се маса састоји из кварца микрогранулитичног. Индивидуе од овог минерала врло су ситне и немају никакве правилне форме. Међ њима се наоди и по који микролит од магнетита. Фелдспата нема.

Елементи прве консолидације, што се у оваквој магми наоде јесу: кварц, фелдспат, биотит, магнетит и апатит. Први елемент наоди се у лепим примерцима кварца бипирамидалног, са правилним контурама, са затокама од магме и са инклузијама магнетитских микролита. Ивице од кристалних пресека обично су изедене, али се око њих не находи онај венац подједнако оријентисаних зрнаца исте супстанције, какав се у сличним стенама често находи. — Од фелдспата

имамо овде две феле: једна је моноклинична, а друга је триклинична. Ова друга фела јесте доста ретка, а прва се наоди у врло великој количини. Судећи по изгледу близанаца из којих се састоје кристали трикличног фелдспата и по њиховом помрачењу међ укрштеним николима, овај минерал јесте олигоклас. Ортоклас се такође наоди, већином, у виду близанаца. Сви су кристали фелдспата јако испуцани. У њима се почиње образовати талк и нека сива аморфна материја налик на каолин. Од инклузија у њима се виде само кристали магнетита. —

Кристали биотита познају се још само по својим контурама и по цепљивости. Супстанција им је сва већ матаморфисана. Производи ове метаморфозе јесу зелени хлорит и зрнасти епидот. — Кристали од магнетита и апатита сачували су потпунце своје правилне облике. Први су крупни и многобројни, а други су ситнији и ређи.

5. Сурдулица.

Стена из Сурдулице разликује се од оне са Чемерника у неколико обзира.

Прво, њен општи изглед показује, да је била изложена много јачем процесу распадања. Она је трошна и има прљаву белу боју, а микрогранулит са Чемерника је чврст и има сиву боју. Из ње се ласно одвајају зрна и кристали од кварца, а то није никако могуће код оне друге стене. Поједини дихексаедри кварца врло су велики; има их чија база износи у пречнику 1 см. — Биотит је сав претворен у епидот. — Ортоклас је, такође, готово сав распаднут. — Од магнетита постоји само малени број кристала.

Основна се маса ове стене разликује од магме стене са Чемерника, поглавито тиме што поред кварца микрогранулитичног садржи још и микролите фелдспата. Она је упрљана неком црвенкастом гвожђевитом материјом.

Овакав трошни, распаднути микрогранулит заузимље просторије око села Кијевца, Сурдулице и Масурице.

6. Топла-бања.

Код Топле-бање испод сјеринскога виса, на бањској реци распрострањена је једна трахитоидна стена, која је јако метаморфисана. У зеленкастој маси ове стене налази се велика множина белих кристала чија је супстанција врло трошна. Голим се оком распознају још кристалићи од пирита и кристали од лискуна. Ових последњих наоди се врло незнатна количина, и то све распаднутих, трошних; сиви су и слабо светлуцави; лиснату структуру и форму шестостраних призама још су задржали.

Под микроскопом се види, да се сва маса фелдспата претворила у каолин, а нешто и у калцит. Које су феле овога састојка у топло-бањској стени биле заступљене то се за сада не може одредити, јер се на минералним примерцима ни један карактеристични знак није очувао. — Кварц, који се макроскопским прегледом никако није могао пронаћи, види се, помоћу микроскопа, у танким плочицама, али у врло мало примерака. Његове су индивидуе са свим неправилне форме и искрзане. Правилне контуре дихексаедарских кристала врло су ретке. — Зрна и коцкасти кристали од магнетита врло су чести у овој стени. У њој се наоди и по који дугуљасти кристалић од циркона.

Основна је маса агрегат микрогранулитичних зрнаца од кварца и микролита магнетита и од фелдспата. Зрна су средње величине; форме неправилне. Микролити фелдспата и магнетита уступају јако, својом количином, зрнима кварца. У тој маси нема ни мало остатака од аморфне магме.

7. Вресничић.

Код порфироидне стене из овог места пада у очи мала количина минерала, што су се образовали у првој фази њене

консолидације. — Кварц је тако редак, да у направљеним танким плочицама од овог микрогранулита случајно нема ни једне индивидуе бипирамидалног кварца. — Фелдспатови су кристали врло крупни, али испуцани и ретко свежи. То је ортоклас.

Од феро-магнезијских минерала наодили су се некада биотит и амфибол, и то овај други у знатнијој количини но онај први; али се сада оба минерала познају само по њиховим контурама, а супстанција им је сва метаморфисана. Производи ове метаморфозе јесу хлорит и талк. — Магнетит је споредни састојак у овој стени.

Основна је магма сва кристализирана. Она је састављена од микрогранулитичког кварца, чија су зрна крупнија но у другим сличним стенама, али доста неједнака.

Важан секундарни минерал јесте талк. Исти се наоди не само обухваћен у макроскопским минералима, већ и слободан и то у много већој количини. Његове су листе често велике и личе, по свему, на лишчице од мусковита. И лупом се већ може констатовати, да су кристали овог минерала многобројни.

Стена има изглед, који показује, да је процес распадања њених састојака већ јако унапређен.

8. Кончић.

Стена је једра, порфироидна. У прљаво-сивој маси виде се сјајна зрна од кварца и тамне призмице од неког феро-магнезијског минерала. Под микроскопом се види, да је основна маса састављена сва од ситних зрнаца микрогранулитичког кварца. Међ тим елементима измешани су микролити талка. Стена је врло талковита.

Састојци из прве фазе консолидације ове стене јесу: кварц, фелдспат, амфибол, магнетит и сфен. Од овог последњег минерала у мојим танким плочицама видио сам само један кристал. Магнетит није такође у изобиљу.

Кристали амфибола задржали су прилично своје кристалне контуре, али им је супстанција сва претворена у једну хлоритичну материју; та материја показује местимице плаву поларизациону боју, и понаша се као рипидолит. —

Фелдспат је такође већином метаморфисан. Ретко су који кристали од овог минерала остали недирнути. Најбоље диференцирани производ епигеније фелдспата јесте талк. Главна фела фелдспата јесте ортоклас. Плагиокласа има много мање; овај је мање искварен но ортоклас.

Кварц из прве фазе у консолидацији налази се у пресецима са полигоналним контурама и у виду заокругљених зрна. У танким плочицама он се виђа много ређе но фелдспат, ређе но што би се, по макроскопском прегледу стене, очекивати могло.

VI.

Риолити.

1. Конопница.

Код села Конопнице, близу Власотинаца, налази се неколико брежуљака састављених од трахитоидних стена разноликог изгледа. Ближим проматрањем дознаје се, да ове стене спадају у риолите и да их има неколико варијетета.

Варијетет А. — Ово је стена загасите боје, једра, структуре порфироидне. У њеној се маси виде кристали средње величине од биотита и фелдспата, зрна од кварца и жуте иглице од неког распаднутог минерала. На неким кристалима фелдспата приметне су браздице карактеристичне за плагиоклас. Зрна од кварца већином су руменкаста. Сви се ови макроскопски састојци налазе у великој количини.

Микроскопским путем дознаје се, да је основна маса полу аморфна, полу кристалисана. Стакласта магма није бистра нити са свим хомогена; у њој су приметни почеци неке гра-

нулације. Кристалисани се део магме састоји од микролита фелдспата који су разнолики.

Једни су четвртасти а други дугуљасти; једни су прости а други близни; и једни и други помрачују се, међ укрштеним николима, паралелно својим ивицима. Једни су од санидина, а други од олигокласа. Поред ових производа кристализације ваља поменути још микролите магнетита.

По целој овој основној маси разливен је опал као производ секундарних процеса. Он се налази или у виду гомилица од зрнаца или као навлака по шупљикама. Нека од његових зрнаца упливишу на поларисану светлост. И тридимита има расутог по маси од стене; а калцедон се налази у шупљикама у врло малој количини.

Од минерала што су се образовали у првој периоди консолидације на прво место ваља ставити кварц. Овај се минерал показује у нашој стени у виду неправилних зрнаца, која су постала од дихексаедарских кристала. Зрна су та испуцана и садржавају веће или мање затоке од опште магме. У њима се налазе бистре стакласте инклузије са црним гасним меурићима. Број овакаквих инклузија није велики; још је мањи број стакластих инклузија без меурића. У виду инклузија налазе се и ситне иглице које можда припадају апатиту. По неки кристали кварца лишени су са свим инклузија. — Кристали фелдспата врло су многобројни.

Једни су прости а други се састоје из више хемитропских ламела; једни припадају санидину, а други олигокласу. Количине оба минерала готово су подједнаке. Међ њима има, канда, и лабрадорских полисинтетичких кристала. Супстанција је ових минерала бистра, стакласта; у неким се индивидуама фелдспата почео образовати опал. Инклузије су обично стакласте и од других минерала, који су се пре фелдспата из магме излучили. — Два се феромагнезијска минерала на-

оде у овој стени: биотит и амфибол. Биотит је главни. Његова је супстанција очувана у свежем стању.

Амфибола има мање, и то су му кристали већином искварени, а супстанција метаморфисана. — Случајни су састојци магнетит, апатит и циркон. Ова два последња минерала наоде се у малим количинама; а за први се има само приметити да се местимице у хематит претворио.

Варијетет B. — По спољнем изгледу, други варијетет риолита, разликује се од првога својом пепељастом бојом, порозном, правом трахитичном структуром, мањом једрином и крупнијим кристалима фелдспата и биотита.

Под микроскопом, у танким плочицама, виде се исти минерали прве консолидације, који се наоде и у првоме варијетету.

Санидин је чешћи а кварц ређи.

Основна је маса сва стакласта; микролитичких производа у њој нема никаквих. У магми се истина наоде сићушни кристалићи од санидина, али то нису микролити, већ су се и они образовали у првој периоди консолидације. Величина кристала фелдспатових варира врло јако у овој стени. Почетак девитрификације представљају непотпуни глобулити од магме, који би се, по свој прилици, у глобулитички кварц развили, да је процес консолидације дуже трајао.

Варијетет C. — Трећи варијетет риолита разликује се од прва два поглавито по саставу основне масе. Видесмо да је иста код првога пола-аморфна, пола-микролитична; код другог је варијетета аморфна, а код овог трећег готово је сва кристалисана. Само, производи ове кристализације немају одређене облике своје. То су врло ситна микроскопска неједнака зрнца, која упливишу на поларисану светлост и припадају, по свој прилици, кварцу. Међ њима се наоде и крупнија зрна која су без сумње од кварца. И зрна ситна од магнетита помешана су са зрнима ове основне масе.

У таквој се маси наоде минерали прве консолидације, исти онакви, какви се и у предходним варијететима наоде. Њиова је количина врло велика. Нарочито је приметан знатан број кристала од кварца. Ови кристали једини су бистри; кристали од других минерала већином су искварени и меметаморфисани.

Макроструктура ове стене јесте порфироидна. Основна јој је маса црна.

Риолите из Коноплнице на Власини однео је Тула у Беч и дао их на изучавање Niedzwietzki-у. Проматрања овог професора са свим се подударају са мојим. У једној расправи[1]) описао је неколико варијетета риолита из тог места који се један од другога одликују појединостима свога минералошкога састава и своје структуре.

У свима се варијетима налазе макроскопски кристали кварца, санидина и биотита и то у различним пропорцијама. У некима се наоди још амфибол и магнетит. Значајно је да у једноме варијетету риолита из Коноплнице има турмалина. У тој је стени основна маса девитрифицирана и показује прелаз од микрофелсита ка ситно-зрнастој магми. Она је испуњена глобулитима и фелзосферолитима. У другим је варијететима та основна магма са свим аморфна[2]).

2. Горњи Статовци.

У овоме селу, које се наоди на граници између јабланичког и косаничког среза, постоји неколико варијетета риолита.

Први варијетет је пепељасте боје, порозан. Основна је маса готово сва кристалисана; од аморфне магме остале су

---

[1]) Zur Kentniss der Eruptiwgesteine des westlichen Balkans. Von Julian Niedzviedzki — aus dem LXXIX Bande der Sitzb, der k. akad. der Wissensch. I Abth. Mars-Heft. Jahrg 1879.

[2]) Loc. cit. страна 6—13.

врло мале партијце. Кристалисани делови јесу кварц и фелдспат. Први је минерал врло ситан, гранулитичан, без икаквих правилних кристалних контура. И микролити фелдспата јесу врло ситни; олигокласови су танки и дугуљасти, а ортокласови су више четвртасти. Ови последњи врло се тешко разликују од зрнаца кварца, тако да би тек само хемиским путем могли поуздано дознати, да ли је ова стена одиста риолит или спада у трахите.

Макроскопски састојци једнаки су, као што се зна, у оба петрографска типа. Разлику чини бипирамидални кварц кога нема у трахитима; али га нема ни у многим риолитима. Тако баш у овој нашој стени из Горњих Статоваца нема дихексаедриског кварца. Састојци, што су се у првој периоди њене консолидације образовали јесу: ортоклас, плагиоклас, биотит, амфибол, апатит и магнетит.

Други варијетет има масу црвене боје, у којој се налази врло много белих кристала од фелдспата и по неки крупни стубић од биотита. Фелдспати су санидин и лабрадор. — Биотит није сам већ у друштву са амфиболом; овога минерала има много више но лискуна; супстанција му је претворена у црвену гвожђевиту материју. Микроскопске партије од ове материје расуте су по целој основној маси, од чега иста и добија своју црвену боју.

Основна је маса још више кристалисана но у првоме варијетету. И овде се зрна кварца тешко разликују од ортокласових микролита. Микролити олигокласа добро су окарактерисани — Магнетит се у овој стени образовао у обе периоде њене консолидације.

Трећи варијетет разликује се од прва два највише основном масом, која је овде готово сва аморфна. У истој се налази само мала количина фелдспатских микролита и зрнаца кварца.

Макроскопски су састојци исти, али ређи но у предходним варијетима. Само се за амфибол има приметити, да су му кристали овде сасвим свежи.

Стена је отворено сиве боје, порозна, врло лака и мека. Личи на какав трахитски туф.

3. Товрљане.

Први варијетет. — Стена је отворено-пепељасте боје. Из њене масе највише се испољавају покрупни стубићи од црног лискуна. Други су састојци много ситнији и подједнаке величине, тако да стена изгледа доста хомогена. Једни су сиви (кварц и фелдспат), а други жути (распаднути феромагнезијски елемент). —

Кварц количином својом уступа знатно фелдспату. Кристали су му сви заокругљени; полигонални се облици не опажају. — Фелдспат је сав свеж и бистар; инклузије су у њему врло ретке. Санидина имаде нешто више но лабрадора.

Кристали овог последњег минерала састоје се из малога броја полисинтетичких ламела.

Феро-магнезијски су састојци биотит и амфибол. Први се налази у крупнијим али ређим кристалима; амфибол је искомадан и распаднут.

Основна је магма готово сва остала аморфна. У њој су развијени само врло ситни кристалићи гранулититнога кварца.

Елементи тог кварца већином су зрнасти; али има доста и индивидуа са правилним шестостраним контурама. Око тих кристалића примећава се нека концентрација аморфне магме, те је иста на овим местима тамније боје но иначе.

Други варијетет. — Трахитоидна је структура видљивија, основна маса угаситија, елементи прве консолидације многобројнији — но у првом варијетету риолита из Товрљана. Макроскопски састојци исти су и имају исте особине као и у првом варијетету.

Магма је много више кристалисана. Аморфног остатка има мање но кристалисаних делова. Међ овим се разпознају лепо кварц и фелдспат. Кварц је ситнозрнаст. Местимице се виђају и агломерати тридимита. Микролита фелдспатових има веома много и то како од ортокласа, тако и од плагиокласа.

4. Црвена Јабука.

Северо-источно од Руја, идући ка Црвеној Јабуци нашао је Тула трахитиодну стену коју је Нидзвијецки[1]) као риолит одредио. Њена основна маса, која се у танким плочицама показује као безбојна и провидна, јесте полу аморфна, полу кристалисана. Кристалисани део припада фелдспату; аутору се чини вероватно, да међ микролитима овог минерала има и кристалића кварца.

Макроскопски састојци јесу кварц, биотит, и ортоклас.

5. Прибој.

Голо каменито брдо код Прибоја састоји се од риолитичне стене у разним варијететима.

Варијетет А. Ово је трахитиодна стена затворено-сиве и црне боје, у чијој се светлуцавој основној маси виде беличасти кристали од неког фелдспата и црни сјајни кристали од неког феромагнезиског минерала.

Основна маса овог риолита личи на опсидијан; она је стакласта и у њој се налазе они продукти девитрификације, који се обично у опсидијанима налазе. То су кристалити разне сорте: трихити, белонити, глобулити и опацити. Има их изванредно много; али су некако тако распоређени, да једних има више на једним партијама, а других на другим партијама. Маса се цела дели на двојаке партије: једне су црне, провидне, препуне трихита, а друге су смеђе, непровидније и са

[1]) Loc. cit. страна 14 и 15.

мање трихита. Од свију кристалита највише има трихита. Они су врло ситни или сложени у кићанчице, које обично имају по једно црно зрнце у своме центруму. Са њима су измешани лонгулити од жуте супстанције и форме често правилне, тако да личе на неке микролите. Бива, по некад, да се овако правилни кристалити укрштају и образују близанце на прилику рутилових близанаца. Глобулити и опацити налазе се у знатној количини и распоређени су доста равномерно по целој маси; у смеђим партијама изгледа да их има сразмерно више, јер трихита овде има много мање.

По свој стакластој маси растурене су још и лишчице од тридимита, (и то или изоловане или у гомилицама). Ово је у толико значајније што се овај минерал до сада још није нашао у стакластим фелама из фамилије риолита. Тридимит овде заступа главну манифестацију кристалисане силиције, то јест кварц, кога нема у овом риолиту. Поред њега овде се наоди још и хидратисана силиција.

Гелатоидни и хиалитички варијетети опала налазе се заступљени у овој стени и то тако да је тридимит тешко од истих разликовати. Тридимит је тако ситан и лишчице су му тако танке, да се губе у дебљини микроскопског препарата.

Ови облици силиције налазе се највише у смеђим партијама основне магме, која је и иначе више девитрифицирана, јер се по њој често налазе калцедонске партијце, које дејствују на поларисану светлост. Калцедон се налази још и по дуварима шупљика, које су обично опалом испуњене.

У магми постоје и врло сићушни микролити од једног фером агнезиског минерала, по свој прилици од лискуна; и то у виду зрнаца, а још више у виду танких притчица.

Ређе се у магми виђају сегменти од сферолита са финим радијалним цртицама, који се понашају као анизотропска тела, а при укрштеним николима показују појаву црног крста.

Макроскопски минерали у овоме риолиту јесу фелдспат, амфибол, биотит, титанит, магнетит и апатит. — Апатита има сразмерно врло много, а магнетита има знатно више. Оба минерала ова не показују ничег особеног.

Од фелдспата има две феле: једна је ортотома, а друга је трикличнична. Прва је фела санидин. Исти се јавља у бистрим искомаданим индивидуама разне величине. Други је фелдспат плагиоклас и то поглавито олигоклас, који се од лабрадора разликује мањим углом помрачења и подједнаким хемитропским индивидуама. Инклузије су у свима фелдспатима истоветне. У некима их има врло много, а у некима врло мало. То су понајвише стакласте инклузије; бистре су или, још чешће, бојене; а и у распореду њиовом нема никаквог реда. Биотит, магнетит па и хематит, наоде се, кадшто, обуваћени кристалима фелдспата.

За ову стену карактеристичан је врло силико-титанат креча, то јест титанит или сфен, који се минерал до сада нашао само у риолитима на острову Самотраку.

Кристали су овог моноклиничног тела доста крупни и познају се, у танким плочицама, по својим дугуљастим формама, по јакоме рељефу, по полихроизму и по жуто-смеђој боји на природној и на поларисаној светлости.

Титанит се овај морао образовати после магнетита и апатита, јер садржава у себи кристале од истих минерала; а од правих инклузија садржава нешто мало течних са непокретним гасним меурићем.

Од два феро-магнезиска минерала, мусковита и хорнбленде, што се у овој стени наоде, последњи се обично сматра као споредни састојак риолита; али у прибојском риолиту хорнбленде има толико исто ако не и више од биотита. Његови су се кристали врло лепо развили и сачували све особине карактеристичне за ову фелу. Интересантно је само да поред близанаца по пљосни близнења h', овде има и приме-

рака паралелног срастања двеју амфиболских индивидуа по пљоснима g'. — Биотит је више искомадан, а и иначе, по величини варира толико да му се неке индивидуе спуштају до микроскопских димензија. Крупније лиске од овог минерала обично су испресавијане, што доказује врло јаке струје у растопљеној магми. У опште је флуидалност врло живо означена у основној маси ове стене, колико стакластом материјом, која је оптицала око макроскопских састојака, толико и распоредом кристалита у њој.

Варијетет В. Други варијетет риолита разликује се од првог већ и по спољњем изгледу. Код првога је главна маса црна и сјајна, а код другог је отворено-пепељасте боје и без сјајности. А када се детаљно проуче танке плочице од овог варијетета, онда падају у очи још веће разлике од првог риолита.

Магнетит, апатит и сфен налазе се као и у првом варијетету. Амфибол уступа готово са свим место биотиту, јер га има у врло малој количини. У првом варијетету боје су му биле зелене, а овде затворено-црвене. Близни кристали и паралелна срастања индивидуа овде се виђају као и тамо. Биотит се такође разликује по боји од пређашњих, јер се у танким плочицама и он показује да је живе црвене боје.

Што се фелдспата тиче, то је овде главна фела лабрадор, јер му санидин и олигоклас знатно уступају. Фелдспата има много: кристали су му крупнији од кристала осталих минералних састојака; многи, међ њима, прорешетани су са свим смеђим стакластим инклузијама, а неки се претварају у опал.

Главна разлика између овога риолита и првога јесте у саставу основне масе стене. Тамо је она била опсидијанска са кристалитичким производима, а овде је испуњена микролитичким минералима. Међ свима микролитичким кристалима највише има санидинских, који се познају по четвртастим пресецима, што се помрачују паралелно својим ивицама. Сем

њих има и других четвртастих пресека неке фелдспатолике материје, који се косо помрачују, и дугуљастих микролита од неког плагиокласа у друштву са микролитима магнетита и лискуна.

Сви ови микролитички кристали губе се у сивој аморфној маси, која сачињава главни део магме. У магми се наоди доста опала, који се преимућствено задржао по пукотињицама и шупљикама у стени.

Варијетет С. — Најкарактеристичнија одлика овог трећег варијетета риолита лежи у његовој кристалиничној основној маси. Иста се састоји поглавито из фелситичних сферолита, са врло фином радијалном структуром.

Сферолити су често неподпуни и недовршени; неки су међ њима елипсоидне форме. Кад-што се виђа, да нису баш оштро омеђени спрам остале масе и да се са истом постепено стапају. Сферолити се обично састоје из две-три сферолитичке зоне, које изначују или да су сферолити на махове расли или су те зоне постале усљед контракције масе сферолита. Зоне су одвојене или провидним колутићима или лискама тамних зрнаца. У центруму сферолита наоде се, по некад, и кристали других минерала. Радијална влакна тако су ситна, да се тек јако увеличавајућим објективом распознају.

Када се танке плочице од овог риолита ставе међ укрштеним николима, онда се види, да је готово сва маса стене кристалинична. Сферолити поларишу и показују појаву црног крста, чији се краци подударају са главним пресецима укрштених никола, јер влакна, која се са овим правцима подударају, не преламају зраке двогубо. Маса која обухвата сферолите, састоји се сва из тридимита и врло ситних анизотропских зрнаца, која по свој вероватноћи припадају кварцу, јер на иста врло јако личе.

Што се тиче структуре овог риолита пада у очи, да су у основној маси макроскопски састојци доста ретки, рећи,

барем него ли у прва два варијетета. Појави флуидалности готово су неприметни у маси; местимице је само сферолити означују.

Минерали прве консолидације исти су као и у другом варијетету. Апатит је редак као обично. Магнетит је ређи него ли у претходним варијететима; нарочито га мало има у виду микролита. — Сфена истина нема много, али су му кристали врло лепо развијени; по истима се виде црте цепљивости, а може се проучавати и њиово помрачења међ укрштеним николима у правцу дуже диагонале пресека. Кристали сфена велики су и често скупљени у гомиле.

Амфибол игра улогу споредног састојка, јер се налази у врло малој количини. — Главни феро-магнезиски састојак јесте биотит; но он се налази у процесу распадања и претварања у гвожђевиту материју. — Триклинични фелдспат превлађује са свим над моноклиничним. Њега има од две феле: лабрадор и олигоклас — и то увек у близанцима. Има кристала, који се састоје из две серије близанаца: једни су сложени по примеру албита, а други по примеру периклина.

Олигоклас се наоди нешто и у виду микролита; а од свију фелдспата има ситних индивидуа и ситних комадића, који су постали парчетањем већих кристала. Супстанција фелдспата није овде тако чиста, као у првашњим варијететима риолита, већ је по мало распаднута.

Опал који се у другим риолитима налази у знатној количини ишчезава готово са свим у овоме варијетету риолита од Прибоја.

6. Севојница.

Око села Севојнице близу до Масурице, наоди се једна трахитиодна стена, сиве, по мало љубичасте масе, са црним, јако сјајним, ситним, шестостраним стубићима од биотита и белим зрнима од неког фелдспата. Поред ових састојака види

се још жућкаста трошна маса, која испуњава просторе неких кристалића. Биотита има врло много у овој стени. Фелдспата је мање и тај се од опште масе теже разликује.

На танким се плочицама види, да је супстанција биотита са свим свежа а тако исто и да су кристали овог минерала очувани; нису много искрзани, нити поломљени. — Код фелдспата су кристали јако изломљени, али им је супстанција са свим свежа. Од овог минерала постоје две феле у стени: једна је санидин, а друга лабрадор. Количина првог моноклиничног фелдспата надмашује количину плагиокласа. У њиовим кристалима има само мало стакластих уметака.

Микроскопским путем проналази се у севојничкој стени знатна количина кварца, који се минерал макроскопским прегледом не може у њој да упозна. Овај се састојак јавља у виду зрнаца без сваког трага правилних контура. — Случајни су састојци магнетит и апатит. Магнетита има доста. Апатит је врло ситан и обично обуваћен кристалима биотита. У препаратима се наоде и неке рупе са контурама, које потпуно одговарају пресецима амфиболових кристала. Могуће је, да је и тај феромагнезиски минерал случајни састојак овог риолита.

Основна је маса стене риолитична. Већи део њен је аморфан. У тој стакластој маси наоде се многи почеци девитрификације, који још нису узели одређену минералну индивидуалност. То су неки са свим сићушни фелдспатолики производи, без икакве правилне форме; само малени број од њих представља се као прави фелдспат, као микролити олигокласа. — Магма овог риолита испуњена је и гомилицама тридимита; а кроз њу се провлаче још и жице калцедона, који се често представља у виду непотпуних сферолита.

По природи своје основне масе и по асоцијацији макроскопских кристала од кварца и санидина, ова стена спада, без сумње, у групу риолита.

7. Сињево.

Она жица базалта, што се изнад Сињева, спрам Островице, налази пробија кроз једну трахитоидну стену пепељасте боје, са ситним кристалима од биотита и фелдспата. На танким плочицама ове стене види се, да се њена основна маса састоји већином из стакласте магме и микролита фелдспата.

Ти су микролити ситни и обично близни; они припадају олигокласу. Поред њих се налазе микролити санидина и лабрадора, али у малој количини. Од стакласте магме задржала се велика количина; али је и од те масе знатни део девитрифициран. Производи ове девитрификације јесу фелдспатолики микролити без кристалних контура, обично округласти или четвртасти; они упливишу на поларисану светлост. Прави стакласти остатак није бистар, већ се налази на путу распадања. Врло велики број микролита и ситних зрнаца од магнетита растурен је по целој тој маси.

Макроскопски састојци што их ова маса обувађа налазе се такође у великом броју. Група феромагнезиских елемената представљена је амфиболом и биотитом. Биотит је главни састојак, а амфибол је доста редак. У танким плочицама биотит показује своје обичне карактеристичне особине. Супстанција кристала од овог минерал претвара се у супстанцију других секундарних минерала. — Феле фелдспата, што се у овој стени налазе, јесу санидин и лабрадор. Санидина има мало, а лабрадора много. Оба минерала не показују ничег особеног. Многи њихови кристали претворени су у калцит. У некима се виде игли е од апатита и зрна од магнетита. Апатит је неприметан у магми. Магнетит се, напротив, налази у приличној количини.

Разлог због кога смо ову стену уврстили у риолите јесте што се у њој налазе зрна од кварца. Та су зрна истина ретка, али доста крупна и бистра, са лагунама од магме. У опште личе на бипирамидални кварц из риолита.

8. Свети Никола.

Ћупровачки балкан састоји се из старих формација, а Равно Бучје, вис на Светом Николи, из трахитичних стена. Један комад са овога места што сам имао прилике проучити спада у риолите.

Иста је стена црвене боје са белим кристалима од фелдспата и црним сјајним кристалићима од биотита. Кристали су фелдспата средње величине, бели, обично без сјајности; њих има врло много у овој стени. Под микроскопом се види да фелдспата има од три феле: санидин, олигоклас и лабрадор. Овог последњег има најмање. Сви су кристали фелдспата јако искомадани, а већином су и почели да се распадају; најбоље се очувао олигоклас у његовим полисинтетичним кристалима. Ових минерала има нешто мало и у виду микролита и то и од ортотомог и од трикличног фелдспата. — Биотит је такође врло искомадан и нагрижен. Амфибол је некада постојао у овој стени, али му се сва супстанција претворила у талк (и хлорит?); сада се он познаје само по својим карактеристичним попречним пресецима. Кристали од оба ова феромагнезијска минерала, окружени су увек микролитима магнетита, а налази се обично и тамна гвожђевита маса, која се издваја из минерала услед њиовог распадања.

Магнетит се налази и у крупнијим кристалима, али количина тога минерала није знатна у овоме риолиту. Њега стално прати апатит.

По макроскопским састојцима овај се риолит јако разликује од прибојских тиме, што садржи и кварца, а овај минерал фали међ минералима прве консолидације у прибојским риолитима. Истина и овде се диплоедарски кварц не налази у тако знатној количини, као у другим неким риолитима што су кварц-трахитима назвати; али се опет мора рачунати у главне састојке. Кварц је тај представљен овде у виду већих

или мањих зрнаца неправилне форме, а садржи инклузије које су карактеристичне за бипирамидални кварц прве консолидације.

Основна је маса овог риолита полуаморфна, а полу кристалична. Аморфни је део смеђе боје, а кристалични је безбојан и провидан у танким плочицама. Млазеви од првога, који означује појаву флујдалности у стени, садржавају доста аморфних црних микроскопских иглица и зрнаца. Кристалични се део састоји поглавито из тридимита и стакласте полу-кристалисане масе. Стена је јако порозна, а у порама се налази обично опал.

VII.

Трахити.

1. Бања врањска.

На једноме огранку бујковачког брега, спрам Бање, што се зове Девојачки камен, пробија кроз старе шкриљце један трахит љубичасте боје са црним, сјајним кристалићима биотита и белим трошним кристалима фелдспата. Овај последњи минерал, кога има врло много у стени, распао се и претворио сав у белу каолинску масу. Они ретки кристали од ове феле, који још нису распаднути, показују да је главни фелдспат у бујковачкој стени био ортоклас. Да ли је и другог кога фелдспата било, то се сада не може никако дознати. — На супрот фелдспату, биотит је врло добро очуван у овој стени; кристалне су му форме правилне, а супстанција му није распаднута. Он обухвата комадиће магнетита и апатита, који се такође налазе у овоме трахиту, али му контуре нису овенчене микролитима магнетита, као што је то обичај код трахитоидних стена.

Врло је интересантно у бујковачком трахиту то, што садржи и циркона, који се минерал налази у старим сте-

нама, а у трахитима до сада није нађен[1]). Његови, истина ретки, кристали још су довољно велики да се и са малим увеличањем видети могу, а познају се по живим шареним поларизационим бојама, по слабом дихроизму, јаком рељефу и по помрачењу, међ укрштеним николима, дуж ивица вертикалних пресека.

Побројани минерали прве консолидације одвајају се јако својом величином од фелдспатне основне магме, која је сва кристалисана и без аморфних партија. Елементи магме јесу врло ситни, тако да са обичним објективом гледани изгледају само као беле тачкица, али са јачим увеличањем види се, да су микролити фелдспата моноклинични. Међ њима има нешто мало и близних микролита од плагиокласа.

Први су већином непотпуно развијени или су почетком распадања изгубили своје оштре контуре па личе на зрнца од кварца. По тој хомогеној маси растурени су још врло мали микролити од магнетита.

У једноме препарату од ове стене видео сам комад бипирамидалног кварца. Кад би се од овог минерала наодила већа количина, онда би стену са бујковачког брега, код бање врањске, ваљало уврстити у кварцевите трахите или ортофире.

Од исте стене са бујковачког виса има варијетета где се основна маса наоди тек у почетку распадања, те се види како се она састоји из много крупнијих зрна фелдспата но што су у првоме варијетету.

2. Кумарево и Каталенац.

На странама ових висова код Бање врањске, избајају трахитоидне стене које јако личе међ собом, тако да се могу описати у један мах. На први поглед види се, да се у афанитичкој основној маси која је у кумаревској стени црвенкаста,

---

[1]) Види о минералошком саставу трахита у Rosenbusch: Mikroscopische Beschafenheiten der massigen Gesteinen стр. 179—192.

а са каталеначке стране плаво-сива, наоде бела трошна зрнца од распаднутог фелдспата, и црни кристалићи, који нам се под микроскопом показују да су од биотита и амфибола. Фелдспат се сав распао и претворио у каолинску масу. Којој је фели припадао, то се сада не може поуздано одредити. Али судећи по неким одломцима фелдспата, који се још нису са свим каолинизирали, реко би да је већина кристала овог минерала припадала фели ортокласа.

Биотит се доста добро очувао, како у односу на своју супстанцију тако и у односу на своју форму. Боје је смеђе. Лиске су му често шупљикаве и садржавају зрнца од магнетита. Исти је минерал иначе врло редак у овим стенама, јер се налази само нешто мало у виду микролита. Његов верни пратилац апатит — још је ређи. Сем биотита и од амфибола се једна незнатна количина наоди у црвенкастоме варијетету трахита, и тај је састојак много више распадпут, но први феромагнезиски минерал.

И у овим трахитима наоде се кристалити и комади кристала од циркона. Основна маса ових трахита пола је аморфна, а пола кристалисана. Аморфни је део канда резултат распадања кристалисаног, а не остатак од кристализације трахитске магме. Кристалисани део састоји се поглавито од крупних микролита ортокласа и микрогранулитичког кварца, тако да неки варијетети ових стена представљају прелаз трахита у микрогранулите, што се, може бити, одиста туна и десило под упливом метаморфних агенција, које су овде очевидно играле знатну улогу.

Вероватно је, дакле, да је ту гранулитични кварц секундарног порекла. — Други секундарни производи јесу: калцедон у жицама, каолин у кристалима фелдспата, зелена хлоритична маса у кристалима феромагнезиског минерала и растурена по целој маси кумаревског трахита; и црвена

гвожђевита материја постала је сигурно распадањем истог минерала.

И на Кумареву и на Каталенцу налазе се стене које су по природи својих састојака сродне са тамошњим трахитима, а личе на трахитске туфове. То могу бити модификације трахита, који су се под упливом секундарних процеса много више распали него ли они други које овде описасмо.

3. Градња.

У Пољаници, код села Градње, распрострта је по површини земљиној једна трахитоидна стена, која по изгледу своме личи на трахитске туфове. Један примерак од ове стене има следећи састав.

Голим оком гледана, стена показује, да се састоји из беле масе, у којој су ситни, црни, сјајни кристалићи од лискуна и сива, прљава зрнца од кварца. Фелдспат се не разликује од опште масе. Тек помоћу микроскопа, на танким плочицама, види се, да се од овог минерала налази велика количина у стени. Сва је основна маса од фелдспата.

Микролитички кристали фелдспата припадају двема фелама: ортокласу и плагиокласу; највећи део масе састоји се из ортокласа. Кристали фелдспада који су образовани у првој периоди консолидације стене, јесу такође од две сорте: од ортокласа и плагиокласа. И овде ортоклас надмашује својом количином кристале триклиничног фелдспата. Супстанција фелдспата, како макроскопог тако и микроскопског, налази се на путу распадања. Резултат тог процеса јесте каолин. Талка има у малој количини. — Исто је тако у процесу распадања и супстанција феро-магнезиског минерала.

Садржином кварца ова се стена увршћује у кварц — трахите; а ако овде имамо пред собом туф, онда кварц може бити случајни састојак и трахит је тада прост.

4. Сјерина.

Силазећи са сјеринског васа на бањској реци наилази се на једну трахитоидну меку стену у чијој се прљавој и ружичастој општој маси блистају црни кристалићи од лискуна.

У танким плочицама, помоћу микроскопа, могу да се разликују два варијетета од ове стене. У оба варијетета једни су исти минерали из прве периоде консолидације. То су санидин, биотит, магнетит и апатит. А изгледа да је било и нешто амфибола. Готово сви ови састојци у подједнакој су мери у стени заступљени. Биотит је у свежем стању; кристали су му окружени микролитима магнетита, а садржавају у себи кристале магнетита и апатита, и игличасте црне кристалите који су често радијално понамештани. — Кристали фелдспата махом су исквареии и метаморфисани, тако да се с муком још упознају као санидин. Супстанција њиова претворена је у калцит и талк, а у другоме варијетету у опал.

Основна маса састављена је у првом варијетету једино из фелдспата и зрнастог кварца. Микролити магнетита наоде се у оба варијетета, али у незнатној количини. Микролити ортокласа ситнији су у првом варијетету него ли у другоме; тамо их прати знатан број микролита плагиокласа, који ишчезавају у другоме варијетету.

Микрогранулитични кварц што се у овоме другоме варијетету наоди може бити и секундарног порекла. Образовање опала у овој стени помаже претпоставку, да је иста била изложена силисификацији, пошто је се већ консолидовала.

Овај други варијетет сјеринског трахита чини прелаз ка риолитима.

VIII.

Андезити.

1. Гњилан код Пирота.

На Белави изнад Гњилана, код сеоских корита, наоди се еруптивна стена, која се у многоме подудара са тимаци-

том. Основна је маса тавно сива; голим оком у њој се распознају кристали средње величине од амфибола и фелдспата.

На танким се плочицама види, да је основна маса фелдспатна. Она се састоји већином из микролита олигокласа и лабрадора; поред ових се наоди и по неки кратки четвртасти микролит од санидина. Микролити магнетита наоде се такође, али не баш у великој количини; по неко зрно од овог минерала претворено је у хематит. Остатка од аморфне магме нема у овој стени у приметној количини. Сва је маса јако силифицирана; у пукотинама, шупљикама и иначе наоди се знатна количина инфилтриране силиције.

Састојци стене који су се образовали у првој периоди њене консолидације јесу: амфибол, плагиоклас, магнетит и апатит. — Апатита има мало и то у микроскопским призмама. Магнетитови су кристали доста многобројни и често са оштрим контурама. — Фела плагиокласа јесте лабрадор. Кристали овог минерала показују своје обичне особине; близанци, обичне инперпозиције и угао помрачења танких плочица међ укрштеним николима, везују са свим ове примерке за поменуту минералну фелу. Многе су индивидуе испуцане и почеле да се претварају у хлорит и калцит. — Кристали амфибола имају све обичне особине хорнбленде; примећујемо само да се у врло свежем стању наоде.

Кристали фелдспата и амфибола, главних макроскопских састојака наоде се у врло великој количини. Многи су јако искомадани, те стена тако има по мало брешоидни карактер.

Други варијетет амфибол-андезита из истог места разликује се од овог првог, на први поглед, тиме што је много више подлегао процесу распадања. Голим се оком еруптивна природа његова једва и познаје. Под микроскопом се види да су сви минерали јако распаднути, и да се у стени образовала велика количина карбоната калције и силиција. Брешоидна природа овде се још више примећује но у првоме варијетету.

Трећи варијетет јесте права бречија од истог амфибол андезита. Минерални састојци из прве периоде консолидације јесу: хорнбленда, олигоклас, лабрадор, магнетит, апатит. У основној су маси микролити олигокласа и магнетита.

Стена ова садржи, као случајни састојак, и кварца. У њој се налазе и умеци, какви се обично у туфовима наоде. Макроскопски састојци врло су искварени. Производи претварања јесу калцит и хлорит; оба поменута секундарна минерала наоде се у великој количини.

По спољнем изгледу ова се стена разликује јако од прва два варијетета; чврста је, дугуљаста, врло ситнозрна; макроскопски карактери еруптивности нису на њој обелодањени.

2. Сопот.

Онај омалени гребен између села Темске и Сопота заузет је већином једном еруптивном стеном, од које сам запазио на самоме месту четири разна варијетета.

Први је варијет зеленкасто пепељасте боје; чврст; макроструктура му је више зрнаста но трахитоидна. Минерални су састојци једни сиви, други зеленкасти. Први имају кристалне форме, а на другима се правилна форма не примећава. Кристали су од неког фелдспата и то из триклиничне системе, јер се и голим оком види да су састављени из више близних ламела. Местимице се у стени виђају и црни, јако сјајни и тврди кристали од неког феромагнезиског минерала, што ће по свој прилици бити аугит.

Други варијетет има такође структуру више гранитоидну. Смеша белих и бојених састојака изгледа доста хомогена; кристали су фелдспата бели и меки, што доказује да им је супстанција распаднута. Феро-магнезиски је састојак прљаво зелене, тамне боје.

У трећем варијетету зрна су ситнија но у предходним. Фелдспат је црвенкаст. Трахитоидна структура није ни овде очевидна.

Четврти варијетет има са свим ситно зрно. Тек се помоћу лупе неки црни кристалићи могу разликовати од сивих. Само од овог последњег варијетета нисам имао танких плочица за микроскопско проматрање.

Такво проматрање остала три варијетета изнело је ове чињени ,е.

Први варијетет. Микроструктура јасно трахитоидна. Сви састојци стене јесу кристалисани. У основној магми нема ни трага од аморфног остатка. Она се састоји из фелдспата. Тај фелдспат јесте двојак: ортоклас и плагиоклас. Микролити од оба фелдстата доста су крупни; ортокласови су прости, пократки и четвртасти, а плагиокласови су дугуљасти и близни. Веома многи међ њима нису више у свежем стању. — Са микролитима фелдспата измешани су и микролити од аугита; али се ови последњи наоде у доста малој количини.

У тако састављеној основној магми наоде се макроскопски минерали, од којих смо једне већ макроскопским путем упознали као плагиоклас. Други главни састојак јесте аугит. — Плагиокласови су кристали лепо формисани, велики и дугуљасти; плочастих индивидуа мало има. Они се састоје увек из много хемитропских ламела, које се код неких индивидуа промрачују косо, а код других готово паралелно са правцем равнине близнења; код једних су ламеле неједнаке и шире, а код других подједнаке и уске. Једне индивидуе припадају лабрадору, а друге олигокласу. Лабрадора има више него олигокласа. Сви су кристали плагиокласа испуцани и сви су већ почели да се распадају.

Аугит се у овој стени не наоди у виду лепо формисаних кристала, већ у виду зрна; и та зрна нису једноставна но испуцана. Величина је њиова разнолика; по нека су исто

тако велика као и кристали фелдспата. Карактеристично је за већину зрна аугита, да садржавају кристалиће фелдспата и тиме подражавају аугите из офита. Виђа се често, да је више зрнаца аугита, испрекиданих фелдспатовим индивидуама, подједнако оријентисано, те као да припадају истој индивидуи.

Споредни су састојци магнетит и апатит. Кристали првог минерала крупнији су и многобројнији но кристали другога.

Секундарни производ у овој стени јесте зелена хлоритична маса; местимице се иста показује као прави хлорит — рипидолит. Има је врло много. Постала је канда једино епигенијом аугита.

Други варијетет. Минерални састојци исти су као и у првоме варијетету. У основној магми микролити ортокласа превлађују над микролитима плагиокласа, а сви су још крупнији но у првоме варијетету.

Макроскопски састојци заузимљу већи простор но микролити. Сви су много више распаднути но у првом случају; производи распадања још су мање одређени но пређе.

Олигоклас је уступио са свим место лабрадору. Кристали овога минерала нису састављени само из албитских, већ и из периклинских близанаца.

Аугит је овде ређе офитичан но у првом случају, т. ј. ређе задржава кристалиће фелдспата. Али су му контуре чешће правилније; има индивидуа које се могу сматрати више као кристали, но као зрна.

Трећи варијетет. Микроскопским проматрањем дознаје се да је овај трећи варијетет јако различан од прва два.

Основна је магма више стакласта но кристалисана. Кристалисани делови јесу микролити од плагиокласа; исти су врло танки дугуљасти, близни, помрачују се паралелно својој дужини; то је олигоклас. Стакласта је маса испуњена још зеленкастим микроскопским зрнцима, сличним са оном хлоритичком супстанцијом, што је у великој количини растурена

по целој стени и што је без сумње постала распадањем примордијалних састојака. Местимице се наоди и нека смеђа аморфна материја, која ће бити некристалисани део од магме.

По овој основној маси растурена је велика количина макроскопских састојака. Главни су: плагиоклас и аугит. — Фелдспат је јаче искварен но аугит. Његови кристали садрже врло много инклузија од стакласте смеђе магме; те су инклузије поређане често паралелно контурама кристала.

Аугит је врло често са свим свеж; кристалне индивидуе показују обичне особине овога минерала.

Магнетита има доста и то са правилним контурама.

Зелена хлоритична материја покрива готово целу основну масу, тако да се кроз њу једва виде микролити олигокласа.

IX.

Лабрадорити.

Мркоњ.

На врху Мркоња наоди се стена трахитоидног изгледа, тамно смеђе боје, са беличастим, црним кристалима и зеленим пегама. Беличасти светлуцави кристали јесу од фелдспата, а црни, који такође по мало светлуцају, личе већином на аугит. Зелене пеге немају никакве правилне форме; обично се представљају у виду зрнаца.

Основна маса, гледана помоћу микроскопа, показује особине једне андезитичне стене. Велики њен део остао је стакласт, некристалисан. Тај је део смеђе боје и није сасвим хомоген, већ је микроскопским, аморфним гранулацијама (истог састава) испуњен.

У тој стакластој магми, томе остатку од кристализације, наоди се знатна количина микролита фелдспата. Исти су доста велики, те се лепо виде и са објективом најмањег увеличавања. Сви су дугуљасти и готово се сви састоје из две

индивидуе, дакле близни су; простих, неблизних микролита има врло мало. При обртању плочице међ укрштеним николима ови се микролити помрачују косо спрам главних пресека анализатора и поларизатора; они дакле припадају лабрадору. — Споредни микролитични састојци основне масе јесу кристалићи магнетита и аугита; количина ових последњих доста је слаба. — У овој стени задржали су се докази некадање флуидалности њене магме; микролити фелдспата упућени су највише правцем млазева, који обливају минерале, што су се образовали у првој периоди консолидације стене.

Ти минерали из прве консолидације јесу они исти, који се обично у андезитима и лабрадоритима наоде. То су: апатит магнетит, биотит, амфибол, аугит и плагиоклас. — Први се наоди у малој количини, и то обично као инклузија у биотиту. — Магнетита има врло много и то не само у виду макроскопских кристала него још више у виду микролита. Има га доста и обувађена у биотиту. — Од феромагнезиских састојака главни је аугит. — Биотита има такође врло много. — Количина амфибола незнатна је. — Кристали аугита мањи су но кристали осталих састојака: они су доста искомадани; правилни симетрични пресеци јесу ретки. Супстанција им је свежа; инклузија нема готово никаквих. Код биотита и амфибола супстанција је сва метаморфисана, али су кристалне контуре боље очуване; гвожђевита секундарна материја испуњава већи део тих кристала. Али се у стени наоди још једна секундарна материја и то како у феромагнезиским минералима тако и ван њих, растурена у знатној количини међ осталим састојцима. Та је материја интензивне зелене боје; хомогена је или се састоји из микроскопских делића; међу укрштеним николима поларишућег микроскопа понаша се као изотропско тело. Има је у виду зрневља, а и у омањим млазевима, који се обично наоде у близини повећих минералних састојака. Они делови од ове материје, што су обувађени кристалима феромагнезиски мине-

рала, постали су, по свој прилици, епигенијом тих минерала и остали су на месту свог образовања. Али они делови секундарне материје, што су расути по маси стене изгледају као да су донесени са стране.

По свима својим особинама ова се материја највише приближује рипидолиту.

Макроскопски кристали фелдспата састоје се из више хемитропских индивидуа; индивидуе су те доста подједнаке величине. Њиово близнење извршено је по закону албита; али има кристала који се састоје из две серије индивидуа: једна серија албитских близанаца, и друга серије близанаца, који стоје готово управно на прве.

Помрачења ових кристала међ укрштеним николима јесу коса спрам главних пресека никола. Материја, из које су ови кристали састављени, сачувала се добро. Распадање је почело само код неких кристала и то од периферије па ближе ка центруму.

Инклузије које се наоде у кристалима фелдспата јесу стакласте и гасне; оне су размештене око периферије кристала. Пукотине овог минерала испуњене су смеђом стакластом масом, која је идентична са аморфном општом магмом. Триклинични фелдспат овај спада у исту фелу, у коју спадају и микролити фелдспата из ове стене, то јест у фелу лабрадора.

X.

Туфови трахитски.

1. Деани.

Еруптивна стена у селу Деанима, изнад Власотинаца, јесте беличасте боје и мека. Маса се њена састоји из микроскопских кристалића, аморфног остатка од магме и опала. Сем тога има микролита магнетита, и нешто хематита. Микролити фелдспата припадају фели ортокласа, олигокласа и лабрадора и никада нису разговетно кристалисани, већ се њиове по-

кратке форме као претапају у стакласту масу, и изгледају често само као анизотропске пегице. — Опал се налази у виду зрнаца и то у знатној количини. — Хематит је редак и произлази од магнетита.

У тој основној магми пливају кристали лабрадора, олигокласа, санидина, биотита, магнетита и апатита. Голим оком виде се само покрупнији црни кристали од биотита, а и по који кристал фелдспата распознаје се од главне масе стене.

Остали се минерални састојци откривају тек помоћу микроскопа. — Апатит је изванредно редак и најситнији од свију других састојака. — Зрна од магнетита распрострањена су хомогено по маси, али нису једнаке величине. — Од фелдспата највећи део припада плагиокласу, јер санидина има врло мало. На кристалима ове феле пада у очи богатство стакластих инклузија, зонарно распоређених, бојених и безбојних, са или без гасних меурића. На неким се кристалима фелдспата види, да им маса није хомогена, барем, да њиови делићи нису хомогено распоређени, јер се неке партије на светлости понашају различито од осталих.

2. Топлац.

Код Топлаца, спрам Врање, наоди се стена боје зеленкасте, мека, са ситним, црним пегицама од лискуна и белим, већим и трошним, од фелдспата. Фелдспата у њој има и ортотомог и трикличног. На супрот деанској стени, где су кристали фелдспата остали целцати, овде су индивидуе истог минерала са свим искомадане, тако да силазе до микроскопских димензија. — Листе од лискуна такође су сасвим искрзане. — Производ распадања фелдспата и лискуна јесте талк. — Магнетит се налази у врло малој количини.

Основна је маса неодређене природе. Већим делом је аморфна. Тај аморфни део састоји се из опала, кога има у знатној количини, из некристалисаног остатка од магме и од

производа распадања. У кристалисане састојке спадају прво микролити биотита, којих има тако много да се стена лискуновитом назвати може. Затим, велики део припада партијцама, неодређене форме а фелдспатолике супстанције, које представљају или застој у развићу или резултат кварења кристалисаних производа.

3. Стубој.

Прави трахитски туф налази се на омаленим висовима код Стубоја. Прави, велим зато, што се на њему виде трази кластичне структуре. У белој и пепељастој маси од туфа наоде се зрна од кварца, кристали од фелдспата и биотита. Свију ових минерала има у знатној количини. — Зрна су од кварца разне величине, личе на зрна од песка, како по боји тако и по општем изгледу. — Биотит је свеж, сјајан, лепо кристалисан, црн или зелен. — Кристали фелспата већином су у процесу распадања.

Мека и трошна стена ова, садржава још комадиће и валутке од неких трахитоидних стена и од једне црвене кварцне стене, и тиме још више обелодањује начин својега постанка.

Од облутака трахитоидних стена правио сам више танких плочица за микроскопско проучавање и нашао сам да већином припадају риолитима. — Облуци од једне трахитоидне стене састоје се из ортокласа, биотита и магнетита, чији кристали пливају у кристалисаној, али доста распаднутој и метаморфисаној фелдспатној основној маси. Кристали ових минерала су искомадани и цела маса стене има неки брешоидни карактер.

Риолитични облуци личе са свим на неке варијетете из Прибоја. — Основна им је маса стакласта, опсидијанска, испуњена производима кристализације: са лонгулитима, глобулитима, кончастим и правим трихитима и са зрнцима магнетита. У њој се наоде и оне конкреције литоидних риолита, што по

мало пропуштају светлост и међ укрштеним николима. Местимице је кристализација напредовала и до образовања фелдспатских микролита.

Макроскопски кристали што се у овој магми наоде и који први падају у очи јесу биотит и фелдспат. — Фелдспат је свеж и бистар; једни су му кристали прости, а други се састоје из више неједнаких хемитропских ламела; први су од санидина, а други од лабрадора. У кристалима фелдспата наоде се стакласте безбојне инклузије са гасним меурићем. Биотит је такође сасвим свеж; у њему се наоде само кристалићи од апатита. Шестостране призмице од овог састојка наоде се у доста знатној количини међ осталим минералима. Коцкастих кристала од магнетита има мање но овог минерала.

Други један риолит, чији се облуци наоде у стубојском туфу, има такође стакласту магму са оним почецима кристализације. Али у овој има много више микролита плагиокласа и оних полу-кристалисаних литоидних конкреција. — Главна је разлика између ова два варијетета риолита, што у овоме другоме има нешто зрнаца од бипирамидног кварца и што су лепо развијени кристали аугита заступили место биотита.

Макроструктура у оба варијетета јесте порозна, а микроструктура им је флујдална.

4. Конопница.

Код овога села до ушћа Власина развијена је лепа серија туфовских слојева. Стена је већином трошна, порозна, беличаста. У њој се, поред облутака од других стена, наоде зрна песка и кристали црног лискуна. Неки облутци припадају риолитима, што се у истом селу наоде и који су у овој расправи на своме месту описани. Од туфозне масе нису се могле начинити танке плочице за детаљна проматрања.

5. Грабовница.

Око Велике и Мале Грабовнице, која се села наоде између Лесковца и Грделице нашао је г. Хофман неки трахитски туф, који ја нисам имао прилике да видим нити да га проучим. Зато се на овоме месту тај туф спомиње само потпуности ради.

На карти сам ову формацију саставио са еруптивним производима код оближњег села Рудара.

XI.

Базалти.

На Нишави, у атару села Островице.

Јединствени у Србији базалт наоди се на десној обали Нишаве, изнад островичке воденице[1]).

Са истога места, ја сам у кабинет Велике школе донео знатан број комада од ове базалтске стене. Примерци, које сам проучавао припадају једноме петрографскоме типу, али се морају међ њима разликовати два варијетета, јер им се појединости у саставу не подударају потпуно, ма да су по спољњем изгледу истоветни један са другим.

---

[1]) Између Островице и горње Врежин. брода нашао је г. Хофман, међ камењем што га Нишава ваља, и један комад особите еруптивне стене, која се негде у околини мора налазити. Одлажући детаљни опис и спецификацију ове стене докле се иста на своме месту не нађе, да споменемо сада само неке њене карактере. Спољни је изглед ове стене доста карактеристичан, таьо да се по њему самом може распознати од осталих стена из околине Ниша. Прво што пада у очи, то је мандоласта структура, која је постала тиме што су ьалуци од зеолита испунили врло многе шупљике, које су биле у стени. Ти су валуци у маси бели, али им је површина зелена; по боји својој чине велики контраст са масом стене, која је црна. Величина им је врло различна; највећи су као бадем. Други повелики (али много ређи) уметци јесу од једног црног сјајног, тврдог минерала, који ће бити аугит. А по црној маси стене видљиви су још бели кристалићи од плагиокласа. Микрокристалисана магма састоји се из неких кристалита, микролита плагиокласа, а поред њих има. канда, и нефелина, по чему би ова стена припадала тефритима.

Варијетет А. — Стена се ова састоји из једре, црне масе у којој се голим оком разликују само зеленкаста провидна и сјајна зрна од оливина и неки црвенкасти, тамни и прашни делићи гвожђевите масе, који су по свој прилици постали распадањем првих. Преливена хлороводоничном киселином, маса стене по мало пенуша, а задахнута се осећа на глину.

Најстарији састојак у овој стени јесте оливин. Он се појављује у повеликим кристалима, који су доста добро сачували своју правилну форму. Пресеци су му обично осмострани; ретко кад да пљосни g′ нису развијене и да пресеци кристала изгледају шестострани. Међутим, оливин се налази и у комадићима, који су постали парчетањем, правилних кристала. Танке плочице од овог минерала изгледају безбојне и имају роаве површине. Оне упливишу јако на поларисану светлост и показују на истој живе поларизационе боје које су интезивније од поларизационих боја аугита.

Никоји пресеци оливина у овој стени не показују трасе цепљивости истог минерала. На место њих постоје неправилне пукотињице које комадају кристале и служе за основицу распадања супстанције оливина. Производ тога распадања јесте серпентин или хлорит. Интересантни су неки правилни кристали оливина, који у центруму садрже магнетит; периферични им је део претворен у зелени талк, а у среди је супстанција оливина. И они кристали оливина, чије се бледе поларизационе боје слабо мењају обртањем танке плочице између никола морају бити на путу молекуларне метаморфозе, јер би се иначе морали понашати као нормални оливин. Како су кристали оливина старији од многих других састојака стене, то се у њима мало минералних уметака налази; а како су с друге стране, много већи но други састојци, то се сами не налазе обуваћени другим минералним супстанцијама.

Обични умеци у кристалима оливина јесу неки алуминати: плеонаст и пикотит, који се један од другог те-

шко разликују. Оба ова минерала налазе се у оливину нишавског базалта, у виду врло правилних микроскопских кристалића. Плеонаст је тамно-зелен, а пикотит тамно-смеђ.

Сем њих у овом оливину има и микроскопских зрнаца од магнетита, која се од поменутих инклузија разликују неправилном контуром и црном бојом. Гасне се поре наоде у врло малом броју.

Оливин се сав образовао за време прве епохе у консолидацији стене; пре њега су у магми постојали само кристали магнетита и поменутих спинелида, који се у њему, као умеци налазе. Када су се образовали макроскопски кристали оливина, основна је магма постала сиромашнија у магнезији, те се силикат ове базе није више кристалисао у виду оливина; зато се овај и не налази у базалту у облику микроскопсих индивидуа из друге периоде консолидације.

После оливина образовали су се поглавито пироксен и фелдспат.

Пироксен састављa главну масу стене. Он се налази и у виду кристала и у виду округластих зрнаца. Кристали пироксена имају своје форме правилне. Њиови попречни пресеци јесу често правилни октогони, а то бива код индивидуа на којима су све призмине пљосни подједнако развијена. Уздужни пресеци помрачују се врло косо спрам главних пресека укрштених никола. Има кристала, који се састоје из 2—3 хемитропске инливидуе.

Пироксен је овај прави аугит. Цепљивости су његове врло несавршене, ретко кад да су на пресецима означене. Минерал је са свим свеж; инклузије су у њему врло ретке и не показују ништа особито. Боја је минералу загасита; у танким плочицама разликује се од оливина већ и тиме што је овај тада безбојан. Величина кристала варира врло јако; без лупе се врло мало њих видети може; неки су сасвим микроскопски. Микроскопске индивидуе или су правилно развијени

кристали или су зрна; оне немају у себи никаквих инклузија; многе међ њима показују поларизационе боје много блеђе и са свим различне од боја већих индивидуа.

Сав фелдспат што се у овој стени налази јесте микроскопских димензија; макроскопских индивидуа нема ни мало бар у оним плочицама, које сам проматрао.

Кристали су овога минерала потпуно развијени и очувани. Тај је фелдспат плагиоклас и то лабрадор, што показује косо потамњење његових индивидуа спрам уздужних ивица. Кристали су обично близни; поведи кристалићи састоје се из 3—4 индивидуе. Изоловани, микролитични кристали ретки су и ти ће канда припадати олигокласу. Сем ових има још неких поширових, прилично неправилних пресека неке фелдспатоидне материје, која припада такође лабрадору; барем они ретки четворострани пресеци од исте супстанције помрачују се косо, међ укрштеним николима, чиме се минерал овај разликује од санидина, са којим се иначе подудара у општем изгледу. Количина фелдспата у овом базалту врло је мала, нарочито када се сравни са количином аугита.

Сва маса ове стене није кристалисана; велики њен део заостао је у стакластом стању. Ова стакласта, смеђа маса обувата све њене кристалисане подукте, али се на њој флуидалност ничим не обелодањује. Међутим и она сама налази се у почетку девитрификације, јер су неке њене партије у пола анизотропске, а сва је испуњена још трихитичним мрким кристалитима.

На танким плочицама овога базалта макроскопски се виде само провидна зрна од оливина и црне пегице од магнетита, који је равномерно по маси расут. Сва је остала маса сива и изгледа хомогена.

Варијетет. Б. — Макроскопски преглед овог варијетета базалта показује, да се од првога разликује тиме: 1) што се виде и кристали аугита 2) што су кристали оливина готово

сасвим распаднути и 3) што су кристали магнетита ситнији но у првом варијетету базалта.

Под микроскопом разлика између оба варијета још више пада у очи; али та разлика није толико у минералошком саставу колико у текстури стене. У првоме варијетету није било великог контраста међ производима прве и друге фазе у консолидацији стене, а овде је тај контраст врло одсечан. Минерали прве консолидације или макроскопски састојци јесу: аугит, оливин и магнетит. Овог последњег има врло мало.

Оливина има доста, али је представљен само својим формама, јер му је супстанција сва претворена у талк, серпентин и калцит. — Аугит се јавља у лепо развијеним кристалима. Попречни су му пресеци осмострани, а уздужни шестострани; на првима се виде укрштене трасе од две цепљивости, а на попречним трасе цепљивости дуж призминих ивица. Близанци аугита врло су чести у овој стени. Неке су индивидуе искомадане а друге савијене, што значи да је нека механичка сила на њих дејстововала пошто су се образовале. Кристали аугита пуни су разних уметака: једно су кристалићи магнетита, друго стакласте интерпозиције. Ове последње распоређене су правилно по унутрашњости свога домаћина: оне су груписане у зоне паралелне са ивицама контура кристалних пресека. Неке од њих имају правилне полигоналне форме. Супстанција им је загаситија од опште стакласте масе у стени.

Маса неких кристала аугита подељена је у правилне концентричне зоне, што показују да су се ти кристалу образовали лагано, постепеним наслагањем материје, поврх већ образованих зона. Аугит је у овој стени још са свим свеж и не показује знаке никаквог распадања.

За време друге периоде у консолидацији овога базалта кристалисали су магнетит, аугит и базалт, и то све у виду микролита а у знатној количини. Многобројни кристалићи ма-

гнетита и аугита имају врло често правилне форме ма да су врло ситни.

Фелдспат се налази овде у много већој количини него ли у првом варијетету; има га исто толико, ако не и више но других састојака; само, док су се магнетит и аугит налазили већ и у првом стадијуму стварања стене — фелдспат се сав створио у другоме стадиуму. Његови микроскопско-ситни кристалићи састоје се из више хемитропских индивидуа, које се међ укрштеним николима косо помрачују. Фела ового фелдспата јесте лабрадор.

Мали део магме није кристалисан већ је заостао у стакластом стању. У овој се местимице налазе трихитичне формације, али у много мањој мери но што их има у стакластој маси првог варијетета базалта. Ова општа аморфна маса знатно је бистрија од аморфних партијица, што се као умеци налазе у аугиту; томе ће бити поглавити узрок, што је се из ње издвојило све гвожђе у виду магнетита и тако се иста избистрила, а за време образовања оног аугита све је то гвожђе било још у магми и тако јој давало загаситу боју.

Примедба. При штампању ове расправе учињено је више погрешака, међ којима је највећа она на стр. 199, у реду 18 озго, где стоји „порфирите“ место: андезите.

БЕЛЕШКА
О НЕКИМ СТАКЛАСТИМ СТЕНАМА.

од

Ј. М. Жујовића.

Под именом: **природна стаклад**, разуму се минерали и стене што су у науци познате под именима: опсидијан, перлит, смолац, пловућац и т. д. То су аморфни, стакласти силикати алуминије и алкалија. Они се рачунају у стене више нег у минерале за то што се не састоје, у целој маси, из истоветних молекила, већ су често врло сложеног састава.

Испитивање вулканских стаклади од велике је важности за минералогију и геологију, јер се у тим аморфним телима налазе неки предмети, који показују прелаз из аморфног стања у кристално и тиме расветљују питање о процесу кристализације. Таква тела, која имају полу-кристалисану структуру и рудиментарне правилне форме зову се **кристалити**. Они се деле на лонгулите, глобулите и трихите. Лонгулити или белонити јесу дугуљасти, прави кристалити, чији су крајеви оштри или затупљени, надувени или расцепљени; глобулити су кристалити, који имају форме кугласте, јајасте или мандоласте; а трихити су танки, власасти и више ил мање замршени кристалити.

Ови предмети представљају прве почетке девитрификације једне стакласте масе; па ма да су до сада ревносно проучавани, још је једнако вредно детаљно проматрити и описати сваки појединн примерак стакласте стене. У овој белешци

ја ћу описати неке стакласте масе из Србије упоредо са неким страним стакластим стенама, које још до сада нису биле проучене.

I.

У Минералогији и Геологији г. Dr. J. Панчића, страна 177, стоји означено, да се опсидијан налази у Србији, у клисури код Белог Потока, а у минералошко-геолошкој збирци Велике школе налази се један минерални примерак из Белог Потока који је заведен у каталог исте збирке (№ 1594) као „опсидијан“, и који је послужио г. Панчићу за горње тврђење.

Проучавајући овај примерак „опсидијана“ ја сам га упоређивао са неким америчким и другим опсидијанима. Ти опсидијани, које сам имао при руци да проучим јесу из ових места: Quiesca, Siccipamba, Los Ubalos и Pisoje. — Опсидијан из првог места јесте сасвим црн, сјајан; провидан, али слабије но други опсидијани; на њему се наоде шупљике, које су често испуњене неким белим или безбојним сјајним кристалима. Помоћу микроскопа види се, да је његова маса испуњена кристаластим формацијама. Белонити, микролити аугита и магнетита, трихити прости и трихити скупљени у кићанке са црним непровидним дугменцетом у средини — све се то нагомилало и испрепетало у овом опсидијану. Местимице белонити превлађују друге елементе, а по негде превлађују трихити, тако да је цела маса подељена као на неке зоне. По границима ових зона, а нарочито у близини сваке поворке аугитских кристалита и микролита наоде се нека зрнца, која су образована местимичном кондензацијом стакласте материје. Многа од њих имају у своме центруму по један микролит аугита или магнетита, а сва показују црни крст, када се посматрају на поларисаној светлости међ укрштеним призмама анализатора и поларизатора. Обично су ова зрна изолована, али по некад су два и више спојена међ собом у виду бу-

брежастих агрегата. У овом опсидијану наоде се велики кристали трикличичног фелдспата, по свој прилици лабрадора, чије су поједине индивидуе сложене по закону албита и периклина; осим тога, ту има амфибола, магнетита и мрких петросиликатних сферолита. Аугит, олигоклас и магнетит наоде се и у виду микролита; кристалићи првога издуљени су и често скупљени у виду звездица.

Сличних микроскопских формација има доста и у опсидијану из Los Ubalos. Ту су жути аугитски кристалити чији су крајеви шири но средина (белонити) и црни трихити на цик-цак са нискама глобулита, који су или мрки и провидни или црни и непровидни.

Аугитски кристали образују читаве поворке у правцу флуидалности и то често све по правим линијама. Од макроскопских кристала појављује се само санидин. Много неправилније појављују се овакви микролитични кристалити у разним примерцима опсидијана из Siccipamba. У неким има само кристалита, у другима само трихита, у трећима само микролита, а у неким варијететима има свију тих формација. Сви су ови опсидијани црни са неким црвеним партијама, где је обична маса опсидијана испуњена великим црвеним или жуто црвеним стакластим инклузијама.

Опсидијан из Pisoje најзнатнији је тиме што не садржи никаквих кристаластих, микроскопских формација. Ово одсуство свавих кристалита карактеристично је тим више, што је врло мало опсидиајна на којима је још примећено, и што се тим карактером овај опсиднјан приближује другој минералној фели — молдавиту.

Ако сада сравнимо опсидијан из Бела Потока са овим опсидијанима, који се могу сматрати за типичне, онда ћемо видети, да се по неким карактерима идентификује са правим опсидијанима. Карактери, који се тако подударају, јесу: општи изглед, боја, сјајност, провидност, тврдоћа и хемиска реак-

ција. Општи је изглед нашем минералу стакласт. Боја му је црна; уситњени прашак је сиво-зелен. Сјајност је стакласта, по мало смоласта; степен је сјајности доста знатан. Провидност је прилична само по ивицама и у танким плочицама. Прелом је нераван и шкољкаст. Тврдоћа му је 6,5. У киселинама се не раствара.

Пред дуваљком загрејан топи се, врло споро у црно хомогено стакло. Тиме се разликује од опсидијана, који се пред дуваљком кока, побели, претвара у пловућац, а даљим загревањем тек у хомогено зелено стакло.

Молдавит (Псеудохризолит или Бутељенштајн) понаша се слично пред дуваљком, али само тада мења нешто и боју своју.

По појавима топљивости, дакле, опсидијан из Белог Потока личи на молдавит. Чешким је молдавитима белопоточки минерал сличан и по томе што у његовој црној и сјајној хомогеној, стакластој маси нема никаквих микроскопских кристалита. Знамо да таквих микроскопских инклузија нема ни у неким правим опсидијанима, као што су они са Крафле на Исланду, Тауранга у Њу-Селанду[1]) и у опсидијану из Pisoje, који сам мало час описао. С друге стране, минерал белопоточки није са свим лишен кристалита, јер се подебела тамна зелена кора, којом је његова црна и светла маса обувађена састоји једино из агрегата врло ситних кристалита.

И примерци молдавита обложени су неком зеленом кором, али нам аутори, који су овај минерал испитивали не казују из чега је састављена та кора. Маковски сматра ту кору за производ распадања масе стакласте[2]).

---

[1]) Zirkel: Die mikroskopische Beschaffenheiten der Mineralien und Gesteine. 1873 стр. 351.

[2]) Makowsky Ueber die Bouteillensteine von Mähren und Böhmen. — Tschermak's Mineralog. und petrograph. Mittheilungen 1881. 1. Heft. стр. 43.

Периферични део нашег минерала састои се из агрегата кристалита, који су по свој прилици примарног порекла. Ти су кристалити разнообразно распоређени: неки сасвим неправилно, а већина је искупљена у сферолитичне гомиле, које се, кадшто, и голим оком распознају. Помоћу микроскопа виде се пераја из којих су сферолити сложени. Пераја се тако слажу да спољна ивица од пресека сферолита има звездасти изглед. У центру, камо конвергирају поједина пераја, наоди се обично по једно црно, непровидно зрно, (као да је од магнетита) или кристалит од неког фелдспатоликог минерала; који дејствује на поларисану светлост, али нема правилне спољне форме, јер је навалом околних кристалита спречен у развитку своме. Поједина пера састоје се из безбројно много правилно, али не увек једнолико, рапоређених кристалита, који се по положају и величини могу поделити на два-три реда. На некима има три реда кристалита: највећи иду радијално, дуж пера, по њима стоји друга серија косих жиока, а на ове се ослања трећа серија још ситнији жиочица, које се тек са јаким увеличавањем дају распознати; овакав агрегат кристалита личи доста на агрегат кристалића леда, што се у виду иња вата по прозорима. На другим перима нема уздужних иглица, већ се косе жиоке додирују крајевима по једној линији, која одговара бадрљици на птичијем перу.

Има сферолита што се састоје из пераја, која сасвим личе на птичија пера: сплетови жиока и жиочица — чије — насађене су на дугачке и повеће анизотропске притчице — бадрљице — које конвергирају ка центруму сферолита. Пресеци ових кристалита јесу дугуљасте четворостране притке, које су у толико краће и у толико се више приближују квадратима, што су ближе центру сферолита, јер су туна пресеци попречнији по овим приткама но даље од центра.

Сличне сферолитичне агрегате кристалита посматрао сам и у танкој плочици од једног обичног зеленог стаклета; само

су овде агрегати простији, сферолити мањи, без централног зрна и нису локализирани већ су неправилно растурени по целој маси, која је и прљавија и порознија него ли маса белопоточког минерала. Перасте, повелике кристалите нашао је Фогелсан у стаклету из Штолберга, а звездасти и други агрегати кристалита нађени су у пехштајну из Арана на шкотским островима[1]).

Овакви агрегати кристалита наоде се дакле, и у природним и у вештачким стакладима, те се по њима, с тога, не може поуздано тврдити, које је стакло природно, а које вештачко.

Сем ових ситних кристалита у белопоточком „опсидијану" има и повећих жутих белонита, али у малој количини. Ови белонити имају крајеве дебље но средину; контуре су им кадшто изрецкане, а површина је цртаста. Они су обично изоловани или неправилно нагомилани или образују звездасте агрегате. Материја је њиова полукристалисана, јер дејствују по мало на поларисану светлост; тако се исто полуанизотропски понаша и агрегат ситних кристалита у горе описаним сферолитима.

Главне сличности и разлике белопоточког камена са опсидијаном:

1) Боја, сјајност, прелом, провидност и тврдоћа подударају се код оба тела.

2) Микроскопски умеци, који се налазе у великој већини опсидијана по целој њиовој маси, фале у маси овога камена и локализирани су на периферију, где чине као неку кору.

3) Топљењем се белопоточко тело претвара у једно стакло, а не у шупљикаву масу, као опсидијан.

4) На правим опсидијанима приметна је и микро-флујдалност, а на авалском само макро-флујдалност.

[1]) Zirkel. loc. cit. стр. 377.

Упоређење са молдавитом:

1) Сјајношћу, преломом, тврдоћом одсуством микролита у маси и присуством неке зелене коре — подударају се оба минерала.

2) Молдавити су зелени и врло шупљикави, а наш минерал је црн и није тако порозан.

3) Молдавит је Helmhacker нашао у серпентину, а и наш „опсидијан", по уверавању г. Панчића, нађен је у белопоточкој серпентинској клисури. Белопоточки минерал пре ће, дакле, бити **молдавит** него ли опсидијан.

Али се порађа питање да ли је примерак, који смо испитивали одиста природни минерал, а не какав вештачки производ? Питање је ово доста тешко решити. Сами чешки молдавити тако личе на вештачку стаклад, да г. г. Маковски и Чермак почињу исповедати, да то нису природни, већ вештачки минерали, који су постали при топљењу масе за фабрикацију стаклета. Некако се десило, да су чешки и моравски молдавити нађени баш тамо где су некада биле фабрике стаклета[1]). Али у долини белопоточкој није никада било, како се зна, никакве фабрике стаклета. Најближа „срчана" налазила се некада у рипањској реци. Међутим, зна се, да су около Авале биле топионице руда, што сведоче многе шљаке. Па да није белопоточки опсидијан каква шљака, избачена при топљењу неке руде? То је мало вероватно, јер ова маса не личи на обичне шљаке, које се при топљењу метала добијају. Али ма каквог да је порекла, она је интересантна по сличности њене

[1]) Када је ова расправа дата у штампу добавих Sechstes Programm des K. K. Staats-Untergymnasium zu Trebisch veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1882—3. у коме је чланак: Die am Iglavaflusse abgesetzten Moldavit-Quartzgerölle. Von Dr. Fr. Dvorsky. Аутор је сам на више места наодио у Моравској комаде молдавита, у приликама које са свим сузбијају претпоставку Маковскога, да су то вештачки производи. Свакојако ово питање остаје још не решено.

масе са молдавитом и по особеним кристалитима што су у периферичним деловима те масе развијени.

II.

Примерци перлита, које сам проучавао, донесени су са Рудника. Њих сам упоређивао са перлитима из Quisca и Cueva de Quisca. На овима се већ и са голим оком види, да им је структура перлитична. Димензије куглица ових перлита доста су променљиве; неке се једва виде голим оком, а друге су у величини лешњика. Ситне куглице збивене су једна уз другу, а крупније су размакнуте и опкољене једном стакластом масом.

У танким плочицама куглице су представљене кружним линијама, које се не слажу и не затварају онако правилно, као што то бива код других перлита н. пр. код перлита из Мађарске.

У куглицама има врло много трихита, белонита и глобулита. Трихити су више или мање превијени, прости или скупљени у кићанчице са непровидним зрнцем у средини. — Кристалити су му врло мали, прави и призматични, жути; њих има веома много. — Глобулити су такође жути; по каткад што су скупљени у велике гомиле и образују читаве поворке. Материја свију кристалита не разликује се од материје трихита; она је жута, бистра и аморфна. Сви су кристалити поређани поглавито у правцу флуидалности, која је врло лепо означена неким мрким стакластим кончићима и елипсоидним капљицама; ова иста аморфна материја узима често врло неодређене облике.

На неким деловима ових стена нема куглица нити перлитичне структуре, и ту се они јављају као прост опсидијан.

Макроскопски минерали што се у овим перлитима налазе јесу: мрки врло сјајни биотит (види се и голим оком) хорнбленда и фелдспат, од којега многи примерци припадају за цело

неком триклиничном фелдспату. — У стени има врло мало микролита олигокласа, а још мање аугитских микролита. —

Наш перлит из Красојевца на Руднику има тек први нацрт перлитичке структуре, јер су жилице и пукотињице што ову структуру означују у тако рудиментарном стању, да ова стена местимице прелази у опсидијан.

Основна је маса у овом камену, сива, светлуцава и стакласта. По њој су растурени црни светли кристалићи од биотита и жута зрна од фелдспата.

Под микроскопом се у стакластој магми виде небројени трихити; исти су од неке жуте супстанције, средње су величине и прости т. ј. нису у кићанке састављени нити су на њима опацити нанизани. Лонгулита има врло мало. Чешће се виђају глобулити, али су изванредно ситни.

У овој се опсидијанској маси налазе уметути неки минерали од којих се голим оком распознају биотит и фелдспат, а помоћу микроскопа открива се амфибол, магнетит и апатит. Количина овог последњег врло је мала. Магнетита има доста у крупним, лепо развијеним кристалима и у виду микролита. Кристали су амфибола доста ретки али увек близни. Супстанција је биотита доста нагрижена, јер индивидуе тога минерала не дејствују довољно на поларисану светлост. Живље но обично дејствују кристали фелдспата, који се на поларисаној светлости жутом бојом колоришу. Фелдспат је санидин и плагиоклас. У њему има минералних интерпозиција, а на неким индивидуама могу да се проматрају врло лепе зоне, по којима је кристал растао.

Узимајући у обзир неразвијеност перлитичке структуре ова би се стена могла рачунати пре у опсидијане но у перлите.

Свакојако, она је прва стакласта стена, за коју се до сада у Србији зна.

Београд. Јануара, 1882.

КОРСИТ СА РУДНИКА.

ОД

Ј. М. ЖУЈОВИЋА.

Бесон је први, још у години 1789-ој, описао једну диоритичну стену са Корсике, чија се маса местимице у кугле одлучила. Ту стену, корсит названу, проучавали су доцније Рено и Делес; Деклоазо и Фогелсанг. Она се састоји поглавито из плагиокласа и хорнбленде, а има у њој биотита, кварца и пирита[1]). По тврђењу Розенбуша у њој се мора налазити и један аугитични, јако полихроични минерал, о чијој се фели знаменити петрограф није јасно изразио[2]). За плагиоклас је Делес доказао хемиским путем, а Деклоазо оптичким, да припада анортиту, а не албиту, као што се раније држало. Исту је стену Циркел ставио међ ретке анортитске стене, поред сукрита, а Розенбуш је ставља међ обичне диорите. Корсит је врло ретка стена. Управо, њен потпуни тип познат је био до сада само на Корсици. У најновије доба пронађен је корсит у Калифорнији, као што о томе уверава Second Report of the State Mineralogist of California, за годину 1881 и 1882. У Оверну је Фон Лазол нашао један диорит, на коме се виде тек неки почеци одлучивања састојака у кугле.

Кугличаста стена коју је на Штурцу у Рудничкој, год. 1866 нашао проф. Панчић, може се сматрати да је најбоља

---

[1]) Vogelsang. Ueber die Kugelgesteine von Corsica. — Sitzungsberichte d. Niederrheinisch. Geselsch. f. Natur. — und. Heilkunde zu Bonn. 6 Августа 1863 страна 18?—192.

[2]) Rosenbusch. Mikroscopische Physiographie der massigen Gesteine. 1877 страна 268.

представник корсита. Она је врло лепа, једра, зрнасте структуре са плавичастим и тамно-зеленим минералним састојцима, који су на много места сфероидалне конкреције образовали.

Количина кугластих конкреција варира по свој прилици у маси стене, јер се и на самом једном примерку види, да нису подједнако распоређене по маси. Местимице има их тако много да се готово додирују и врло мало опште масе међ собом остављају.

Форма ових конкреција није потпуна кугла, већ су више јајасте са депресијама. — Величина им варира од 3—4. см. — Свака се кугла састоји из два дела, језгре и периферије. Језгра је идентична са спољном масом ван кугле; величина јој је 1—2 см. Периферија се састоји из концентричних зона фелдспата и амфибола, у којима су поједини елементи радиално понамештани. Има куглица које се састоје из 10 наизменичних зона од фелдспата и амфибола.

Зоне фелдспата веће су од зона амфибола, оне су обично по 2—3 мм.

Зоне амфибола су од $1/2$ мм. дебљине.

У првима се радијалност много боље опажа но у другима.

Кугле су од масе одвојене доста оштром линијом. Крајна је зона од фелдспата; до ње су се искупили кристалићи амфибола из опште масе, који су иначе по њој хомогено растурени и измешани са кристалима фелдспата.

Фелдспат је плавичасто бео, а амфибол је затворено зелене, боје и сјајан.

Кугле. Зоне фелдспата састоје се обично од игличастих, радијално понамештаних индивидуа. Границе појединим индивидуама нису обично оштре, већ исте једна с другом срашћују вијугавим швовима, (какви се налазе међ костима лобање). — По неки се кристали састоје из неколико близних индивидуа и на таким се кристалима опажа лепо, да се међ

укрштеним николима помрачују врло косо спрам њиових главних пресека.

Зоне од фелдспата у куглама овог — диорита понашају се на поларисаној светлости као агрегат индивидуа, то јест, свака је индивидуа самостална и разликује се од суседних својом поларизационом бојом. Поларизационе су боје много живље но што су обично код фелдспата. Тај факт и косо помрачење упућује нас на анортит. Супстанција је овог фелдспата са свим чиста и не распаднута.

Зоне **амфибола** састоје се из врло ситних кристалних партијца са искрзаним ивицама. Делићи од тог минерала обувађени су масом сферолитичног фелдспата, који је по томе млађи од амфибола.

Друге особине су му истоветне као и на амфиболу ван фелдспата.

Магма.

У основној маси стене има готово исто толико амфибола колико и фелдспата. Само местимице, а поименце око сферолита, превлађује први минерал над другим.

Амфибол је зелен, а у врло танким плочицама плаветникаст. Полихроизам његов није тако јак као обично, али су му поларизационе боје доста живе. На супрот реду који се у куглама виђа, овде је амфибол млађи од фелдспата и других састојака стене; његова повелика зрна обухватају кристале фелдспата и подражавају (местимице) офитичку структуру.

Ретко се виђају кристални пресеци, који су још задржали своју кристалну форму; такви су обично попречни пресеци на којима се још могу посматрати две обичне амфиболске цепљивости. — Супстанција се у већине кристала овог минерала одржала још у свежем стању; али у по неким примерцима претворила се у агрегат лишчица од талка. Неке су индивидуе нагрижене тако да слабо дејствују на поларисану светлост и показују једва приметан полихроизам. Овај је ам-

фибол обична, хорибленда. Сем ње у истој стени има и актинота, који се познаје по својим дугуљастим, игличастим кристалима, што се, међ укрштеним николима, помрачују косије но остали кристали од амфибола.

Од минералних интерпозиција, амфибол садржава само микроскопске делиће од магнетита, који у неким случајевима могу бити и секундарног порекла.

Нека се зрнца од вог минерала претварају у хематит.

Фелдспат је трикличан. Кристали су му лепо развијени и разговетно ограничени. Они се састоје из много близних индивидуа. Индивидуе се близне по примеру албита (раван близнења g') а врло се често наоде албитски близанци комбинисани са близанцима периклинске форме (раван близнења p). Поједине химитропске ламеле повелике су и међ укрштеним николима добијају живе боје, као што бива са кристалима анортита. Исто тако и угао помрачења близних кристала, са обе стране ивица што представљају равни близнења појединих индивидуа, одговора углу помрачења који је карактеристичан за анортит.

Фелдспат је дакле једне исте феле у сферолитима као и ван њих. Само су му кристали ван сферолита већи, правилнији и обуваћени су кристалисаном масом од амфибола, а у куглама је то на против.

Од минералних интерпозиција кристали плагиокласа садрже нешто талка и калцита, који су постали распадањем супстанције самога фелдспата.

На једноме комаду стене види се и један примерак неког жутог, пиритоидног минерала, који без сумње спада у са свим случајне и ретке састојке. — Сем пирита у ретке састојке спада и биотит.

Нека кристална зрнца личе доста на кварц, али се за таква не могу поуздано узети, јер имају особине, које се и на зрнима присутнога фелдспата наоде.

Узимајући у обзир минералошки састав и зрнасту, гранитоидну структуру корсит се мора ставити у фамилију диорита. То је анортитски диорит, који са андезитским и лабрадорским попуњује серију диорита. Таквих анортитских диорита, али без кугличасте текстуре, има још само на пет-шест места, на Уралу, у Ческој, на Азорима и т. д. Обичних диорита нема много у Србији. Ја поуздано познајем само диорите са балкана Св. Николе и из Јошаничке бање. Геолози страни помињу још неколико, али су му ти или нопознати или сумњиви.

Које је старости корсит то се за сада још незна. За онај са Корсике мисли се, да спада у серију старих ерупција.

Наш руднички корсит чини ми се да је млађи. Али се од дефинитивног тврђења, још морамо уздржити, докле се односи разних формација на Руднику боље не испитају.

Београд. Јануара 1882.

МАТЕРИЈАЛИ ЗА ИСТОРИЈУ
ЦРНЕ ГОРЕ.

I.

(ИЗ ВРЕМЕНА ВЛАДАЊА ВЛАДИКЕ ПЕТРА I.)

Из многобројнијех материјала за историју Црне Горе, који се налазе на моме расположењу, а које ја или преписах у Московскоме Архиву министарства иностраних дјела, или у Петроградскоме Државноме Архиву, или опет које нађох, послије мога доласка на Цетиње, у цетињској манастирској ризници, ја ћу неке саопштавати, по кад кад, да се штампају у Гласнику српског ученог друштва.

Свакако не могу пропуштити да овђе не речем неколике ријечи о великом богаству материјала за нашу историју, које нађох у манастирској ризници.

По свој прилици некада, када се реставрирао или стари кнежев дворац, Биљарда, или садашњи кнежев дворац, ова су писма пренесена у манастир, и бачена у једну велику кашету у манастирској ризници. Будући да манастир није био срећан имати у својијем стијенама таквога калуђера, који би знао цијену томе неоцјенивоме богаству за нашу историју, то на та писма није нико обраћао пажње, но су била бачена у неко ћоше, ђе су јако пострадала од миша и влаге. Многа су писма са свијем изједена од миша, а многа су тако оштећена, да им

се једва из заосталога може изнаћи смисао. Многа су пак писма изагњила од влаге са свијем, а многа су тако оштећена, и мастило им се изгубило, да се са тешком муком могу прочитати. Ну опет много их се у цјелини спасло. Има свега око двије хиљаде писама, и то све бјеше згрушано у грдну мјешавину. Нити се знаваше ђе су писма из доба којега владике. Много ме је труда стало док сам све то разабрао, и раздијелио по времену у којему је што писано.

Има ту писама почињући од 1705 године, па до кнеза Данила. Писма су писана на разнијем језицима: српском, латинском, италијанском, француском, руском, турском и грчком.

I.

Суд Црногораца над католичкијем абатом Франциском Долци Вицковићем, који је био секретар владике црногорскога Петра I.

„1804 године новембра 27 днева, Стањевиће. Предложеније, које нам би од високопреосвештенога господина митрополита нашега на Цетиње прислано, и које ми прочитасмо и разумјесмо како ниже изговара бисмо сагласни послушати. — Его високоблагородије господин надворни савјетник и от Арбаније консул Алексије Јосиповић Мазуревски будући дошав на Стањевиће, по звању господина митрополита и кавалера нашега, такође по вољи и настојатељству его високопреосвештенства сва писма Долцина разгледао је ђе он Долци нађе се обличен, пред господином митрополитом, не само у препису с первим консулом француштијем Бонапартом, него и с многијем државам, а без знања и договора митрополита и кавалера нашега; како је он господин митрополит, у тому дјелу реченога Долци пред господином консулом у његове лажи обличио, тако да он издајник није знао ништа одговорит, него остао мучећи; а како је ови злочинац сакрио, или некому предао виши дио најпотребитијех ориђиналнијех пи-

сама у којијема највише потајност од његовијех злочина стоји, и не хотио ништа казати не само од добре воље, него и под шибикама некће ни једно објавити. А када би по рукама и ногама закован у вериге, таде се нађе у његове доње хаљине фалси пашапорат од имена његова високопреосвештенства написани и печатом његовијем утврђени, будући речени издајник у митрополицки дом живио и могао по своему лукавому лицемјерију и пронирству водити различите зловредне преписке с нашијема злотворима, како се то на сверху објавило. И таквијем потајнијем начином сакривајући од нас своје злонамјереније донио нам и нашему отечеству прежестоки ударац и безславије пред великим протектором нашијем его императорским величеством Александром первим самодержцем всеросиским. Тога ради за љепше и чистије све по реду разбирати ест веома потребито да господин росиски консул по сваки начин у томе дјелу толико буде присуствовати, али како се он находи слабога здравља, и не може на Цетиње поћи, за то потребно је да он дође ради вишереченога дјела на Стањевиће, и по тому би предложено високопочтенога правитељства членам, господину губернатору с дружином, да би такође дошли на Стањевиће узети с реченога Долци показаније, и принудит истога што би он предао сва писма од којијех се јавни биљези находе, и да би ово важно дјело пред лицем господина консула свершили, како се већ открило, и поступили с њим издајником Долци по сили и јасности нашијех црногорскијех закона, с утврђењем сентенце и међу тијем докле се сваколика дјела сврше биће он злочинац уздержат овде на Стањевиће под крјепком стражом.

„Тога ради 24-га числа сви ми ниже подписати дошли смо на Стањевиће ђе примисмо перво објавленије от росиского императорского господина консула Мазуревского, а друго предложеније от его високопреосвештенства господина митрополита нашего како овде по једно изговара.

„1. Преданост црногорскога народа, единоверије и единојазичије и јединоплеменије обраћајући у деведесет и четири годишта мисли росискијех цара на добро корист и славу храброга овога остатка србскога царства додавале су њему, колико је било могуће, све начине и помоћи које су могле сахранити црногорску државу и слободу, и повратити Црногорцима у своје вријеме ту свјетлост и славу, које су биле у перва времена свијема народима уграбљене, који исповиједамо православну греко-восточну саде торжествујућу вјеру. Честита доба благосивљајући побједоносне војске безсмртне Екатерине узвисили су руско-православну вјеру у кратко вријеме на највиши степен. Ово је породило у вашијем душама вишу и вишу узданицу, надати се и гледати за ваше труде и трпјење од њенога величества виших милости и благодјејанија. Оно што је ова велика императрица започела, то сада њезин унук, високи покровитељ ваш, Александар Први Самодржац всеросиски јавно пред лицем цијелога свијета производи, утврђавајући вашу срећу, и чувајући вас од душманах вјере и слободе ваше, јавни биљези и свједочанство милосрдњејшега покровитеља вашега који се брине и мисли за честитост и срећу вашу започели су се на ови начин: будући је он разумио да вјероломни и пријеварни народи простиру своје мисли преко лукавога и злоковарнога Долци лишити вас истините слободе ваше, а може бити и православија, одправио је он велики господар својега ђенерала леитенанта и кавалера графа Ивелића да би он такому злу, не само сваку преграду и сметњу поставио, но и прогонит свакога који би посегнуо закључати слободу вашу под тешке окове робства и невоље; сврх тога угодно је било његовому величеству ради користи и одбране ваше у цесарскому граду Котору поставити консулат како сами очито видите и ово је нови биљег високомонарших к вама милости и благоволенија, у чем он господин консул увјерава вас што би не имали сумње јербо

прва његова дужност по вољи милосрдњејшега господара императора содержаће се у том што би не само бранио, сахрањивао и у напријед авизавао нас од свакога зла, но и сувише да ће са свом снагом о користи и срећи радити. Оставало је у савршеној тишини и доброј уредби церногорској што би пријеварни и зломишлени Долци био познат од високославнога архипастира вашега, од вас и од свега народа такви какав се он сада објавио, или да би из Црне Горе био прогнат ђе је његово стојање потресало благополучије, слободу и православије церногорско; и то је био узрок по којему и простирало се искање господина ђенерала леитенанта графа Ивелића. Знаде он господин консул што добродјетелни ови архипастир правитељство и вас церногорски народ, судећи по својијема срцима, платили су добро за добро (sic) неблагодарному издајнику Долци и што се више и силније упирали за не изагнати га по настојатељством господина ђенерала и господина консула, то вишепоменутога издајника чини веће крива пред лицем цијелога свијета. У садањему његовоме бићу он је учинио свој Црној Гори услугу и црногорски народ био би неблагодарен кад му не би дали прибјежишта, но јесте ли ви икада помислили и је ли ваш архипастир помислио што изгнани и у свијема краљевинама на кастиг осуђени смутливац Долци учинио је вама ту службу с лукавијем и преварнијем мислима за уклонити вас лакше од истинитога добра, и за посегнут јаче на поштење, на слободу и управ на вјеру вашу? Истинито нијесте се ви таквому лукавству надали; ви сте преварени, али је вас преварио такви пријеварник који је више мудријех и разумнијех људи у свијету преварио. Самогући Бог уздржавајући јавно слободу, правицу, чистосрдачије и православну вјеру вашу нејизреченијема судбама сачувао је вас од злоумишљенога и хиљавога предатеља вашега Долци; и у то само вријеме када ови злочинац мишљаше да се хоће уздигнути и веселити верху добра

које сте му учинили совршавајући његово весеље сверху посљеднњега злополучија и несреће ваше; он господин консул обвезан и дужан по чистој совјести открити пред Црногорцима и пред лицем цијелога свијета сву истину како је ово слиједило: 13-га числа овога мјесеца будући овђен на Стањевиће, од господина митрополита и кавалијера призван разговарати се о њекијем послима, који се тичу до обћенароднога добра дође ријеч у разговору и до преступника Долци, и у тому разговору би предложено од господина консула нашему господину митрополиту што би он за познати љепше какав је Долци разгледао сва његова писмена дјела. Тада је господин митрополит сверсрдно молио што би господин консул то на себе узео, и све по реду чисто разабрао, на што он и не хоћаше цриступити, но видећи да његово високопреосвештенство остаће веома огорчен и по тому приступи, а када издајнику Долци би заповиђено митрополитом и кавалером до његовијех писама, тад је само он господин митрополит могао имати јавно доказатељство верху Долцине невјерности, јербо Долци њему у више пута изговорио што он пријед и драговољније себе убијет, него ли консула до својијех писама допуштио; ови дрски и сумнителни одговор даде правични разлог арестовати сва његова писма и изагнати га из ћелије, и допуштити господина консула да од мала до велика све хартије његове и пред његовијема очима пребере. Високоблагородноје правитељство, дом архипастира вашега, чест, слава и храброст и само православије осрамлени овијем издајником који није достојан ни именом человјеческим назвати се, али се не плашите, всесилни и свемогући цар небесних сил ослијепио је, унизио и поразио не вас, но предатеља вашега који је вама копао јаму па сам себе ринуо у њу; преписка с француским правитељством, коју је ови издајник водио, нашла се у њега, он је призивао Французе за погубити вас, слободу и православије ваше, и он је њих увјеравао о вашој к њима

преданости, и да ви срдачно желите слободу колико да Црна Гора слободна није; нашло се и јошт много другијех писама која истинито откривају издају и зле његове мисли противу слободе славе и части ваше. Али што господин консул за различите узроке овдена спомињати не хоће, него само увјерава да нема кастига којега речени злочинац својим посегатељством пред лицем цијелога свијета заслужио није. Находећи се господин консул у посланства, а Црногорци у покровитељство всемилостивјејшега монарха који је смертну кастигу у својему царству всемилостивјејше забранити изволео, то он, по дужности од своје службе, овому правитељству предложио, осуждавајући по законима црногорскијема предатеља, уставити и не извршити смертни кастиг, него име предатељево како на Цетиње и на Стањевиће, такођер и на све црногорске пазаре објесити, а самога предатеља у веригама уковат, и на вјечно вријеме под крјепком стражом у тамницу затворити, или тако учинит како буде у своје вријеме наређено од его императорскога величества височајшаго церногорскога покровитеља императора и самодержца всеросиского; а што се тиче до књига и писама овога издајника, то он господин консул моли ово правитељство да би умах под подписаније сентенце за његовом рицевудом њему, консулу, у руке предано било на сахрањење у консулат до повељенија и заповиједи од его императорскога величества. При толиком ризичном ради Црне Горе происхожденију не може он, говори господин консул, не жуђети его високопреосвештенству правитељству и свему народу црногорскоме и брдскоме што би ови садашњи изглед послужио свијем у напријед за сахрањење од лажљивијех и пријеварнијех људи који јесу највиши злотвори и непријатељи части, слободе и благочестија церногорскога, и што би све више и више утврђавало се усердије и преданост свега овога народа к ономе силноме царству које по јединојезичију и јединокровију истинито ради о до-

бру и благополучију христијанскому, а особито церногорскому и бердскому. —

2. По крепости нашијех црногорскијех закона издајник Долци, будући се одкрио јавни и зловредни предатељ у његовим преписками с душманима нашијема за издати отечество наше имао би осуђен бити на смртни кастиг да би сила и свјетлост нашијех закона у цијелости сахрањена била; но будући архипастирски чин, у којему се он господин митрополит находи, веже истога са свијем што је најжесточије начином увријеђен био и обезслављен пред високославним протектором Церногорским по закону божију и по изгледу Исус Христову познаје се у дужности не посегнути на освету противу вишеименованога издајника, него истога на правосудије Божије оставити и више пазити да буде милосрд и готов простити све што би њему самоме учињено било; а сврх тога гледајући писмо од господина консула Мазуревскога получено у којему он господин консул, међу осталијем објављује да корист његовога великога монарха и церногорскога покровитеља требујет да би сентенција на смрт предатеља Долци не извршена била до наредбе и заповиједи милосрдњејшега господара високославнога императора Александра; и по томе хоће што би у овому важному дјелу учињено било како је жеља господина консула и како је угодно его величеству всеросиском самодержцу, будући је то здружено с интересом црногорскога правитељства, а при том да се неби душманин црногорски пријеком смрћу реченога злочинца окористили и сувише да неби могли сакрити лукаве и пакостне интриге које се противу црногорскога народа, правице и поштења простиру. По овому приступисмо судити вјероломнога Долци, и наредисмо секретару нашему узети од њега скаску све чисто по реду, и пред нама приказати како и јест приказао.

По заповиједи високопочтенога правитељства би испитан Долци како ниже слиједи:

Питање (к Долци) како ти је име и презиме, и одакле си, ђе си се родио и крстио; од које си вјере и закона; и колико годишта имаш?

Одговор. Име ми је Франо Долци. Старином Ерцеговац, а родио сам се у Дубровник и крстио; имам године 62 и од римскога сам закона.

П. За који си посао и са каквом мишљу доша на Стањевиће у Црну Гору?

Од. Поради здравља и ништа више.

П. Стојећи на Стањевиће јеси ли имао с ким каква потајнога договора, али писања поради чесове издаје господина владике, али народне?

Од. Ни с ким нако са Стефаном Вучетићем који ме молио да ми да 500 цекинах а да ми понесе робу и да ће ме чекати у Јакин, али на Ливорно, јер се мисли ту стабилити у име трговца говорећи да му се досадило стајат на Стањевиће, а ја нијесам хтио то учинити.

П. Је ли те ко молио, или си од своје воље писао ђенералу Бонапарти Французу.

Од. Ја како од моје стране, тако ни од чије друге нијесам писао ништа више нако пјесму; а молио ме Стеван Вучетић да пишемо Бонапарти да нам што буде боље, кажујући ми да је био у Русију и да је видио тамо све да већ немамо ничесове узданице ни владика, ни народ; а да би пошао ђе му драго а у Русију никада јер је видио да лажу?

П. Има ли када какав одговор од Бонапарте?

Од. Не никада кунем ви се Богом.

П. А одкуда ти мохури францески?

Од. Писао сам консулу францескоме у Дубровник поради моје правде..... и ђенералу Мурату поради да ми пошље пашапорат као што ми га је и послао.

П. Ђе су ти књиге које ти је писа консул и ђенерал Мурат?

Од. Никада незнам ђе су, ма како су биле од мало импортанце, тако су и разбучене.

П. Зашто си се метнуо, и ко те је молио поради писама грбаљскијех?

Од. Говорим истину молио ме је Вучетић који ми није давао мира ни у дан, ни у ноћ, и обећавао ми је и асприх, али ја нијесам хтио узети.

П. Моли ли те кад високопреосвештени владика за који поса од Грбља.

Од. Молио ме и кумио ме господин владика да се пројем и оставим од посала Грбаљскијех, јер заповиједници од Боке мисле и говоре да ја то чиним, а не ти и Вучетић.

П. Какве си имао кореспонденце с принципом Карлом, и које си одговоре примио како се види по твојијема писмима?

Од. Писао сам му један пут и послао му попијевке, а има нијесам одговора тако ми Бога никада.

П. Какав си имао тајни допис са губернатором од Котора?

Од. Писао сам му један пут поради да ми скупа аспре од Фрушке које ја имам имати; а други пут да га преварим да ми да с миром поћ јер сам видио што около мене раде.

П. Зашто си му писао да ти пошље али игумна Бућина, али Бубића?

Од. Да истоме губернатору на уста поручим што мислим. —

У законима нашијема у првој стати казано је тако; свакога вјероломника и издајника нашега отачаства који би се међу нама нашао домаћи, или иностранн да почне противу слободе и поштења нашега радити, таквога уфатит без свакога поштеђења осудити и каштигати га срамотном смрћу т. ј. објесити на позорно мјесто. Тога ради ми сви јединодушно и јединогласно приговорисмо и осудисмо вишереченога издајника Долци у митрополији нашој на Цетиње пред лицем опће народнога збора објесити га. Но размишљавајући на оне узроке

које господин консул у својему објавленију пише; такођер и на молбе милосрдног нашега архипастира уклонисмо се само на ови један пут од закона којега смо ми и сав Црногорски и Брдски народ торжественом клетвом утврдили: сахрањиват, почитоват и покоравати се, и да не буде то нигда и ни у једно вријеме примјером или изгледом ниједноме злочинцу који би се наша приличан Долцу, смртну кастигу овоме издајнику обратисмо на вјечно његово у тамницу затворење, ђе имаде стојати окован по ногама и рукама, или докле примимо одговор од високославнога протектора господара императора всеруснскога. А да би уништено било и прекраћено за вазда свако посегатељство које би нас од покровитељства јединовјерне и јединоплемене државе одвоити хћело и нашијем душманима подложити мислило; и што би на њеки начин испунит светост и силу закона нашијех закључисмо и договорно рекосмо да име издајника Долци, како на Цетиње тако равно и на Стањевиће, и по свијема нахијама објешено буде присуством нашијем чрез секретара нашега прочитат и у све нахије содержаније ове сентенце објавити, нека сваки чује и разумије, а књиге и писма његова господину консулу предати и од њега примити рецевуду([1])".

Сада слиједе потписи губернатора Вука Радоњића и с њим јошт четрдесет и седам главара од разнијех племена црногорскијех. При свршетку је потврђено државнијем печатом и потписано народнијем секретарем Јаковом Стефановићем.

Коментирати овај документ ја сада нећу. Читатељ виђеће што ће у њему наћи новога о Долци што му до сада није било познато. Предање народно говори нам да је ова пресуда била извршена овако: Била је ископана код манастира Стањевића једна јама од неколика аршина простора па

([1]) Ови сам акт саобћио онијем језиком, којијем је и писан.

М. Д.

је у њу био метнут Долци. За тијем је та јама била зазидана и остављена на зиду једна шупљина колико би могла проћи рука човјечија кроз коју би се могло дати по мало воде и леба. У томе мрачноме затвору, вели народно причање, проживио је Долци близу мјесец дана и ту се скончао.

Сад јошт неколике ријечи о Долци.

Кад сам ја био, 1880 године, у Москви и у Московскоме Архиву министарства иностраних дјела изучавао акта односећа се к историји сношаја Русије са Црном Гором, ја сам нашао и дјело о абату Долци. Вићели смо више да су писма Долцина била предата рускоме консулу Мазуревскоме, а овај пак послао их је министарству иностранијех дјела у Петроград, откуда су и предана у Архив. Ја нијесам имао времена да прочитам сву његову преписку, али из онога што сам прегледао дознао сам ово.

Франциско Долци де Вицковић служио је као свештеник у Перасту одакле му је и дата свједоџба о усрдној служби и добром владању. За тијем био је премјештен за главнога свештеника у Дубровник. Из Дубровника отишао је у Беч. У једноме документу назива се викаријем цркве св. Стефана у Бечу. У једноме пак документу он се назива генералним викаријем цркве у Петропољу (мора бити католичке цркве у Петрограду). Из овога се види да је Долци заузимао врло добар положај (1).

Што се тиче његове преписке он се дописивао с Кобенцељем, ђенералом Рукавином, графом Ђиком у Дубровнику; ђенералом Бради у Котору и јошт с многијем високопостављенијем лицима у Аустрији, Русији, Францеској. Кад се сва та његова преписка прочита онда ће се знати у чему се она састојала, и је ли била издајничка према Црној Гори. Може

(1) Има јошт диплома у којој се свједочи да је свршио богословске науке на свеучилишту и да је удостојен степена бакалавра (магистра) богословије. М. Д.

се поуздано рећи да је Долци имао некијех тајнијех сношаја са Французима. Па и пошто је он дошао у Црну Гору он је ходио и на личне договоре с Французима. О томе свједочи једно писмо које је писа граф Антон Ђика из Дубровника владици Петру I, 23 фебруара 1800. Ево што се каже у томе писму. „Полагаюсь на ваши рачительнія попеченія касательно до новопришедшаго гостя Абата Долцы, Которой два года остался въ Анконѣ съ Французами, а послѣ взятія оной не могши тамъ остатся, предпріялъ путь. Зачемъ и гдѣ? Въ Черную Гору". (Надам се на ваша добра старања за новодошавшега Абата Долци, који је двије године био с Французима у Анкони, а пошто је ова узета, не могући тамо остати кренуо се на пут. Зашто и куда? У Црну Гору).

У многијем писмима из преписке како црногорскога владике Петра I, тако и многијех високопостављенијех лица Француза, Руса, Аустријанаца и др. често се пута помиње име Долци што нам даје право мислити да је Долци играо видну улогу у политици његова времена. Кад све то разаберем онда ће се моћи казати рјешителни суд о раду абата Долци у Црној Гори. За сад нека је ово доста.

II.

Одговор Црногораца францеској влади кад је ова тражила да постави свога консула у Црној Гори.

„1. Ми нијесмо нигда имали ни од једне државе консула ни другога под никаквијем именом иностранога чојека стабиљена на промјену, оли без промјене његовим стањем у наша мјеста.

„2. Ми немамо градовах ни варошил, такође ни домова за консулско пребивалиште, нако села по горама разбачана и у њих наше мале и не богате, но слободне куђице напуњене наше ђечице.

„3. Ми не чинимо велике трговине и трговци, подложени краљевини од Италије, не иду трговати у нашу земљу, оли преко наше земље у турску државу, него ми сами што имамо продати то продајемо у градове и на пазаре трговцима краљевине Италијанске и у турску државу, а на исти начин и све оне што купујемо. А највише пред Котор. И међу нама и реченијема трговцима не бива суда и погодбе на другу страну, нако у њихова мјеста у која се и састајемо.

„4. Међу нама није утврђено нако започето само правитељство које, не имајући јошт снаге и јакости, не може потребите уредбе и начине поставити ни учинит да један консул од толике велике државе има прилично мјесто и част која се њему пристоји.

„5. Ми из многијех ствариx очито видимо све другојачије, неголи то што господин вице-делегат конте Зановић у својему писму изговара, и сврх тога имамо јавна свједочанства за посланога од господина ђенерала од кампе и дуке Мармонта за консула у наша мјеста официра Томића да је он човјек потајни и смутљиви, што је не само нашој слободи и сусједскоме миролубљу противно, него и сувише утврђеноме међу Руским и Француским двором миру не може то бити угодно.

„6. Ми по нашему као горских људи наравскому разсуђену за праведно находимо када би која му драго држава хћела поставити консула, али другога чиновника, на кратко или на дуго вријеме, за која велика дјела, да га пошље са знањем Руского императорского Двора, који нас од давних времена под својим високославним покровитељством садржава, и којему смо ми усрђем и вјерношћу привезани ништа мање неголи природни росијани. А потому кад небисмо овде могли уживати нашу вољност и слободу, коју смо свагда нашом крвљу бранили, не остаје нам друге жеље него да по вашему архипастирскоме настојању будемо пресељени у државу

нашега покровитеља у коју нас јединовјерије и јединоплеменост позива.

„7. Ми желимо сусједски мир и тишину на обје стране, а особито с краљевином од Италије чистосрдачно сахрањивати, но по више писанијем разлозима сви вашему преосвештенству из договора и јединокупнога гласа свега данашњега нашега сабрања и цијелога црногорскога и Брдскога народа темељито одговорити можемо да предате одговор господину Зановићу да ми ни под који начин ни реченога Томића ни другога консула примити не можемо, него остајемо с непоколебимим од прародитељах и родитељах насљедованим усрдијем и вјерношћу к високославному покровитељу нашему.

„Ми се не чудимо реченоме Томићу који иште да добије своју срећу сврху наше несреће, као што је о томе радио заједно с графом Вујићем при турскоме двору 1799 године, и који уноси међу нама новце и меће буну међу нама, но се чудимо другијема који мисле да ми не знамо куда се клоне дјела и намјеренија консулска; но ми отворено можемо познати куда се дјела и најмеренија консулска простиру(¹)".

Од како су Французи освојили провинцију Боку Которску од тада су почели врло озбиљно да пазе на Црну Гору; они су жељели ако и не покорити је оно бар утврдити у њој свој уплив, и изагнати између њих уплив руски који се био, као што видимо, у Црној Гори јако утврдио. За то је француска влада водила многе преговоре са Црном Гором; заповједници војске француске у Боци водили су живу преписку с владиком Петром; за то су хћели установити у Црној Гори и консулство. Но кад је влада француска вићела да ти писмени преговори немају ништа, или врло мало успјеха, онда је почела радити да како гођ лично придобије за себе владику Петра I. За то га је маршал Мармонт често пута

(¹) Ови је акт саобћен језиком којијем је писан. М. Д.

позивао на личне разговоре, но владика није хтио отићи. На послетку он се риједши отићи на виђење с Мармонтом. О томе виђењу оставио је владика сопственоручну записку, коју ћу овђе привести. Чини ми се да иста записка није цијела сачувана. У записци се говори да је било уговорено да се владика и Мармонт састану код фортице Тројице 10 августа 1807 године. Но будући је Мармонт први доша и уљега у Фортицу, коју је околио војском, па је захтијевао да и владика с главарима иду к њему у Фортицу то је владика, с главарима, одговорио да у Фортицу неће ходити на станак, и тада су се вратили натраг. Видећи Мармонт да владика не долази, обрати се тадашњему рускоме опуномоћенику у Котору Санковскоме да овај уговори владику да дође на договор. Санковски изновице позове владику да дође у Котор. Послије тога позива владика са губернатором и неколико главара сађе пред Котор. Но овђе је било опет ново затрудњење. Црногорци нијесу хћели улазити у град без својега оружја бојећи се, као што се вели у записци, пријеваре „јер су Французи свуда јавно говорили да се Црна Гора неће унапријед звати Црна него Црвена те крвава Гора. Црногорци нијесу о животу своме, ни о смрти мислили, но су мислили да срамотно и без замјене не погину". На пошљетку пошто им је допуштено било да уљегу с малијем пушкама и ножевима они су уљегли у залу и стали сви по једној страни, а по другој стојали су француски официри. Генерал Мармонт, говори се у записци, стојећи у своју камару, наслонивши се плећима и лактовима на један стол, стојећи међу два прозора, прими митрополита и губернатора „весма гордим и срдитим начином". За тијем се започе овакав разговор.

Мармонт. Зашто нијесте преко јуче дошли у Фортицу од Тројице да се видимо?

Митрополит. Прво зато што није уговор био да се састанемо у Фортицу, него код Фортице, а друго зато што ми нијесу дали Црногорци.

Мармонт. Што вам је Француја учинила?

Митрополит. Ни зла, ни добра никаква.

Мармонт. Како сте ви будући једна мала шака народа одважили се дигнут оружје противу силне државе Француске?

Митрополит. Ми нијесмо друго што учинили, нако оно што сљедује вјерноме и поштеноме народу да учини. Ми смо под руским покровитељством од 1711 године и дужни смо за својега покровитеља војевати.

Мармонт. Ваља да вам нијесу познате силе француске империје?

Митрополит. Ми знамо да је Француја свагда била силна, али то нам не чини да заборавимо наше дужности. Иза овога митрополит обрати се к прозору према којему стајаше, извади табакерку и узе табака; а генерал се разговараше с Лористоном, и стајаше на исто мјесто. Кад се поврати митрополит рече му Мармонт: бисте ли сјели?

Митрополит. Мислио сам да ћете то и досле рећи. (Тада сједоше Мармонт с десне, а митрополит с лијеве стране на канапе).

Мармонт. Како су вас Црногорци послушали да се бију с нама, а нијесу ве хћели послушати да к мене у Фортицу дођете, али вам Црногорци заповиједају?

Митрополит. Негда слушају а негда заповиједају као народ слободни; ово се и у краљевине догодити може, а камо ли у Црну Гору.

Мармонт. Дакле би они и опет вас послушали на бој?

Митрополит. Ја сам имао част вашему в. пр. јавити да да ми нијесмо учинили ништа нако испунили нашу дужност. Данас благодарећи Бога видимо да је међу нашијем високославнијем покровитељем и вашијем императором мир учињен, дај Боже да буде дуговјечно за благополучије цијелога свијета; но ако се опет војна објави ја вас увјерити могу да

ћемо ми на исти начин по свој возможности чинити као што смо прошле војне чинили. Да смо ми под француским покровитељством, тако како смо под руским и кад не би за Француску војевали какво би мненије о нама имали. Не бисте ли нас држали за издајнике?

Мармонт. То имате разлог.

Лористон (к владици) ви нијесте били под руским покровитељством до садашњега мира у Тилзиту учињенога.

Митрополит. Ми смо тако себе почитовали и ако није Русија нас покровитељствовала по узроку далекога разстојања од нас, и по узроку политичких околности; али смо ми жељели и старали се да будемо тога удостојени чувајући клетву коју су предци наши дали на вјерност росијскому престолу.

Мармонт. Опомените се да сад граничите с државом великога Наполеона, који је без мало сву Јевропу освојио; и помислите како су велике потенце које су његовом силом остале побјеђене.

Митрополит. Истина је да је он велик по својијем великијем дјелима, и да је Франција свагда била силна а особито сад. Али су исти непријатељи француски дали више славе Францији неголи је она својијем оружјем задобила.

Мармонт. Како, како?

Митропол. Допуштите ми изговорит па ћете виђети како.

Мармонт. Говорите.

Митрополит. Ја мислим да свако владајуће лице имаде пазити своје подане као отац своју ђецу, и да сваки носи на себе отеческу дужност а подани к својијема владаоцима као дјеца к својијема родитељима у дужности остају".

На ово се прекида записка о разговору митрополита Петра с маршалом Мармонтом.

III.

Одговор митрополита црногорскога на инструкцију дану господину пуковнику Данезу од велико-британскога контра-адмирала и кавалера, и морскијех сила сицилијанскијех и јадранскијех коменданта.

Кад је већ била Наполеонова војска уљегла у Русију и тамо чинила успјехе, био је послат на Цетиње к митрополиту Петру пуковник Данез да га посавјетује да уђе с црногорцима у Боку и да је отме од Француза. Под какима је условима примао владика Петар овај предлог енглеске владе виђећемо из овога одговора владичина Данезу.

„1. Народ црногорски нема рата с Французима, будући они сада о томе не раде него о миру.

„2. Народ црногорски не имајући регуларне војске и артилерије, и не будући ни од кога подкрпјепљен не може ратовати с Французима ни узимати фортеце ни градове без помоћи од флоте и војске инглешке, и без војене амуниције.

„3. За садружити се са војском инглешком речени народ жели знат коју корист из тога може добити, и колико далеко требује двор инглешки да црногорска војска иде, јербо се она на дуго вријеме и на веома далека мјеста не може од својијех границах одлучити, ни оставити своје домове и чељад. А што се тиче до бокешкијех комунитадих, које би биле у договор и у друштво са Црном Гором, ни једна не љуби Француззе изван једнога малога броја који су ради својега интереса привезани к Французима; но кад би Црногорци ступили у провинцију Бокешку да се саставе и удруже с Инглезима тада би оне приступиле, а иначе неби могле јербо су уплашене и приведене у слабост да се не могу без такве згоде подигнут противу садашњег њихова краља.

„4. Главар од Црне Горе не може становито обзнанит колико његове војске може бити, јербо на ближња мјеста ова

војска не стоји на један број, него временом придоходи, а неки се повраћа за пригледати своје домаће после.

„5. Непријатељска снага од војске у Боку није свагда једнака ни од једне нације састављена, него некад бива више а некад мање војске мијешане Французах, Хрвата, Италијанаца. А како сада нема више од 4000 раздијељене у Котор, Кастел-Нови, Будву, и у Рисан.

„6. Народ црногорски чувајући своју вјерност к високоме рускоме двору не може поступит ни у чем што би могло бит противно нашему покровитељу; тога ради најпрво жели од високога великобританскога двора увјерен бити о дружби и пријатељству његову с руском империјом, јербо ми с руске стране немамо о војенијема дјелима против Француске никаквога извјешћа, и не можемо без увјерења подвргнут себе високомонаршему гњеву нашега покровитеља.

„7. Народ црногорски не би жалио своју крв проливат кад би истинито увјерен био даће бокеска провинција и конавли Дубровачки, који су и пријед били црногорски, бит с Црном Гором сједињени, и да ће ови мали два народа бит познати од великобританскога двора за једну малу републику под његовијем и росиским покровитељством.

„8. Народ црногорски такође жели знат и увјерен бит да великобритански двор ни у ратно вријеме, ни при свршетку истога неће како нас, тако и бокеску провинцију нигда оставит што ће сваку помоћ нама давати, и у мирне трактате нас закључити.

„9. Народ црногорски јоште моли да му се даде увјерење имати узданицу ако би, боже тога заступи, непријатељ у ове стране осилио и објача да се ми ни по који начин не би могли одржати, да би и тада великобритански двор нас пазио да нас не остави непријатељу на жертву, него да би на своје бродове народ примио да се пресели у његову државу, или у Русију ђе би који пожелио. Ако би у великобритан-

скога двора владавине преселили се, били они источнога били римскога исповједања, да им буде слобода оградити цркве колико би којијем потребно било; и држати своје свештенике и закон слободно, и слободно исповједати вјеру биз икаквога приђешњења; и да има сваки народ својега архијереја по уставу источне или римске цркве.

„Ако великобритански двор благоизволи увјерити писмено поменути црногорски народ о томе што се садржи у ове три последње точке т. ј. у 7, 8, 9, и ако војену амуницију и друго што је потребно саизволи дати тада ће народ црногорски бити готов уљести у све комунитади бокеске и здруживши се с војском инглешком војеват свијема силама колико више и боље буде могуће, и тада ће остат фортеце бокешке облокате и затворене“.

Што је енглески опуномоћеник пуковник Данез одговорио владици Петру на ове предлоге, ја јошт нијесам о томе магао наћи ништа; но из тога што је владика, са Црногорцима, сишао у Боку 1813 године, и заједно са Енглезима тукао се противу Француза, види се да је било међу Црном Гором и Енглеском постигнуто споразумљење.

27. Августа 1813 године, владика Петар издао је народу црногорском и бокешком овај проглас.

„Петар божијом милошћу православни митрополит црногорски, скендерије и приморја и руского царскога ордена светога Александра Невскога кавалер.

„Благороднијема и поштенијема сердарима, војводама, барјактарима, и другијема главарима и старешинама и свему храброме народу црногорскоме и брдскоме у господа здравствовати и радовати се.

„Познато је вашијем благородствима, и тебе љубезни народе, како је већ наступила седма година од када су Французи покрили Бокезку провинцију и како су они с почетка нами страшно пријетили да се отечество наше унапријед неће

називати Црна него Црвена то ће рећи крвљу нашом обливена Гора.

„Они би то и учинили по својству њихове злоће, будући су најприје своје окајане руке у крви законитога краља и краљевске фамилије омочили и на темељ безбожија своје јакобино фармазонско правитељство основали, али благодарећи Бога нијесу могли учинит.

„Перво по томе што нијесу међу нама нашли издајникax јакобинскога духа, који би им путове отварали и чело-вође били као што су наодили на много мјеста за несрећу свијех народах међу којијема су они издајници били.

„Друго што смо ми становити договор учинили на Мирац у цркву храма светога великомученика Георгија, кад смо генералу Мармонту на састанак били, да умремо при нашој вјери и слободи с оружјем у рукама славно и да се никад под њихову власт живи не предамо.

„Треће што су они виђели пребивалишта наша утврђена каменитијем горама, и не само једну Црну Гору него многе горе које се не боје бомбе ни лубарде, и што су наше крајичнике при свакоме движењу њихове војске находили справне и готове к боју на својијема границама, а навлаштито кад су њихова три генерала су три тисуће и више војске ударили на комун Брајиће, тада су они познали колико би им скупо коштали докле би Црну Гору освојили. А

„Четврто што славни народ од Шпање Божим промислом и благоволењем, побуђен љубављу к отачаству и к своjему законитоме краљу, одведеноме вјероломним Наполеоном у Француску, свргнувши јарам француски подиже неустрашимим духом мужества своје оружје против онога всеобћега роду човјечанскоме непријатеља и возмутитеља Јевропе.

„По овијем дакле узроцима не могући они нечестивци успјети у својијема предузећима, нијесу се постиђели престављати нама толике милости и награде од њиховога цара ако

ми његово покровитељство заиштемо, и ако његова консула међу нама прихватимо, мислећи да ми као горски народ нећемо разумјети; јер то оће рећи да сами себе својијема рукама сенцир на грло ставимо, и да змију у наша њедра пуштимо. Но будући су и на ова представљења добили како устмено, тако и писмено противни одговор, није им оставало друго него чрез посредство мира прекратити смутњу која се бјеше међу наше крајичнике и њихове солдате около Котора започела бојећи се да не бисмо и бокешки народ противу њих узбунили. И тако смо с генералом Бертрандом на кондиције мир учинили, и с генералом Готијером потврдили до заповиједи коју бисмо имали од нашега цара. Но што исказше генерал Бертранд да му предајемо њихове људе који би у наша мјеста добјежали, то нијесмо примили; и зато је њихов цар толико расрђен да је говорио не само да ће нас огњу и мачу предати, него да ће и горе или ти планине наше сажећи. Али се није надо да ће из Русије главом без обзира бјежати оставивши пространа московска, смоленска и литовска поља посијана костима својијех војника, и своје високоумијем надмено намјерење о освојењу Русије и цијелога свијета закопано под пепелом московским.

„Из овога свега, љубезна браћо, јасно виђети можете што су они тирани мислили од нас учинити и што би учинили да су силе имали, а сваки дан гледате што чине од браће наше приморацах, и по томе разсудит можете колико би вас народ у свијет несрећан био да није свеблаги Бог благословио оружје великога Александра милостивога покровитеља нашега.

„Тога ради принесимо сви и приносит не престанимо свеблагоме Богу благодарење и славу који је даровао својему помазанику Александру крепост и силу на истребљење тмочислене војске крволочнога Наполеона љутога и непримиримога непријатеља човјечанства.

„А при том споменимо и друге дужности наше које нас позивају у садашње од самога Бога послано вријеме на витешка војничка дјела да и ми при помоћи господа сила не останемо између осталијех народа најзадњи, него да ћерамо обћене непријатеље из нашега краја када их и по мору и по суху ћера и бије сила руска, инглешка, ћесарова и шпањолска.

„Приготовите се дакле јунаци с природним духом храбрости на витешки ови подвиг да призвавши Бога на помоћ што скорије ступимо у бокешку провинцију под славодобитним барјаком великога Александра милостивога покровитеља нашега.

Дано у резиденцији нашој на Цетиње Августа 27. 1813 године. Петар Петровић“.

IV.

Проглас Бокијељима у којему се опомињу да се не даду преварити од варварске нације т. е. од Црногораца, него да остану вјерни Французима.

„Бокијељи! Једна варварска нација оће да вас поруга и потлачи, и да вас баци у море од несреће. За то отворите очи и не дајте се преварити. Та нација вас нагони да будете извршитељи најсрамотнијега дјела и да проливате крв за оно што је за вас погибално, а за њих пак корисно.

„Бокијељи! Родољубље је француско велико. Знадите задобити њихову љубав признањем њихове власти и то што пријед, јербо свако одоцнење било би за вас од велике несреће. Познајте вашу кривицу и постарајте се исправити исту; старајте се да се учините достојни опроштења императора француског, који га никад није узкратио онијема који су га̀ умјели молити.

„Исти император московски предао је вас за вазда Французима. Санковски имао је већ наредбу од двора руског да

крене између вас; Сењавин мора од вас одступити; Милетић, Воиновић и сва војска руска вас мора оставити. Једна велика сила дан на дан очекива се да уљезе у вашу околину; ваше владање осудиће вашу срећу, но ви сте јошт на вријеме исправити ваше кривице; можете јошт учинити да будете дио драгоцјени и азљубљени онога царства од којега сав свијет трепеће, удивљава се и почитује.

„Несрећа ће бити за вас ако ово не учините. Ако вама ваши самосилници говоре да неће бити поштован ваш закон, ваше поштење и ваше имање, то ви томе не вјерујте, то је пријевара, ослободите се од ње. Нема ниједнога народа на свијету који почитује и брани слободу као французи. Далмација, Дубровник, Италија, Швајцарска и Оландија чисти су свједоци тога колико су Французи почитовали имућа и поштење од фамилијах.

„Отресите се савеза са људима од којијех ви не можете имати ништа друго до штете. Упознајте ђе је ваша корист, а особито што се тиче ваше трговине морске, да у најзадњи час не буде одлучено за вас то што је одлучено свуда против онијех народах који су били дрзки противити се“.

У септембру и октобру 1813 г. Црногорци, заједно са Енглезима, заузму сву Боку осим Котора у којему су јошт били Французи. По што је заузета Бока уређено је било и неко привремено правитељство састављено из одабранијех Бокијеља и Црногораца. У децембру исте године Црногорци су заузели и Котор. Овдје ћу саопћити акт сједињења Боке Которске са Црном Гором.

„У ИМЕ БОЖИЈЕ, АМИН!

„Двије сусједне области, Црна Гора и Бока Которска, задахнути родољубљем, вјерозаконскијем осјећајима, и осјећајем части, с помоћу Божијом спасоше се и ослободише се збацивши јарам француски својом крвљу и жртвама. Па се за

то куну Богом Господом на узајамну вјерност, и у свакоме случају и догађају вјечно јединство.

„Будући су се ове двије области у данашње вријеме подвргле високој и могућој заштити трију великијех здружениjех држава Русије, Велике Британије и Аустрије, то ми главари поменутијех области изјављујемо да ако би икада политичне комбинације нагнале једну или другу од ове двије области да потпане под владање једне од горе поменутијех влада, то да ће се истој влади подврћи и друга под истијем условима, и са онијем повластицама које су уживале до сада.

„Ако би држава која би над њима владала принуђена била удаљити се због ратнијех околности, то главари ове двије области изјављују да у таквоме случају они желе да њихове земље остану слободне и независне покрајине, као што су се слободно и по својој вољи сјединиле потврдивши клетвом јединство и независност, које ће, ако буде потребно, и у будуће својом крвљу бранити. Морамо напоменути да је увијек искључена влада француска из могућности овладати над нама; јер задовољнији ћемо бити умријети заједно у којој му драго несрећи, него ли наново потпасти под тиранију Гала“ ([1]).

На овај акт потписани су: митрополит Петар I., губернатор Вуко Радонић, у име све Црне Горе и Брда; Алвиз граф Вицковић капетан; Тодор граф Ивелић капетан; Андрија Трипковић капетан; Јосиф Луковић капетан; Васиљ Ђурашевић капетан; Тодор граф Ивелић за комунитад од Паштровића; поп Ђорђе Лазаревић за комунитад од Жупе, и три комуне Маина, Брајића и Побора; Андрија Трипковић за комунитад Столиво; Мирислав граф Зановић за комунитад од Будве; Марко Антонио граф Греговина пуковник за комунитад од Контаде; Петар Лазари судија; поп Јован Радовић за комунитад Луштицу; поп Филип Костић за комунитад од

([1]) Ово је писмо преведено с италијанског. М. Д.

Кртола; поп Ђорђе Лазаревић за комунитад од Шкаљара; поп Стефан Лазаревић за Муљане.

За тијем православни житељи Боке Которске провинције управили су митрополиту Петру I. писмо у којему изјављују своју радост и благодарност што су ослобођени од Француза и присаједињени Црној Гори, и моле владику да и за њих изради код рускога двора ону исту протекцију, којом се користе Црногорци.

Ево овдјѐ ћу саопћити и тај докуменат.

„Из округа которскога 17 Новембра 1813 године. Његовоме светјејшеству господину Петру Петровићу митрополиту Црне Горе, Скендерије, Брда и Боке Которске милостивоме господару нашему у Резиденцији у Доброту.

„Промисао преблагога творца нама бједнијема даровао је вашу премилостиву персону и благодјетеља. Ви сте они који сте дошли у овој провинцији за нас ослободити од варварства, у коме смо пребивали шест љета и два мјесеца под игом тиранства за дати дрзновеније и слободу србској музи.

„За та узрок ми нижеподписати грађани на име свијех христијана источнога исповједања од града Котора, који смо избјегнули из рука злочестивих и находимо се под вашом заштитом у овој провинцији умиљено просимо да сљедователне умилности, које предлажемо пред нашим славним меценом, и ово наше прошеније да буде представљено пред самим лицем великога и славодобитнога монарха императора Александра све Русије, а нашега истинога оца и бранитеља и све Јевропе покровитеља, као што је то очито и јавно свој васељеној.

„Ми како нације славено-србске, који смо уживали сва преимућества, права и слободу за које се уздамо и у напријед да ће бити равнијем начином; и стојимо с великом надеждом да нећемо бити лишени великодушија и неизречене милости монархије и ње покровитељства за избавити нас од ове тамности.

„Ми стојимо горећом жељом и воздиханијем гледајући плачевнијем очима к сјеверној страни што би оно славодобитно оружје његова величеста под кровом крила примило и срећи безсмртној нас и наше потомке оставило како смо и пријед уживали у оно кратко вријеме од мјесеца седамнаест.

„За потврдити нашу истину преданост с најнижајшим преклоњенијем просимо и молимо великога монарха императора Александра од све Русије да се смилује примити нас под своје покровитељство да будемо уживати сва она преимућества и права како и Црногорци с којијема смо се сајединили".

На овај акт потписани су ови депутати: Николај Огњеновић, Ђорђије Шутовић, Николај Липовац, Јован Шортан и Никола Радоњић. —

Ну жеље и наде, које полагаху Црногорци и Бокијељи на велику и братску Русију, остадоше узалудне. Бока Которска предаје се Аустрији и по заповиједи „покровитеља црногорскога и бокешкога" владика Петар и Црногорци остављају својом крвљу обливену Боку Аустрији. Владика је Петар с великијем плачем и бијући се у прси, како прича народ, оставио Боку. Да! и невоља му је била. Од несрећне пропасти наше славне државе, од како оно остаде Црна Гора „Сирак тужни без нигђе никога", Црна је Гора претрпјела много мука и невоља љутијех, много тешкијех несрећа. Несрећа која се догоди Црној Гори 1715 године кад силни Ћуприлић спали већи дио Црне Горе, спали и разруши до основа Цетињски манастир; несрећа која се догоди Црној Гори 1785 године кад бијесни Махмут паша спали већи дио Црне Горе и Цетињски манастир — то су биле велике несреће — али су опет мале и ништаве према овој несрећи која се догоди Црној Гори кад јој одузеше Боку Которску.

Бешчовјечнијега дјела не може човјек ни замислити од овога што учини Русија велика и силна, и савезне с њом

државе Аустрија и Велика Британија, од мале Црне Горе. Докле им је било потреба шиљаше јој десетке грамата и стотине писама, са највећим објећањима, и позиваше је да ратује против „нарушитеља јевропског мира". Црна Гора се покораваше тијем позивима и чињаше све што могаше, и пролијеваше ријеком своју јуначку крв, и побјеђиваше свуда. Па када „Alte potenze Alleate" достигоше својих цијели онда заборавише Црну Гору и преварише је у свему. За овај нечовјечни догађај није се чудити ни Аустрији, ни Великој Британији, ма се је чудити „милостивоме покровитељу и благодјетељу" Александру „Благословеноме". Да! Александар „благословени" добро се је огријешио о Црну Гору, и није заслужио „благослова" од Црногораца. „Са тугом и жалошћу излазим из ове братске земље, коју крвљом нашом одузесмо од непријатеља, рече владика Петар I. излазећи из Боке Которске; но што ћу? Мали смо и нејаки и не можемо противостојат овој сили која нас одавле ћера. Да! не можемо им ништа, али их ја остављам суду божијему". А ја ћу јошт придати, нека кривац ове неправде буде по достојанству осуђен судом историје.

Године 1814 ђенерал Милутиновић добио је наредбу да заузме Боку, што је овај и учинио.

V.

Проглас ђенерала Милутиновића Бокијељима, у којему јавља да иде да заузме Боку.

„Ми, Тодор Милутиновић од Миловски, витез војничког реда Марије Терезе, генерал-мајор, заповједник аустријске војске која је послана у Боку Которску, у име високијех савезнијех велесила.

„Бокијељи! У овоме часу када сва Јевропа почива и наслађује се миром, ви једини остали сте да стењете под при-

тиском тешке анархије. Ви се налазите у неком страху и под оружјем не знајући за што и не имајући непријатеља. Ви се налазите у таквоме стању и опасности да вам предстоји бити опљачканијема.

„Узвишени савезници говорили су вам отворено шта треба да радите, али ви остадосте глухи к вашој сопственој срећи. Ви сте тако далеко залутали да се не хоћете покоравати вољи великијех монарха руског и аустријског, него хоћете да будете некакви пресудиоци њихове воље. Разаберите да су се ти узвишени владаоци тијесно сјединили, и да су један другом такијех жртава учинили да се свијет томе чуди. Ваш се садашњи положај никако не може слагати са тијем чега желе високи савезници.

„У име великијех држава савезница ја улазим у Боку да је заузмем, да поставим ред и мир у њихово име док високи владаоци одлуче о вашој судби.

„Бокијељи! Ја сада ступам међу вас као пријатељ; ја свакоме од вас јемчим за личну сигурност и за сигурност имовине. Нико неће бити узнемирен, нити прогнан, па ни од онијех који су се можда заблудили у њиховијем политичкијем мишљењима. Једном ријечју никакве пљачке и никаквога насиља неће бити никоме учињено.

„Бокијељи! сједините се око мене и надајте се на најбољу помоћ од моје стране, то је једино средство да се најбрже и најповољније окончају ваше тешкоће.

„Објећавајући вам сваку протекцију, у исто вријеме одлучно вам говорим, да онај који се нађе с оружјем у руци против мене, биће сматран за непријатеља јавнога мира и великијех сједињенијех држава и поступаће се с таквијем по закону. Ако ово не послушасте, нека гријех буде на вас саме. Дано у нашему војничкоме квартијеру у Круди 4 јунија 1814“. (С италијанског).

VI.

Два писма Саве Пламенца који је послат био к цару Александру као посланик владике Петра I.

„ПРЕМИЛОСТИВИ ГОСПОДАРЕ!

„У оно најблагословеније и најсрећније вријеме, када је промисао Божји изабрао анђелом хранитељем све васељене ваше императорско величанство; када је сва Јевропа стењавши под игом варваризма ослобођена тобом господаре и усхићена и оживотворена слободом својом прославља име великога Александра, љуби десницу његову и куне се у нерушивој признатељности и најпотоњега потомства к вашему царскоме величанству. Митрополит и народ црногорски, који су свагда уживали покровитељство вашега величанства, поздравља јунака свијех времена, добротвора човјечанства, највишега међ монарсима, и најпокорније представљају му ову прозбу.

„Митрополит и народ црногорски изагнавши из Боке Которске опћега нарушитеља мира, по дружељубноме и узајамноме сношају са обитатељима Боке Которске ријешише и заклеше се да ће бити свагда у ненарушивој заједници, и ову клетву утврдише савакупно пред олтаром Бога великога; а у грађанскијем обредима потребнијема актима. За утврђење таквога дружељубнога сагласја и сајединења потребно је још било саизвољење вашега царскога величанства као јединога нашега покровитеља. Сада се усуђује он митрополит молити ваше величанство за ово са још овим најнижим доношењем да ће њему, заједно са Бокељима, пријатно бити именовати се вјерноподаницима вашега величанства. Он би био срећан кад би у данашње вријеме, кад се утврђује опћи мир, провиђење повјерило судбу његову и његова народа добротворноме скиптру вашега величанства. У таквоме случају он би држао себе на врху блаженства. Ну ако ово не буде угодно вашему величанству, то благоволите смиловати се узети нас под ваше ми-

лостиво покровитељство, и утврдити наше сајединење са Боко-Которском провинцијом; и сувише присајединити к нашој држави, од бивше дубровачке републике, од старине припадајуће Црној Гори земље које се зову Конавли, тако да буду наше границе на стари Дубровник; и уредити међу нама неко правитељство.

„Таквијем начином црногорски народ, који је притјешњаван од сусједнијех држава за њихово усрђе к руској држави, биће сачуван од притјешњења штитом твојим благочастиви господаре; да се никаква злоћа и завист не дотакне до ње када помазаник сјевера, ослободитељ васељене од ропства, благотворнијема лучама благости своје осјени њу. Париз 26 априла 1814 године“. —

„ПРЕМИЛОСТИВИ ГОСПОДАРЕ!

„. . . Као што су свагда црногорски митрополитиједномишљено с црногорским народом старали се да докажу усрђе и преданост к рускијем царевима, тако се исто стара и садашњи сваке части и милости достојни митрополит. Да докаже да је он, заједно с Црногорцима, готов послужит вашему царскоме величанству старао се с неуморнијем трудом, што га је коштало и великијех трошкова, да привуче на своју страну, а у корист вашега величанства, бокешки народ у чему је много успио. 1813 године 9 септембра уљегао је он са Црногорцима у бокешку провинцију ратовати против оњега нарушитеља мира. Именом и барјаком вашега царскога величанства изагнавши непријатеља, ослободивши народ и сву провинцију, увјенчао је градове и тврђаве барјаком високославне руске царевине и обнадио народ моћном заштитом руске царевине. С таквијем доношењем мога господина митрополита и црногорскога народа, а у исто вријеме и бокељскога, имао сам срећу доћи у главну вашега царскога величанства квартиру јануара 31 у граду Труа и предати иста доношења правоме статскоме са-

вјетнику Бумакову; ну до овога часа ја нијесам имао среће добити каква гођ одговора; осим што ми рече г. Бумаков, 24 маја, да послови моји нијесу ријешени, него да идем из Париза у Беч да тамо чекам ваш срећни долазак из Енглеске. По што дођох у Беч сазнадох да је аустријски двор наредио ђенералу Милутиновићу да заузме Боку Которску. Ну мој господин митрополит неколико је пута враћао поменутога ђенерала говорећи му да је он послао својега депутата к рускоме цару, и док се не поврати исти депутат да он не може пуштити ничију војску у Боку. Ну не гледајући на то поменути Милутиновић уљегао је у Боку насилно, употријебивши најпријед својствено Аустријанцима лукавство те заметнувши интриге и неслогу међу народом. Митрополит после тога није могао ништа учинити но је оставио исту провинцију на капитулацију на име свијех савезнијех држава. А сада се усуђујем најпокорније поднијети к стопама вашега величанства моју прозбу, и молити заштиту и покровитељство народу усрдноме и преданоме пријестолу вашему, не оставите, премилостиви господаре, народ тако усрдни и предани, који је готов жртвовати имањем и животом за славу, част и интерес пријестола вашега; који је притијешњен, гоњен и презрен за усрђе и преданост к рускоме пријестолу.

„Аустријски двор нема никаквога права на бокешку провинцију, која је ослобођена од непријатеља крвљу и трудом нашим и сопственијем нашим трошковима без ичије помоћи. Аустријски двор није изгубио ни једнога човјека, није испалио ни једне пушке, није потрошио ни једнога новчића за ослобођење Боке од непријатеља. Аустријски двор 1805 године уступио је бокешку провинцију Французима. Руско оружје с црногорском војском није пуштило Французе у Боку, што је много труда и трошкова коштало Русију.

„Ако Аустријски двор претполаже да заузме све бивше владавине дубровачке републике, то за што не одузме од Ен-

глеза Корчулу и Вис, које су у средини Далмације. Чудесна је ствар како се усуђује аустријски двор њи противу барјака рускога насилничкијем начином без никаквога права на то. Бокешка провинција пак не припада Далмацији, него Арбанији. Народ црногорски не би био у стању одузимати градове и фортице од такве велике и силне државе као што је Француска да то није чинио у име Русије и под њенијем барјаком, за то и очекујемо милостиве резолуције. Народ толико усрдни и предани к пријестолу вашему има потпуну наду, да не ће бити остављен без покровитељства вашега величаства.... У Бечу 19 јунија 1814 године".

Ну и ове сузе не нађоше родитеља. Сава Пламенац морао се вратити без икаквијех успјеха.

Да примјетим. Како је сличан ови догађај у Боци Которској са најновијим догађајем у Босни и Херцеговини. Народ наш пролијева потоком крв своју; народ наш истроши сву имовину своју — ријечју, народ наш жртвова свијем да добије слободу; па и браћа Руси у овоме дјелу примаше неко учешће, и они пролише доста крви, и потрошише доста новаца, па се опет Босна и Херцеговина дадоше Аустрији, која не бјеше изгубила ни једнога човјека, ни потрошила ни једнога новчића, а при том немаше баш ни најмањега права на њих.

VII.

Три писма владике Петра I.

А). Писмо цару Александру I.

„Народ црногорски чувши из највишега ријешења вашега царског величанства да је сусједна нама Бока-Которска Аустрији уступљена, изгубио је сваку наду коју је он од старина имао према Русији. У исто вријеме народ меће на мене кривицу своје несреће за то што још од 1711 године моји претходници из моје фамилије Петровића, митрополити Да-

нило, Сава и Василије, овако исто као и ја били су предани к Русији, за што је црногорски народ често пута бивао разорен, а сада опет до највеће несреће доведен.

„Премилостиви Господаре! Ја сам на себе и свој народ гњев и мржњу сусједнијех држава, а особито Аустрије, навео једино за усрђе и вјерност моју и мога народа к Русији, од чега ни сјајно злато ни сребро, ни страшни преврати јевропскијех догађаја нијесу ме могли одвратити. Ја сам проњевао сузе када је непријатељ човјечанства уљегао у ваше земље; ну пламен свете Москве обрадовао ме је у тадашњим жалоснијем околностима предвидећи из овога падење охолога узмутитеља Јевропе. Ја сам уљегао у бокешку провинцију под барјаком вашим не очекујући на то нове заповијести, јер сам је већ имао у највишему рескрипту вашему; ми смо се борили свјема силама, по претписаној наредби, да докажемо усрђе наше царевини вашој. Ја сам држао себе и народ мој синовима рускијема и у броју рускијех војника, како по једној вјери и једном племену, тако и по документима од којих неке копије овдје прилажем ([1]).

„А сада најусрдније и са сузама молим ваше величанство да благоволите примити нас у број својих поданика, јер ми у овоме стању ни под каквијем начином живјети не можемо, о чем ће вашему величанству најтачније извијешће дати гвардије вашега царског величанства капетан и каваљер Никић... Надамо се да ћемо већ један пут добити најмилостивије и коначно ријешење судбе наше... Цетиње 26 септембра 1814 године“.

В). Писмо к. пр. г. Вумакову.

„Благодарим за то што сте добро примили мога посланика Пламенца. Он је дошао овамо 10 септембра у добром

([1]) Мора да су то биле које из грамата, које даваше руски господари Црногорцима. М. Д.

здрављу, ну са врло несрећним за нас извијешћем да је цар Александар уступио бокешку провинцију аустријској држави, и по томе да су велики трудови наши пропали.

„Ово жалосно и никада неочекивано извијешће одузело је у свијех хришћана нашега исповједања, који насељавају овај крај, и пошљедњу искру наде, коју су они имали на Русију. Многи Бокијељи, који су се одликовали усрђем к Русији, подвргли су се гоњењу од аустријскога правитељства. Непријатељи наши, који су свагда нас гонили, још се више осилише.

„Народ је наш, који је одвећ био привржен Русији, имао велику наду да ће га Русија усрећити, али сада види да се преварио, и кривицу за своје несреће баца на мене; а тако исто и бокешки народ, који је два пута из усрђа к Русији, а по моме настојању, сједињавао се с нама против опћега нашега непријатеља.

„Ја се не чудим што је бокељска провинција Аустрији уступљена, и што смо ми остављени на произвол судбе, јер је наша срећа свагда таква била; ну не могу уобразити за што је депутат наш тако дуго био задржан, за што нама није одмах речено да Аустријанце у Боку пуштимо, и по каквоме је узроку поменути депутат у Бечу задржан мјесец, и по, када је познато да је ријешење односно Боке учињено било у Паризу још 20 маја..... Цетиње 26 септембра 1814 г. Несрећни митрополит црногорски Петровић — Његош".

В). Писмо послано преко Никића кнезу Александру Борисовићу Куракину.

„По привржености мојој к рускоме пријестолу, и по јединовјерству и једноплеменству с рускијем народом, ја сам уљегао прошле године, заједно са Црногорцима у бокеску провинцију против Француза и очистивши исту, с помоћу Енглеза, поди-

гао сам на све тврђаве побједоносни барјак руски. Тада сам послао депутата к самоме господару императору са молбом од стране оба народа да их прими његово величанство под своје самодржавље. Ну против свакога нашег очекивања ово је обраћено у највећу несрећу нашу, због тога што је наша истина оцрњена од стране Аустријанаца, и није нам било допуштено да исту искажемо пред добротвором Александром.

„Ја нећу више узнемиривати особу вашу жалоснијем доношењима о нашој несрећи, знајући да би то, по доброти и човјечности вашој тронуло ваше врлине пуно срце. Предавач овога писма капетан и каваљер Никић све ће вам тачно испричати. Овај исти Никић био је послан к нама адмиралом Чичаговим и пазио је добро на све ствари, по томе ће моћи бити вјерни свједок свега што се овамо догађало.... Цетиње 26 септембра 1814 год. Несрећни митрополит црногорски Петровић — Његош“(¹).

VIII.

План владике Петра I. како се може најбоље освојити Бока Которска.

„Будући провинција Бока Которска од сјеверне стране граничи турском Херцеговином, а особено комунитад Кастел Нови; а такође раздвојена је Конавлом до самога Котора, то црногорска војска не може ни преко турске земље, ни преко реченога Конавла имати слободнога пута на кастел-новску страну, јер оставља за собом Котор, Будву и сву осталу провинцију.

„По овоме овђе реченоме цијеним да би најљепше било да се инглешка војска са црногорском здружи на будванско поље и да се остави толико бродова и војске колико се види

(¹) Писма Саве Пламенца и ова три владике Петра превео сам с руского. М. Д.

да ће бити потребно за освојење Будве; а остала ескадра да иде спремно под Кастел Нови, а сухопутна војска преко Грбља да освоји фортицу „Санта-Тринита“ (света тројица). У толико да приступе двије фрегате и која барка канонијерка на ближе пут Котора да учини блокаду морем и сухијем да у Котор никакве провизије не улази.

„Освојивши Будву освојиће се Паштровска комунитад, и три комуне Грбаљ, Кртоле и Луштица и све до Котора, и тада ће бити отворен пут преко конавла на кастел-новску страну. Ако ли буде регуларне војске довољно, могла би се једнијем махом оставит блокада Котора и проћи на даље за пресјећи на дебели бријег, међу Суторину и Конавле, сваку комуникацију непријатељску, али би се за то хћело најмање 10 до 12 хиљада регуларне војске. А веома би добро било, ако је икако могуће, да толико или више буде: једно за то да би скорије могли све тврђаве у блокаду ставити, а друго за то да се даде непријатељу више страха, и треће за обадрити не само народ бокешки, него и далматински и дубровачки који желе тако исто као и бокељци да се ослободе од тираније француске.

„Потребно је приготовити унапријед фишеке за црногорску војску и за осталу која буде к нама придружена, да вријеме не би губили слијевајући олово и савијајући фишеке.

„Да буду балоте не више него ли ева у овоме фишеку који шаљем, и праха толико колико у истоме, јербо наше пушке нијесу једнога калибра него нека шира, а нека ужа, за то балоте не велике требају да би и у саме уске пушке могле улазити. Потребно ће бити неколико хиљада кремења турскијех различне врсте приготовити, јербо кремење од мушкетах за ове пушке не служе.

„Могло би се догодити да из турске земље, оли из Далмације придође к нама људих без оружја, тога ради добро

би било да се на ескадру находи неколико хиљада мушкета и ћесах јегерскијех ради свакога потребнога случаја.

„Сувише од тога оће се хљеб што требује за војску, и новаца за остало: јело, пиће и за плату“.

IX.

Изјашњење црногорскога правитељства и народнијех поглавара у име своје и народа, како ће се владати према поданицима аустријске државе.

1. „Ми главари народни обвезујемо се с нашијем подписом, за нас и у име свега народа, да ми с цијелом бокезком провинцијом и с милицијом његовога величества ћесара аустријскога, као и са свијем што владавини његовога величества припада држаћемо најтврђи мир и сусједску слогу; и нико ни у личност ни у имање увријеђен бити неће. У исто вријеме примјећујемо да ће се ово испуњавати у колико се буде од њихове стране према нами испуњавало.

„2. Ако би један или други Црногорац сврх реченога погријешио, то се ми поглавари обвезујемо таквога ћерати и свака средства употребљавати да се ухвати и казни. Будући у Црној Гори нема никаква закона од правде, то се и казне нијесу могле одредити за сваки преступ унапријед. Зато сада уређујемо и потврђујемо ове казне. Ако ко кога навлаштито убије, било из кога узрока, такав ће бити сирћу кажњен. Ако ко кога не навлаштито, но случајно убије, то се казан за такво злодјело оставља на разсуђење паметнијех људи судаца, а тако исто и друга мања повређења. И тако казна према преступа осуђена и испуњена бити мора. Крађа, или друга учињена штета мора се у натури или по оцјени обадвијех страна наплатити. Ако би се који Бокез спрама нас у преступу нашао, такав се мора судити по законима који су у обичају међу њима и собственијем судом. А што се тиче учињене штете то се мора на горенаведени начин поступати.

„3. За да се испуни осуђена казна морају ћесаро-аустријском гуверну сва обстојателна свједочанства бити представљена.

„4. Ако би се каква злочинства, или убиства учинила мора се одмах ћесаро-аустијском гуверну јавити за да се предузму мјере да се зликовац ухвати.

„5. Ако 10 дана посље учињеног зла дјела не би се дала задовољштина, то тада морају бити затворени пазари и прекинути се обичне скупштине. А такође и марва не смије се за то вријеме пуштати у Боку на пасишта, ако је од тога вријеме, докле се подпуно задовољштина не учини.

„6. Ако се од стране којега Бокијеља нама што гођ учини, то се такав мора одмах осудити.

„7. Ако би који Црногорац спрама Боке, милитара, или владања ћесара аустријског какав преступ учинио, па се такав у њихову земљу ухвати, мора се тамо по обичнијема законима и правима казнити.

„8. Ако би се у прилици насилнога нападаја, или крађе одмах задовољштина узела, — то се има такав поступак сматрати за свршен и примљен као добро учињено дјело.

„9. Ако би се догодило да у оно вријеме кад наша марва у Бокама на паши стоји Црногорци какво зло дјело учине, може се тамо у залогу држати док се штета не намири“.

На овоме акту нема датума кад је написан, али се може претполагати да је писан у брзо послије тога кад су Црногорци уступили Боку Аустрији.

Примједба. Много је материјала за нашу, у опште српску историју наштампано по разнијем журналима, то српскијем, то рускијем, па и инострanијем, те кад би се који од нашијех историописаца хтио користити тијем материјалима било би му врло тешко, јер није могуће тако лако имати све журнале, а и по томе, што је баш тешко знати све, гдје је

штампан један или други докуменат. А при том зна се да се често пута рјешава једно или друго исторично питање врло неправилно, не имајући под рукама акта који то питање објашњава. За то је моје мишљење, да сваки онај који је штампавао какав рад за нашу историју, по журналима, саопшти у нашем књижевном органу „Гласнику српског ученог друштва“ гдје је он што штампао и о чем. Таквијем начином имаћемо у једноме журналу списак свега онога што је штампано по разнијем журналима, и тада ћемо лако моћи знати шта је већ штампано, лако га моћи наћи и њиме се користити. Држећи се тога и ја ћу овдје саопћити, какви су материјали наштампани за нашу историју црногорску из рада којега смо радили ја и мој брат у рускијема архивима, кад смо били студенти петроградске Д. Академије.

1. Живко Драговић, садашњи професор цетињске гимназије, штампао је:

а.) „Черногорія и ея отношенія къ Россіи въ царствованіе императора Павла“ наштампано у журналу „Руска Старина“ за мјесец фебруар 1882 год.

б.) „Черногорія и ея отношенія къ Россіи въ царствованіе императора Павла (од 1797—1800), штампано у журналу „Руска Старина“ за август 1882.

в.) „Графъ Вуичъ въ Черногоріи“ штампано у „журналу мин. народне просвјете“ књига за мај 1882.

г.) „Очерки изъ церковной жизни въ Черногоріи“ штампано у журналу „Страник“ у књигама за новембар и децембар 1881 године.

2. Ја сам наштампао:

а.) „Митрополитъ черногорскій Василіи Петровичъ и его сношенія съ Россіей“ наштампано у журналу „Христијанско чтеније“ што излази при петроградској Д. Академији у првијема трима књигама за 1882 годину.

б.) Наштампао сам у газети „Ново Вријеме“ за мјесец август 1882 године три чланка под насловом „Россія и Черногорія“, „Россія, Черногорія и Австрія“, „Россія и Герцеговина“.

Ове пак (1883) године послао сам за „Гласник“:

а.) Три писма владике Данила Петровића Његоша.

б.) Материјали за историју Црне Горе за вријеме владе владике Петра I (1).

Цетиње 10 јунија
1883 год.

Марко Драговић
секретар министарства просвјете
и црквенијех послова.

(1) Ово двоје пошљедње из материјала које нађох у Црној Гори.

СЕРДАР НИКОЛА — МАНДРДА

ПОВЕДИЛАЦ ТУРАКА КОД ДЕБЕЛОГ ДРВЕТА 1815 ГОДИНЕ.

ПРИЛОГ ЗА НОВИЈУ СРПСКУ ИСТОРИЈУ(¹).

I.

Хајдук Никола — Мандрда.

Никола је родом из врањске нахије. Турски зулум нагна га у хајдуке. Са својом четом као добровољац суделовао је у првом српском устанку противу Турака. За време првога устанка, често је са својом храбром четом прелазио у врањску нахију и таманио Турке. Највише се бавио у планинама и брдима лесковачке нахије, живећи по шумама као горски вук, и ма колико и како да су желели Турци да га ухвате, то им никад није испало за руком.

(¹) У књ. „Кнежевина Србија“ г. Милићевића, на стр. 191 вели се, да је „знатан онај сукоб на Мајурском пољу, и на самом Јухору, где је Никола Мандрда из села Пајковца, Турке ојадио“. На стр. 199 вели се: „Нека је слава Николи Мандрди, из села Пајковца, који је онако славно надбио Турке на Јухору 1815“! На стр. 201 вели се: „Србе је предводио (?) Милета Радојковић, него је осоколио на Јухору Никола Мандрда“. Вид. Милутиновића стр. 307 308. И код Милутиновића нити су изнесене све појединости тога славног боја, нити се знаде одаклен је био Никола Мандрда, нити се знаде како је окончао свој живот.

Осим „приповедања Анђелковог“ т. ј. Анђелка Петровића ја сам слушао најтачније приповедање о Мандрди г. Стевче Михаиловића, а слушао сам и од многих других људи од којих навешћу име г. Аксентија Марковића председника у пензији, па сам се решио да опишем живот Мандрдин, — тога човека од речи и поштења, тим пре, што је наша историја у опште оскудна у опису појединости историјских догађаја.

За време првога устанка, он се са својом породицом, са оцем Стојаном и братом Здравком стално настани у Пајковцу, јагодинске нахије.

По бегству старешина 1813 год. Никола оде у хајдуке и као таквог затече га устанак 1815 (1) године. Он се одмах удружи са онима, који су као старешине, дизали народ на оружје и нападали на Турке.

Никола је био нешто више од средњег људског пораста, дебелих ногу и руку; имао велике густе бркове, и сав је био космат и страшан. Обично је ћутао и био вазда озбиљан. Нигда није своју реч порекао, нити веру прекршио.

Никола је живео у Пајковцу у кућици покривеној кровином. Ко га је и за што прозвао Мандрдом, не зна се; али је то име било страшно Турцима, а и Срби су га се бојали.

Кад је покренут таковски устанак, нашло се на све стране људи, који су дизали народ на Турке. И по јагодинској нахији читана су писма, како вели Анђелко, овакога садржаја:

„Браћо! Устаните сви противу турскога зулума. Ко не би устао, удрите га, пребијте га, убијте га и кућу му запалите. Боље нам је изгинути, него ли овај зулум турски до века трпети“.

— Оваквог садржаја писмо донела су два човека у гуњевима, који су казивали, да је писмо од војводе рудничког Милоша, а било је управљено народу. Њега је први пут прочитао на орању у њиви поп Огњан (2), а за тим је другога дана прочитано искупљеним одабраним људима код орашке цркве.

---

(1) О њему се прича, да је са четом опколио неке Турке на Липару, па међ њих бацио неколико трмака, те их почеле уједати пчеле, а он с дружином јурне међ њих и све их побије.

(2) Кад су катане прешле у Шапцу 1844 г. поп је Огњан убијен између Параћина и Ћуприје.

На глас овога позива, свет почне своје породице склањати у збегове у планинама, а из планине са својом четом појави се Мандрда да бој бије с Турцима. По налогу кнеза Милоша и појави се у јагодинској нахији као старешина Вукомановић из Сабанте. Он нигде не начини логор, већ пролазећи преко села, погуби два човека: неког Јована Зеременовића из Коњуха и Голуба из Мајура, а испребија Ђорђа Калушића Тољевца за то, што је он заједно с Павлом из Избенице и Чепурцем(1) из Обрежи, ишао у Палеж за барут — како је говорио Ђорђе, — а како је знао Вукомановић за то, да разберу „који од краљева помаже Србији“. Због овога, као и због немања логора, народ се побуни и навали на Вукомановића, да се улогори, што овај и учини у Мајуру.

Вукомановић је био сувише строг, са чега му се деси ова неприлика:

За време Хаџи-Продановe буне 1814 године, Стеван Поповић и Ђорђе Икић из Кукљина, и Миленко из Срња са Симом Паштрмцем надбију Турке на Почековини. Кад Хаџи-Проданова буна пропадне, именовани људи осим Паштрмца, оду своме субаши, који им, истина одузме оружје, али их узме у своје закриље, где они као његове слуге остану код њега, док се није разнео глас о таковском устанку. Тада они замоле субашу да их пусти кућама. Субаша не само да их пусти кућама, него им и оружје поврати. При растанку они се договоре: ако би они у боју запали у шаке Турцима, он ће гледати да их спасе; западне ли он у шаке Србима, они опет њега да спасу и очувају. Ови људи дошавши у логор Вукомановићу испричају му све шта је с њима било и шта су са субашом уговорили. Вукомановићу се учини, да су они рђави људи и да стоје у свези с Турцима, па заповеди те

(1) Кад би у доцније време Милета ишао са својом тевабијом и почео би грдити људе, па би што рекао и Чепурцу, овај би метнуо руку на пиштоље с речма: „Не даље, Милета“! И Милета није смео даље.

им одузму оружје, и повеже их. На то остали људи, који су познавали њих и који им се обрадовали, што су се вратили својим кућама и својој браћи, замоле Вукомановића, да их не веже и да им врати оружје. Кад Вукомановић остане при своме, људи их ноћу одреше и они загребу Милошу у Пожаревац, где је овај био с војском. Ту они изађу пред Милоша и све му исприповедају. Милош их дуго и пажљиво слушао, па на место одговора, рекне им да „чекају“. Док су чекали, добили су хлеба и ракије. Кад су се под Милошевим шатором искупили све војне старешине, он дозове и ову тројицу, који повторе оно исто, што су и њему на само казивали, па како старешине признаду исте људе за добре и поштене, Милош им рекне: „Ето, браћо, ја бих желео наградити од једнога десеторицу, а гле шта се на Мајуру ради?! Људи нашли заштите и склоништа код Турчина, па им још и оружје дао и својима кућама отпустио, а Вукомановић им одузео оружје и повезао их. Е сада, може ли се овакав старешина трпети? Ја га заиста нећу трпети, а ви ако мислите да се и оваки може трпети: онда ћу га и ја трпети“.

— „Не, не, ни ми не трпимо таквога“ одговоре остали.

Мало после Милош им даде писмо, говорећи: „Ово писмо предајте Вукомановићу“, што они и учине. Вукомановић им поврати оружје, али им заповеди, да под његовом командом не могу остати. У исто доба, постане над том војском ка’ главни заповедник неки Вилип (¹) распоп из Драгачева. Овај нови старешина премести логор Дебелом Дрвету на кланац, близу баре Сињег Вира и Мораве. Требало је сада бранити, да се Турци из Јагодине и Ћуприје не састану“ и не заузму Гиље. Дакле требало је прекинути свезу Турску из-

(¹) У „Кнеж. Срб“. стр. 189 г. Милићевић вели: „кад је букнуо устанак у Такову. На Цвети 1815 г. пошље књаз Милош попа Филипа .... те он дигне и Левач и Темнић“ и т. д. Ово казивање мора бити исправљено у овоме смислу, како смо ми овде проприча ли.

међу Јагодине и Ћуприје и не дати им да владају друмом. За то је требало посести Гиље, а то је била тачка колико важна, толико и опасна. Распоп као јабанац обрати се како старешинама, тако и војсци и запита: ко би био најбољи за тако важан посао? На такво питање сви у глас једнодушно одговоре: „Мандрда“.

Мандрда није ни речи рекао, него је са својом јуначком четом и дружином посео Гиље и делима потврдио опште о њему мишљење.

У том, Марашли-Али-паша разапне шатор на Везировом брду, више Ћуприје; турска војска прекрили сав простор на десној обали Мораве, а народ од моравске обале умакне у брда и планине.

Мандрда је са својом јуначком дружином сваки дан зачикавао Турке, из њиних заседа измамљивао, и није се нигда у шанац повратио а да није једну или две турске главе одсекао.

Турци су морали обезбедити свезу између Јагодине и Ћуприје, па за то и навале са огромном силом на Мандрду, који је показао чудеса јунаштва, али га огромна турска сила потисне са Чукаре забранима, на три пушкомета. Ту он ископа шанац, и одржи се у новој позицији све до битке на Дебелом Дрвету.

Пред битком на Дебелом Дрвету неки кнез Миша, параћинске нахије, из села Шавца, сиђе на Мораву, код места Данка, према шумадинској страни, попне се на тополу и викне: „Еј Левчани! сиђите доле под обалу моравску, да вам нешто кажем“. На овај позив, оданде са стране сиђу доле под обалу: Петар Шиљиговац из села Обреже, Василије Пауновић и Јанко Миленковић из с. Избенице, а Миша опет с Тополе на спруд, па им каже ово:

— „Турска је војска велика и има је много. Већ има три дана како се спрема да на вас удари; но гледајте ако

Бога знате, да је дочекате и разбијете. Може бити, да ће неко одељење од ове војске кренути на Ресаву, а може бити, да ће на обе стране кренути, па чисто не знам. Ако која пође на Левач, ја ћу је водити Јухору. Тако је наређено. Ви кажите тамо коме знате, како ћете је спремни дочекати“.

Стражари у први сутон похитају у логор и јаве својим коцобашама, (јер је распоп био јабанац): Стевану Чепурцу из Обрежи, Вукићу из Карановчића, Браљинцу и Милети из Катуна. Тада коцобаше и јаве Филипу распопу. Кад Милета разбере, да ће Турци на логор напасти, узме Илију писара([1]), па оде збеговима да их крене дубље у планину, по својој властитој вољи. Ово је било у вече.

Сутра у јутру зором опале Турци три топа у Ћуприји, што је значило да се војска креће. Једно одељење оде Ресави а сва остала војска прегази Мораву на два места т. ј. ниже и више Сињега Вира и удари на српски логор код Дебелог Дрвета. Турске је војске било око 8000. Буљук турских атлија удари уз Мораву, заузме Темнићко поље, па се, ту сукоби са српским стражама, које су чувале бродове, и стане пуцањ пушака на све стране.... Мандрда остави своју позицију, упути се логору, али како није смео ићи друмом, ухвати вис планине идући у напред. У том су Турци напали на логор српски, разбили га и обратили Србе у бегство, па се упутили уз планину. Мандрда сусреташе бежећу српску војску код Трешњевице изнад Дебелог Дрвета и почне заустављати војнике, храбрити их и заповедати, да хватају бусије.... Међу тим се разлегала планина од турских таламбаса вике и рзања атова. У том Мандрда распореди војнике, ухвате бусије, а Мандрда заповеди, да се нико не усуди избацити пушку, док његова пушка не пукне, но нека сваки своју пушку добро потпраши, како се после не би тужио да му није упа-

---

([1]) Илија је син кнеза Јевте, који је погинуо 1814 г.

лила, јер је пушци бог онај, који је има у својим рукама... Магла је била ухватила планину као тесто, па несу знали Турци колика је српска војска, нити су опет знали Срби, колика је турска војска. У таквој магли наиђу Турци на српске бусије. Мандрда опали пушку а повиче колико га глас доносио: „ударите бре, браћо, не бојте се! Ово је планина!“ Реткоког Србина пушка да није оборила Турчина. Мандрда обори турског барјактара и дохвати његов барјак. Отвори се крвава сеча и права касапница. Мандрда је као тигар обарао Турке и колико је могао викао: „удрете, удрете бре, браћо, удрете“! Турци се у магли и пуцњави помету, а Срби опет, који с дрвета, који иза кладе, где се били посакривали, отворе ватру. Ту им притрчи у помоћ са Сувара чета Симе Вукићевића, али она затече већ разбијену турску војску и распрштану по планини, јер је сваки Турчин само себе спасавао и бегао куд га ноге носе не знајући куда треба бегати. Туна, по густим луговима и шипразима Срби су их тукли тољагама, јер се несу могли бранити оружјем. Многи турски коњи лутали су по шуми без јахача. Ту Мандрди падне у очи један прави мисирски ат, вас у срми и у злату. Мандрда га ухвати и први пут у веку узјахне коња, па није умео уздом да влада коњем, него га коњ занесе у бегајуће Турке, те га некако Турчин из пиштоља рани у ногу испод подвезице. Тада он задржи ата, Срби га рањеног прихвате. Турци су онако разбијени једни бегали уз планину а други на Мораву.

Овда се тек Милета Радојковић из збегова са Илијом био повратио и ту се придружи онима Србима, који су гонили тај остатак турске војске до на Сињу-Вирску бару, која је била обрасла травом, па се у њој више од стотине Турака подавило.

Том приликом десио се овакав случај: за време прве Мандрдине сече, неки Турчин падне и умртви се. Срби су га свукли и нагиголог оставили. Читава два дана лежао је

он у гомили мртвих Турака, па тек трећи дан се полако извуче између мртваца, нагне на Мораву, преплива је и дође у турски шатор. Кад за то чује Марашли-Али-паша, заповеди те га доведу пред њега онаквог какав је добегао. Овај голић и проприча Марашлији потанко о Мандрдиној победи и како су Турци пострадали. — Ово су видели Срби кулучари у ордији турској, па су после као очевидци приповедали.

Она турка чета атлија, која је била притисла темнићско поље, допре до села Својинова, па наиђе у сокаку на старца Пејку, који је имао са собом три друга. Не знајући колико има Турака, њих четворица заметну с њима чарку, у којој убију Турчина и коња му. Кад пак угледају Турке са свију страна, Пејко повиче својим друговима: „Бежите, децо, ја ћу остати, па како ми Бог да“! Она тројица побегну а Пејко стане пунити пушку, али му се заглави тане у пушци и ту га опколе Турци и на парчета исеку. Кад пак чују како је прошла њина војска код Дебелог Дрвета, даду плећа и умакну у логор Марашлије.

Рањеног Мандрду хајдука однесу у његову кровињару и одведу му мисирског ата у сламну кошару. Мандрда отпочне сам да вида своје ране.

II.

Сердар Никола — Мандрда.

Кад је Милош дознао за славну Мандрдину победу код Дебелог Дрвета, пошље му на видање 20 дуката по Петру Туцаковићу, Сими Паштрмцу и Благоју из Кнића. По њима пошље Мандрди и једно писамце, у коме му изјави своје благовољење на показаној храбрости, желећи му да се што пре извида па му обећава, да ће га, кад Бог да те оздрави, поставити сердаром јагодинске нахије, што је заиста и учинио кад је Мандрда оздравио.

Паштрмац, Тупаковић и Благоје оду у Пајковце, и ево како је о томе казивао Петар Тупаковић Анђелку, кад су заједно тамновали у гургусовачкој кули:

„Кад смо стигли у Пајковце, распитамо за кућу Мандрдину и тамо се упутимо. Тада је свет био страшно сиромашан. На место авлије била нека врзина, а кућа покривена кровином. Како отворимо вратницу, уђемо у авлију. Његов ат кад је осетио коње нададе такву лупу и рзање, да човека страва ухвати, због чега нити смо у тој кошарици могли наћи место за наше коње, нити смо смели, него их поприлезујемо за коље у врзини. Нигде никога не видесмо. Тада се кренемо у кровињару, гурнемо врата, уђемо унутра и затечемо Мандрду, где своју рану пере. Ми застанемо и гледамо како из једнога црепа, по свој прилици, мокраћом пере рану пером.

Ми му гласно рекосмо: Помаже Бог и јеси ли здраво?

Мандрда нити се исправи, нити у нас погледа, него само прихвати Бога, а што се тиче здравља, рече: „Ето псетија ме ујела, па се сада лечим“! На нас није гледао, него је рану пером трљао. Ми стајасмо више њега око $^1/_4$ часа. Он нас не погледа, нити рече да седнемо, нити запита који смо, ни шта смо, ни за што смо дошли. Кад рану испра, дође му жена и поможе привити траву. Кад то све сврши, он нас погледа па запита: „Који сте ви, браћо?

— Ми му се казасмо, па му дадосмо господарево писамце и оних 20 дуката.

— „Фала му — рече Мандрда: да га Бог поживи. Да су му живи синови. Где његова длака, ту моја глава“. За овим заповеди жени да донесе на што ћемо сести. Она донесе трупчиће и столице, те поседасмо. Тада се тек за здравље упитасмо. На његову заповест жена донесе ручак, те ручасмо. По ручку опростисмо се и одосмо.

У путу, Паштрмац се чудио Мандрди говорећи: „Јао, браћо, опора човека! Обесио брчине па у нас ни да погледа

ни да запита ко смо ни да понуди да седнемо". Кад после пружи ону космату ручину са неодапетим пртима, чисто се човек страши да се дотакне оне ручетине! Да чудна Србина, браћо, ако Бога знате!

Мандрда је био Сердар нахије јагодинске, а коцобаше су друге послове вршиле.

III.

После кратког времена Милета Радојковић постане кнезом среза темнићског. Сада Милета завидећи Мандрди за победу код Дебелог Дрвета, јер је како кнез Милош, тако и сав народ ту победу приписивао Мандрди; завидећи му, даље што је над целом нахијом Сердар, гледао је свакојако да га доведе у немилост код кнеза Милоша. У то се још уплете ова неприлика: Милета се био свезао са женом Јанковом а снахом Трифуна Љољића. Она се тиме понесе, па држећи да јој нико ништа не сме рећи, преносила је хаброве од куће Мандрдине, кући Милетиној. Због овога се већ кухала међу њима мржња. Момак опет Мандрдин, Јован Саплак, једном случајно прође покрај баште Јанкове, где је Јанкова жена нешто радила у башти и рекне јој неучтиву реч. На то га она речма нагрди и натовари. Овај у љутини прескочи плот, докопа повију, па је истом тако изудара, да је сва била модра, и оде. Она одмах полети на тужбу Милети, а Милета то једва дочека, па јој напише тужбу и упути је кнезу Милошу. У тужби она није толико ударала на Саплака, колико на Мандрду, коју кад саслуша кнез Милош, наљути се, па ће рећи около стојећима: „Да зовем Николу Мандрду, — он није крив; да му зовнем момка, — он ће га по арнаутском адету бранити и неће га дати". За овим се реши, да ту ствар батали: „жена псовала Мандрдина момка, а он њу избио, па нека се на томе и прође".

На ово ће рећи Петар Ракичин отац, који се ту десио:

— „Вала, Господару, пошљи ме, па ако ти не доведем Мандрдина момка Саплака у литару, да нисам човек но жена“!

На то пристане и други момак кнеза Милоша, Матијаш, да иде с Петром, да доведу Мандрдина момка. Слушајући та њина обећавања и уверавања, Паштрмац, скине чалму и почне овако молити кнеза Милоша:

— „Господару, молим те и имена ти божјега, пошљи их нека само виде Мандрду“. Ово исто повтори још двапут додавши; „имена ти божјег, господару, пошљи Петра нека види Мандрду“!

— „Море, оканите се, људи, може свашта бити. Видиш ти, Петре, шта овај шкрба (Паштрмац) говори“ — рече кнез Милош.

— „Вала, Господару, немој ме жалити“! одговори Петар.

— „Е, онда идите, али се добро пазите, Мандрда може свашта учинити“ — на послетку рекне кнез Милош.

Петар и Матијаш оду да дотерају Саплака. Како несу знали пута, дођу у Бачину, па упитају где је Мандрдино село, и затраже да их когод одведе. Баш тада је у Бачини било дете Мандрдино дошло да купи ракије. Бачињани кажу детету, да им покаже пут и одведе у село. Дете и пође пред њима, па кад су били у некој чести, оно удари преким путем, а ови, да би мало страха задали, повичу на дете: „Стани, бре“! па избаце преко њега пиштољ. Дете умакне, дотрчи кући, каже оцу, како неки наоружани људи иду у њино село и питају за Мандрду и како су пуцали за њиме. Мандрда се сети и ко су и за што иду, окрене се момку своме Саплаку и рекне: „Побратиме, то су твоји сватови, но уклони се мало“.

Саплак дохвати по среди пушку и склони се више села у забран.

Петар и Матијаш пред вече стигну у Пајковац и одседну у кући селског кмета Павла Златића. По што се

рахатлишу, пошљу за Мандрду, да им дође на разговор, што овај и учини.

После поздрава, Петар и Матијаш запитају га: „где су му Саплаци“?

— „Један је ту, а други је некуд отишао“, одговори Мандрда.

— „Па ако је ту, рече Петар, а ти му кажи нека дође“.

— „Ја га звати нећу, одговори Мандрда, а ви га зовите, ако вам треба“!

— „Зови ти“, рекне Петар.

— „Зовите га ви“, одговори Мандрда.

— „Али ак) није код куће, знаш где је, рече Петар, па и зовни га“.

— „Та он није дете, да га у недра држим, одговори Мандрда: он је муж“!

— „Зови га нека дође“, изнова ототањи Петар.

— „Ако ви треба, љутито одговори Мандрда, зовете га, вежете га, убијте га“! и ућута.

У том је кмет Павле заклао јагње, спремио вечеру на зауставе и сердара Мандрду да вечера.

Петар и опет навали на Мандру да му каже, где је његов момак Јован Саплак, јер је Јован имао брата Стевана, па су обојица били код Мандрде момци.

Преко воље сердар одговори, да за данас не зна где су; онај један био код куће па отишао, а други није ни био код куће.

У том седну за спремљену вечеру. Тада Петар седајући за вечеру рекне изнова Мандрди: „Побратиме! ти знаш где је Јован Саплак, зовни га, побратиме“!

— „Ако хоћеш да знаш где је, одговори Мандрда, ено га више куће у забрану, па ако ти је воља зови га, вржи га и шта хоћеш ради с њим“.

Они га зовну, а он се одзове.

— „Ходи овамо“ рекну му Петар и Матијаш.

— „Не смем — одзове се Јован: ви сте по мене дошли! Ако ме побратим сердар Мандрда зовне, ја ћу доћи“.

— „Па зовни га“ рекоше обојица Мандрди.

— „А ја га нећу да зовем. Ако га зовнем, хоћу да га браним. Он је мој солохлебник, и друг и момак, па ако му шта хтеднете учинити, мораћу да га браним“ — одговори Мандрда.

Тада навале на Мандрду и Петар и Матијаш да га зовне говорећи: „нећемо му ништа“!

— „Добро, одговори Мандрда: хоћу, али дајете ли ми тврду реч и веру да му нећете ништа“.

— „Дајемо“ одговоре они.

Мандрда пружи руку Петру с речма: „Побратиме! тако ти српске вере нећеш му ништа чинити“?

— „Тако ми српске вере, нећу“ одговоре Петар и Матијаш.

— „Тако ти српске вере нећеш“?

— „Тако ми српске вере, нећу“.

— „Тако ти српске вере, нећеш“.

— „Тако ми српске вере нећу“.

— „Тако ти српске вере и свете Тројице, нећеш“?

— „Тако ми српске вере и свете Тројице, нећу“.

Тада се Мандрда у знак тврде вере с њима обојицом пољуби трипут, па изађе пред врата и викне: „Еј побратиме, ела овамо“! Јован Саплак одмах дође, па се пољуби с Петром и Матијашем у знак тврде вере, и тек онда отпочну вечерати, па су јели, пили, до преко полак ноћи. Невера Петар навали на Мандрду пићем да га опије, но се планина не да опити. Тада Петар смисли, да преваром изврши свој план: као ради себе изађе на поље, распаше се, па се поврати у кућу, носећи појас преко рамена, заиђе Саплаку за леђа, па кад је украо поглед Мандрдин и осталих, груне

коленима у леђа Саплака а на Матијаша махне главом те му овај прискочи у помоћ. Мандрда је равнодушно гледао што они раде, само им рекне: „Не везујте га бре, браћо“.

Они га вежу. Тада рекне Саплак:

„А Побратиме! Зар си ме на таку веру довео“?

Мандрда скочи као лав, па окренув се Петру, који се исправио после везивања, рекне:

„Зар је таква твоја вера, побратиме“?

— „Таква је моја вера“! одговори Петар.

— „Кад је твоја вера таква, а моја је ево оваква“. одговори Мандрда, опали пиштољ Петру у груди, и он се мртав стровали под наћве. Онда опали други пиштољ на Матијаша, који кад му не састави, он га баци, па извади јатаган те њиме Матијаша у трбух; нож пројури кроз појас али не рани, а Матијаш падне и умртви се. Тада Мандрда истим јатаганом пресече везу Саплакову. Кмет Павле опет истрчи пред кућу и повиче: „Ај овамоте, изгибоше господареви момци“! Мандрда опет изиђе на поље и викне свога брата Здравка: „Овамо, Здравко“! Здравко потрчи брату у помоћ, долети до плота, па се ухвати рукама за плот да га прескочи, а кмет Павле опали на њега пиштољ, но му ватра не састави — „Ај брате, погибох“ викне Здравко. И Мандрда притрчи брату па Павла јатаганом искасапи, за тим се поврати Павловој кући и викне: „Палете кућу“! И кућа плане. Пламен посукће као море и осветли место крваве сече.

Матијаш устане, помрчином се провуче да га нико не спази, па низ реку, где водом, где шипрагом и стигне пред зору у Бачину, сав мокар, изгребен и крвав и почне лупати у врата на кући ћата-Радована, ондашњег емина кнеза-Милошевог.

— „Ја сам тада, приповеда Анђелко, као дете учио књигу код неког „швабе“ (учитеља из прека — Србина) у кући Радовановој. На ту лупњаву, Радован ми рече: Ан-

ђелко, отвори врата. Ја вели Анђелко притарнем ватру, те плане, отворим врата, и кад Матијаш уђе, ја од страха врисне, јер угледах човека: коса му разбарушена, а он сав изгребен, крвав“. Радован га запита, од куда иде и шта му се то догодило? Кад ти он завапи: „Ако за бога знате, дајте ми ракије да повратим душу“.

— „Алба, жена Радованова, донесе ракије, и по што је две три чаше попио и душу повратио, он је попричао све онако, како је већ казато.

IV.

По што је Мандрда осветио погажену веру и свету Тројицу, оде кући, опреми свога мисирскога ата, узјаше га, па са своја два момка и побратима Саплака крене се правце Крушевцу. У путу сретне момче — Мишу Чолића из Коњуха и запита га за брод на Морави. Кад му момче покаже брод, Мандрда му заповеди, да пред њима преброди Мораву. Саплаци пешке с Мишом прегазе Мораву. Мандрдином ату није брод ни требао. Момчету Мандрда даде за то цванцик и заповеди, да оде у Пајковац и да каже, да је Мандрда отишао у Крушевац, за то нека не ломе и не муче народ, да га траже по планинама. „Мени нема друго, после овакве неверe, него ово“, рече Мандрда момчету. Мандрду као чувеног јунака, у Крушевцу, Турци дочекају са раширеним рукама.

Фамилија пак његова са његовим братом Здравком остане у Пајковцу. Кнез Милош заповеди, те позову Мандрду да се врати, што кад он не учини, нареди, да му се фамилија протера у Крушевац. Кад је фамилија била приспела у Јасику, дође нов налог да се поврати у Јагодину. Ту фамилију голу-нагу дотерају у Јагодину и сместе у Старој Мезулани. Више од три месеца та је фамилија провела на патњи у мезулани, па кад се Мандрда не врати, њу протерају у Крушевац. Доцније кнез Милош је слао Митрића, као трговца у

Крушевац, те позивао Мандрду да се врати. На Митријев позив Мандрда одговори: „За Милоша бих главу дао, али се бојим од његових муртата као што су Милета, Шокорац и други. Кад би хтели да ме нападну отворено, ја их се не бих бојао, него ће ме мучки изести, па нећу. Кад би кнез Милош дошао ту негде око Осаонице или близу Крушевца, ја бих му се предао, па нека ради са мном шта хоће: ако ме поједе, нека ме поједе лав, а не псетија“!

У том се побуне неки Турци (т. ј. Арнауташи) (1) у нахијама Лесковачкој и Врањској и буде заповеђено Мандрди сердару, (јер му Турци ту титулу потврдили и дали му чету) да се крене са својом четом противу побуњених арнауташа. Мандрда заповеди, да му ата поткују, па како га је необично волео, оде и сам да гледа, док му се мисирац поткује. Мисирац се дрне и не да ноге, да га поткују. Да га не би петљали, обарали и везивали. Сердар Мандрда ухвати га за ногу, да држи он ногу, а они нека поткују. Коњ се наљути и тако удари ногом свога господара, да Мандрда остане (2) на месту мртав.

1 јуна 1883. год.
Београд.

П. Срећковић.

(1) Ово је буна „цара-Дервиша“. —

(2) Кад је доцније Ракица стао начелник крушевачки, он је кињио Мандрдине потомке.

ОДГОВОР

НА ИЗЈАВУ Г. Ј. ЖИВАНОВИЋА О РАСПРАВИ:

„СУДБИНЕ КИРИЛСКИ ПИСМЕНА У АУСТРІЙСКОЙ ДЕРЖАВИ“,

ОД

Д-РА ЂОРЂА МУШИЦКОГ.

У Летопису Матице српске књига 114 од г. 1872 отпечатана је изјава г. Ј. Живановића, у којој он тврди, „да се она расправа“, коју сам ја у I-вој књизи Гласника друштва српске словесности од год. 1847 са потписом мога имена на свет издао, „налази у митрополитско-патријаршијској архиви од г. 1794 бр. 533, и којој је наслов оваки: „Brevis Narratio de fatis litterarum cyrillicarum sub finem Regiminis Mariae Theresiae et initium Josephi II[di] Imperatorum, apud Illiros seu Rascianos orientalis non unitae Ecclesiae in Caesareo Regiis haereditariis Provinciis“. Та је расправа као што се види из наслова написана на латинском језику, и потпуно одговара оној што је у првој свесци Гласника српским језиком написана, само што је она латинским, а ова у Гласнику српским језиком написана“, па износећи у целости писмо директора народних школа Стевана Вујановског од године 1794 митрополиту Стратимировићу писано, вели: „да то писмо

јасно сведочи да је сачинитељ „Судбине кирилски писмена у аустрійской державиˮ митрополит Стратимировић", — а да сам ја само „просто ту расправу превеоˮ. —

На ову изјаву Ј. Живановића имам истине ради одговорити, да сам горе споменуту на латинском језику сачињену расправу после смрти мога стрица Лукијана међу његовим другим хартијама нашао, — да се на челу овог рукописа осим горе наведеног наслова само латинска реч „Copiaˮ и бројеви 1794 и 553 налазе, а да на њему никаквог потписа нити обележја нема, из кога би се увидети могло, где и од кога је сачињен, и по томе да је мени не само до г. 1847 већ ево и до данас сачинитељ тог старинског рукописа са свим непознат био, и остао.

Увидевши из садржаја овог рукописа превелику важност његову за повесницу народа и књижевности српске, те да би тога ради грехота била само за то што је његов сачинитељ непознат важну ову историчку расправу заборавности предати, то сам ја, не имајући никакве обвезе и дужности спрам безименог писца, за умесно и нужно пронашао почетак латинског рукописа са свим изоставити, а на место овога мој сопствени састав састојећи се из више од два печатана листа ставити, а тако исто и свршетак латинске расправе са свим друкчије довршити, — на дотичном месту заслуге Стевана Вујановског, тадашњег директора народних школа, г. 1781 са ретким пожртвовањем за обрану ћирилице стечене, а до г. 1847 са свим непознате, похвално споменути(1) — даље два цитата: Лукијана Мушицког и славног Шафарика, а осим

(1) У збирци важних рукописа, које сам под насловом: „Грађа за повесницу цркве, народа, школе и књижевности српскеˮ, српском ученом друштву уступио, налази се и писмо Стевана Вујановског године 1810 митр. Стратимировићу писано, у ком овај и своје заслуге за обрану ћирилице спомиње. Ово до сад непознато писмо изићи ће скоро у Гласнику на јавност.

тога још две примедбе придодати, а већу чест садржаја строго придржавајући се историчких података слободно, дакле површно, са латинског језика превести, и тако расправу ову знатно прерађену и попуњену под насловом: „Судбине кирилски писмена у австрійской державѣ“ у првој књизи Гласника друштва српске словесности г. 1847 са потписом мога имена на свет издати, и то највише за то што ми је писац латинског рукописа са свим непознат био, те с тога њега као изворног сачинитеља нисам ни означити могао.

Из овог може сваки увидети, да горе наведене тврдње Ј. Живановића нису на истини основане, на име није истина, да она на латинском језику сачињена расправа потпуно одговара оној, коју сам ја у Гласнику на свет издао, — даље није истина да се обе расправе само у том разликују, што је једна на латинском, а друга на српском језику написана; — на послетку није истина да је митр. Стратимировић сачинитељ расправе: „Судбине кирилски писмена“, а да сам ја ову само „просто превео“. Стратимировић је могао бити сачинитељ оне на латинском језику написане расправе, али никојим начином оне у Гласнику отпечатане, по чем би он још г. 1794 све оно у латинскоме рукопису морао написати, што сам ја тек г. 1847 у српској расправи сачинио и додао, о ком свему у латинском рукопису ни најмањег спомена, ни трага нема.

О истинитости свега овде наведеног може се сваки потпуно уверити, који тај старински рукопис, од кога се један примерак у митрополитско-патријаршијској архиви у Карловцима, а други истоветни код српског ученог друштва у Београду налази, са расправом оном у Гласнику сравни. Та разлика између једног и другог списа, јест тако велика, да ова посматрачу и при самом површном прегледању у очи упасти мора, јер много што се у латинској расправи налази, нема у српској, а много што се у овој налази нема у првој.

Да митрополит Стратимировић није ни сачинитељ оне често споменуте латинске расправе, то и само писмо Вујановског посведочава, и за то имам тврде разлоге изрећи, да Стратимировић није Вујановском на латинском, већ са свим другу на словенском језику написану и са својим потписом утврђену расправу под насловом: „Мое Мнѣніе“ на углед послао, а овај своје мишљење о овој у писму изрекао([1]). У овој до сад непознатој расправи Стратимировић излажући особите врлине славенске азбуке и језика опширно доказује, да нужда и потреба од нас силно изискује, да не само у школама, већ и у књижевности старославенску азбуку, правопис, и језик усвојимо, завршујући своје мњење овим значајним речима, да народни српски језик: „кѹлтѹроватисѧ неможетъ“. — Ја питам, да ли би Вујановски о латинској расправи могао рећи, да је она: „Бесѣда о бѹквахъ славенска ѧзыка“ и да је тако важна „ако превеликою отъ рода въ родъ ползѹ повлещи иматъ“, на послетку зар би своје писмо овим речима довршио: „Єще приношѹ и усерднѣйшее прошеніе мое, да бы дѣла сегѡ продолженіе единственнѡ клонилосѧ въ незыблемое славенскагѡ нерастлѣннагѡ ѧзыка постоѧнство: сіе же обаче не можетъ ѡтнѹдъ имѣтисѧ, аще высокаѧ, главнаѧ и малаѧ народнаѧ училища подъ правителствомъ народа, славенскїѧ рѣчи чистотѹ соблюдающагѡ, сѹществовати имѹщаѧ, глѹбокомысленнѡ не введѹтсѧ, и всенароднымъ царства закономъ не соѹтвердитсѧ“. — Из садржаја ових редака јасно се види, да је Вујановски расправу: „Мое Мнѣніе“, а не ону латинску пред

([1]) Ову до сад непознату Стратимировићеву расправу, коју је овај под његовим председништвом ради саветовања скупљеним директорима и другим ученим мужевима г. 1796 поднео, са свима другим на овај скуп односећим се описима, послао сам српском ученом друштву у Београду под насловом: „Званична расправа о писменима, правопису и језику у школским књигама под председништвом митрополита Стратимировића г. 1796 држана“. Све ово биће скоро у Гласнику српског ученог друштва напечатано.

собом имао, по чем он ни једном речју нападај на опстанак ћирилице и обрану ове не спомиње. Даље, Стратимировићу морале су познате бити заслуге Вујановског у борби за опстанак ћирилице стечене, па за то не би пропустио у овој историчкој расправи такове и споменути, те не би без спомена ових, оном на углед ни послао, тим мање, што су Вујановском, као главном борцу за спас ћирилице, ондашњи догађаји боље него Стратимировићу познати били. Овде додати морам, да би овај последњи као сачинитељ споменуте расправе, као што је то свагда код својих списа чинио, ову на словенском а не на латинском језику написао, — даље, да у овој не би Србе „Illiros seu Rascianos“ назвао, — на послетку, да би своје име, као што је у горе споменутој: „Мое Мнѣніе“, потписао, и то тим пре, што ову није за јавност, већ за архиву определио, где би и ова, као и многе друге, пропале, да ове мој стриц Лукијан из митрополитске архиве није преписао, а ја на јавност изнео.

Завршујући ову своју обрану, тврдо сам уверен, да ће читалац увидети, како се г. Ј. Живановић љуто преварио, кад је оно о моме саставу написао.

У Броду 27 децембра 1883.

ИЗВОДИ ИЗ ЗАПИСНИКА
СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

ОДБОРИ.

I° За науке математичке и јестаственичке.

III састанак, 3 декембра 1883.

Били су: г. г. Алковић, Лозанић, Клерић, Пецић, Мишковић, д-р Л. Стевановић, Ивачковић и Ј. Жујовић.

Председника овога одбора заступао је г. К. Алковић.

Бр. 1.

Заступник председника подноси одбору чланак г. Л. Павловића „Одредба коефицијената јачине и њихова примена у грађевинској струци“, који је био упућен петоме одбору, па се сада враћа природно-математичком одбору за то, што пети одбор не ради. Одбор, по оцени г. Клерића, решава: да се поменути чланак не може примити за овај одбор, јер у чланку нема ничега новог или оригиналног.

Бр. 2.

За чланак г. Марка Николића „О житном метиљу“ (Anisoplia Austriaca) одбор решава: да се да на оцену г. д-ру Л. Докићу и д-ру Стевановићу.

Бр. 3.

Г. Љ. Клерић у име своје и у име г. Д. Стојановића javља, да су прегледали расправу г. А. Кнежевића: „Система паралелних сила другога реда, које у једној ра-

вни дејствују", и нашли, да иста потпуно заслужује да се штампа у Гласнику српскога ученог друштва.

IV састанак, 4 јануара 1884.

Председник: Ст. Здравковић, чланови: д-р Докић, К. Алковић, С. Лозанић, П. Живковић, Љ. Клерић, Св. Ивачковић, М. Андоновић.

Бр. 1.

Д-р Докић реферише о чланку г. Марка Николића, економа, „Житни Метиљ" („Anisoplia Austriaca").

Референат је мишљења да се овај чланак не може примити за Гласник ученог друштва с тога, што у њему нема ништа новог за науку, већ се описује оно, што су страни радили против овог инсекта. Чланак би могао од користи бити да се штампа у „Тежаку".

С овим се мишљењем слаже и други референат г. д-р Лаза Стефановић.

Решено: одбор једногласно решава, да се усвоји мишљење г. г. референата, а писцу да се врати чланак са напоменом, да је чланак подеснији за „Тежака".

Бр. 2.

Г. П. Живковић читао је свој „Други Прилог алгебарским влацима вишег степена", који се прима.

Бр. 3.

Г. Љ. Клерић читао је саопштење о једначини хронографа код опште промењљивог кретања, који се прима.

Бр. 4.

По што је дојакошњем председнику математичког одсека већ истекло време од две године, то се по предлогу г. Алковића за председника тога одсека изабра г. Љ. Клерић.

V састанак, 20 јануара 1884.

Председник: г. Љ. Клерић, чланови: Ст. Здравковић, Ј. Пецић, д-р Лаза Стефановић, С. Лозанић, Хофман, Ј. Бошковић, М. Андоновић.

Бр. 1.

По што је на дневном реду предлагање нових чланова, г. Сима Лозанић предлаже за новог члана г. Марка Лека, професора гимназије београдске, због његових синтетичких радова. Овај предлог потпомажу и г. г. Клерић, Андоновић и Здравковић.

Одбор усваја овај предлог.

Бр. 2.

Г. Клерић предлаже да се г. Хофман, који је због одсуства из Београда био увршћен у почасне чланове, опет поврати у ред редовних чланова.

Одбор усваја овај предлог.

II° За науке философске и филолошке.

I састанак, 13 октобра 1883.

Управом одређени заменик председнику: Јован Бошковић, чланови: А. Васиљевић, С. Сретеновић, Ђ. Малетић, Ј. Ђорђевић, Панта Срећковић, протосинђел Никанор, д-р Ј. Туроман, М. Кујунџић, Ј. Авакумовић, д-р Лаза Костић, д-р М. Вујић.

Бр. 1.

Према члану 30 уређења, под бројем 5, управа је власна и д у ж н а: сазивати одборе на састанке преко њихових председника. Али по што је председник овог одбора, г. Св. Николајевић, 16 септ. писмено изјавио, да н е м о ж е сазивати одбора; то је управа ученог друштва, на састанку 24 септембра бр. 2, с погледом на члан 39 уређења, за заменика председнику одредила г. Јована Бошковића, и ставила му у дужност да сазове одбор.

Узима се на знање.

Бр. 2.

Усваја се у начелу предлог јужно-словенске академије о повременим књижевничким конгресима, а о програму ће одбор изјавити своје мишљење, кад му се поднесе на преглед.

Бр. 3.

Оглед из Речника турских речи, од г. Ђ. Поповића, предаје се на оцену Ј. Бошковићу и Св. Вуловићу.

Бр. 4.

На некадашњи позив српскога ученог друштва, 20 је чланова послало грађу за свој животопис, на име: Алекса Симић, Никола Боројевић, Ј. Гавриловић, Јевр. Ј. Ненадовић, Павле Бибић, Јосиф Веселић, А. Вукомановић, Јанићије Нешковић, Фран Курелац, Рајко Лешјанин, Јован Павловић прота шабачки, Петар Матић, митрополит Петар, Божидар Петрановић, Петар Ј. Протић, Павле Станишић, А. Чварковић, Коста Бранковић, владика Гаврило, А. Драгосављевић.

Грађа та беше предана на преглед члановима Ст. Новаковићу и Ј. Бошковићу.

За првих 19 биографијица написао је г. Новаковић своје примедбе на заједничким корицама њиховим, а последња, најопширнија, још је код њега на оцени.

Члан Ј. Бошковић извештава: да све те податке за животописе, мање више, треба допунити и дотерати да буду као некролози; све их ваља штампати новим правописом; ред штампања могао би бити азбучни или по годинама смрти. Живот А. Драгосављевића ваљало би прерадити, а Ј. Гавриловића израдити као праву биографију. Подаци о животу д-ра Божидара Петрановића не могу се никако штампати без попуњавања, после Сундечићеве биографије у Slovincu и Рачкога у Radu.

Усваја се мишљење г. г. референата с тим, да се замоле живи чланови друштва, који што знају о поменутим покојницима, да изволе притећи у помоћ, ради потребног попуњавања, па онда нека се приступи штампању.

Уједно се умољавају сви чланови поново, да изволе послати друштву податке о своме животу, за доцнију употребу.

Бр. 5.

Редовни члан М. Милојевић послао је одавно друштву свој препис читаве једне књиге (у рукопису) из пећске патријаршије. Како је он преписивао за време нашега другог рата за ослобођење и независност, то, не имајући при руци ника-

квих помоћних средстава, као истраживач не могаше чинити никаквих критичких поређења.

Члан Јован Бошковић, код кога је ова ствар била на прегледу, извештава сада: да је оригинални рукопис на хартији, из друге половине прошлога века (1757—1760), писан руско-словенским дијалектом старога језика, али по свој прилици препис и „превод“ са каквог старијег српско-словенског оригинала. Ново је у њему: насловни лист и приступ; а важан је у њему и: именик архиепископа и патријараха српских, повест о господах српских земаља и грб српски. Верковићев летопис у „Starinama“, који је г. Љ. Стојановић ове године употребио, у својем Зборнику „Српски родослови и летописи“ (Гласник 53), види се да је одавде потекао. Живот Немањин и животи архиепископа српских штампани су иначе, али ће свакако бити местимичне разлике између текстова, које би ваљало пронаћи, прибрати и обзнанити; ну то је нарочити труд и посао, који не иде у дужност референту. За српску црквену књижевност има неке вредности још и „Образник св. Саве“ и „Проповед“ на дан Рођења Богородичина.

Одлучено би, по предлогу референтову, да се штампа оно што је ново, а уз то да дођу још и варијанти од познатога. Госп. Милојевић да се понуди, да он покупи те варијанте. Ако ли он не би хтео или могао то учинити (што ни Лесковац није згодно место за такве радове); онда се моли да допусти, да то учини г. Љ. Стојановић.

Бр. 6.

Рукопис „Слога између Срба и Хрвата“, од А. Тапавице, предаје се на преглед и оцену господину Јовану Ђорђевићу и Ђорђу Малетићу.

II састанак, 24 јануара 1884.

Били су: председник Св. Николајевић, чланови: А. Васиљевић, Ј. Авакумовић, П. Срећковић, М. Ђ. Милићевић, М. Бан, д-р Ј. Туроман, Ст. Д. Поповић, д-р В. Бакић, Ђ. Малетић, протосинђел Никанор, Милорад П. Шапчанин, Ј. Бошковић, С. Сретеновић, Ј. Ђорђевић, Љ. Ковачевић, М. Ракић, Св. Вуловић.

Бр. 1.

По што г. Св. Николајевић подноси оставку на председништво у овоме одбору, то на место његово за председника одбору би изабран г. Јов. Ђорђевић.

Бр. 2.

За перовођу овог одбора би изабран д-р В. Бакић.

Бр. 3.

Ђ. Поповића „Оглед из речника турских речи“, који би био чланак за Гласник; оба су референта за то, да се употреби драгоцено знање Пачићево турскога језика и труд члана Ђ. Поповића. И ако ствар није обрађена по строгим захтевима систематске лексикографије, ипак као грађа за њу, имаће своју вредност.

Усваја се.

Бр. 4.

Одговор на изјаву г. Ј. Живановића о расправи „Судбине кирилских писмена у аустријској држави“, од д-ра Ђ. Мушићског, — по што је прочитан, прима се за Гласник с тим, да се завршетак и још два места ублаже.

Бр. 5.

За рукописе В. Врчевића и Народне песме од Б. Петрановића одгађа се већање за други пут, док се спреми и изнађе што треба.

Бр. 6.

Гаврило Витковић изјављује, да жели бити члан и овог одбора. Узима се на знање.

Бр. 7.

Избор нових чланова. По што су испуњени закони прописи, одлучено би једногласно да се предложи скупу на избор:

За почасног члана: Маркиз Бат (Bath), познати писац енглески и пријатељ српски, члан горњег дома.

А за дописне: г. Едвард Фриман (Freeman), енглески историк; — Лука Зима, професор у Вараждину; —

М. Ваљавац, академик у Загребу; — А. Лескин, професор у Липисци; — Лука Зоре пак, који је пре неколико година изабран за дописног члана, да се уврсти у списак чланова и да му се накнадно изда диплома.

III° За науке историјске и државне.

VIII састанак, 7 октобра 1883.

Били су: J. Ристић, М. Милићевић, Витковић, Ракић, Дучић, Васиљевић, Гершић, Стојан Бошковић, Срећковић.

Бр. 1.

На предлог председника одбор је мњења, да г. Јован Ристић прочита свој чланак „Србија и српски покрет у Угарској 1848—1849“. Одбор је једногласно усвојио да се наштампа у „Гласнику“. Писац не тражи награде.

Бр. 2.

Чланак г. Витковића: „Србија пре 150 година“, дат је на преглед Дучићу и Милићевићу.

Бр. 3.

Спис Милије И. Бугарина: „Додатак к историји Србије и Русије“, предат на оцену Срећковићу и Милићевићу.

Бр. 4.

Поведе се реч о штампању Баталакина рукописа. Секретар изјави, да је тај рукопис требао да уђе у 56 књигу „Гласника“, али да је добио овога часа писмо од извршиоца последње воље покојникове, д-ра Н. Крстића, да се за сада штампање не може почети. Како је рукопис у г. Крстића, а њему је и остављено, да понуди најпре ово друштво да му буде издавач; то, да се не би ни помислило, да друштво оклева са извршењем своје раније одлуке о томе, одлучено би: да поменуто писмо г. Крстића уђе у овај записник. Оно гласи:

Господине,

Имам важна узрока, да се за сад не отпочиње рад око печатања Баталакиних рукописа, који, као што вам рекох, и

без тога треба да пређу ревизију неку пре но што дођу у печатњу.

„Жао ми је што сам спречен, да дођем данас у седницу, можда би усмено објашњење учинило сувишним даљи разговор о томе.

7 октобра 1883 год.
у Београду.

С поштовањем
Д-р Н. Крстић с. р.

Ово да се саопшти и управи.

IX састанак, 18 октобра 1883.

Били су: председник П. Срећковић, чланови: Јован Ристић, Јеврем Грујић, Вл. Јовановић, Стојан Бошковић, Гав. Витковић, Милош Зечевић, Љ. Ковачевић, д-р Н. Крстић, А. Васиљевић, Јов. Бошковић, Милован Спасић, Гл. Гершић.

Бр. 1.

Прочита се одговор г. Јов. Авакумовића на оцену г. Н. Петровића о рукопису „Један или два дома".

По што је ствар једном свршена, одлучено да се и ова оцена, са осталима, остави у архиву, а г. писцу да се спис изда по његову захтеву.

Бр. 2.

П. Срећковић чита свој чланак „О Мандрди".

Одлучено, да се прими за Гласник.

Бр. 3.

А. Борисављевић, државни питомац, подноси друштву на откуп за штампање свој превод „Цел у праву" од Р. Јеринга.

Одлучено, да друштво овако, како сад постоји, не може штампати и овака дела с тога, што пети одбор, за популарисање науке, нема још средстава. Увиђа важност дела и, ако је превод добар, друштво би вољно било штампати га.

Бр. 4.

Одлучено јавити управи, да рукописи госп. Мушићскога. (обе групе) вреде 200 фор.

X састанак, 31 октобра 1883.

Били су: председник П. Срећковић, чланови: Јов. Ристић, д-р Н. Крстић, Вл. Јовановић, архимандрит Дучић, М. Ђ. Милићевић, М. Зечевић, Н. Петровић, Гаврило Витковић, Љ. Ковачевић, секретар Јов. Бошковић.

Бр. 1.

Арх. Дучић предаје за архиву друштвену Шематизам православне митрополије и архидијецезе дабро-босанске за 1883 годину, послан од г. архим. Николајевића. — Прима се са захвалношћу.

Бр. 2.

Дучић и Ковачевић реферују о Грађи за црногорску историју од 1804—1815, коју је преписао и друштву послао г. Марко Драговић. — Да се штампа у Гласнику.

Бр. 3.

Милићевић и Дучић прочиташе своје реферате о извештају Максима Ратковића, ексарха митрополита београдског од г. Витковића.

Препис да се штампа према рефератима.

Бр. 4.

Милићевић прочита свој реферат, на који пристаде и Срећковић, о рукопису „Прилог Историји Србије“ од Милије Бугарина, пенс. начелника. Да се остави у архиву.

Бр. 5.

Арх. Дучић чита свој чланак „Старине хиландарске“.

Прима се за Гласник.

XI састанак, 21 јануара 1884.

Председник: П. Срећковић, чланови: Јов. Ристић, Ст. Бошковић, Г. Витковић, М. Ђ. Милићевић, д-р Н. Крстић, А. Васиљевић, Вл. Јовановић, арх. Н. Дучић, Љ. Ковачевић, Јов. Бошковић, М. Зечевић, Н. Петровић, М. Ракић.

Бр. 1.

Председник подноси: други чланак „Материјали за историју Црне Горе“ од М. Драговића.

Предаје се на оцену архим. Дучићу и П. Срећковићу.

Бр. 2.

Исти подноси: „Српски историјски споменици из архиве српске коморанске општине“, исписао Г. Витковић.

Предаје се на оцену д-ру Н. Крстићу и Јов. Бошковићу.

Бр. 3.

За почасног члана предлажу г. Саву Косановића, преосвећенога митрополита босанског, чланови Дучић, Ковачевић, Срећковић и Јов. Бошковић, наведавши разлоге.

За дописнога члана предлажу г. Јакова Ћудину витеза, краљевскога биљежника у Спљету, исти чланови уз разлоге.

Примају се једногласно оба предлога.

Бр. 4.

Прочита се записник пређашње седнице и по малим исправкама усваја се.

Бр. 5.

За дописнога члана предлажу г. Артура Џ. Еванса, енглеског научника, чланови Н. Дучић, Љ. Ковачевић, Вл. Јовановић и Јов. Бошковић, са побудама.

Усваја се једногласно.

IV° Одбора за уметност.

III састанак, 19 јануара 1884.

Били су: господа А. Андрејевић, Драг. Милутиновић, М. Миловановић, Н. Марковић, Св. Ивачковић, Стев. Тодоровић, М. Валтровић председник.

Бр. 1.

По што је досадањи председник одбора изјавио, да му је рок председништву истекао, позива г.-г. чланове, да изберу новог председника одборског.

Једногласно буде изабран за председника г. Стева Тодоровић.

Бр. 2.

Такође буду г. г. позвата да изберу и перовођу одборског, на које једногласно буде изабран г. Светозар Ивачковић.

Бр. 3.

На предлог г. Стевана Тодоровића буде изабран једногласно за редовног члана г. Јосиф Маринковић, музичар и композиста, овде.

Бр. 4.

На предлог г. Ђорђа Милованоовића буде једногласно изабран за редовног члана г. Ђорђе Крстић, сликар.

Бр. 5.

На предлог г. Николе Марковића буду једногласно изабрани за дописне чланове г. г. Урош Предић, сликар и асистенат у бечкој академији за живопис, и Павле Јовановић, сликар у Бечу.

Бр. 6.

На предлог г. Ђорђа Миловановића буде једногласно изабран за дописног члана г. Сава Димитријевић, архитекта у Софији.

Бр. 7.

На предлог г. Стевана Тодоровића буде изабран за дописног члана г. Влахо Буковац, сликар у Паризу.

Бр. 8.

На предлог Ђорђа Миловановића једногласно буду изабрани за дописне чланове г. г. Никола Машић, сликар из Славоније, и Рендић, вајар у Трсту.

V° Одбора за ширење науке и књижевности у народ.

IV састанак, 26 јануара 1884.

Председник А. Васиљевић, чланови: Д. Ђурић, протосинђел Никанор, Д. Стојановић, Ђ. Малетић, J. Ђорђевић, J.

Туроман, Ст. Здравковић, J. Бошковић, М. Андоновић, С. Лозанић, д-р В. Бакић, Вл. Јовановић, П. Срећковић. М. Зечевић, Јос. Пецић, J. Авакумовић.

Бр. 1.

По дужем већању одлучено би предложити скупу, да изволи одлучити: да друштво, преко г. министра, потражи од законодавне власти још 3000 динара годишње помоћи, свега дакле 18,283·80, по што је прошле године, према статуту, установљен још један одбор у друштву, за ширење науке и књижевности у народ о чијем добротворном задатку по народну просвету, и о потреби такога одбора, не може бити сумње.

УПРАВА.

XIII састанак, 24 септембра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: П. Срећковић, М. Валтровић, А. Васиљевић и Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочитани бише и потписани записници XI и XII састанка.

Бр. 2.

Председник извештава, да се хтео да сазове одбор за науке филолошке и философске, према одлуци управе од 30 јуна број 4, и што се накупило више предмета за решавање, али да је председник тога одбора на позиву написао: да не може сазивати одбор дотле, докле размирица, која постоји међу министарством и управом ученог друштва, не буде расправљена.

Одлучено: по што наведеном разлогу нема места, да се сазове тај одбор по потреби и према члану 30 уређења број 5, а председнику се одређује заменик у лицу Јована Бошковића, члана тога одбора, према 39 члану уређења.

Бр. 3.

Госп. Стево В. Врчевић, општински тајник у Котору, жели да изда сва дела свога оца Вука, у рукопису. Тим жели двоје

да постигне: да дела што пре угледају света и да дохотком од њих покојнику подигне споменик на гробу, у Дубровнику. Нуди их на откуп ученоме друштву, коме писац беше члан и сарадник.

Одлучено писати г. Врчевићу да пошље рукописе, да би се најпре могли предати на преглед и оцену.

Бр. 4.

Рукопис „Слога Срба и Хрвата“ од А. Тапавице шаље се одбору за науке философске и филолошке на оцену.

Бр. 5.

Госп. Јанко Иблер, журналиста из Загреба, моли да му се бесплатно издаду сва издања друштвена.

Одговорити, да ће му се дати, ако покаже, да је до сад примљено употребио на упознавање хрватских читалаца са производима српских писаца.

Бр. 6.

Проглас збора за подизање споменика Бранку Радичевићу на карловачком тргу, — узима се на знање.

Бр. 7.

Секретар јавља, да су готове књиге Гласника 53 и 54, и да су спремљене за штампу књиге 55 и 56. То би биле седма и осма под садашњом управом.

Узима се на повољно знање.

Бр. 8.

Државна помоћ ученом друштву износи годишње 15.283 дин. и 80 пара. Друштво је извадило до сад, у току године из касе министарства финанције 12.000 динара. Има још да прими 3283 дин. и 80 пара.

Одлучено замолити садашњега министра просвете, да изволи наредити, да се и тих 3283 дин. и 80 пара, по закону о буџету, издаду српском ученом друштву.

Бр. 9.

Председник одбора уметничког предлаже, да се г. Јенку одреди хонорар за његово уметничко дело „Српска краљевска имна“.

Одређује се у име хонорара 360 динара. Уједно одлучено би, да Гласник у напредак, од времена на време, доноси и музикалије, и да, кад изађе прва књига нота, секретар напише за њих предговор.

Бр. 10.

На предлог Академије јужнословенске, да се појединa научна и књижевна друштва и научници на словенском југу повремено састају у књижевне конгресе, на различним местима наизменце, друштво је ово, преко својих одбора (разреда), прихватило у начелу радо и са хвалом; јер увиђа, да таки састанци могу бити веома корисни, ако се њима буде управљало као што треба. А што се тиче програма о питањима, која би на првом састанку ваљало расправљати, о њему ће се друштво изразити, кад му, по обећању, нацрт тога буде поднесен на мишљење.

Одлучено одговорити Академији у томе смислу.

Бр. 11.

По што је историјски одбор прегледао и примио Бачалакин рукопис, одлучено — изискати га од г. Н. Крстића, па га предати у штампу. Што буде нарочитих трошкова око припреме, штампања и набављања лика пишчевог, признаће се. Секретар ће водити бригу, да се рукопис верно штампа, а под надзором г. Крстића, као извршиоца завештања.

XIV састанак, 31 октобра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: А. Васиљевић, П. Срећковић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Професор Ристо Ковачић, дописни члан друштва, тражи помоћ за изучавање насеобина нашега народа у Напољској.

Одговорити, да ће му се дати, кад друштво стане опет примати државну помоћ.

Бр. 2.

Богољуб Петрановић моли поново, да му се одреди хонорар на рачун његова Зборника народних песама, који је код друштва.

Одлучено, да се поменути Зборник пошље на преглед и оцену одбору за науке философске и филолошке, а г. Петрановићу одговорити, да ће му се хонорар издати према оцени одбора, чим друштво буде у стању да може плаћати.

Бр. 3.

Лука Јоцић, књижар новосадски, тражи књиге друштвене у комисију, са уобичајеним рабатом.

Одлучено, да му се пошљу.

Бр. 4.

Одређују се хонорари и то: г. Драгољубу К. Јовановићу за чланак Црна Река — 240 дин.; д-ру Ђ. Мушићскоме за два свежња старих књижевно-историјских рукописа 200 фор. а вр.; Ивану Павловићу за три чланка 450 дин. (250+120+80).

Бр. 5.

Претплата за „Nadu“, књижевни часопис који излази у Сплету, у 4 ф. а. вр. — да се исплати.

Бр. 6.

По што је г. Љ. Стојановић, дојакошњи писар друштвени, отишао у Ужице за наставника у тамошњој вишој реалци, то је на његово место примљен за писара г. Михаило Шљивић, под истим условима, од 26 октобра.

XV састанак, 29 новембра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: П. Срећковић, М. Валтровић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочитани бише и потписани записници XIII и XIV састанка.

Бр. 2.

По што на писмо управино (од 24 септембра бр. 8), г. министру, нема никаква одговора, по подужем претресу, одлучено би — обратити се г. министру поново и то представком, која гласи:

Господине министре,

Из седнице од 24 септембра ове године, број 8, управа српског ученог друштва молила вас је да изволите наредити, да се ученоме друштву изда и остатак државне помоћи од прошле ($188^2/_3$) рачунске године, у 3283 дин. и 80 пара, који му по закону о буџету још припада.

Кад је 1 новембра настала нова рачунска година ($188^3/_4$), управа је наредила да се запита у министарству финанције, хоће ли моћи друштво тај остатак и накнадно извадити? Одговор је гласио, да се поједине партије могу и накнадно изузимати, све до закључења рачуна, а то је до 1 фебруара 1884.

С тога је управи ученога друштва част поново вас, господине министре, замолити: да изволите што скорије наредити, да се ученоме друштву по закону о буџету субвенција издаје.

Од 1847 године па до данас, то јест од како је друштво почело издавати свој орган „Гласник", највише је књига изашло 1873, свега 5, (3 првог и 2 другог одељка) у 108 табака; а под садашњом управом излази ове године, поред свих сметња на које је друштво у својој радњи наилазило, 7 књига (51-ва до 55-те првог, а 14-та и 15-та другог одељка) у 124 табака. Према овако унапређеној радњи, друштво у овај мах има да изда 5000 динара на саме хонораре различним писцима (д-ру Ј. Панчићу, М. Кујунџићу, И. Павловићу, Јелинеку у Прагу, д-ру Мушићском у Броду славонском, Јенку, Гершићу, Петру Живковићу, Ј. Жујовићу, Драгољубу Јовановићу, Витковићу, Срећковићу, Дучићу, М. Живковићу); оно има, даље, да исплати канцеларијских трошкова на 800 динара (за пергамен и писаћи прибор, дрва, књиговесцу, столару, осветљење, сандуке за отправљање књига од више година и т. д.). Уз ово треба му да измирује канцеларијске трошкове, плаћа послужитељима и чиновницима, и одређује хонораре за нове књижевне радове.

Све ово може од нас да се наплати и судским путем, али нека и не дође до тога. Позним и неуредним исплаћивањем хонорара одбијали би се књижевници од рада, а овим би се грешило и противу науке и противу народне будућности.

Грци имају своју научну академију и два университета (Атина, Крф), Румуни академију и два университета (Букреш, Јаш). Мађари академију, два университета, 5 правних академија и више књижевних друштава, Хрвати академију, университет и више књижевних друштава, Срби у Угарској своју Матицу, Бугари своје књижевно друштво. И васална кнежевина Србија имађаше своје учено друштво и своју велику школу, па зар потоња независна и на ступањ краљевине подигнута Србија да обуставља помоћ ученоме друштву, и то у часу кад 10 катедара у великој школи остају празних.

Ми смо тврдо уверени, господине министре, да се такав атентат на науку и правду не ће и не сме догодити под управом министра правника.

Наше учено друштво броји стотину само редовних чланова својих, осим почасних и дописних. Оно је удружба представника науке и знања у нашем народу. Закидати им хонораре, значило би не ценити умни рад, не хтети науку. Рад нашега ученог друштва познат је свему ученоме свету, у Европи и Америци. Не бисмо ради били, да се међу научницима светским распростре рђав глас о стању науке и просвете у Србији, кад се зна, како у нас и код владе и у народној скупштини влада свест, да младим и малим државама треба науке и просвете као и старијим и већим.

Ми се тврдо надамо, да ћете ви, господине министре, изволети наредити, да се српском ученом друштву редовно издаје помоћ, која му по закону припада.

Бр. 3.

Госп. Ст. Врчевић шаље рукописе свога оца.

Упућује се одбору филолошком и философском на преглед и оцену.

Бр. 4.

Госп. М. Драговић шаље нову грађу за историју Црне Горе, тражећи овога пута и пристојну награду.

Упућује се одбору историјском и државном, а реч о награди повешће се после оцене.

Бр. 5.

На позив секретаров и благајников, према одлуци управе, да књижари комисионари поднесу друштву рачуне, поједине књижарнице одговарају овако: браћа Поповићи у Новом Саду и браћа Јовановићи у Панчеву, да ће то учинити с почетком јануара, као обично; М. Каракашевић у Сомбору, да од пређашњега секретара није примио никаквих књига, и ако их је тражио, а и сад моли, да му се пошљу; В. Валожићу није још време полагању рачуна; А. Пурић шаље 120 динара а и П. Ћурчић је изјавио да ће платити своје. На против, Ћира Трифуновић, који има друштву да даје 228 дин. и 90 пара, пао је под стечај, али је друштвено потраживање пријављено код трговачког суда.

Узима се на знање и одобрава се.

Бр. 6.

Секретар јавља: да, од четири године амо, нису издаване дипломе на чланство, ни редовним ни почасним ни дописним члановима српскога учено̄г друштва. На тај начин стекло се ове године за издавање на 37 диплома, које су све штампане, попуњене и већином отправљене, а и остатак ће се отправити ових дана.

Узима се на знање.

Бр. 7.

Тако исто не беху отправљане ни књиге научним друштвима, с којима смо у свези, а ми смо од њих редовно добивали. С тога се ове године стекло за отправљање више стотина књига: различним академијама, књижевним друштвима, универзитетима, библиотекама и другим просветним заводима. До сад је већина отправљена, а и остатак ће отправљен бити до нове године. Овако задоцњавање, осим што нас доводи у рђав кредит код осталих учених друштава, задаје много посла при пакетовању и окивању у повеће трговачке сандуке, отежава

преглед послатака, и сваљује много отправних трошкова на једну годину.

Узима се на знање.

Бр. 8.

Новоизбрани чланови: д-р Ст. Павловић, П. Убавкић, Јов. Живановић, Мита Петровић, Ђ. Пилар, одзивају се писмом на послане им дипломе. А српска велика гимназија у Карловцима захваљује на посланим јој књигама.

Узима се на знање.

Бр. 9.

Одлучено ступити у праву књижевну свезу: а) са бугарским Књижевним друштвом у Софији; б) Матицом словенском у Љубљани; в) Јелинском академијом у Атини.

Бр. 10.

Председништво јавља, да је 8 новембра поздравило Миклошићеву светковину у Бечу нарочитим телеграмом.

Одобрава се потпуно.

Бр. 11.

Одређују се хонорари: а.) г. Панти Срећковићу за његове четири расправе (Јелена прва српска царица; „Царица“ Марија Оливерићка; „Царица“ Јевдокија и деспот Дејан; Мандрда) одсеком 300 динара; б.) г. Г. Витковићу за „Извештај ексарха Максима“ по 40 динара од штампана табака.

Бр. 12.

Друштво је с хвалом примило на дар ове нове књиге: (Гледај годишњи списак).

XVI састанак, 17 декембра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: А. Васиљевић, П. Срећковић, М. Валтровић, Св. Николајевић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашње седнице.

Бр. 2.

Председник саопштава, да је послао пуномоћство г. Николи Закићу, официјалу у Столном Београду (у Угарској), да на расправи оставине покојне Катарине Ивановићеве даде изјаву, да српско учено друштво прима легат од 1000 фор. а. вр., који му је покојница оставила, као члан овога друштва, и да легат, до даљег тражења, остане обезбеђен код г. Јована Турјака, адвоката тамошњег. (Гледај записник о састанку управе од 10 новембра 1882, Гласник 52 стр. 294 и 295). Том приликом учињен је издатак на оверење и отправљање пуномоћства 5 и по динара.

Одобрава се поступак и издатак, а легат да се изнесе пред годишњи скуп, нека он коначно реши: на што да се намени тај фонд.

Бр. 3.

Председник саопштава, да се у Паризу установио „Одбор за народни споменик Жану Жаку Русову“, од 157 чланова, и изабрао извршне поверенике. У том одбору су 3 почасна и 1 прави председник (Х. Мартен), државни саветници и чланови научне академије; 2 потпредседника, 1 тајник и 1 благајник; 36 државних саветника; 39 народних посланика; 39 окружних и општинских већника; 4 виша државна чиновника и 4 општинска; 1 генерал и 26 публициста, књижевника и уметника. Писмо, којим се тај одбор обратио српском ученом друштву, гласи овако:

У Паризу 6 декембра 1883.

Господине председниче,

„У Паризу се установио одбор да подигне споменик Жану Жаку Русову, као што је одлучила народна скупштина од 1789, за спомен томе великом човеку.

„Одбор сматрајући да Ж. Ж. Русо не припада само Француској, него свима народима, веома би желео да види и Србију где учествује у прослави и општој захвалности. С тога се обратио пуномоћноме министру тога народа, који је с Француском у свези по узајамној симпатији, да га упита, који би био најбољи пут да се у Србији покрене отворање уписивања

на то. Ево каквим је изврсним речима г. Мариновић изволео одговорити г. сенатору Х. Мартену, председнику Русовљевог одбора:

„„У Паризу 1 декембра 1883.

Господине председниче,

„„Симпатишући са племенитим трудом, којим идете да остварите одлуку народне скупштине од 1789, што се тиче споменика Ж. Ж. Русову, мислим да ћу најбоље учинити, одговарајући на ваше писмо од 30 октобра ов. год., кад вам предложим да се обратите српском ученом друштву у Београду ради купљења писаније, у Србији, на тај споменик.

„„Имам разлога да мислим, да ће се то друштво одазвати што више може вашему позиву.

Мариновић““

„С тога, господине председниче, париски одбор и његов председник г. сенатор Х. Мартен моле вас, да изволите учествовати у делу правде и опште захвалности, које су они предузели, надајући се да ће ваше друштво вољно бити да отвори и заштићује јавну писанију, која би српском народу дала прилику, да се придружи народу француском, да прославе као што се пристоји велики спомен Ж. Ж. Русова.

„Молимо вас, господине председниче, а тако исто и ваше другове, да нам допустите да изразимо своја пуна поштовања и братска осећања.

(М. П.) **Ав. Кастелан** с. р.“.

Одлучено: управа се прима, да у име друштва покрене и по могућству изврши тај позив, изабравши за повеценике господу А. Васиљевића, Св. Николајевића и Ј. Бошковића, који ће промислити о начину, на који да се то учини.

Бр. 4.

Сакретар јавља како је дознао, да г. Сима Соколов, адвокат у Софији, не може послати познатих историјских докумената у оригиналу, него ако хоћемо у овереним преписима.

Одлучено: писати му, да их да преписати, а у исто време да се замоли и српско посланство у Бугарској, да их оно овери. Госп. Соколов треба још да каже, где ће се чувати оригинали, као и услове, под којима преписе уступа.

Бр. 5.

Госп. Јован Жујовић јавља се, да жели бити члан и одбора философског и филолошког.

Узима се на знање.

Бр. 6.

Друштво „Зора" у Бечу моли за књиге.

Одлучено: да му се шаљу они егземплари, што су до сад слати „Словенској беседи".

Бр. 7.

Архимандрит Никодим Милаш у Задру изјављује захвалност што је изабран за дописнога члана, и моли за књиге.

Да му се пошљу.

Бр. 8.

Одређује се хонорар за чланак „Опис Хиландара" од архимандрита Н. Дучића, и то 100 динара од штампана табака расправе, а 50 динара од штампана табака грађе (преписа).

Бр. 9.

С хвалом бише примљене нове књиге на дар: (Гледај годишњи списак).

Бр. 10.

Господа редовни чланови друштва, који за годину дана нису ни један пут били у седници, нити иначе раде на задатку друштвеном, подсећају се овим јавно на наредбу чл. 8 друштвеног уређења. А осим тога, да се и лично позову да даду изјаву о томе.

XVII састанак, 30 декембра 1883.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: Ст. Здравковић, А. Васиљевић, М. Валтровић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњега састанка.

Бр. 2.

Прочиташе се записници главних скупова од 30 јануара и 27 фебруара 1883, и по малим исправкама упућени бише изабраним потписницима на прочитање и оверење.

Бр. 3.

Надзорништво Текелијиног завода у Будим-Пешти захваљује на посланим књигама.

Узима се на знање.

Бр. 4.

Главни скуп да буде 30 јануара 1884. Долазак у 9 и по, а почетак тачно у 10 часова.

Бр. 5.

С хвалом би примљена на дар нова књига: (Гледај годишњи списак).

XVIII састанак, 16 јануара 1884.

Председник: Владимир Јовановић, чланови: А. Васиљевић, П. Срећковић, М. Валтровић, Љ. Клерић, Јован Бошковић, секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњега састанка.

Бр. 2.

Председник саопштава, како су он и секретар били код г. министра просвете, на позив његов, на разговор о субвенцији, и говорили о скидању забране са државне помоћи. Министар је изволео обећати, да ће скинути забрану са државне помоћи, под условом да се иста троши само на прва четири одбора; пети пак одбор ваља да тражи себи нова средства и изворе, које може чинити и обративши се, преко министра, народној скупштини с молбом за нарочиту помоћ одбору за ширење наука и књижевности у народ.

Узима се на повољно знање.

Бр. 3.

За годишњи скуп, који ће бити 30 јануара ове године, одређује се овај дневни ред: 1° Поздрав председников. 2° Обзнањују се промене председника у појединим одборима. 3° Извештај о годишњем раду друштва. 4° Извештај о рачунима за прошлу годину. Избор тројице чланова за прегледање потоњих рачуна. 5° Писмо господина министра просвете о државној помоћи. 6° О изворима и средствима за пети одбор. 7° О легату Катарине Ивановићеве. 8° О ступању у свезу са научним академијама и књижевним друштвима. 9° Избор чланова који ће потписати записник скупа, како овогодишњега тако и онога од 27 фебруара прошле године, — из свакога одбора по један. 10° Бирање нових чланова. 11° Избор председника. 12° Нови предлози у самоме скупу учињени, ако их буде. (§ 40 пословника, правило 2).

Бр. 4.

Отац Доминик Гојсиловић, управитељ католичког манастира Фојнице у Босни, моли да друштво пошље библиотеци тога манастира сва своја дела, осим прве три свеске Гласника. Многобројни, вели, походиоци тога стародревног фрањевачког самостана, који је уједно и најбогатији у старинама и књигама, принудише их да удесније сместе књижницу и да је уреде према захтеву данашње библиологије. Преуређујући то и друго, исцрпоше своја скромна средства, те не могу да набаве свих издања српскога ученог друштва, које је у дугом низу година осветлило готово сваку тачку нашега народног бића.

Одлучено, да им се учини по молби.

Бр. 5.

Ђ. Ђурић, антиквар, признаје дуг по једном реверсу и платиће га, а за старији (од 1876) вели, да није ни примио тамо поменутих књига, а реверс му случајно није враћен. Моли да управа нареди, да се тај реверс уништи.

По што се то потврђује и с друге стране, одлучено: да му се изда тражени реверс на уништење.

Бр. 6.

Јован Пециковић, јувелир у Земуну, нуди друштву на откуп сва дела Јоксима Новића Оточанина за 1000 фор. а. вр.

Одговорити му: да друштво не располаже тако великим средствима, нити би хтело да откупи сва дела Јоксимова; али би вољно било да учини избор у две књиге, и да за то плати, колико оно обично даје за умне производе те врсте.

Бр. 7.

С хвалом бише примљене на дар нове књиге: (Гледај годишњи списак).

XIX састанак, 23 јануара 1884.

Председник Вл. Јовановић, чланови: А. Васиљевић, П. Срећковић, Ст. Тодоровић, Јов. Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњег састанка.

Бр. 2.

Управа са највећом захвалношћу, у име друштва, прима понуду г. Ђ. Аћимовића, овдашњег трговца, да он о свом трошку подигне пристојан споменик на гробу Доситијевом, само га моли да се притрпи са извршењем, док друштво само не буде на чисто, где ће се коначио сместити кости Доситијеве, Вукове и других врсних просветника.

Бр. 3.

Одлучено би, да се за скуп друштвени нађу два стенографа, којима се у име дневнице намењује по 12 динара.

Бр. 4.

С хвалом бише примљење на дар ове књиге: (Гледај годишњи списак).

XX састанак, 28 јануара 1884.

Председник Вл. Јовановић, чланови: А. Васиљевић, Љ. Клерић, Ј. Ђорђевић, П. Срећковић, Ст. Тодоровић, Јован Бошковић секретар.

Бр. 1.

Прочита се и потписа записник пређашњега састанка.

Бр. 2.

Секретар чита извештај о годишњем раду друштва (1883). После неких малих измена и додатака — усваја се и потписује се.

Бр. 3.

Прочита се одлука петога одбора о изворима и средствима за тај одбор.

Да се изнесе пред скуп, с препоруком да је усвоји.

Бр. 4.

Читају се писма двојице редовних чланова који, из својих разлога, желе да пређу у почасне. Осим тога петорица редовних чланова нису никако одговорили на позив управин, да од сад уредно долазе на састанке одборске, или да изјаве: желе ли прећи у ред почасних чланова.

Одлучено, да управа прогласи на скупу, према чл. 8 уређења, да поменута седморица редовних чланова прелазе у ред почасних.

Бр. 5.

Читају се имена предложеника појединих одбора за редовно, почасно и дописно чланство.

По што управа нема никакве примедбе да учини, одлучено: да се поднесу скупу на избор.

Бр. 6.

Нови чланови управе су: г. г. Љ. Клерић и Ст. Тодоровић, на место г. г. Ст. Здравковића и М. Валтровића, којима је истекао законити рок од две године, и г. Ј. Ђорђевић, на место г. Св. Николајевића, који даде оставку.

Узима се на знање и управљање.

Бр. 7.

Прочита се извештај тројице скупом изабраних чланова. који су прегледали друштвене рачуне за годину 1883 и нашли да су исправни.

Узима се на знање и објавиће се на скупу.

Бр. 8.

Министарство просвете тражи по 25 комада од 51, 52, 53 и 54 књиге Гласника, за књижнице средњих школа, по утврђеној цени.

Одлучено, да се тражене књиге пошљу и наплате као и лане, то јест у пола цене.

Бр. 9.

Гимназија у Сарајеву захваљује на посланим књигама.

Узима се на знање.

Бр. 10.

Чланови М. Шапчанин и Д. Ђурић желе да ступе: први и у уметнички а други и у историјски одбор.

Узима се на знање.

Бр. 11.

Одлучено би послати српској општини у Коморану сва издања друштвена тим пре, што г. Витковић даје друштву неке ређе Гласнике у размену.